МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

Історія & Археологія

Випуск 1

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

УДК 93/94+902(051)
І - 90

Історія & Археологія. Випуск 1. Кропивницький: Видавничий дім «Гельветика», 2025. 284 с.

РЕДКОЛЕГІЯ:

Ковальков Олександр Леонідович, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна (головний редактор)

Бабенко Людмила Леонідівна, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, професор кафедри історії України, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна

Дрозд Роман Михайлович, доктор історичних наук, професор, професор Інституту історії, Академія поморська в Слупську, Польща

Коцан Василь Васильович, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, етнології та культурології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Україна

Пасічник Наталя Олексіївна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри математики та методики її навчання, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна

Присяжнюк Юрій Петрович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Україна

Ріжняк Ренат Ярославович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри математики та методики її навчання, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна

Саган Галина Василівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Україна

Чуткий Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Ухвалено до друку Вченою радою Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 12 від 10.04.2025 року).

Реєстрація в Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення: Рішення № 789 від 14.03.2024 року. Ідентифікатор медіа – R30-02849.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка (вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 25006, mails@cuspu.edu.ua, (0522) 32-17-18).

Періодичність: 2 рази на рік.

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» на підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 920 від 26.06.2024 р. (додаток 6). Спеціальність: В9 Історія та археологія.

Офіційний сайт видання: journals.cusu.in.ua/index.php/history

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

ISSN 3041-1653 (print)
ISSN 3041-1661 (online)

© Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, 2025
© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2025

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VOLODYMYR VYNNYCHENKO CENTRAL UKRAINIAN STATE UNIVERSITY

History & Archaeology

Issue 1

Publishing house
“Helvetica”
2025

УДК 93/94+902(051)
I - 90

History & Archaeology. Issue 1. Kropyvnytskyi: Publishing House “Helvetica”, 2025. 284 p.

EDITORIAL BOARD:

Kovalkov Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine and World history, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine (Chief Editor)
Babenko Liudmyla, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Ukrainian History; Professor at the Department of Ukrainian History, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine
Drozd Roman, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland
Kotsan Vasyl, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine
Pasichnyk Natalia, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Mathematics and its Teaching Methods, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine
Prysiazhniuk Yuriy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine
Rizhniak Renat, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of Mathematics and its Teaching Methods, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine
Sagan Galyna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Ukraine
Chutkyi Andrii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Recommended for printing by the Academic Council of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University (Minutes № 12 dated April 10, 2025).

Registration at the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting: Decision No 789 dated March 14, 2024. Media-ID – R30-02849.

Media entity – Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University (Shevchenka str., 1, Kropyvnytskyi, 25006, mails@cuspu.edu.ua, (0522) 32-17-18).

Periodicity: 2 times a year.

Languages: Ukrainian, English, Polish, German, French, Bulgarian, Romanian.

The journal is included in the List of scientific professional publications of category "B" based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 920 as of 26.06.2024 (Annex 6), Specialty: History and archaeology.

Official web-site: journals.cusu.in.ua/index.php/history

Articles are checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl

ISSN 3041-1653 (print)
ISSN 3041-1661 (online)

© Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, 2025
© Design “Publishing House “Helvetica”, 2025

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Mohylov Oleksandr. Spinning among the Scythians of the southern dnipro forest-steppe region (based on the materials of the Svitlovodsk burial site)..... **9**

Панченко Кирило. Скіфський курган біля с. Копані у верхів'ї Інгульця..... **19**

Боян-Гладка Світлана, Гриняк Вікторія. Українські календарні звичаї та обряди в пам'яті депортованих лемків..... **29**

Тетеря Світлана, Костюк Наталія. Трансформація бандурництва в Україні..... **36**

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Поліщук Михайло. «Parallela minora» Плутарха як історичне джерело..... **44**

Собчук Ольга. Наукова спадщина Володимира Ястребова: наукометричний аналіз..... **64**

Чуткий Андрій. Студентство Києва початку XX ст. у політичному житті: крізь призму історіографії та мовою архівних джерел..... **73**

Присяжнюк Юрій. Перспективи дослідження актуальних проблем новітньої історії України: ментальний вимір..... **95**

Щербаков Максим. Сучасна українська історіографія культурного життя молоді УРСР другої половини 1950-х–1980-х рр..... **103**

Безверха Вікторія, Філоретова Лариса. Історична пам'ять про В. І. Григоровича в газетній пресі та монументальному просторі Кропивницького..... **108**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Чирук Святослав. Демографічна ситуація в селищі Романковому на теренах вольностей війська Запорозького в 1764 році..... **115**

Столяров Антон. Родина Ольшанських напередодні та під час польського повстання 1863–1864 рр..... **128**

Бірюков Андрій. Вплив судової реформи 1864 року на особливості розвитку адвокатури в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX століття **139**

Дьомін Олег, Житков Олександр. Професор В. І. Григорович – від декана до мешканця провінції: соціальний портрет ученого..... **148**

Горбатюк Володимир. Вплив періоду здобуття освіти на формування консервативного світогляду серед українських діячів межі XIX–XX ст. (на прикладі Липинського та Чикаленка)..... **158**

Кобзар Дмитро. Діяльність анархістських організацій та груп на теренах Єлисаветградського повіту на початку XX століття..... **175**

Марченко Олег. Відображення російської імперської та радянської епох через життєвий шлях Єлисаветградської купецької родини Войнових..... **183**

Митрофаненко Юрій. Діяльність анархістських організацій на території Центральної України в 1918–1921 рр..... **195**

Шугальова Інна. Насильство над дітьми в закладах соціального виховання УСРР у роки Голодомору 1932–1933 рр. **206**

Кульбака Ольга. Повсякдення опішнянських гончарів у період німецько-радянської війни (1941–1945 рр.) **217**

Докашенко Віктор. Профспілки та товариські суди в контексті повоєнних політичних трансформацій (1951–1964 рр.) **226**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Пономаренко Людмила. Марк Туллій Цицерон про корупцію у римському суспільстві **238**

Позднякова Інна. Система заохочень і покарань співробітників радянських цензурних органів у перші повоєнні роки **247**

Ковальков Олександр, Савченко Олексій. Політика СРСР на деколонізованому Сході в 1960–1980-х роках: неоколоніалізм, теорія «соціалістичної орієнтації» чи постколоніальний підхід? **255**

Разіцький Віталій, Петренко Вікторія. Політика США в Сирії під час громадянської війни (2011–2024 рр.) **274**

CONTENTS

ARCHAEOLOGY, ETHNOLOGY, HISTORY OF CULTURE

Oleksandr Mohylov. Spinning among the Scythians of the southern Dnipro forest-steppe region (based on the materials of the Svitlovodsk burial site)..... **9**

Kyrylo Panchenko. Scythian barrow near the village of Kopani in the upper reaches of the Inhulets river..... **19**

Svitlana Boian-Hladka, Victoria Hryniak. Ukrainian calendar customs and rituals in memory of the deported Lemkos..... **29**

Svitlana Teteria, Natalia Kostyuk. Transformation of bandurnitz in Ukraine..... **36**

HISTORIOGRAPHY, SOURCE SCIENCE

Mykhailo Polishchuk. Plutarch's "Parallela minora" as a historical source..... **44**

Olga Sobchuk. The scientific heritage of Volodymyr Yastrebov: a scientometric analysis..... **64**

Andrii Chutkyi. The students of Kyiv at the beginning of the 20th century in political life: through the prism of historiography and the language of archive sources..... **73**

Yuriy Prysiazhniuk. Prospects for researching current issues in modern Ukrainian history: a mental dimension..... **95**

Maksym Shcherbakov. Modern Ukrainian historiography of cultural life of the youth of the Ukrainian SSR in the second half of the 1950s–1980s **103**

Viktoriia Bezverkha, Larysa Filoretova. Historical memory of V. I. Hryhorovych in the newspaper press and the monumental space of Kropyvnytskyi..... **108**

HISTORY OF UKRAINE

Sviatoslav Chyruk. Demographic situation in Romankove settlement on the territory of Freedoms of Zaporizhzhian Army in 1764..... **115**

Anton Stolyarov. The Olshanski family before and during the Polish uprising 1863–1864..... **128**

Andrii Biriukov. The impact of the judicial reform of 1864 on the development of the bar in Naddnipranshchyna Ukraine in the second half of the 19th century..... **139**

Oleg Dyomin, Oleksandr Zhytkov. Prof. Viktor I. Hryhorovych: from the dean to provincial citizen: a social portrait of the scholar..... **148**

Volodymyr Horbatyk. The influence of the period of education on the formation of a conservative worldview among Ukrainian figures at the turn of the XIX–XX centuries (on the example of Lipinsky and Chykalenko)..... **158**

Dmytro Kobzar. Activities of anarchist organizations and groups in the territory of Elysavethrad county at the beginning of the 20th century..... **175**

Oleh Marchenko. Representation of the russian imperial and soviet era through the life way of the Yelysavethrad merchant Voinov family..... **183**

Yurii Mytrofanenko. Activities of anarchist organizations on the territory of Central Ukraine 1918–1921..... **195**

Inna Shugalyova. Violence against children in social education institutions of the USSR during the Holodomor of 1932–1933 ..... **206**

Olha Kulbaka. Everyday life of Opishnyan potters during the German-Soviet war (1941–1945) **217**

Viktor Dokashenko. Trade unions and comradiant courts in the context of post-war political transformations (1951–1964) **226**

WORLD HISTORY

Lyudmyla Ponomarenko. Marcus Tullius Cicero on corruption in Roman society **238**

Inna Pozdniakova. The system of rewards and sanctions for employees of soviet censorship bodies in the first post-war years **247**

Oleksandr Kovalkov, Oleksii Savchenko. USSR's policy in the decolonised East in the 1960s and 1980s: neocolonialism, the theory of "socialist orientation" or postcolonial approach? **255**

Vitalii Razitskyi, Viktoriia Petrenko. US policy in Syria during the civil war (2011–2024) **274**

АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

UDC 94(477.65)"04"+903.21
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-1

Mohylov Oleksandr,
Candidate of Sciences (History),
Senior Researcher,
Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
mogilovod@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2400-2380

SPINNING AMONG THE SCYTHIANS OF THE SOUTHERN DNIPRO FOREST-STEPPE REGION (BASED ON THE MATERIALS OF THE SVITLOVODSK BURIAL SITE)

The article is devoted to the study of spinning tools discovered at the Scythian cemetery near the town of Svitlovodsk, Kirovohrad region. This necropolis is one of the largest and best-studied of its time in the Northern Black Sea region. Expeditions led by N. M. Bokiy and I. A. Kozyr in 1975–1990 investigated 161 burials of that time. Most of them were barrowless. Important materials for the analysis of funerary rites and material culture were obtained.

Finds from the necropolis reveal, among other things, the production and crafts of the ancient population. One of them was spinning: the process of making thread from yarn. Later, it was used to weave a cloth that could be used to make clothes. Traditional raw materials of both plant and animal origin could be used to form yarn in this region: hemp stalks, flax, and animal wool. From the Early Iron Age, we have insignificant material remains of this process. Most often, these are spindles, bone parts of spindles, and very rarely their wooden parts. These finds are almost always discovered in the burials of women who were engaged in this craft during their lifetime.

In Svitlovodsk, spindles have not been preserved. Only once was a wooden trace of one noted, and otherwise bone disc-shaped objects with a hole in the centre survived. More common are finds of ceramic spindles with through holes that were put on the spindle. They had various variations of conical or biconical shapes. Two lead spindles were also found, which are linked to ancient centres. The material remains of the spinning craft from Svitlovodsk date back to the fourth century BC and illustrate the final stage of Scythian history, on the eve of the Sarmatian conquest, when the area of their culture narrowed to the Crimea and the Lower Dnipro.

Key words: *burial, cemetery, Scythian period, Dnieper region, spinning, spindle, spinning wheel.*

The Svitlovodsk burial site is one of the largest and best-researched necropolises of the Scythian period in the Northern Black Sea region. The site is located near the town of the same name in Kirovohrad Oblast, in the south of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe. During 11 field seasons, in 1975–1990, archaeological expeditions led by N. M. Bokii and I. A. Kozyr investigated 161 burials of the Scythian period (Bokii N. M., 1980; Kozyr I. A., 2014). The overwhelming majority of them (154) are ground burials, and another 7 were discovered under 7 mounds (Mohylov O. D., 2019a; 2023). The earliest complexes date back to the Middle-Scythian period, but there are only three of them (Mohylov O. D., 2017b). The vast majority of burials date from the IV century BC. Anthropological data (Efimova S. G., 2000, pp. 39–40; Kruts S. I., 2021, pp. 288–291) and the analysis of the funerary rite, comparison with other necropolises of the settled Steppe Scythians (Ostapenko M. A., 2007; Popandopulo Z. Kh., 2004; 2011; 2012; Mohylov O. D., 2018b; 2022), suggests that the main core of the community was made up of Iranian-speaking Scythians, although the presence of forest-steppe autochthons is not excluded (Mohylov O. D., 2023, p. 51)[1].

[1] For previously published materials on the complexes of the Svitlovodsk cemetery, analysis of its funerary rituals and material culture, see: (Bokiy N. M., 1980; Kozyr I. A., 1989; 2014; Bokiy N. M., Mohylov O. D., Panchenko K. I., 2013; Bokiy N. M., Mohylov O. D., 2014; 2015; Panchenko K. I., 2014; Mohylov O. D., 2016a; 2016b; 2017a; 2017b; 2018a; 2019a; 2019b; 2019c; 2019d; 2020; 2023).

One of the crafts reflected in the materials of the Svitlovodsk cemetery is spinning, the task of which was to make yarn threads that were later used in weaving. It is known that in Scythian times there were two large ethnic and economic worlds in the Northern Black Sea region that closely interacted. The first was a nomadic steppe world inhabited by Iranian-speaking Scythians. The second was a settled agricultural and pastoral forest-steppe society, consisting mainly of descendants of the pre-Scythian Chornolissya-Jabotyn tribes. It was subjected to expansion by the steppe nomads, who not only raided the area but also conquered the local lands and lived there permanently (Skoryi S. A., 2003).

Spinning, which was a traditional household craft, was widespread in the Forest-Steppe of Eastern Europe (Petrenko V. G., 1967, p. 28; Radzievska V. Ye., 1979; Shcherban A. 2007) and in Steppe Scythia (Havryliuk N. A., 1987; 1989, pp. 84–89). Women were engaged in it, which is fully illustrated by the materials of the Svitlovodsk burial site. In the process of spinning, a thread was spun from yarn (for the production of which hemp or flax fibres, animal wool could have been used in the region). The latter could be used for weaving cloth.

The fact that the ancient population was engaged in spinning in the Svitlovodsk necropolis is reflected in the placement of spindles with spinning wheels in tombs in the IV century BC. In one case, a spindle was also placed in a child's tomb. It has long been noted that in the Northern Black Sea region these items are an attribute of women's burials (Meliukova A. I., 1975, p. 150; Bunyatian Ye. P., 1985, p. 92). Some doubts have been expressed about the spinning purpose of the spindle-shaped objects from male burials in the Left-Bank Forest-Steppe. However, the position of the described artefacts in the graves of children and adolescents is known in this region as well (Shcherban A., 2007, p. 32).

Over the millennia, only modest material remains of ancient production processes have come down to us. This is also the case with traces of spinning. From the Early Iron Age to the present day, spindles, either ceramic or made of lead, have survived. Less common are bone folding spindles, and very rarely are such tools made of wood. Sometimes massive toothed "combs" are also included in such products. The Svitlovodsk burial ground is no exception to this situation.

As a rule, nothing has survived from the wooden ***spindles***. Only in grave 143 was there any decay next to the spindle. In the tombs, only spindles are found, and in one case, bone circles from a spindle. The materials of the Svitlovodsk cemetery thus suggest that the population that left this necropolis used mostly the simplest type of spindle in the form of a wooden rod on which a clay spindle was placed. N. O. Havryliuk identified such products as type 5 (1987, pp. 124, 125).

The ***spindle parts*** probably include a pair of ***bone round plates*** from dirt grave 155 (fig. 1: 1, 2). The finds of different diameters come from a female burial, where there was also a spindle. Unfortunately, due to the robbery, their relative position remains unclear.

It can be assumed that these items played the role of a kind of "flywheel" (Havryliuk N. A., 1987, fig. 3) or spindle (Radzievska V. Ye, 1979, fig. 4) in the spindle. Similar details are known in multi-part spindles of the Greek type from steppe burials (Fialko Ye. Ye., 1984, fig. 1). However, in some cases they may also have a rounded or cut-conical shape on one side. Among the steppe analogues, we can name earlier products of the V century BC: mound 11 (grave 3) near Akymivka (Boltrick Yu. V. 2010, fig. 5: 3). However, most of them date to the IV century BC: mounds 2 of Pervomayivka III group (Evdokimov G. L., 1991, fig. 5), 11 (tomb 2) near Lvove (Fialko Ye. Ye., 1987, fig. 1: 4). The ornamented bone spindle from the stone chest 9/18 in Zolote has one rounded surface (Maslennikov A. A., 1995, fig. 9: 17). It is more carelessly executed, which may indicate a barbarian affiliation. A more precise analogy to the Svitlovodsk object is an artefact from the burial 71 of the Frontove barrowless cemetery in Crimea. It is interesting to note that one side is polished, while the other is rough (Korpusova V. N., 1964–1966, pp. 53, 54).

These plates from Svitlovodsk date back to the IV century BC. Moreover, judging by these finds, they were also used in simple indigenous spindles with ceramic spindles.

Spinning wheels (fig. 1: 3–22), as mentioned, are a traditional attribute of Scythian women's burials (Boyko Yu. M., 2017, p. 75). This is also true for Svitlovodsk. Of all the cases, there is only 1 example where the sex is identified as «possibly male(?)», the rest of the complexes are female.

A total of 22 spinning wheels were found in the cemetery, which come from 21 burials (13% of the total) of the IV century BC. The percentage of unlooted graves with spinning wheels is 15.8%. It may be noted that in Steppe Scythia of the IV century BC, according to N. O. Havryliuk, the percentage of burials with these artefacts is even higher – up to 20% (1987, p. 119). A. I. Meliukova notes that for the women's burials of the Mykolaivka cemetery the presence of such finds is "almost obligatory" (1975, p. 151). According to K. P. Bunyatyan, in her sample of the IV century BC in the graves of ordinary Scythian women, such artefacts were found in more than 68% of the tombs (1985, p. 92).

In Svitlovodsk, most often the spinning wheel was placed next to the head (both on the right and left) – 8 cases, which is 61.5%. Less frequently (3 graves, 23%) these objects were recorded near the left hand. Another 1 time (7.7%) – near the shoulder blade and shoulder. This is fully consistent with the tradition of their location in the funeral ritual of the Steppe Scythians (Havryliuk N. A.,1987, p. 119). In the Left-Bank Forest-Steppe the situation is somewhat different. Here, the positions on the side, near the arms and legs prevail, although they are also found near the head (Shcherban A., 2007, p. 30–31).

There was always 1 artefact with the deceased. Most of them are ceramic, and only 2 items are cast from lead. The following types are distinguished:

Biconical ceramic spindles (fig. 1: 3–11). This is the most numerous group, which includes 9 items (41%). They were found in graves 14, 17, 74, 83, 95, 113, 125, 151, as well as in burial 1 of barrow 2.

In the Steppe, this is also the most common species – 35.4% of the total. N. O. Havryliuk identified them as type 1. In the early 80s of the XX century, there were 86 specimens in this region (1987, pp. 120–121, fig. 1: 1). Studying the spinning and weaving of the Left Bank Ukraine, A. L. Shcherban identified biconical yarns as type 2. At the same time, some of the Svitlovodsk finds (fig. 1: 3–5, 7–9, 11) fall into subtype 1: biconical. And others fall into subtype 3: with a cut-off top and base (Shcherban A., 2007, pp. 173, 174). V. E. Radzievska, studying the spinning wheels of the Bilsk hillfort, identified similar products as types 3 and 5 (1979, fig. 1).

This type was already widespread in the Early Scythian period. This is confirmed by their findings in mounds 454 near Makiivka (Galanina L. K., 1977, table 7: 11), 4 of the Medvyn I group (Kovpanenko G. T., 1981, fig. 28: 12), 2 in the Solodke tract near Aksiutyntsi and 2 near Herasymivka (Ilyinska V. A., 1968, table XII: 24; XLVI: 3), as well as at the Western Bilsk hillfort (Shramko B. A., 1996a, table VI: 9).

They continued to exist later. Such artefacts are known from Motronynske (Bessonova S. S., 2001, fig. 55: 3, 5), Eastern Bilsk (Shramko B. A., 1996b, fig. VI: 19), Sharpivske hillforts (Kovpanenko G. T., 1989, fig. 18: 18), on the fortification near Horodyshche (Buynov Yu. V. 2004, fig. 2: 9). Their existence in the V century BC is confirmed by a find from mound 3 in the Staikyn Verkh tract near Aksyutyntsi (Ilyinska V. A., 1968, table VIII: 12).

Most of the finds date back to the IV century BC. Many of them have been found in the Steppe: the mounds Haymanova Mohyla (Bydzilia V. I. 2012, fig. 248), 14 (tomb 1) in Sholokhove (Volkoboy S.S. 1979, fig. 8: 13), 20 (tomb 3) on Mamay-Hora (Andrukh S. I., 1999, fig. 32: 7), Melitopol (Terenozhkin A. I., 1988, fig. 92), 2 (tomb 2) near Nikolske (Agulnikov S., 2004, fig. 14: 6), and 4 (tomb 2) of the Butor I group (Serova N. L. 1987, fig. 45: 6). They have also been found in the ground graves in this region: №№ 23 and 65 of the Mykolaivka cemetery (Meliukova A. I., 1975, fig. 53: 1, 3, 9), 11, 24, 54 in Skelky (Popandopulo Z. Kh., 2011, fig. 8: 14; 17, 3; 29: 6), 54 of the Dugino X necropolis (Prokofiev R. V., 2014, figs. 84, 75). They are also known at steppe settlement complexes of the IV century BC: Kamianka hillfort (Havryliuk N. A., 1999, fig. 12: 11), Mykolaivka settlement (Meliukova A. I., 1975, fig. 23: 1, 2).

Finds of the Late Scythian period are also found in the Ukrainian Forest-Steppe region (Kovpanenko G. T., 1989, fig. 40: 12).

Svitlovodsk spinning wheels date back to the IV century BC.

Biconical ceramic spinning wheels with one wider base (fg. 1: 12–16). Five objects (22%) come from 5 burials: №№ 94, 122, 124, 143, 155. According to A. L. Shcherban's typology (Shcherban A., 2007, pp. 173, 174), they can be attributed to type 2, subtype 2 (biconical, with a cut-off top). V. E. Radzievska attributed such objects to type 4 (1977, fig. 1).

A number of analogies come from the forest-steppe hillfort complexes of the Middle Scythian and Late Scythian periods: Bilsk (Shramko B. A., 1987, fig. 20: 4), Sharpivske (Fabrytsius I. V., 1949, table III: 27), Liubotyn (Shramko B. A., 1998, fig. 25: 39), Horodyshche (Buynov Yu., Okatenko 2004, fig. 2: 9). They are known from the mounds of the V century BC: "A" near Basivka (Halanina L. K., 1977, table 27: 27), 1 of Bilsk burial ground "B" (Suprunenko O. B., 1996, fig. 10: 2). Such items are also found in burials of the IV century BC: mounds 4 at Haimanove Pole (Terenozhkin A. I., 1977, fig. 3: 21), 4 (burial 1) near Petrivka (Bokyi N. M., 1977, fig. 2: 18), 1 near Vyshnopil (Hryhoriev V. P., 2011, fig. 9: 4), and a grave 44 near Mykolaivka (Meliukova A. I., 1975, fig. 53: 4).

The light-water finds are synchronous with later analogues of the IV century BC.

Barrel-shaped ceramic spindles (fig. 1: 17, 18). Two items (9% of the total) were found in graves 104 and 113. A. L. Shcherban (2007, p. 174) allocated such products to type 3, subtype 3 (spherical products, with cut-off tops). According to V. E. Radzievska's classification, they belong to type 6 (1977, fig. 1).

In the Ukrainian Forest-Steppe region, such wares are known from the Early Scythian period, continuing to occur later: Motronynske (Bessonova S. S., 1991, figs. 55, 23), Western (Shramko B. A., 1987, fig. 11: 25) and Eastern Bilsk (Shramko B. A., 1996b, fig. VI: 16), and Liubotyn hillfort (Shramko B. A., 1998, fig. 25: 23).

In the Steppe, finds of the IV century BC have been recorded from mounds 20 (tomb 3) on Mamai-Hora (Andrukh S. I., 1999, fig. 32: 14), Kapulivka I group 1, 12 near the Bohdanivka factory (Terenozhkin A. I., 1973, fig. 15: 15; 37: 8), ground burials 62 of the Mykolaivka cemetery (Meliukova 1975, fig. 53: 6), and 21 in Skelky (Popandopulo Z. Kh., 2011, fig. 31: 7). There are also known finds of the Late Scythian period in the Right Bank Forest-Steppe region (Kovpanenko G. T., 1989, fig. 40: 13).

The Svitlovodsk finds date back to the IV century BC.

Spherical ceramic spinning wheels (fig. 1: 19–21). Three specimens (13%) come from graves 16, 59 and 76.

They can be correlated with the 1st subtype of the 1st type of yarns according to the classification of A. L. Shcherban (2007, p. 174). Or with the 8th type according to V. E. Radzievska's typology (1977, fig. 1). N. O. Havryliuk allocated similar artefacts to type 2. In the steppe, according to her calculations, they accounted for 8.2% of the total number of such finds, spreading here in the IV century BC (Havryliuk N. A., 1987, p. 121, fig. 1: 2).

In the Eastern European Forest-Steppe region they have a «wide» period of existence from the VII to the IV centuries BC: Motronynske (Bessonova S. S., 1991, fig. 55: 22, 25), Western (Shramko B. A., 1996a, table VI: 10) and Eastern Bilsk (Shramko B. A., 1987, fig. 16: 32) hillforts, Lubentsi settlement (Kovpanenko G. T., 1989, fig. 18: 26).

In Steppe Scythia, these items are known from both burials: Brane Pole, barrow 3, tomb 2 (Yakovenko E. V., 1970, fig. 2: 7), and from settlements: Mykolayivka (1975, fig. 23: 13), which date back to the IV century BC. The finds from Svitlovodsk are also dated to the same period.

An asymmetric-biconical ceramic spindle (fig. 1: 22) was found in burial 101. It is similar in shape to some products of type 2, subtype 1, variant 6 according to the classification of A. L. Shcherban (2007, p. 174), or type 7 according to the classification of V. E. Radzievska (1977, fig. 1).

Analogues are known from Motronynske (Bessonova S. S., 1991, fig. 56: 1), Sharpivske (Fabricius I. V., 1949, table III: 34) and Bilsk (Radzievska V. Ye., 1977, fig. 1) hillforts in the Ukrainian Forest-Steppe region, where they have a wide period of existence. And also from some steppe mounds

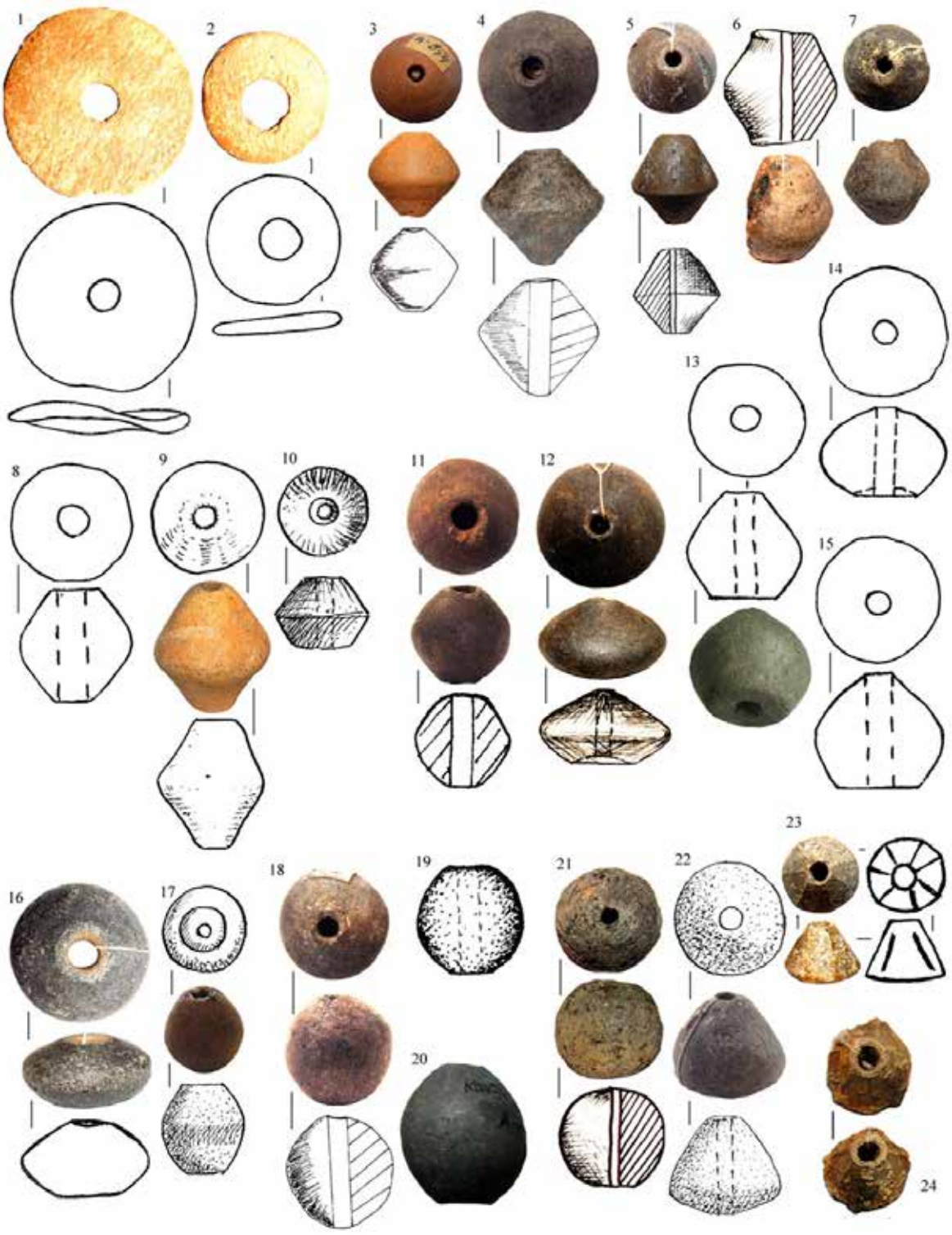

Fig. 1. *Details of spindles and spinning wheels from the Svitlovodsk burial ground: 1, 2, 16 – grave 155; 3 – grave 14; 4 – grave 17; 5 – grave 74; 6 – grave 83; 7 – grave 95; 8 – grave 125; 9 – grave 151; 10 – grave 113; 11 – mound 2, burial 1; 12 – grave 94; 13 – grave 122; 14 – grave 143; 15 – grave 124; 17 – grave 104; 18 – grave 16; 19 – grave 59; 20 – grave 113; 21 – grave 76; 22 – grave 101; 23 – grave 32; 24 – grave 44*

of the IV century BC (Yakovenko E. V., 1970, fig. 2: 10). Objects from the studied cemetery also date back to the IV century BC.

Lead tapered heptagonal spinning wheels (fig. 1: 23, 24). Two items (9 %) were found in graves 32 and 44. N. O. Havryliuk attributes the conical products to type 5 (1999, p. 210, 211; 2017, p. 369). S. P. Smolianinova characterises them as the most numerous first (in order of description) group (2009, p. 202).

Some lead spinning wheels are known from the Archaic period. In particular, the Early Celermes burial of barrow 1 of mound 5 in Rostov-on-Don (Brashinsky I. B., 1973, p. 54) suggests that the Scythians used them in the middle to 2nd half of the VII century BC. In the necropolis of Olbia, conical spinning wheels are known in complexes of the 2nd half of the VI century BC (Skudnova V. M., 1988, no. 172; 215). The spinning wheels from the Yahorlytske settlement may date to an even earlier time (Vinogradov Yu. A., 2000, fig. 3: 5–7). A similar object is known from a Late Archaic ancient settlement of the 2nd half of the VII – 1st third of the V century BC. Kutsurub-1 (Marchenko K. K., 1999, p. 69). In the Olbian estate Shyroka Balka-6, such objects were found in the layers of the 2nd third of the V – early III century BC (Papanova V. A., 2016, p. 418).

However, analogues from neighboring Steppe Scythia are mostly dated to the IV century BC (Havryliuk N. O., 1999, p. 211; 2017, p. 369). This is the date of mounds 8, tomb 1, near Nove (Fialko Ye. Ye., 1991, fig. 4), Denysova Mohyla (Mozolevskyi B. N., 1980, fig. 67: 15), 11 near the Bohdanivka concentration plant, and 4 near Bilenke (Terenozhkin A. I., 1973, figs. 37: 3; 53: 8). A hexagonal object is known from burial 1 of barrow 3 in Zaporizhzhia (Popandopulo Z. Kh., 1987, fig. 3: 6). The spindles from Svitlovodsk are dated in the same way. A number of lead spinning wheels of various shapes have been found in recent years in the south of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe – in the basin of the Tiasmin River: (Liashko Yu. Yu., 2018, fig. 2: 13; 3: 16). Unfortunately, they have not been found in complexes, and their precise dating is difficult.

Lead spools are considered to be products of ancient Black Sea workshops. The basis for this is not only the numerous finds of such finds, but also the casting moulds from there (Ruban V. V., 1979, pp. 249, 250; Kryzhitsky S. D., 1989, p. 79). Recently, however, data have emerged that suggest that some of them could have been produced in barbarian foundries. This is based on a collection of lead spools and the remains of foundry production found at the Scythian settlement of Sorokina Balka near Velyka Znamianka on the Lower Dnipro region (Andrukh S. I., 2018, pp. 50, 51).

The materials from Svitlovodsk add to our knowledge of the history of Scythian crafts in the Northern Black Sea region.

References

1. Agul'nikov S., 2004. Sava Ye. *Issledovaniya kurganov na Levoberezh'ye Dnestra* [Research of burial mounds on the left bank Dniester region]. Kishineu: CEPUSM. (In Russian).

2. Andrukh S. I., 2018. Toshchev G. N. Sorokina Balka – novyy pamyatnik arkheologii v Nizhnem Podneprov'ye [Sorokina Balka – a new archaeological monument in the Lower Dnieper region]. *Starodavne Prichornomor'ya*. Vyp. XII. 50–52. (In Russian).

3. Andrukh S. I. 1999. Metallicheskiye ukrasheniya v ubranstve ryadovykh skifov (po materialam mogil'nika Mamay-Gora) [Metal adornments in the attire of ordinary Scythians (based on the materials of the Mamay-Gora burial ground)]. *Problemy skifo-sarmatskoy arkheologii Severnogo Prichernomor'ya*. Zaporozh'ye: ZGU. 19–26. (In Russian).

4. Bessonova S. S., 2001. Skoryy S. A. *Motroninskoye gorodishche skifskoy epokhi* [Motronyn hillfort of the Scythian era]. Kiyev; Krakov: Institut arkheologii NANU. (In Russian).

5. Bidzilya V. I., 2012. Polin S. V. *Skifskiy tsarskiy kurgan Gaymanova Mogila* [Scythian royal burial mound Gaimanova Mogila]. Kiyev: Izdatel'skiy dom Skif. (In Russian).

6. Boyko Yu. M., 2017. *Sotsial'nyy sklad naselennya baseynu r. Vorskly za skifs'koyi doby* [The social composition of the population of the Vorskla River basin during the Scythian period]. Kyyiv; Kotel′va: TSP NAN Ukrayiny i UTOPiK; IKZ «Bil′s′k». (In Ukrainian).

7. Bokiy N. M., 1977. Skifskiye kurgany v basseyne r. Bol'shaya Vys' na Kirovogradshchine [Scythian burial mounds in the Bolshaya Vys River basin in Kirovograd region]. *Skify i sarmaty*. Kiyev: Naukova dumka. 200–207. (In Russian). (In Russian).

8. Bokiy N. M., 1980. Pozdneskifskiy bezkurgannyy mogil'nik u g. Svetlovodska [Late Scythian burial ground without burial mounds near Svetlovodsk]. *Arkheologicheskiye issledovaniya na Ukraine v 1978–1979 gg. Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkheologii AN USSR*. Dnepropetrovsk: Izdatel'stvo Dnepropetrovskogo universiteta. 101. (In Russian).

9. Bokiy N. M., 2014. Mohylov O. D. Pershyy sezon robit na Svitlovods′komu mohyl′nyku [The first season of work at the Svitlovodsk burial ground]. *Fenomen Bil's'koho horodyshcha. Zbirnyk materialiv naukovoyi konferentsiyi*. Kyiv; Poltava: TSP NANU i UTOPIK. 26–29. (In Ukrainian).

10. Bokiy N. M., 2015. Mohylov A. D. Otkrytiye Svetlovodskogo mogil'nika [Discovery of the Svetlovodsk burial ground]. *Arkheologíya í davnya ístoríya Ukrainy*. Vyp. 2 (15). Kyiv. 253–264. (In Russian).

11. Bokiy N. M., 2013. Mohylo vO. D., Panchenko K. I. Kolektyvne pokhovannya skifs′koho chasu v Lisostepovomu Pravoberezhnomu Podniprovyi [Collective burial of the Scythian period in the Forest-Steppe Right-Bank Dnieper Region]. *Arkheolohiya i fortyfikatsiya Seredn'oho Podnistrov'ya*. Kam'yanets′-Podil′s′kyy: «Medobory-2006». 17–24. (In Ukrainian).

12. Boltrik Yu. V., 2010. Fialko Ye. Ye. Skifskiy kurgan s ranney uzdoy iz Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya [Scythian burial mound with early bridle from the Northwestern Black Sea region]. *Bosporskiye issledovaniya*. T. XXIII. Simferopol; Kerch. 104–122. (In Russian).

13. Brashinskiy I. B., 1973. Raskopki skifskikh kurganov na Nizhnem Donu [Excavations of Scythian burial mounds on the Lower Don region]. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR*. Vyp. 133. Moskva. 54–61. (In Russian).

14. Buynov Yu. V., 2004. Okatenko V. N. Raskopki gorodishcha skifskogo vremeni v urochishche Gorodishche [Excavations of a Scythian settlement in the Gorodishche tract]. *Arkheologíchní vídkrittya v Ukrayní 2002–2003 rr*. Kyiv: Shlyakh. 9–12. (In Russian).

15. Bunyatyan Ye. P. 1985. *Metodika sotsial'nykh rekonstruktsiy v arkheologii (na materiale skifskikh mogil'nikov IV–III vv. do n.e.)* [Methods of social reconstructions in archeology (based on Scythian burial grounds of the 4th–3rd centuries BC)]. Kiyev: Naukova dumka. (In Russian).

16. Vinogradov Yu. A., 2000. Fonyakov D. I. Kollektsiya metallicheskikh predmetov s Yagorlytskogo poseleniya. *Arkheologicheskiye vesti*. Vyp. 7. Sankt-Peterburgs. 96–105. (In Russian).

17. Volkoboy S. S., 1979. Likhachev V. A., Shalobudov V. N. Skifskiy mogil'nik «Slavyanka» u s. Sholokhovo na Dnepropetrovshchine [Scythian burial ground «Slavyanka» near the village of Sholokhovo in the Dnepropetrovsk region]. *Kurgannyye drevnosti Stepnogo Podneprov'ya III–I tys. do n. e*. Vyp.3. Dnepropetrovsk. 45–60. (In Russian).

18. Gavrilyuk N. A., 1987. Pryadeniye u stepnykh skifov [Spinning among the steppe Scythians]. *Skify Severnogo Prichernomor'ya*. Kiyev: Naukova dumka. 116–130. (In Russian).

19. Gavrilyuk N. A., 1989. *Domashneye proizvodstvo i byt stepnykh skifo*v [Home production and life of the steppe Scythians]. Kiyev: Naukova dumka. (In Russian).

20. Gavrilyuk N. A., 1999. *Istoriya ekonomiki Stepnoy Skifii VI–III vv. do n.e.* [History of the economy of Steppe Scythia in the 6th–3rd centuries BC] Kiyev: IA NANU. (In Russian).

21. Gavrilyuk N. A., 2017. *Ekonomika Stepnoy Skifii* [Economy of Steppe Scythia]. Kiyev: Vidavets' O. Filyuk. (In Russian).

22. Galanina L. K., 1977. Skifskiye drevnosti Podneprov'ya (Ermitazhnaya kollektsiya Brandenburga) [Scythian antiquities of the Dnieper region (Hermitage collection of Brandenburg)]. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D 1–33. Moskva. 1–65. (In Russian).

23. Grigor'yev V. P., 2011. Skoryy S. A. Skifskiye kurgany u s. Vishnopol' na yuge Dneprovskoy Pravoberezhnoy Lesostepi [Scythian burial mounds near the village of Vishnopol in the south of the Dnieper Right-Bank Forest-Steppe region]. *Stratum plus*, Vyp. 3. Kishinev. 175–212. (In Russian).

24. Yevdokimov G. L. 1991. Fridman M. I. Kurgany skifskogo vremeni u s. Pervomayevka na Khersonshchine [Scythian burial mounds near the village of Pervomayevka in the Kherson region]. *Kurgany Stepnoy Skifii*. Kiyev: Naukova dumka. 72–97. (In Russian).

25. Efimova S. G., 2000. Sootnosheniye lesostepnykh i stepnykh grupp naseleniya Evropy. Skifiya po dannym kraniologii [The relationship between forest-steppe and steppe population groups in Europe. Scythia according to craniological data]. *Skify i sarmaty v VII–III vv. do n. e.: paleoekologiya, antropologiya i arkheologiya*. Moskva: IA RAN. 39–44. (In Russian).

26. Il'inskaya V. A., 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhya* [Scythians of the Dnieper Forest-Steppe Left Bank region]. Kiyev: Naukova dumka. (In Russian).

27. Kovpanenko G. T., 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v bacseyne r. Ros'* [Kurgans of the Early Scythian Period in the Ros River Basin]. Kiyev: Naukova dumka. (In Russian).

28. Kovpanenko G. T., 1989. Bessonova S. S., Skoryy S. A. *Pamyatniki skifskoy epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezh'ya (Kiyevo-Cherkasskiy region)* [Monuments of the Scythian Period of the Dnieper Forest-Steppe Right Bank (Kiev-Cherkasy Region)]. Kiyev: Naukova dumka. (In Russian).

29. Kozyr I. A., 1989. Doslidzhennya Svitlovods′koho gruntovoho mohyl′nyka v 1989 r. [Research of the Svitlovodsk burial ground in 1989]. *Mizhvuzivs′ka student·s′ka konferentsiya z istorychnoho krayeznavstva. Tezy dopovidey*. Kirovohrad. 9–10. (In Ukrainian).

30. Kozyr I. A., 2014. Rytual′ne pokhovannya 145 z hruntovoho mohyl′nyka poblyzu m. Svitlovods′k Kirovohrads′koyi oblasti [Ritual burial 145 from a burial ground near the city of Svitlovodsk, Kirovograd region]. *Fenomen Bil's′koho horodyshcha. Zbirnyk materialiv naukovoyi konferentsiyi*. Kyiv; Poltava: TSP NANU i UTOPIK. 61–64. (In Ukrainian).

31. Kruts S. I., 2021. Rudych T. O. Sklad naselennya, pokhovanoho na mohyl′nyku skifs′koyi doby bilya m. Svitlovods′k (za materialamy kraniolohiyi) [Composition of the population buried in the Scythian-era burial ground near the city of Svitlovodsk (based on craniological materials)]. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*. Vyp. 3. 282–292. (In Ukrainian).

32. Kryzhitskiy S. D., 1989. Buyskikh S. B., Burakov A. V., Otreshko V. M. *Sel'skaya okruga Ol'vii* [Rural Area of Olbia]. Kiyev: Naukova dumka. (In Russian).

33. Lyashko Yu. Yu., 2018. Pam'yatky rann′oho zaliznoho viku v okolytsyakh Motronyns′koho horodyshcha [Early Iron Age Monuments in the Vicinity of the Motronynskyi Settlement]. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*. Vyp. 2 (27). 236–244. (In Ukrainian).

34. Marchenko K. K., 1999. Domanskiy Ya. V. Dva poseleniya Nizhnego Pobuzh'ya arkhaicheskogo vremeni (Opyt sravnitel'noy kharakteristiki material'noy kul'tury pamyatnikov) [Two Settlements of the Lower Bug Region of the Archaic Period (An Attempt at Comparative Characteristics of the Material Culture of Monuments)]. *Stratum plus*. Vyp. 3. Kishinev. 26–74. (In Russian).

35. Maslennikov A. A., 1995. Kamennyya yashchiki Vostochnogo Kryma (K istorii sel'skogo naseleniya Bospora VI–I vv. do n.e.) [Stone boxes of the Eastern Crimea (On the history of the rural population of the Bosporus of the 6th-1st centuries BC)]. *Bosporskiy sbornik*. Vyp. 8. Moskva. p. 1–124. (In Russian).

36. Melyukova A. I., 1975. *Poseleniye i mogil'nik skifskogo vremeni u sela Nikolayevka* [Settlement and burial ground of the Scythian period near the village of Nikolaevka]. Moskva: Nauka. (In Russian).

37. Mohylov O. D., 2016a. Pro odyn iz riznovydiv pryazhok skifs′koho chasu [On one of the varieties of Buckles of the Scythian Period]. *Arkheolohiya*. Vyp. 2. Kyiv. 38–56. (In Ukrainian).

38. Mohylov A. D., 2016b. Pogrebeniye ryadovogo voina iz Svetlovodskogo mogil'nika [Burial of an ordinary warrior from the Svetlovodsk burial ground]. *Ístoríya zbroĭ'ta víys'kovoĭ'spravi*. Vyp. 1. Zaporizhzhya. 93–100. (In Russian).

39. Mohylov O. D. 2017a. Mohyla skifs′koho voyina z Svitlovods′ka [The Grave of a Scythian Warrior from Svitlovodsk]. *Arkheolohiya i Fortyfikatsiya Ukrayiny*. Kamyanets′-Podil′s′kyi: PP Buynyts′kyy. 68–72. (In Ukrainian).

40. Mohylov A. D. 2017b. Rannyaya gruppa pogrebeniy Svetlovodskogo mogil'nika [Early group of burials of the Svitlovodsk burial ground]. *Arkheologíya í davnya ístoríya Ukrayni*. Vyp. 2(23). 303–310. (In Russian).

41. Mohylov O. 2018a. Pokhoval′nyy obryad Svitlovods′koho mohyl′nyka [The Burial Rite of the Svitlovodsk Burial Ground]. *I Vseukrayins′kyy arkheolohichnyy z″yizd. Prohrama roboty ta anotatsiyi dopovidey*. Kyiv: IA NANU. 119–120. (In Ukrainian).

42. Mohylov O. D., 2018b. Skifs′ki pokhovannya z vuzdoyu z Dniprovs′koho Pryporizhzhya [Scythian burials with a bridle from the Dnieper Priporozhya region]. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, Vyp. 2(27). 287–315. (In Ukrainian).

43. Mohylov A. D., 2019a. Zerkala iz Svetlovodskogo mogil'nika [Mirrors from the Svitlovodsk burial ground]. *Revista Arheologica*. Vyp. XV.1. Kishinev. 94–102. (In Russian).

44. Mohylov O., 2019b. Parne skifs′ke zhinoche pokhovannya z Svitlovods′koho mohyl′nyka [Paired Scythian female burial from the Svitlovodsk burial ground]. *Arkheolohiya i Fortyfikatsiya Ukrayiny*. Kam'yanets′-Podil′s′kiy: FOP Buynyts′kyi A. O. 60–62. (In Ukrainian).

45. Mohylov O. D., 2019c. Pominal'naya obryadnost' ryadovogo naseleniya Skifii [Memorial rites of the ordinary population of Scythia]. Margulanovskiye chteniya-2019. *Materialy Mezhdunarodnoy arkheologicheskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 95-letiyu so dnya rozhdeniya vydayushchegosya kazakhstanskogo arkheologa K. A. Akisheva*. Nur-Sultan: IAI A. Kh. Margulana. 360–368. (In Russian).

46. Mohylov A. D. 2019d. Vooruzheniye iz Svetlovodskogo mogil'nika [Weapons from the Svetlovodsk burial ground]. *Arkheologíya í davnya ístoríya Ukrayni*. Vyp. 2(31). Kyiv. 102–125. (In Russian).

47. Mohylov A. D., 2020. Ser'gi iz Svetlovodskogo mogil'nika [Earrings from the Svitlovodsk burial ground]. *Arkheologíya í davnya ístoríya Ukrayni*, Vyp. 2(31). Kyiv. 375–382. (In Russian).

48. Mohylov O. D., 2022. Do istoriyi vyvchennya skifs′kykh pamyatok Nadporizhzhya (bezkurhannyy mohyl′nyk bilya Tret′oho karyeru Dniprobudu) [To the history of the study of Scythian monuments of Nadporozhye (barren burial ground near the Third quarry of Dniprobud)]. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*. Vyp. 1. Kyiv. 256–263. (In Ukrainian).

49. Mohylov A. 2023. Pogrebal'no-pominal'naya obryadnost' Svetlovodskogo mogil'nika skifov v Tsentral'noy Ukraine [Funeral and memorial rites of the Svitlovodsk Scythian burial ground in Central Ukraine]. *Revista Arheologică*. Vyp. 2. Kishinev. 30–57. (In Russian).

50. Mozolevskiy B. N., 1980. Skifskiye kurgany v okrestnostyakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrvshchine (raskopki 1972–1975 gg.) [Scythian burial mounds in the vicinity of Ordzhonikidze in the Dnipropetrovsk region (excavations in 1972–1975)]. *Skifiya i Kavkaz*. Kiyev: Naukova dumka. 70–155. (In Russian).

51. Ostapenko M. A., 2007. Skifskiye beskurgannyye mogil'niki Stepnogo Podneprov'ya [Scythian burial grounds without burial mounds in the Steppe Dnieper region]. *Antichnyy mir i varvary na yuge Rossii*. Moskva; Kiev; Zaporozh'ye: Dikoye pole. 143–179. (In Russian).

52. Panchenko K. I., 2014. Pokhovannya 155 Svitlovods′koho mohyl′nyka na Kirovohradshchyni [Burial 155 of the Svitlovodsk burial ground in the Kirovohrad region]. *Fenomen Bil's'koho horodyshcha. Zbirnyk materialiv naukovoyi konferentsiyi*. Kyyiv; Poltava: TSP NANU i UTOPIK. 105–108. (In Ukrainian).

53. Papanova V. A., 2016. Lyashko S. N. Svintsovyye pryaslitsa iz prigorodnykh usadeb Ol'vii [Lead Spindle Whorls from the Suburban Estates of Olbia]. *Starodavnê Prichornomor'ya*. T. XI. Odessa. 415–419. (In Russian).

54. Petrenko V. G., 1967. Pravoberezh'ye Srednego Pridneprov'ya v V–III vv. do n.e. [The Right Bank of the Middle Dnieper Region in the 5th–3rd Centuries BC]. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*. D 1-4. Moskva. 1–180. (In Russian).

55. Popandopulo Z. Kh., 1987. Novyy skifskiy mogil'nik na okraine g. Zaporozh'ye [A New Scythian Burial Ground on the outskirts of Zaporozhye]. *Pamyatniki bronzovogo i rannego zheleznogo vekov Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DGU. 74–87. (In Russian).

56. Popandopulo Z. Kh., 2004. Gruntovyye mogil'niki skifskogo vremeni Nizhnego Podneprov'ya [Ground cemeteries of the Scythian period of the Lower Dnieper region]. *Víd Kímmeríĭ do Sarmatíĭ*. Kiïv: Korvín–Pres. 67–68. (In Russian).

57. Popandopulo Z. Kh., 2011. *Skifskiy gruntovyy mogil'nik Skel'ki* [Scythian ground cemetery Skelki]. Zaporozh'ye: Zaporozhskiy oblastnoy krayevedcheskiy muzey. (In Russian).

58. Popandopulo Z. Kh., 2012. Blagoveshchenskiy I gruntoviy mogil'nik (po materialam issledovaniy A. V. Bodyanskogo) [Blagoveshchensky I ground cemetery (based on the research materials of A. V. Bodyansky)]. *Muzeyniy vístnyk.* Vyp. 12. Zaporizhzhya. 63–72. (In Russian).

59. Prokof'yev R. V., 2014. *Raskopki u khutora Dugino v del'te Dona v 2009 godu* [Excavations near the Dugino farm in the Don delta in 2009]. Rostov-na-Donu: Al'tair. (In Russian).

60. Radziyevs′ka V. Ye., 1979. Tekhnika pryadinnya u naselennya Lisostepovoyi Skifiyi [Spinning technique among the population of Forest-Steppe Scythia]. *Arkheolohiya*. Vyp. 32, Kyiv. 19–26. (In Russian).

61. Ruban V. V., 1979. Liteynaya forma s poseleniâ Kozyrka XV [Casting mold from the settlement of Kozyrka XV]. *Sovetskaya arheologiya*. Vyp. 3. Moskva. 249–258. (In Russian).

62. Serova N. L., 1987. Yarovoy Ye. V. *Grigoropol'skiye kurgany* [Grigoropol burial mounds]. Kishinev: «Shtiintsa». (In Russian).

63. Skoryy S. A., 2003. *Skify v Dneprovskoy Pravoberezhnoy Lesostepi* [Scythians in the Dnieper Right-Bank Forest-Steppe region]. Kiyev: Institut arkheologii NAN Ukrainy. (In Russian).

64. Skudnova V. M., 1988. *Arkhaicheskiy nekropol' Ol'vii* [Archaic necropolis of Olbia]. Leningrad: Iskusstvo. (In Russian).

65. Smol'yaninova S. P., 2009. Svintsovye pryaslitsa iz okrestnostey Tiry – Belgoroda [Lead spindle whorl from the vicinity of Tyra – Belgorod]. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomor'ya*. Vyp.9. Odessa. 201–217. (In Russian).

66. Suprunenko O. B. 1996. Rozkopky Bil′s′koho kurhannoho nekropolyu [Excavations of the Bilsk mound necropolis]. *Bil's'ke horodyshche v konteksti vyvchennya pam"yatok rann'oho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiya. 88–120. (In Ukrainian).

67. Terenozhkin A. I., 1977. Il'inskaya V. A., Mozolevskiy B. N. Skifskiy mogil'nik Gaymanovo Pole (raskopki 1968 g.) [Scythian burial ground Gaimanovo Pole (excavations of 1968)]. *Skify i sarmaty*. Kiev: Naukova dumka. 152–199. (In Russian).

68. Terenozhkin A. I., 1973. Il'inskaya V. A., Chernenko Ye. V., Mozolevskiy B. N.. Skifskiye kurgany Nikopol'shchiny [Scythian burial mounds of the Nikopol region]. *Skifskiye drevnosti*. Kiev: Naukova dumka. p. 113–186. (In Russian).

69. Terenozhkin A. I., 1988. Mozolevs'kiy B. N. *Melitopol'skiy kurgan* [Melitopol burial mound]. Kiyev: Naukova dumka. (In Russian).

70. Fabrytsius I. 1949. Tyasmyns′ka ekspedytsiya [Tyasmin expedition]. *Arkheolohichni pam"yatky URSR*. T. II. 80–111. (In Ukrainian).

71. Fialko Ye. Ye.,1984. Kostyanyye izdeliya iz kurgana Oguz [Bone products from the Oguz burial mound]. *Skify Severnogo Prichernomor'ya*. Kiyev: Naukova dumka. 130–140. (In Russian).

72. Fialko Ye. Ye., 1987. Skifskiye kurgany u s. Novoye [Scythian burial mounds near the village of Novoe]. *Drevneyshiye skotovody stepey yuga Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka. 171–187. (In Russian).

73. Fialko Ye. Ye. 1991. Pogrebeniya zhenshchin s oruzhiyem u skifov [Burials of women with weapons among the Scythians]. *Kurgany Stepnoy Skifii*. Kiev: Naukova dumka. 4–18. (In Russian).

74. Shramko B. A., 1987. *Bel'skoye gorodishche skifskoy epokhi (gorod Gelon)* [Bilsk hillfort of the Scythian era (the city of Gelon)]. Kiyev: Naukova dumka. (In Russian).

75. Shramko B. A., 1996a. Raskopki V. A. Gorodtsova na Bel's'kom gorodishche (po materialam kolletsii GIM) [Excavations by V. A. Gorodtsov at the Belskoye settlement (based on materials from the SHM collection)]. *Bil's'ke gorodishche v konteksti vivchennya pam'yatok rann'ogo zaliznogo viku Evropy*. Poltava: Arkheologíya. 29–54. (In Ukrainian).

76. Shramko B. A., 1996b. Kompleks hlynyanykh skul′ptur Bil′s′koho horodyshcha [Complex of clay sculptures of the Bielsky settlement]. *Bil's'ke horodyshche v konteksti vyvchennya pam"yatok rann'oho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiya. 67–87. (In Ukrainian).

77. Shramko B. A., 1998. *Lyubotinskoye gorodishche* [Lyubotyn hillfort]. Lyubotinskoye gorodishche. Khar'kov: Region-inform. 9–31. (In Russian).

78. Shcherban′ A., 2007. *Pryadinnya i tkatstvo u naselennya Livoberezhnoho Lisostepu Ukrayiny VII – pochatku III stolittya do n.e. (za hlynyanymy vyrobamy)* [Spinning and weaving among the population of the Left-bank Forest-Steppe of Ukraine in the 7th – early 3rd centuries BC (based on clay products)]. Kyyiv: Molod′. (In Ukrainian).

79. Yakovenko E. V., 1970. Chernenko Ye. V., Korpusova V. N. Opisaniye skifskikh pogrebeniy v kurganakh Vostochnogo Kryma [Description of Scythian burials in the mounds of the Eastern Krym]. *Drevnosti Vostochnogo Kryma*. Kiyev: Naukova dumka.136–179. (In Ukrainian).

Олександр Могилов

ПРЯДІННЯ У СКІФІВ ПІВДНЯ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СВІТЛОВОДСЬКОГО МОГИЛЬНИКА)

Статтю присвячено висвітленню знарядь прядильного ремесла, виявлених на могильнику скіфського часу біля м. Світловодськ Кіровоградської області. Цей некрополь є одним із найбільших та добре вивчених для свого часу в Північному Причорномор'ї. Експедиціями під керівництвом Н. М. Бокій та І. А. Козир у 1975–1990 рр. тут досліджено 161 поховання того часу. Переважно вони були безкурганними. Отримано важливі матеріали для аналізу поховальної обрядовості та матеріальної культури.

Знахідки з некрополя розкривають, зокрема, питання виробництв та ремесел, якими займалося давнє населення. Одним із них було прядіння: процес виготовлення нитки з пряжі. У подальшому з неї ткалося полотно, з якого можна було шити одяг. Для формування пряжі у вказаному регіоні могли використовувати традиційну сировину як рослинного, так і тваринного походження: стебла коноплі, льону, вовна тварин. З доби раннього заліза до нас доходять незначні матеріальні рештки від цього процесу. Найчастіше це прясла, кістяні деталі веретен, дуже рідко – їх дерев'яні частини. Ці знахідки майже завжди виявляють у похованнях жінок, які за життя й займалися цим ремеслом.

У Світловодську веретена не збереглися. Тільки раз відзначений дерев'яний слід від нього, а в іншому випадку вціліли кістяні дископодібні предмети з отвором у центрі. Значно частіші знахідки керамічних прясел з наскрізними отворами, які надівалися на веретено. Вони мали різні варіації конічної або біконічної форм. Виявлено також два свинцеві прясла, пов'язані своєю генезою з античними центрами. Матеріальні рештки прядильного ремесла зі Світловодська належать до IV ст. до н. е. й ілюструють завершальний етап скіфської історії, напередодні сарматського завоювання, коли ареал їхньої культури звужується до Криму та Нижнього Подніпров'я.

Ключові слова: *поховання, могильник, скіфський час, Подніпров'я, прядіння, веретено, прясло.*

УДК 902.2:94 (477.65)
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-2

Панченко Кирило,
викладач кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
panchkyrylo@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3988-5294

СКІФСЬКИЙ КУРГАН БІЛЯ с. КОПАНІ У ВЕРХІВ'Ї ІНГУЛЬЦЯ

Статтю присвячено публікації матеріалів розкопок кургану скіфського часу біля с. Копані Суботцівської громади Кіровоградської області. Пам'ятка розташована у верхів'ї басейну р. Інгулець на порубіжжі Правобережного Лісостепу й Степу поряд із курганом Лита Могила. Дослідження пам'ятки проведені влітку 1990 року археологічною експедицією під керівництвом Н. М. Бокій. Матеріали цих розкопок зберігаються у фондах Археологічного музею імені Нінель Бокій Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка. На момент досліджень курган був пошкоджений у результаті сільськогосподарських робіт. Розкопки пам'ятки мали рятівний характер. Під насипом знайдено поховання воїна в підпрямокутній ямі зі сходиною біля однієї стіни. Незважаючи на пограбування могили, вдалося виявити залишки супровідного інвентарю: два бронзові наконечники стріл, фрагменти пластин від залізного панцира, бронзову сережку та кам'яний сфероїд. Також у могилі розчищені рештки жертовної їжі у вигляді фрагментів кісток великої рогатої худоби з окислами від залізного ножа. Зафіксовано, що під час здійснення поховання використовувалися обряди, пов'язані з культом вогню. Навколо кургану відкритий рів. Поєднання в одному наборі різних типів наконечників стріл дають змогу зарахувати курган до так званої перехідної групи скіфських старожитностей другої половини VI ст. до н.е. Аналіз знахідок та поховального обряду дає підстави вважати, що могила належала представнику степових іраномовних номадів. Датування пам'ятки збігається з переміщенням нової хвилі кочовиків до широт Лісостепу. Матеріали кургану є цікавим доповненням до скіфських старожитностей Правобережжя.

Ключові слова: *курган, Північне Причорномор'я, поховальний обряд, скіфи, Степ.*

У 1990 р. археологічна експедиція Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна[1] під керівництвом Нінель Михайлівни Бокій провела розкопки підкурганної поверхні Литої могили (Бокий Н. М., 1992, с. 13). На сучасній карті його місцерозташування локалізується між селами Топило і Копані Суботцівської громади Кіровоградської області – у верхів'ї р. Інгулець (рис. 1). Ці дослідження дали змогу реконструювати не відомі науці раніше відомості про пам'ятку. Так, під час розкопок було майже повністю досліджено навколокурганний рів, рештки ритуальної тризни у вигляді кісток коня, собаки та людського черепа. Також дослідниці вдалося відкрити залишки катакомби, яку копав у 1892 р. В. М. Ястребов та навіть яму, якою курган пробили в 1763 р. Матеріали цих розкопок Н. М. Бокій презентувала на Міжнародній науковій конференції пам'яті О. І. Тереножкіна «Кіммерійці та скіфи» (Бокий Н. М., 1992, с. 13–14). Згодом результати цих досліджень були повністю представлені на Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку» науковим співробітником відділу археології раннього залізного віку Інститут археології НАН України Олександром Могиловим (Бокий Н. М., Могилов А. Д., 2014, с. 26–51).

У фондах Археологічного музею імені Нінель Бокій, крім матеріалів з розкопок Литої Могили, збереглися креслення та речі ще з одного кургану, дослідженого експедицією того ж 1990 р. біля с. Копані. Курган розташовувався неподалік від Литої Могили, на відстані 1,3 км на північний-захід від села в полі біля тракторної бригади, поряд із місцевістю, яку

[1] Сучасна назва закладу – Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка.

Рис. 1. *Місцерозташування кургану біля с. Копані*

мешканці села називали «Польський шлях»[2] (рис. 1). У польових матеріалах пам'ятка підписана «Курган за Польським шляхом». На момент розкопок насип був сильно розтягнутий сільськогосподарською технікою, а також постраждав у результаті пізніх перекопів. Його висота становила 0,75 м, а діаметр – 36 м. Насип кургану був оточений ровом, що в перетині мав форму перевернутої трапеції. Загальний діаметр рову – 40 м, ширина у верхній частині – 2,0 м, у нижній – 1,0–1,1 м. Глибина рову – 1,0–1,2 м від рівня сучасної поверхні.

У своїх ранніх публікаціях Н. М. Бокій неодноразово наголошувала на необхідності збереження археологічної спадщини[3]. Значна частина досліджених археологинею пам'яток, по суті, була врятована від повного знищення (Козир І. А., 2018, с. 10). Так, кургани біля сіл Защита (Бокій Н. М., 1970, с. 182), Листопадове (Бокий Н. М., 1967, с. 112), Медерове (Бокий Н. М., 1974, с. 264), Куцеволівка, могильник стародавніх угрів біля с. Суботці (Бокий Н. М., 1988, с. 99) були врятовані після того, як їх пошкодили в результаті господарської діяльності. Те саме сталося з пам'яткою, якій присвячена ця публікація.

Центральна частина кургану виявилася пошкодженою грабіжниками. Заповнення тут складалося з перепаленого ґрунту та горілого дерева. За 2,8 м на схід від центру кургану було відкрите поховання, здійснене в ямі підпрямокутної форми (рис. 4), розмірами 3,1 х 3,2 м, глибиною – 3,3 м від вершини кургану. Довші стінки ями орієнтовані у напрямку північ – північний захід – південь – південний схід. У західній стінці ями, на глибині 1,9 м була облаштована висока сходина 0,5–0,73 м завширшки.

---

[2] Ваврич М., Дашкевич Я., Кришталович У. *Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст*. Київ: ДНВП «Картографія. 2009. С. 108–109.

На карті Йогана Штрітбека II «Provinciarum regni Poloniae geographica description» 1700 р. від татарських переправ на Дніпрі крізь верхів'я Інгульця та Інгулу позначено одну з гілок Чорного шляху – Czarny Slack oder der Weeg welchen die Tartarn nehmen um in Polen einzufallen (Чорний шлях, яким татари здійснювали походи до Польщі) (рис. 2). Не виключено, що саме ця магістраль і збереглася в історичній пам'яті під назвою «Польський шлях». Беззаперечно, він належить до давніх доріг. У скіфський час тут пролягала одна з гілок Ольвійського торгового шляху, що пов'язував Лісостеп з античними містами Північного Причорномор'я (Бессонова, Полтавець 2015, с. 21–35).

У дослідженні з історії козацтва Д. І. Яворницький згадує під назвою «Польський» Чорний шлях, що у XVII ст. проходив від Варшави до вольностей запорозьких козаків. На теренах сучасної Кіровоградщини він пролягав через річки Синюху, Вільшанку, Кільтінь, уздовж Малої на Велику Вись, над верхів'ям Костуватої й Бобринця, вододілом між Ташликом та Мертвоводом, до гирла Ташлика, до Бугу і до Караванної дороги (Яворницький Д. І., 1990, с. 36).

[3] Бокій Н. М. Скарби Защитянської могили. *Кіровоградська правда*. 1966. 27 листопада. С. 4.; Бокій Н. М. Археологічні розкопки на Новомиргородщині. *Червона зірка*. 1967. 24 січня. С. 8.; Проданчук М. Є в степу кургани. *Ленінська зоря*. 1966. 30 жовтня. С. 4.

Рис. 2. *Фрагмент карти Йогана Штрітбека II «Provinciarum regni Poloniae geographica description», 1700 р.*

Також під насипом відкритий великий майданчик, що складався із суглинку, змішаного з фрагментами деревного вугілля. Діаметр майданчика із заходу на схід – 21,0 м, з півночі на південь – 18,0 м, товщина 0,2–0,5 м. Очевидно, під час захоронення поверх цього майданчика із суглинку було покладене дерев'яне перекриття. Значна частина цієї конструкції була зруйнована при пограбуванні кургану.

Під час розкопок у центральній частині насипу зафіксовані хребці та зуби коня. Над ямою, на глибині 0,95 м, – розчищені рештки ритуальної їжі – ребра та голова корови. На глибині 1,1–1,15 м – кістки великої рогатої худоби та фрагмент леза від залізного ножа, що розсипався. Імовірно, усі рештки кісток варто вважати залишками ритуальної їжі з могили, викинутої під час пограбування. Також установлено, що грабіжники прокопали траншею з північно-східного боку до стінок ями. У засипці грабіжницького лазу знайдені наконечник стріли, бронзова сережка та сфероїд. У північно-західному куті поховальної ями зафіксовані скинуті гомілкові кістки людських ніг. У північно-східній частині знайдені пластини від залізного панцира, що належав воїну. У південно-західній – на сходині розчищений бронзовий наконечник стріли та ще кілька панцерних пластин.

Розглянемо детальніше знахідки з кургану:

1. Наконечники стріл виготовлені з бронзи та представлені такими типами за класифікацією А. І. Мелюкової:

а) *дволопатевий наконечник стріли з листоподібною голівкою* (рис. 5: 1), ребром по центру, виступаючою втулкою та шипом. Довжина – 3,8 см, максимальна ширина лопатей – 1,1 см, довжина втулки – 1,0 см, діаметр втулки – 0,6 см. Виріб належать до відділу 1 типу 2 (Мелюкова А. И., 1964, с. 18). На Правобережжі подібні знахідки походять із курганів Лита Могила (Придик Е. М., 1911, табл. I, с. 18; Мелюкова А. И., 1964, табл. 6: Е-1), Журавка 406 (Ильинская В. А., 1975, табл. VIII: 9; Мелюкова А. И., 1964, табл. 6: А-2, 3), Журавка 432 (Мелюкова А. И., 1964, с. 18), Журавка 487 (Мелюкова А. И, 1964, табл. 6: З-1, 4, 6–8), Макіївка 461 г (Галанина Л. К., 1977, табл. 8: 9), поховання 42 ґрунтового могильника біля с. Заломи (Панченко К. І., 2016, рис. 2: 2). На Лівобережжі в Посуллі схожі предмети розчищені в кургані 17 неподалік урочища Стайкин Верх та 467 поблизу с. Аксютинці (Ильинская В.А., 1968, Табл. XI: 36, XIII: 5).

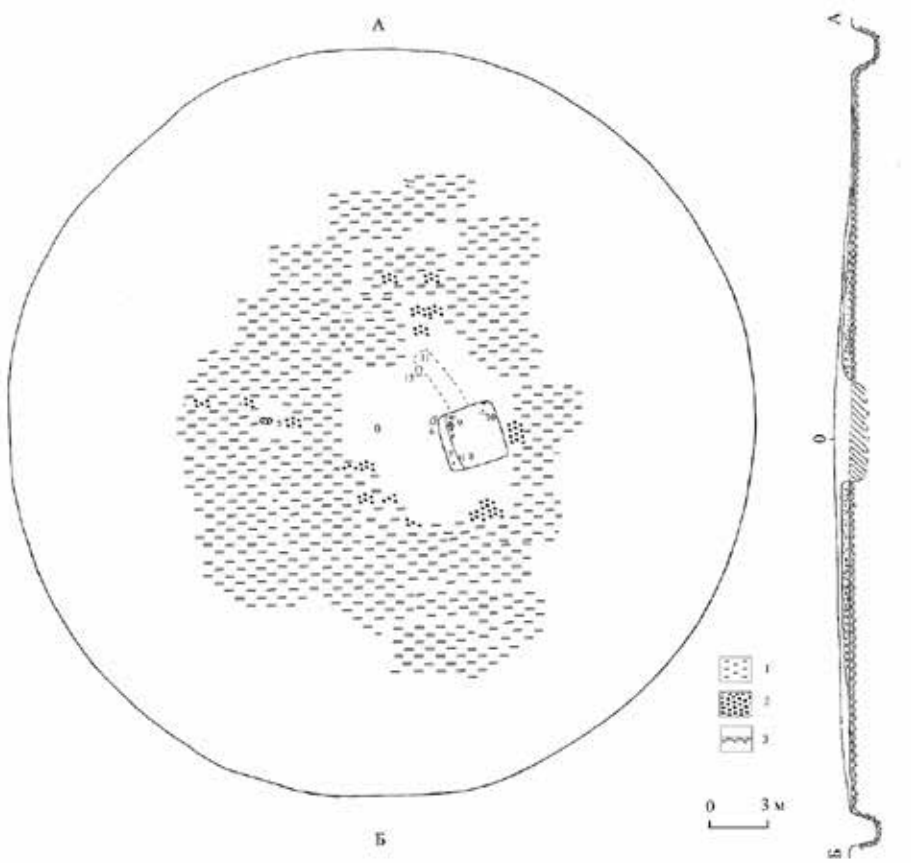

Рис. 3. *План кургану біля с. Копані:*
1 – суглинок змішаний з горілим деревом; 2 – деревне вугілля; 3 – материк; 4–6, 12 – знахідки кісток тварин; 9, 11 – знахідки людських кісток; 7 – бронзовий наконечник стріли;
8, 10 – фрагменти залізного панцира

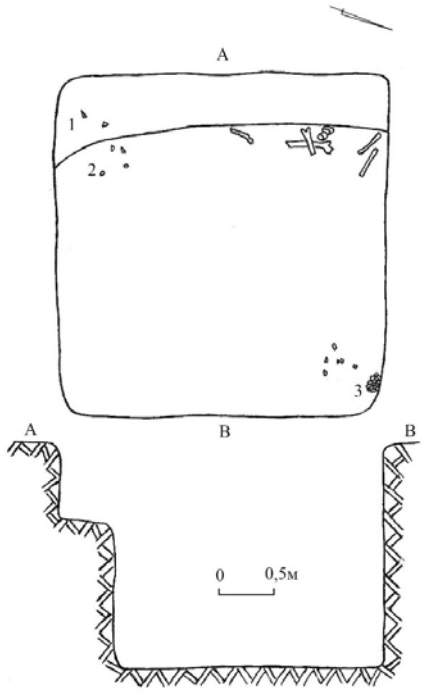

Рис. 4. *План поховання у кургані біля с. Копані (за Н. М. Бокій):*
1 – бронзовий наконечник стріли; 2–3 – фрагменти залізного панцира

Такі вістря датуються VII–VI ст. до н. е. (Мелюкова А. И., 1964, с. 18). Утім, найчастіше вони трапляються в наборах келермеського часу. Стріла з могили 42 могильника біля с. Заломи була покладена до набору V ст. до н. е. (Панченко К. І., 2016, с. 239);

б) *трилопатевий наконечник – базисний з трикутною голівкою та виділеною втулкою* (рис. 5: 2), відділ 2 тип 7 варіант 3. Довжина – 2,6 см, ширина лопатей в основі – 1,7 см. На Правобережжі близькими до нього є наконечники, розчищені в курганах 467 біля Турії (Петренко В. Г., 1967, табл. 34: 169). На Лівобережжі в Посуллі вони зафіксовані в кургані 6 в урочищі Стайкин Верх (Ильинская В. А., 1968, Табл. IX: 17). У Північному Причорномор'ї подібні вістря відомі за матеріалами приольвійських поселень та Ольвійського некрополя (Полін С. В., 1987, рис. 6: 7, 8; рис. 9: 5, 15).

Стріли такого типу побутували протягом VI – початку V ст. до н. е. (Мелюкова А. И., 1964, с. 22; Полін С. В.,1987, с. 31). Із часом вони набули більш видовжених пропорцій (ПетренкоВ. Г., 1967, с. 46).

2. Фрагменти панцира складаються з рядів залізних пластин. Усього розчищено 53 такі пластини у складі 26 скупчень. Можна виокремити три їх типи. До *першого* належать масивні пластини підпрямокутної форми з заокругленим нижнім кінцем, розмірами 2,7 х 2,5 см (рис. 5: 6, 8). У верхній частині по три отвори. *Другий* тип представлений лусками, що плавно звужуються до низу та мають більш заокруглену нижню частину, вгорі три отвори (рис. 4: 4, 5). Розміри предметів 2,2 х 2,3 см. До *третього* належать пластини з виражено округлим нижнім кінцем, розмірами 1,5 х 1,1 см (рис. 4: 7). На одному зі скупчень зафіксовані рештки шкіряної основи. На деяких пластинах першого і другого типу пророблені також бічні отвори. Так, виявлений панцир був виготовлений із пластин, закріплених на шкіряну основу так, що вони перекривали одна одну, створюючи декілька шарів броні. Це головний різновид скіфських панцирів. Він забезпечував захист вершника і водночас високу його рухливість. Поширення спорядження цього типу пов'язується з Переднім Сходом (Черненко Е. В., 1968, с. 19–50).

3. Бронзова сережка овальної форми, виготовлена з прямого округлого в перетині дроту (рис. 5: 3). Розміри прикраси – 2,3 х 2,1 см, перетин дроту – 0,2–0,3 см. Краї сережки загострені та заходять один за одного. Оздоба близька до виробів типу 28 за класифікацією В. Г. Петренко. Подібні прикраси у скіфський час виготовляли з бронзи, золота або електри (Петренко В. Г., 1978, с. 36, Табл. 24: 17–18).

4. Кам'яний сфероїд неправильної округлої форми, виготовлений із вапняку (рис. 5: 9), розмірами 5,1 х 4,3 х 4,1 см. Такі предмети нерідко трапляються в похованнях скіфського часу. Виокремлюють два їх типи: кам'яні гальки та оброблені округлі камені (Гаврилюк Н. А., 1989, с. 79). Спираючись на свідчення Геродота[4], вчені припускають, що кам'яні сфероїди використовували в процесі окурювання коноплями. Вони могли виконувати роль курильниць як у повсякденному житті, так і для очищення простору під час обряду поховання (Гаврилюк Н. А., 1989, с. 79; Гаврилюк Н. А., 1990, с. 79–82). Припускають, що окремі з них, очевидно, вироби з більш твердих порід, застосовували для нагрівання води (Фиалко Е. Е., 2011, с. 80).

Поховальний обряд. Ями зі сходинами біля однієї зі стін належать до рідкісного типу поховальних споруд. Утім, як відзначалося раніше, іраномовні кочовики Північного Причорномор'я використовували такі поховальні споруди протягом VIII–IV ст. до н. е. На півдні Правобережного Лісостепу вони набувають поширення в середньоскіфський час (Могилов О. Д., 2016, с. 78–79). Сходини по один бік від ям дали змогу дослідникам зробити припущення про вплив катакомб на їх конструкцію (Бобринской А. А., 1910 а, с. 59; Петренко В. Г., 1967, с. 16). Вибірка, здійснена О. Д. Могиловим, указує на поширення таких споруд саме в південних широтах Українського Лісостепу (Могилов О. Д., 2016, с. 77–79). Наведемо аналогії, що належать до порубіжжя Правобережного Лісостепу й Степу. Насамперед це пам'ятки, розкопані

[4] Геродот. *Історія в дев'яти книгах*. Київ, 1993. IV, 75.

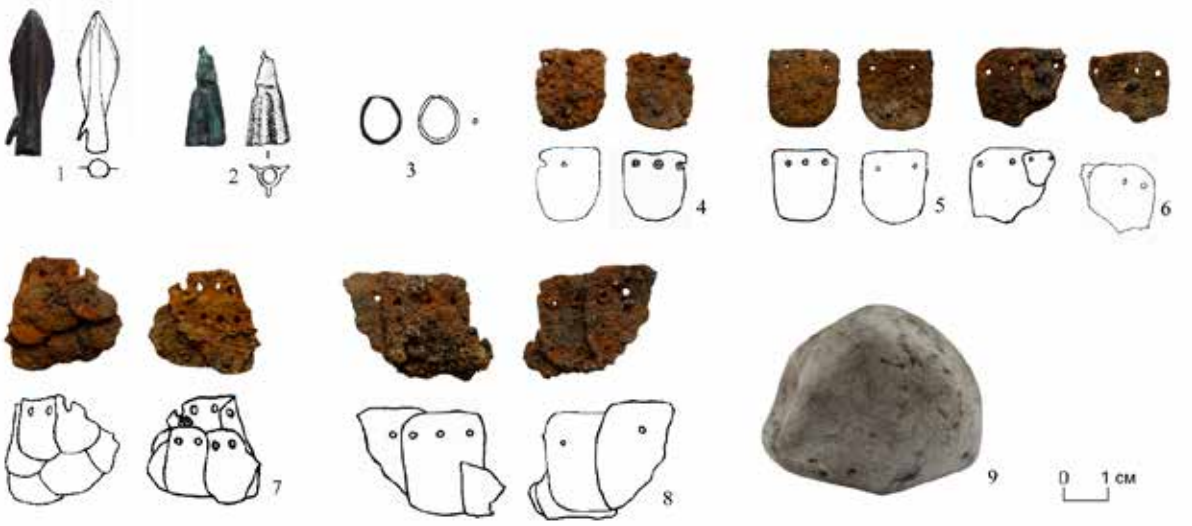

Рис. 5. *Знахідки з кургану біля с. Копані:*
1–2 – бронзові наконечники стріл; 3 – бронзова сережка; 4–8 – залізні пластини від панцира;
9 – вапняковий сфероїд

Н. М. Бокій у басейні р. Синюхи: кургани 25[5] та 32 поблизу Вільшанки (Могилов О. Д., 2016, рис. 1), курган 6 неподалік Сухого Ташлика (Бокий Н. М., 1972, с. 171–173). Варто відзначити, що в кургані 25 біля Вільшанки поверх ями було покладено радіальне перекриття, що охоплювало майже всю площу масивного глиняного викиду[6]. У кургані 6 поблизу Сухого Ташлика могила була перекрита повздовжнім настилом із дубових колод (Бокій Н. М., 1994, рис. 2: 1, с. 112). У Потясминні такі ями розчищені в курганах 458 поблизу Турії (Бобринской А. А., 1906, с. 5–6), 480, 481, 487 біля Капітанівки (Бобринской А. А, 1910 a, с. 57–59; 1910 b, с. 67–71), що датовані IV ст. до н. е. Відкриті вони і на Світловодському могильнику – поховання 54 та 151 (Могилов А. Д., 2023, с. 38–40, рис. 5: 1–2). Усі ці перелічені комплекси належать до поховань кочовиків. Це дало підстави вважати ями зі сходинами одним з індикаторів поховального обряду кочових скіфських племен (Могилов О. Д., 2021, с. 102).

Спалення дерев'яного перекриття над могилою варто пов'язувати зі слідами *ритуального вогню*. У Правобережному Лісостепу цей звичай відомий ще з передскіфського часу (Бокій Н. М., 2004). Особливо поширеним такий обряд був у Потясминні. Досить часто дерево запалювали в процесі засипання могили землею, а тому перепаленими, як і в нашому випадку, були окремі ділянки самого насипу (Петренко В. Г., 1967, с. 17; Ковпаненко Г. Т., 1989, с. 36, 40, 46). На жаль, установити форму та конструкцію самого перекриття неможливо.

Жертовна їжа – характерна риса поховального обряду насамперед степових скіфів. У Дніпровському Правобережному Лісостепу в середньоскіфський час вона зафіксована у 40% могил у Потясминні та 43% – у Пороссі. Саме в цей час вона набуває масового поширення та стає важливим елементом поховального обряду (Петренко В. Г., 1967, с. 19). Як правило, це покладання м'яса коня, вівці, великої рогатої худоби та інших тварин разом із ножем (Ковпаненко Г. Т., 1989, с. 40).

Відкритий *навколокурганний рів* належить до ровів, що мають форму перевернутої трапеції. За вибіркою С. В. Ольховського, у Степу в Північному Причорномор'ї рови навколо курганів VII–VI та рубежу VI–V ст. до н. е. зафіксовані лише двічі. Навколо насипів V ст. до н. е роз-

[5] Бокий Н. М. Отчет Кировоградского краеведческого музея об археологических раскопках в Кировоградской обл. в 1970 г. Науковий архів ІА НАН України. Ф. 64, 1970/111. С. 3–5.

[6] Там само. С. 4.

чищені у 23,9%, а IV–III ст. до н. е. – у 20,5 % (Ольховский С. В., 1991, с. 63–64, 77, 128). Тож рів із кургану біля с. Копані належить до одного з найбільш ранніх.

Незважаючи на пограбування пам'ятки, матеріали розкопок кургану біля с. Копані дають змогу зробити такі **висновки:**

1) за наконечниками стріли поховання може бути датоване другою половиною VI ст. до н. е. Припускаємо, що могила належить до виділених комплексів перехідного часу, у яких поєднуються речі ранньоскіфського та середньоскіфського етапів (Могилов О. Д., 2009, с. 48–52). Не заперечують запропонованої дати й інші речі з могили, що вціліли. Саме в другій половині VI ст. до н. е. спостерігається переміщення ядра скіфського об'єднання зі Сходу до Північного Причорномор'я (Скорый С. А., 2003, с. 82). У цей час у Лісостепу виникають оборонні споруди на Шарпівському, Макіївському та Будда-Макіївському городищах (Фабриціус І. В., 1949, с. 80–111). Уважається, що зведення цих укріплень й було відповіддю на агресію з боку степовиків (Скорый С. А., 2003, с. 82);

2) поховальна споруда у вигляді ями зі сходиною, рів навколо кургану, покладання м'ясної їжі у вигляді частин туш великої рогатої худоби з ножем дають підстави зарахувати пам'ятку до старожитностей кочових іраномовних скіфів (Скорый С. А., 2003, с. 53; Могилов О. Д., 2021, с. 102). Водночас дерев'яний настил над могилою може бути свідченням поєднання двох поховальних традицій – прийшлої степової та місцевої (Скорый С. А., 2003, с. 51–52).

3) знайдені наконечники стріл та фрагмент панцира, розміри могили, багата ритуальна їжа, масштабні працезатрати зі зведення рову навколо кургану дають змогу припускати, що похований належав до військової аристократії.

Курган біля с. Копані невипадково був зведений поряд із Литою Могилою. Пам'ятка є ще одним свідченням просування кочовиків у другій половині VI ст. до н. е. в південні широти Лісостепу.

Список літератури

1. Бессонова С. С., 2015. Полтавець В. І. Шляхи сполучення в басейні Тясмину на початку доби заліза. *Археологія і давня історія України*. Вип. 2. (15). Київ. 21–37.

2. Бобринской А. А., 1910 a. Исследования в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1907 году. *Известия императорской археологической комиссии.* Вып. 35. С.-Петербург. 48–60.

3. Бобринской А. А., 1910 b. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губ. в 1908 году. *Известия императорской археологической комиссии*. Вып. 35. С.-Петербург. 61–81.

4. Бокий Н.М., 1967. Охранные работы в Кировоградской области. *Археологические исследования на Украине 1965–1966 гг*. Вып. II. Киев. 110–114.

5. Бокій Н. М., 1970. Нові памя'тки скіфського звіриного стилю з Кіровоградщини. *Археологія*. Т. 23. Київ. 182–189.

6. Бокий Н. М., 1974. Скифский курган у села Медерово. *Советская археология*. №4. Москва. 264–271.

7. Бокий Н. М., 1992. Мельгуновский курган – доследование и версии. В: Мозолевский Б. Н. и др. (ред.). *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Тереножкина*. Мелитополь. 13–14.

8. Бокій Н. М., 1994. Скіфські пам'ятки басейну р. Синюхи. *Наукові записки*. Вип. 3. 107–114.

9. Бокій Н. М., 2004. Курган ранньозалізного віку біля с. Івангород на Кіровоградщині. *Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ*. Київ. 15–17.

10. Бокий Н. М., 2014. Могилов О. Д. Новое о Мельгуновском кургане. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія: Історичні науки. Вип. 21. Кіровоград. 26–51.

11. Бокий Н. М., 1988, Плетнева С. А. Захоронения семьи воина-кочевника X века в бассейне Ингула. *Советская археология*. №2. Москва. 99–115.

12. Гаврилюк Н. А., 1989. *Домашнее производство и быт степных скифов*. Киев.

13. Гаврилюк Н. А., 1990, Болтрик Ю. В. Скіфське поховання у довгому кургані біля с. Високе у Приазов'ї. *Археологія*. №1. Київ. 75–83.

14. Галанина Л. К., 1977. *Скифские древности Приднепровья.* Свод археологических источников. Д 1–33. Москва.

15. Ильинская В. А., 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*. Киев.

16. Ильинская В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII–VI вв. до н.э.)*. Киев.

17. Козир І. А., 2018. Н. М. Бокій – фундатор системних археологічних досліджень на Кіровоградщині. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Випуск 23. Кропивницький. 5–32.

18. Ковпаненко Г. Т., 1989. Бессонова С. С., Скорый С. А., *Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион).* Киев.

19. Мелюкова А. И., 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников. Д 1-4. Москва.

20. Могилов О. Д., 2021. Другий Михайлівський курган – пам'ятка V ст. до н.е. в Потясминні. *Археологія.* №2. Київ. 92–114.

21. Могилов А., 2023. Погребально-поминальная обрядность Светловодского могильника скифов Центральной Украине. *Revista Arheologică. Serie nouă*. vol. XIX, nr. 2. 30–57.

22. Могилов О. Д., 2016, Бокій Н. М., Поховання скіфського вершника на р. Синюха. *Археологія*. №3. Київ. 76–88.

23. Могилов О. Д., 2009, Діденко С. В. Скіфський курган 448 біля с. Журавка – пам'ятка перехідного часу в Потясминні. *Археологія*. №3. Київ. 45–55.

24. Панченко К. І., 2016. Поховання скіфського часу з ґрунтового могильника біля с. Заломи Кіровоградської області. *Археологія і давня історія України*. Вип. 2 (19). Київ. 237–240.

25. Петренко В. Г., 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н.э.* Свод археологических источников. Д 1–4. Москва: Наука.

26. Петренко В. Г., 1978. *Украшения Скифии VII–III вв. до н.э.* Свод археологических источников. Д. 4–5. Москва.

27. Полін С. В., 1987. Хронологія ранньоскіфських пам'яток. *Археологія*. № 59. Київ. 17–36.

28. Придик Е. М., 1911. Мельгуновский клад 1763 года. *Материалы по археологии Росии*. Санкт-Петербург.

29. Ольховский В. С., 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII–III вв. до н.э.).* Москва.

30. Скорый С. А., 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)*. Киев.

31. Фабриціус І. В., 1949. Тясминська експедиція. *Археологічні пам'ятки Української РСР*. Т. 2. Київ. 80–111.

32. Фиалко Е. Е., 2011. Зеркала в обрядах скифов. *Боспорские исследования.* Вып. XXV. Симферополь; Керч. 79–94.

33. Черненко Е. В., 1968. *Скифский доспех*. Киев.

34. Яворницький Д. І., 1990. *Історія запорізьких козаків у 3 томах*. Том 1. Львів.

Kyrylo Panchenko

SCYTHIAN BARROW NEAR THE VILLAGE OF KOPANI IN THE UPPER REACHES OF THE INHULETS RIVER

The article presents the materials from the excavations of the Scythian barrow near the village of Kopani of the Subotsivska community of Kirovohrad region. The site is located in the upper reaches of the Ingulets River basin on the border of the Right-Bank Forest-Steppe and the Steppe zone. In antiquity, this region served as a contact zone between nomadic and sedentary tribes. The barrow was excavated in the summer of 1990 by an archaeological expedition led by N. Bokii. The materials of these excavations are in the collection of the Ninel Bokii Archaeological Museum of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University. At the time of the research, the barrow was damaged as a result of agricultural work. The excavations of the site were of a rescue nature. A warrior's burial was found under the mound in a sub-rectangular pit with steps near one wall. Despite the robbery of the grave, the remains of the accompanying equipment were found: two bronze arrowheads, fragments of iron armor, a bronze earring, and a stone spheroid. The remains of sacrificial food in the form of cattle bone fragments with oxides from an iron knife were also found in the grave. It was also recorded that during the funeral rites, rituals related to the cult of fire were used. There is a deep ditch around the mound. The artefacts allow us to date the site to the second half of the 6th century B.C. The presence of different types of arrowheads in a single assemblage suggests that the mound belongs to the so-called

transitional group of Scythian antiquities. The analysis of the finds and the funeral rite suggests that the grave belonged to a representative of the Iranian nomads of the steppes. The site's dating aligns with the migration of a new wave of steppe nomads into the Forest-Steppe region. The materials of the mound are an interesting addition to the Scythian antiquities of the Right Bank.

Key words: *barrow, Northern Black Sea region, funerary rite, Scythians, Steppe.*

References

1. Bessonova S. S., 2015, Poltavets V. I. Shliakhy spoluchennia v baseini Tiasmynu na pochatku doby zaliza [Communication routes in the Tiasmin basin at the beginning of the Iron Age]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Vyp. 2. Kyiv. (15). 21–37. (In Ukrainian).

2. Bobrinskoi A. A., 1910 a. Issledovaniia v Chigirinskom uezde Kievskoi gubernii v 1907 godu [Researches in Chigirinsky uyezd of Kiev province in 1907]. *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*. Vyp. 35. S.-Peterburg. 48–60. (In Russian).

3. Bobrinskoi A. A., 1910 b. Otchet o raskopkakh v Chigirinskom uezde Kievskoi gub. v 1908 godu [Report on excavations in Chigirinsky uyezd, Kiev province, in 1908]. *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*. Vyp. 35. S.-Peterburg. 61–81. (In Russian).

4. Bokii N. M., 1967. Okhrannye raboty v Kiroovogradskoi oblasti [Rescue excavations in Kirovograd region]. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine 1965–1966 gg*. Vyp. II. Kiev: Naukova dumka. 110–114. (In Russian).

5. Bokii N. M., 1970. Novi pamia'tky skifskoho zvirynoho styliu z Kirovohradshchyny [New sites of the Scythian animal style from the Kirovohrad region]. *Arkheolohiia*. T. 23. Kyiv. 182–189. (In Ukrainian).

6. Bokii N. M., 1974. Skifskii kurgan u sela Mederovo [Scythian burial mound near the village of Mederovo]. *Sovetskaia arkheologiia*. №4. Moskva. 264–271. (In Russian).

7. Bokii N. M., 1992. Melgunovskii kurgan – dosledovanie i versii [Melgunov barrow – additional investigation and versions.]. In: Mozolevskii B. N. i dr. (ed.). *Kimmeriitsy i skify. Tezisy dokladov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Terenozhkina*. Melitopol. 13–14. (In Russian).

8. Bokii N. M., 1994. Skifski pam'iatky baseinu r. Syniukhy [Scythian sites of the Sinyukha River basin]. *Naukovi zapysky*. Vyp. 3. 107–114. (In Ukrainian).

9. Bokii N. M., 2004. Kurhan rannozaliznoho viku bilia s. Ivanhorod na Kirovohradshchyni. *Vid Kimmerii do Sarmatii. 60 rokiv Viddilu skifo-sarmatskoi arkheolohii IA NANU*. Kyiv. 15–17. (In Ukrainian).

10. Bokii N. M., Mogilov O. D., 2014. Novoe o Melgunovskom kurgane [New about the Melgunov barrow]. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Seriia: Istorychni nauky*. Vyp. 21. 26–51. Kirovohrad. (In Russian).

11. Bokii N. M., 1988, Pletneva S. A. Zakhoroneniia semi voina-kochevnika IX veka v basseine Ingula [Burials of the family of a nomadic warrior of the 10 th century in the Ingul basin]. *Sovetskaia arkheologiia*. 2. Moskva. 99–115. (In Russian).

12. Gavriliuk N. A., 1989. *Domashnee proizvodstvo i byt stepnykh skifov* [Domestic production and life of the Steppe Scythians]. Kiev. (In Russian).

13. Havryliuk N. A., 1990, Boltryk Yu. V. Skifske pokhovannia u dovhomu kurhani bilia s. Vysoke u Pryazov'I [Scythian burial in a long mound near the village of Vysoke in Pryazovia]. *Arkheolohiia*. №1. Kyiv. 75–83. (In Ukrainian).

14. Galanina L. K., 1977. *Skifskie drevnosti Pridneprovia* [Scythian antiquities of the Dnieper region]. Svod arkheologicheskikh istochnikov. D 1–33. Moskva. (In Russian).

15. Ilinskaia V. A., 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia (kurgany Posulia)* [The Scythians of the Dnieper Forest-Steppe Left Bank (Posulia barrows)]. Kiev. (In Russian).

16. Ilinskaia V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin* (*VII–VI vv. do n. e.).* [Early Scythian barrows of the Tyasmin River basin (VII–VI BC).]. Kiev. (In Russian).

17. Kozyr I. A., 2018. N. M. Bokii – fundator systemnykh arkheolohichnykh doslidzhen na Kirovohradshchyni [N. Bokii is the founder of systematic archaeological research in the Kirovohrad region]. *Naukovi zapysky. Seriia: Istorychni nauky*. Vypusk 23. Kropyvnytskyi. 5–32. (In Ukrainian).

18. Kovpanenko G. T., 1989, Bessonova S. S., Skoryi S. A. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region)* [Scythian sites of the Dnieper forest-steppe Right Bank (Kyiv-Cherkassy region)]. Kiev. (In Russian).

19. Meliukova A. I., 1964. *Vooruzhenie skifov* [Scythian armour]. Svod arkheologicheskikh istochnikov. D 1–4. Moskva: Nauka. (In Russian).

20. Mohylov O. D., 2021. Druhyi Mykhailivskyi kurhan – pam'iatka V st. do n.e. v Potiasmynni [The Second Mikhailovsky Mound is a site of the 5th century BC in Potyasmin]. *Arkheolohiia*. №2. Kyiv. 92–114. (In Ukrainian).

21. Mogilov A., 2023. Pogrebalno-pominalnaia obriadnost Svetlovodskogo mogilnika skifov Tsentralnoi Ukraine [Funeral and memorial rites of the Svetlovodsk burial ground of the Scythians of Central Ukraine]. *Revista Arheologică. Serie nouă*. vol. XIX. nr. 2. 30–57. (In Russian).

22. Mohylov O. D., 2016, Bokii N. M. Pokhovannia skifskoho vershnyka na r. Syniukha [The burial of a Scythian rider on the Syniukha River]. *Arkheolohiia*. №3. Kyiv. 76–88. (In Ukrainian).

23. Mohylov O. D., 2009, Didenko S. V. Skifskyi kurhan 448 bilia s. Zhuravka – pam'iatka perekhidnoho chasu v Potiasmynni [Scythian mound 448 near the village of Zhuravka is a site of the transitional period in Potyasmin.]. *Arkheolohiia*. №3. Kyiv. 45–55. (In Ukrainian).

24. Panchenko K. I., 2016. Pokhovannia skifskoho chasu z gruntovoho mohylnyka bilia s. Zalomy Kirovohradskoi oblasti [A Scythian burial from a burial ground near the village of Zalomy Kirovohrad region]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Vyp. 2 (19). Kyiv. 237–240. (In Ukrainian).

25. Petrenko V. G., 1967. *Pravoberezhe Srednego Pridneprovia v V–III vv. do n. e.* [The Right Bank of the Middle Dnieper in the V–III BC]. Svod arkheologicheskikh istochnikov. D 1–4. Moskva. (In Russian).

26. Petrenko V. G., 1978. *Ukrasheniia Skifii VII–III vv. do n. e.* [Scythian jewellery of the 7th-3rd centuries BC]. Svod arkheologicheskikh istochnikov. D 4–5. Moskva. (In Russian).

27. Polin S. V., 1987. Khronolohiia rannoskifskykh pam'iatok [Chronology of early Scythian sites]. *Arkheolohiia*. №59. Kyiv. 17–36. (In Ukrainian).

28. Pridik E. M., 1911. Melgunovskii klad 1763 goda [The Melgunov hoard of 1763]. *Materialy po arkheologii Rosii*. Sankt-Peterburg. (In Russian).

29. Olkhovskii V. S., 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepnoi Skifii (VII–III vv. do n.e.)* [Funeral and memorial rites of the population of Steppe Scythia (VII–III cc. BC)]. Moskva. (In Russian).

30. Skoryi S. A., 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi (problema vydeleniia iranskogo etnokulturnogo elementa)* [Scythians in the Dnieper Right-Bank Forest-Steppe (the problem of identification of the Iranian ethno-cultural element)]. Kiev. (In Russian).

31. Fabrytsius I. V., 1949. Tiasmynska ekspedytsiia [The Tyasmina expedition]. *Arkheolohichni pam'iatky Ukrainskoi RSR.* T. 2. Kyiv. 80–111. (In Ukrainian).

32. Fialko E. E., 2011. Zerkala v obriadakh skifov [Mirrors in Scythian rites]. *Bosporskie issledovaniia.* Vyp. XXV. Simferopol; Kerch. 79–94. (In Russian).

33. Chernenko E. V., 1968. *Skifskii dospekh* [Scythian armour]. Kiev. (In Russian).

34. Yavornytskyi D. I., 1990. *Istoriia zaporizkykh kozakiv* [History of Zaporizhzhya Cossacks]. Tom 1. Lviv. (In Ukrainian).

УДК 392(447)
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-3

Боян-Гладка Світлана,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри етнології і археології,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
svitlana.boyan-gladka@pnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-1834-9425

Гриняк Вікторія,
магістрантка,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
viktoriia.hryniak.20@pnu.edu.ua
ORCID ID: 0009-0001-9697-5405

УКРАЇНСЬКІ КАЛЕНДАРНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ В ПАМ'ЯТІ ДЕПОРТОВАНИХ ЛЕМКІВ

У статті на прикладі історичної пам'яті депортованих лемків розглянуто значущість дослідження українських календарних звичаїв та обрядів, які відіграють важливу роль у становленні національної ідентичності, збереженні культурної спадщини та духовних основ українського народу. У сучасних умовах глобалізації та урбанізації, які поступово спричиняють втрату автентичності багатьох традицій, локальні дослідження етнографічних груп, зокрема лемків, наголошують на необхідності передання культурних знань наступним поколінням. Календарні звичаї та обряди слугують не лише відображенням глибоких вірувань і світоглядних орієнтацій українців, а й основою для формування її духовної культури. Вони відіграють ключову роль у зміцненні зв'язків між поколіннями та є важливими для соціальної згуртованості.

Схарактеризовано головні свята в річному календарі лемків: Введення, Андрія, «Велия» (Святий Вечір), Різдво, Василя, Другий Святий Вечір, Стрітення, Благовіщення, Вербну неділю, Великдень, Зелені свята, Купала тощо.

У перелічених святах чітко простежуються мотиви землеробського, скотарського характеру та культу померлих, в основі яких закладено циклічне оновлення природи. Розкрито роль і місце язичницьких пережитків в обрядах, що приурочені до свят у році, суть яких полягала в процесі трансформації язичницьких звичаїв, обрядів і свят у християнські, тобто показано явище двовірства.

Дослідження окресленої проблематики створює можливості глибшого осмислення витоків української культури. Особливої актуальності представлена тема набуває через зростання інтересу до власної історії, фольклору, етнографічних студій та календарних звичаїв у сучасному українському суспільстві. Повернення до традицій дедалі частіше сприймають як важливий складник збереження культурної самобутності українського народу.

Ключові слова: *звичай, традиція, календарна обрядовість, Різдво, Великдень, писанка, святковий стіл, сакральне значення, лемки.*

Дослідження української календарної традиційно обрядовості є актуальним та перспективним, оскільки сприяє збереженню й відтворенню автентичної духовної культури українського народу. Вивчення традиційних обрядових практик дає змогу простежити їх трансформацію в сучасному суспільстві та зберегти культурну спадщину для майбутніх поколінь.

Лемківська календарна обрядовість привернула увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, кожен з яких висвітлював окремі аспекти та елементи цієї культурної спадщини. Перші згадки про дослідження із цієї тематики з'явилися ще в 1930-х рр. у працях Ф. Колесси, який у своїх дослідженнях здійснив глибокий аналіз обрядової культури, використовуючи фольклорний матеріал як основу для обґрунтування власних висновків. Серед дослідників, що

зробили внесок у вивчення лемківської календарної обрядовості, варто виокремити М. Горбаль, М. Мушинку, М. Сивицького, М. Шмайду та інших. У сучасних наукових студіях, присвячених цій тематиці, особливу роль відіграють роботи І. Красовського, А. Барни, Я. Бодака та Й. Верхоли, які зосереджуються на аналізі календарних весняно-літніх свят, традиційних обрядах та народній пісенній творчості словацьких і польських теренів Лемківщини. Їхні дослідження не лише розкривають історичний розвиток обрядових традицій та їх значення, а і є значущими для національної культурної ідентичності.

Мета статті – на основі опублікованих та наративних джерел з'ясувати побутування календарних звичаїв та обрядів, які зуміли зберегти депортовані лемки, попри історичні випробування.

Система духовних цінностей українського народу має розгалужену структуру, в основі якої лежать народні й християнські свята, звичаї та обряди, що століттями керували життям людини. Наші предки жили в гармонії з природою і розуміли свою залежність від неї. Їхні уявлення, сприйняття, вірування та ритм життя визначалися циклами сонця й природи. Як відомо, календарні звичаї та обряди сягають своїм корінням ще дохристиянських часів і визначали основний світогляд, розуміння сенсу життя. Календарні звичаї та обряди відігравали важливу роль у житті лемків, зокрема у святкуваннях, що мали глибоке коріння в традиціях української культури.

Ще в дохристиянські часи новий рік розпочинався з настанням весни і пробудженням природи (Павлюк С. (ред.), 2020, с. 193). Найбільш радісним був весняний цикл звичаїв та обрядів, коли «воскресає» природа й розпочинаються весняні роботи. Багатий осінній цикл звичаїв та обрядів освячував збір урожаю. Завершував річний процес зимовий цикл обрядовості, приурочений закінченню господарських робіт.

Злиття християнських уявлень з давньослов'янським циклом добре спостерігається в календарних звичаях українців, зокрема їх західної етнографічної гілки – лемків.

Традиційні календарні обряди характерні тим, що вони не лише віддзеркалюють час сезонних сільськогосподарських робіт. У їх основі лежать космогонічні уявлення про «божество», яке вмирає та воскресає, у час Різдвяних свят. Природний цикл року подібний до життя людини: навесні природа «відроджується», розпочинає своє життя, цвіте, дозріває, восени – віддає плоди, з приходом зими – «засинає», «завмирає». У сукупності такі традиційні вірування призвели до виникнення міфу про природу, яка «вмирає та оживає» (Павлюк С. (ред.), 2020, с. 195).

Приготування до свят в українців відбувалося завжди з трепетом і радістю. До батьківського дому на святкову трапезу з'їжджалися діти, гості з інших населених пунктів. Проте у святкові дні дозволялося лише виконувати найбільш необхідну роботу, зокрема приготування їжі, догляд за худобою, легку хатню роботу, тоді як усе інше вважалося гріхом. У більшості сіл Лемківщини відзначали лише релігійні свята, що свідчить про міцні християнські цінності (Кирпан П., 2017, с. 68).

Як зазначила дослідниця М. Горбаль, на Лемківщині «винятково важливим апотропеєм вважалися вогонь і вода» (Горбаль М., 2011, с. 200). За традицією, свічку Святвечірньої трапези не гасили: всю ніч вона повинна була світити, адже вогонь – це життєдайна сонячна й захисна стихія. Запалюючи свічку, господар побожно примовляв: «Світи, праведне сонце, святим душечкам і нам, живим». Також перед святою вечерею господарі обкурювали хату ладаном і кропили свяченою водою, оскільки існувало повір'я, що вогонь, вода й сушене зілля відганяють усе лихе. На переддень Різдва припадав й обряд очищення водою – ритуальне вмивання, подеколи купання. «Як недалечко річка або потік – ідуть до біжучої води митися, віруючи, що змиється з кожного всяка зимова нечисть» (Кирпан П., 2017, с. 198). Умивання в проточній воді перед Різдвом символізувало очищення від усього злого.

Календарно-обрядовий цикл зимових свят на Лемківщині, як і по всій Україні, розпочинався з християнського свята Введення, яке для лемків не відзначено яскравими традиційними звичаями. Наступним святом зимового циклу в християнському й народному календарях є Андрія, яке поєднує християнський і язичницький складники української духовної культури.

У результаті польових опитувань отримано інформацію про традиційне ворожіння дівчат на судженого в переддень Андрія. Хлопці робили збитки дівчатам, зокрема «крали» хвіртки з подвір'я дівчини, яка їм симпатизувала, що було символічним знаком залицяння. Подібна традиційна звичаєвість була притаманна й іншим етнографічним групам українців.

«Велия» (Святий Вечір) припадало на останній день Пилипівського посту, тому лемки традиційно готували виключно пісні страви, зокрема кутю, «пончики» (пампушки) з маком або вишнями й кисіль, компот із сушениці, «пироги» (вареники) з капустою та «ґрулями» (картоплею), киселицю, капусняк, грибну юшку, пісний борщ з вушками з грибів, голубці з тертою картоплею, оселедець, часник та проскурку, або «оплаток» (рідке тісто, як на млинці, до складу якого входить вода, борошно, олія, цукор, сіль).

На «Велия» лемки традиційно цілою родиною збиралися за Святою вечерею. Поки на небі не зійде перша зірка, за стіл ніхто не сідав. До того часу всі в хаті дотримувалися суворого посту, включно з дітьми, а господар мав упоратися по господарству. Перед вечерею вся сім'я традиційно вмивалася чистою водою. Характерні локальні традиції на Святвечір – обтирання лиця та зап'ястя рук надкушеним зубчиком часнику перед вечерею. Перші три ложки куті залишали худобі. На столі традиційно ставили свічку, під скатертину клали сіно, під стіл – солому, на столі стояв традиційний дідух, на кути столів розкладали гроші, щоб у хаті був достаток. По центру стола стояла тарілка для духів померлих родичів, куди давали по ложці кожної страви[1].

Розпочинали вечерю зі споживання проскурки, після чого куштували інші страви. Були традиційні вірування щодо вареників, серед яких один повинен бути із часником: кому такий попаде, той і буде цього року найздоровішим. Під кінець вечері родина починала колядувати: «Бог ся рождає...», «Нова радість стала», «Народився Ісус Христос в Вовифлеємі». Після цього голосно віталися :«Христос ся Рождає!», у відповідь – «Славімо єго!». Діти в той момент залазили під стіл й імітували тварин, зокрема курей, свиней та інших свійських тварин, щоб у цьому році велося господарство.

До закінчення вечері ніхто, крім господині, не повинен був вставати з-за столу, навіть діти. Завершення Святої вечері супроводжувалося спільною молитвою, після чого господиня збирала зі столу посуд, залишаючи на тарілці потроху кожної страви для духів померлих родичів, та ставила її на підвіконня, після цього всього родина молилася та йшла до церкви на «Пастирку» (вечірню).

Важливим різдвяним атрибутом у лемків була традиційна ялинка, яку діти прикрашали іграшками (саморобні з паперу і соломи у формі ангелів), цукерками, плетеними павуками із соломи, якими також оздоблювали хату (Гриняк В. А., 2024 (а), с. 155–164).

Різдвяні свята в лемків, як і загалом в Україні, тривали три дні, під час яких ходили з колядками одне до одного в гості та відвідували святкові богослужіння в церкві. Протягом цих свят до кожної хати приходив вертеп.

На Василя в лемків, як і в усіх українців, традиційно зранку молоді хлопці засівали зерном (пшениця, жито), монетами або цукерками (на багатство й солодке життя) свої та сусідські хати, адже за повір'ями кожна хата має бути засіяна, щоб наступного року кращим було господарство й багатим був рік.

Другий Святий Вечір (Щедрий Вечір) лемки відзначали так само, як і Перший – готували 12 страв, але на стіл додавали воду, освячену в церкві того дня. Дівчата традиційно співали

[1] Респондент Микола Афтанівнович Біщак 1932 р. н., с. Мохначка, Новосандецького повіту. Записано Гриняк Вікторією, 2 арк.

«Щедрик»: ця щедрівка була поширена по всій Україні. Після вечері всі голосно вітали одне одного: «Хрестос Хрещається», у відповідь – «В струях Йорданських / річці Йордані».

Свято Стрітення традиційно асоціюється з освяченням свічок у храмах, які в народі називалися «грімничка», або «громнична свічка». Цим свічкам приписували охоронні властивості, зокрема здатність захищати від блискавки, тому їх зазвичай запалювали під час грози (Вархол Й., 2019, с. 81).

Початком весняного циклу є одне з дванадцяти найважливіших християнських свят – Благовіщення Пресвятої Богородиці. Цього дня традиційно заборонялося працювати, зокрема прибирати, займатися рукоділлям, обрізати дерева тощо. Особливо великим гріхом уважали працювати на землі: за повір'ям, досить тільки торкнутися насіння чи зерна, то воно одразу ж втратить свою силу й ніколи не проросте. Згідно з традиційними віруваннями лемків, Богородиця благословляє «все, що росте». Після Благовіщення лемкам можна було розпочинати польові роботи.

До цього дня лелеки обов'язково повинні повернутися з вирію і розпочати будувати свої гнізда. Існувало повір'я, що на Благовіщення відкривалася земля і з неї виповзали змії, вужі та інші плазуни.

Великдень є найдавнішим та найважливішим християнським святом, запровадженим на честь Воскресіння Ісуса Христа. Це свято посідає центральне місце у весняно-літньому циклі релігійних обрядів. Готувалися до нього заздалегідь, від Вербної неділі, що відзначається за сім днів до Великодня. У цей день після святкового богослужіння в церкві священник освячує гілки верби – «базьки», якими люди легенько вдаряють одне одного промовляючи: «Не я б'ю – верба / шутка б'є, за тиждень Великдень», на здоров'я і добробут. Лемки вірили, що «базьки» оберігають оселю від нещасть. Якщо дитина страждала від безсоння, під подушку клали освячену гілочку, сподіваючись так забезпечити їй спокійний сон. Тиждень після Вербної неділі в лемків мав назву «Великий Тиждень» (Страсний), протягом якого відбувалися великодні приготування. У Чистий Четвер було прийнято прибирати в хаті. У п'ятницю постили і йшли до Плащаниці, а в суботу після обіду освячували великодні кошики.

Зранку на Великдень лемки урочисто відвідували святкову літургію в церкві, а потім у родинному колі споживали продукти з освяченого напередодні великоднього кошика. Перед початком святкового обіду вся сім'я збиралася для спільної молитви та взаємного привітання словами «Христос Воскрес!» – «Воістину Воскрес!».

Особливе місце у великодній обрядовості посідає писанка, яку зазвичай виготовляли й розписували в суботу, надаючи цьому процесу глибокого сакрального змісту. Візерунки лемківських писанок мали глибокий символічний сенс та часто містили космогонічні мотиви. До наших днів зберігся лемківський традиційний звичай – «биття» писанками, що дає змогу перевірити, чия міцніша.

Згідно з християнським тлумаченням, паска – це хліб, яким став для нас Ісус Христос, символ воскресіння. Паска символізує життєву повноту, і приготування її було справою надзвичайної важливості, адже саме від неї залежала доля всієї сім'ї продовж року. Випікання паски є важливим сімейним ритуалом, що передається з покоління в покоління й становить частину великодніх святкувань у лемківській традиційній культурі.

Більш заможні господарі випікали паски з пшеничного борошна, а бідніші – із житнього, але кожен намагався зробити так, щоб тісто гарно підійшло й не осіло в печі. Уважалося, що якщо паска прилипне в печі, то цього року хтось із родини помре. У тісто додавали різні прянощі – родзинки, гвоздику, дрібно товчені горіхи, а іноді навіть імбир, що надавало пасці золотаво-жовтого кольору (Струмінський Б. О. (ред.), 1988, с. 122).

Перш ніж саджати в піч, паску зверху змащували яйцем, сметаною або маслом, після чого її перехрещували й відправляли пектися. Саме випікання мало свої прикмети. Якщо паска росла високо й рівно догори – це на здоров'я, достаток і щедрий урожай. Якщо, під час випікання

вона тріскалася чи осідала набік, то це вважалося лихим знаком – віщувало смерть когось із близьких, а нахил асоціювали з можливою пожежею в господарстві. Тому намагалися випікати паску в спокійній атмосфері, без поспіху чи метушні. Якщо ж випічка не вдалася з першого разу, пробували знову (Струмінський Б. О. (ред.), 1988, с. 123).

Варто зауважити, що лемківська паска зазвичай не була дуже солодкою, її готували так, щоб можна було вживати замість звичайного хліба.

З-поміж традиційних обрядів літнього обрядового циклу найбільш важливими були Зелені свята (Русаля), які традиційно відзначають на 50-й день після Великодня, у неділю. Зелені свята позначають кінець весни та початок літа, поєднують ушанування померлих та рослинності, щоб забезпечити щедрий урожай. У лемків, як й у всіх українців, зберігся дохристиянський зміст свята. Традиційно цього дня маїли корови, прикрашали брами липою[2]. Цього дня виконували пісні: «Русаля, Русаля, зелене Русаля, Вшитки хлопці пиют, а я немам рицаря»[3].

На Лемківщині досить поширеним було свято Івана Купала (в ніч з 23 на 24 червня). Головним атрибутом купальського святкування було розпалювання традиційного вогнища, так званої собітки, увечері на найвищих гірських вершинах. Хлопці й дівчата заздалегідь зрізували ялівець, приносили в'язку соломи, щоб вогнище виднілося далеко навкруги та було якомога вищим – «до неба». Зносили хмиз на найвищий пагорб та укладали у високий стос навколо закопаного в землю стовпа з ялини.

Купальські традиції, зароджені ще в дохристиянську епоху на східнослов'янських землях, із часом поширилися серед поляків і словаків, але поступово втратили популярність. Однак на Лемківщині польсько-словацька собітка не лише збереглася, а й отримала унікальні місцеві риси (Гриняк В., 2024 (b), с. 1098–1111). Собітки проводили на місцях без водойм, що робило обряд із вінками неможливим. Відповідальність за організацію свята найчастіше брали на себе місцеві пастухи. Так виникали невеликі «пастуші собітки», які часом поєднувалися з більшими святковими зібраннями для всієї громади (Струмінський Б. О. (ред.), 1988, с. 126).

Завершували літній цикл обрядових свят і звичаїв та розпочинали осінній обжинки, закінчення жнив, що були пов'язані зі збором урожаю. Погодні умови в горах часто змінювалися: то сонячно, то дощі й зливи, що ускладнювало збір урожаю (Струмінський Б. О. (ред.), 1988, с. 130). Через це лемки були змушені гуртуватися, допомагати одне одному, щоб вчасно і без втрат зібрати врожай. Виходячи на поле із серпами, люди ставали обличчям до сходу сонця, хрестилися й лише після цього починали жати. Після завершення зжинали останній сніп зі збіжжя і польових квітів, заквітчувалися самі, а ввечері поверталися з вінками і піснями: «Наш пан ґазда молоденький – Під ним коник вороненький…»[4]. Тож жниварські обряди лемків супроводжувалися не лише піснями, а й застіллям – як побажання на кращий урожай господарям наступного року.

Так, традиційні річні звичаї та обряди лемків, які формувалися на ранній стадії розвитку суспільства, були надзвичайно важливим елементом духовного й суспільного життя.

Календарні звичаї та обряди лемків формувалися й були тісно пов'язані з природою. Лемки часто ставили себе в залежність від явищ природи, які регламентували виробничий цикл трудової діяльності людини. Постійна зміна пір року зумовила формування календарних звичаїв згідно зі змінами в природі: весна, літо, осінь, зима.

Після депортації лемків із рідних земель їхні звичаї та обряди збереглися в спогадах переселенців. Проте під впливом «нових умов» життя, а також соціальних і культурних обставин

[2] Респондент Клемент Теодорович Уский 1930 р. н., с. Викова, Новосандецького повіту. Записано Гриняк Вікторією, 2 арк.

[3] Респондентка Надія Володимирівна Сарафін 1952 р. н., м. Монастириська. Записано Гриняк Вікторією, 2 арк.

[4] Респондентка Надія Володимирівна Бінцаровська 1961 р. н., м. Монастириська Записано Гриняк Вікторією, 7 арк.

вони зазнали певних змін. Водночас чимало традицій залишалися значущими для лемків і передавалися наступним поколінням.

Загалом, календарні звичаї лемків стали важливою частиною культурної пам'яті українців, і навіть у вигнанні, серед депортованих, зберігали, продовжуючи впливати на повсякденне життя наступних поколінь. В Україні впродовж багатьох століть сформувалася чітка й багата система календарних свят, які переважно подібні до свят в інших регіонах України, однак мають певну варіативність у межах передгірської та гірської зон. Лемки зуміли зберегти самобутню культуру в найдавніших своїх традиційних обрядах і звичаях.

Список літератури

1. Вархол Й., 2019. *Календарна та сімейна обрядовість українців Словаччини*. Київ: Видавництво ІМФЕ.

2. Гриняк В. А. 2024 (a). Боян-Гладка С. П. Антропологія пам'яті лемків про депортацію 1944–1946 рр. (на матеріалах польових досліджень Монастириської територіальної громади Тернопільської області). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Т. 35 (74). № 4. Київ. 155–164.

3. Гриняк В., 2024 (b). Депортація лемків в пам'яті молодого покоління українців Монастириської міської територіальної громади Тернопільської області. *Актуальні питання у сучасній науці*. *Серія «Історія та археологія»*. №3 (21). Київ. 1098–1111.

4. Гриняк В., 2024 (c). Лемківський кермеш (свято церкви). *Глухівські читання – 2024. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук: Збірник матеріалів XIV міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. Глухів. 155–157.

5. Горбаль М., 2011. *Різдвяна обрядовість Лемківщини*. Львів: Інститут народознавства НАН України.

6. Кирпан П., 2017. *Порвані коралі. Роздуми про село Тилява*. Івано-Франківськ.

7. Павлюк С. (ред.), 2020. *Етнографічні групи українців Карпат. Лемки*. Харків: Фоліо.

8. Струмінський Б. О. (ред)., 1988. *Лемківщина: Земля. Люди. Історія. Культура*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. Т. 2.

Svitlana Boian-Hladka, Victoria Hryniak

UKRAINIAN CALENDAR CUSTOMS AND RITUALS IN MEMORY OF THE DEPORTED LEMKOS

The article, using the example of the historical memory of the deported Lemkos, examines the significance of studying Ukrainian calendar customs and rituals, which play an important role in the formation of national identity, the preservation of cultural heritage and spiritual foundations of the Ukrainian people. In modern conditions of globalization and urbanization, which gradually cause the loss of authenticity of many traditions, local studies of ethnographic groups, in particular the Lemkos, emphasize the need to transfer cultural knowledge to subsequent generations. Calendar customs and rituals serve not only as a reflection of the deep beliefs and worldviews of Ukrainians, but also as the basis for the formation of their spiritual culture. They play a key role in strengthening ties between generations and are important for social cohesion.

The main holidays in the Lemko annual calendar are characterized: Introduction, Andrew, "Veliya" (Holy Vespers), Christmas, Basil, Second Holy Vespers, Meeting, Annunciation, Palm Sunday, Easter, Green Holidays, Kupala, etc. The listed holidays clearly trace the motives of the agricultural, pastoral character and the cult of the dead, which are based on the cyclical renewal of nature. The role and place of pagan remnants in the rites dedicated to the holidays of the year, the essence of which was the process of transforming pagan customs, rituals and holidays into Christian ones, that is, the phenomenon of dualism is shown.

The study of the outlined issues opens up the possibilities of a deeper understanding of the origins of Ukrainian culture. The presented topic acquires particular relevance due to the growing interest in one's own history, folklore, ethnographic studies and calendar customs in modern Ukrainian society. A return

to traditions is increasingly perceived as an important component of preserving the cultural identity of the Ukrainian people.

Key words: *custom, tradition, calendar ritual, Christmas, Easter, pysanka, festive table, sacred meaning, Lemkos.*

References

1. Varhol J., 2019. *Kalendarna ta simeyna obryadovist ukrayintsiv Slovachchyny*. Kyiv: Vydavnytstvo IMFE. (In Ukrainian).

2. Hryniak V. A., 2024 (a). Boyan-Hladka S. P. Antropolohiya pam'yati lemkiv pro deportatsiyu 1944–1946 rr. (na materialakh pol'ovykh doslidzhen' Monastyrys'koyi terytorial'noyi hromady Ternopil's'koyi oblasti) [Anthropology of the memory of Lemkos about the deportation of 1944–1946 (based on field research materials of the Monastyryska territorial community of Ternopil' region)]. *Vcheni zapysky Tavriyskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho Seriya: Istorychni nauky.* T. 35 (74). No. 4. Kyiv 155–164. (In Ukrainian).

3. Hryniak V., 2024 (b). Deportatsiya lemkiv v pamyati molodoho pokolinnya ukrayintsiv Monastyryskoyi miskoyi terytorialnoyi hromady Ternopilskoyi oblasti [Deportation of Lemkos in the memory of the young generation of Ukrainians of the Monastyryska urban territorial community of Ternopil region]. *Aktualni pytannya u suchasniy nautsi. Seriya «Istoriya ta arkheolohiya»*. No. 3 (21). Kyiv. 1098–1111. (In Ukrainian).

4. Hryniak V., 2024 (c). Lemkivskyy kermesh (svyato tserkvy) [Lemko kermesh (church holiday)]. *Hlukhivs'ki chytannya – 2024. Aktual'ni pytannya suspil'nykh ta humanitarnykh nauk: Zbirnyk materialiv KHIV mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi internet-konferentsiyi*. Hlukhiv. 155–157. (In Ukrainian).

5. Horbal M., 2011. *Rizdvyana obryadovist Lemkivshchyny* [Christmas rituals of Lemko region]. L'viv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrayiny (In Ukrainian).

6. Kirpan P., 2017. Porvani korali. Rozdumy pro selo Tylyava [Torn corals. Reflections on the village of Tylyava]. Ivano-Frankivsk. (In Ukrainian).

7. Pavlyuk S. (ed.), 2020. Etnohrafichni hrupy ukrayintsiv Karpat. Lemky [Ethnographic groups of Ukrainians of the Carpathians. Lemkos]. Kharkiv: Folio. (In Ukrainian).

8. Struminskyi B. O. (ed.), 1988. *Lemkivshchyna: Zemlya. Lyudy. Istoriya. Kul'tura* [Lemkivshchyna: Land. People. History. Culture]. Nyu-York; Paryzh; Sidney; Toronto. T. 2. (In Ukrainian).

УДК 780.614.13-048.35-057.212
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-4

Тетеря Світлана,
завідувач науково-дослідного сектора,
«Музей кобзарства»,
Національний історико-етнографічний
заповідник «Переяслав»,
tetera-7@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9255-9690

Костюк Наталія,
молодший науковий співробітник
науково-дослідного сектора,
«Музей кобзарства»,
Національний історико-етнографічний
заповідник «Переяслав»,
muzeum-buro@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-4647-1989

ТРАНСФОРМАЦІЯ БАНДУРНИЦТВА В УКРАЇНІ

У статті прослідковується розвиток бандурного мистецтва від витоків до сьогодення. Розглянуто роль науковців і дослідників традиційної культурної спадщини у відродженні бандури, репертуару та співогри незрячих мандрівних співаків. Окрему увагу приділено визначному митцю, досліднику та популяризатору української культури Г. М. Хоткевичу. Зазначено його роль у підготовці та проведенні XII археологічного з'їзду, який мав за мету привернути увагу широкого кола інтелігенції та дослідників до унікального явища української етнічної спадщини – кобзарства. Окремо зазначено роль майстра музичних інструментів Г. І. Паліївця у виготовленні та вдосконаленні хроматичних бандур.

Також у статті розглянуто питання створення колективів бандурного мистецтва – капел. Ці колективи мали визначне місце в збереженні та популяризації української музично-пісенної спадщини, але ніяким чином не заміняли традиційного співоцтва – кобзарства.

У статті висвітлено репресивні дії радянської імперської влади стосовно носіїв традиційної культури та митців-бандуристів. Зокрема, у статті подано інформацію про репресії щодо М. О. Домонтовича (Злобинця). Саме він був автором першого «Самовчителя» гри на бандурі, талановитим музикантом, майстром з виготовлення бандур та автором поетичних і музичних творів.

Велика увага приділена постаті Д. Є. Балацького, який був надзвичайно талановитим музикантом і керував Державною капелою бандуристів від 1937 р. по 1 вересня 1938 р. А потім йому за доносом агента висунули звинувачення – за «активне проведення антирадянської агітації, розповсюдження провокаційних чуток, участь у контрреволюційній організації» і засудили до п'яти років ув'язнення у виправних таборах Середньої Азії. Потім були інші митарства та звинувачення. Доживав він віку в Полтаві та займався мистецькою діяльністю – керував хором.

Ключові слова: *кобзарі, бандуристи, народна діатонічна бандура, академічна концертна бандура, колісна ліра, репресії.*

Актуальність дослідження зумовлена потребою національно-культурного та духовного відродження українського народу. Звернення до дослідження феномену української етнокультури визначається актуальною потребою формування українознавчих світоглядних засад і ціннісних орієнтирів суспільства на сучасному етапі. Нагальною є потреба прослідкувати ці процеси починаючи з другої половини XX ст. і до сьогодення.

Метою дослідження було на основі критичного аналізу архівних джерел, фахових публікацій і польових досліджень авторів комплексно висвітлити, узагальнити й об'єктивно оцінити роль кобзарського та бандурного руху в Україні (друга половина XX – початок XXI століття).

Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань: здійснити аналіз джерельної бази; охарактеризувати вплив бандурного мистецтва на формування національної самосвідомості; простежити вплив традиційної культури на формування суспільного етнонаціонального ідеалу в сучасних етнокультурних реаліях; розкрити значення кобзарства та бандурництва як важливого чинника відродження духовності та культури в посттоталітарній Україні.

Тема кобзарства та бандурництва цікавила багатьох дослідників. Переважна їх більшість є учасниками та фундаторами кобзарського реконструкторського руху, зокрема Г. Ткаченко, К. Черемський, М. Хай, М. Товкайло, М. Кушпет, Г. Хоткевич та ін. З історико-культурологічної світоглядної позиції ця тема входила до кола наукових інтересів В. Мішалова, Г. Черкаської, О. Силки.

В основу джерельної бази дослідження покладено архівні документи з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного історичного архіву України. Важливою складовою джерельної бази дослідження є польові матеріали авторів.

На початку XX ст. практика переслідування мандрівних незрячих співців (заборона співати в людних місцях, нищення інструмента) була надзвичайно поширена, і це дуже турбувало прогресивну українську еліту, зокрема Г. Хоткевича, Л. Українку, К. Квітку, М. Драгоманова, М. Лисенка, О. Сластіона та багатьох інших діячів українського культурного простору.

Про збереження для прийдешніх поколінь мелодій українських дум, репертуару та й самих імен незрячих мандрівних співців турбувався О. І. Сластіон. У 1908 р., зокрема, він писав: «... Прийде час, коли про кобзарів будуть згадувати як про щось дуже давнє і минуле, – і тоді-то важким докором ворушитимуть нащадки кістки наші... Скажуть, що ми й бачили, й знали кобзарів, і чули про наше минуле у їхніх думах – і нічого не зробили, щоб зберегти те духовне добро народне» (Безпалько І. І., 2009). Можливо, саме тому Опанас Сластіон одним із перших в Україні почав записувати старцівський репертуар на фонограф, а потім продовжив цю роботу з Лесею Українкою і Климентом Квіткою.

Частково долучався до цієї справи також і Гнат Хоткевич разом з Олександром Бородаєм. Адже Г. М. Хоткевич усвідомлював унікальність кобзарства як явища і мав потребу зберегти його для прийдешніх поколінь (Черкаська Г., 2017). Він багато часу проводив із кобзарями, вивчаючи їхні прийоми гри на бандурі та репертуар. Його проукраїнська життєва позиція яскраво відображена навіть у такій його фразі: «… страчуючи національність, чоловік тратить Бога в собі, тратить якийсь вищого типу регулятор, котрий досі направляв його діяльність… і від нього можна ждати усякої гидоти»[1]. Під час проведення XI археологічного з'їзду в Києві в 1899 р. серед академічних вчених виникла думка, що варто було вивчати таке явище, як кобзарство. Ця думка належала професору Київського університету Миколі Дашкевичу. Багатьом учасникам з'їзду ця ідея не дуже сподобалося, але все ж було вирішено почати дослідження в цій частині. У Харкові було створено організаційний комітет XII з'їзду, і вже 20 березня 1900 р. відбулося перше його засідання під головуванням Дмитра Багалія.

Призначені члени комітету зайнялися пошуком кобзарів і записом їхнього репертуару. Таким чином, в організаційному комітеті з'явився список із прізвищами кобзарів і лірників Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній. Учені приготували доповіді про умови життя кобзарів, репертуар, імена музикантів, від яких ті перейняли своє мистецтво. Зрештою, на останньому засіданні комітету під головуванням Дмитра Багалія і графині Уварової вирішено не обмежуватися лише доповідями на цю тему в межах XII археологічного з'їзду, а запросити живих виконавців і дати їм можливість заграти та заспівати.

Організувати і представити кобзарів запропонували Гнатові Хоткевичу. Він зрозумів, що доля подарувала йому виняткову можливість показати унікальність кобзарського мистецтва,

[1] Польові матеріали Костюк Н. В. Записано від респондента Мішалова В. Ю. 1960 р. н., жителя м. Торонто (Канада) у листопаді 2017 р.

розширити коло людей, зацікавлених народною піснею. Але для втілення цього потрібно було провести величезну підготовчу роботу: розшукати і привезти до Харкова виконавців, забезпечити їх житлом, подбати про харчування, адже це були звичайні сліпі люди похилого віку. Під житло їм надали підвальний поверх в одному з університетських корпусів[2].

Щоб влаштувати кобзарів для проживання у м. Харкові, Г. М. Хоткевич звертається з проханням до М. Ф. Сумцова: «Многоуважаемый Николай Федорович! Получили ли Вы от Полт. губ. Земской управы просьбу помочь мне в устройстве бандуристов в общежитии? И если получили, то хлопотали ли о позволении проживать им там с неделю? Конечно, на прокормление их есть деньги, важно только чтобы был кров. Пожалуйста, дайте мне ответ сейчас же, а если мое письмо пройдет в Ваше отсутствие, то будьте добры не забудьте прислать завтра сторожа что ли на Михайловскую ул. № 16. Мне крайне важно сейчас знать обо всем. Искренно Вас уважающий Г. Хоткевич»[3].

Він був одним із небагатьох зрячих бандуристів, хто мав авторитет серед сліпих кобзарів, надто після співпраці з ними на XII археологічному з'їзді. Виконавство Г. Хоткевича незрячі співці прийняли дуже близько й високо оцінили відомими словами: «Так грати може лише чорт і Хоткевич! На запитання московського журналіста харківському кобзарю Івану Кучугурі-Кучеренко, чи багато ще залишилося справжніх кобзарів, які пройшли «сувору школу минулого життя», співець відповів, що із численних зрячих аматорів і професіоналів справжнім кобзарем він може назвати «лише одного Гната Хоткевича – письменника, археолога і бандуриста» (Черемський К. П., 2002, с. 321). Така оцінка є справедливою, тому що все своє життя Хоткевич вбачав перспективу розвитку новітнього бандурництва лише в постійному діалозі з представниками незрячого співоцтва.

Так на початку XX ст. в Україні з'явилося чимало молодих завзятих музикантів, які любили слухати кобзарів. Вони почали виготовляти бандури, здійснювали пошуки в удосконаленні інструмента, щоб можна було без довгого налаштування грати «на весело» і «на жаліб». Значних успіхів у цьому напрямі досягли майстри виготовлення бандури – А. Мова, П. Домненко, Г. Паліївець.

Унікальним майстром із виготовлення бандур був Григорій Іванович Паліївець із Кобиляків. Він навіть переїхав з Полтавщини до Києва і для багатьох бандуристів виготовляв свої прекрасні бандури. Ті інструменти мали спеціальний плаваючий поріжок на струнотримачі, який перетворював діатонічну бандуру в хроматичну[4].

Так розпочалася доба іншої бандури – хроматичної, яка все більше удосконалювалася та витісняла діатонічний інструмент традиційних незрячих співців. У 20–30-х рр. XX ст. бандура стає дуже популярна серед зрячих молодих чоловіків і навіть жінок. Тому цей період був перехідним у бандурному майструванні від старосвітської народної діатонічної бандури до пошуків хроматизації звуку інструмента. Звісно, ці пошуки були більше характерними для зрячих музикантів.

У Київському університеті Святого Володимира 1906 р. активно працював ансамбль бандуристів під керівництвом М. О. Злобинця (псевдонім М. О. Домонтович). Студент фізико-математичного факультету університету родом із Золотоноші Михайло Злобинець був і керівником ансамблю, і майстром із виготовлення бандур.

Оксана Силка, дослідниця життя цієї людини, ім'я якої лише в останні роки піднімається із забуття, стверджує: «Зафіксовано, що у 10-х рр. XX ст. Михайло Олександрович організував та керував міським хором (капелою) у складі понад 50 чоловік (в м. Золотоноші). Для його висту-

[2] Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІАУ). Ф. 2052. Оп. 1. Спр. 1284. Арк. 3.

[3] Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (далі ЦДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 615086. Арк. 72.

[4] Польові матеріали Костюк Н. В. Записано від респондента Мішалова В. Ю. 1960 р. н., жителя м. Торонто (Канада) у листопаді 2017 р.

пів він сам виготовляв бандури, складав думи, записував існуючий кобзарський репертуар від відомих традиційних кобзарів – Пархоменка Т., Кравченка М. та Кучугури-Кучеренка І. У золотоніський період з'являється один з перших україномовних підручників Домонтовича М. О. – «Самонавчатель до гри на кобзі або бандурі». В звітних матеріалах Золотоніського земства за 1916 р. зафіксована пропозиція Михайла Олександровича про необхідність організації музичної школи – притулку для воїнів-інвалідів, які поверталися з фронтів Першої світової війни. У ній Злобинець М. пропонував безкоштовно навчати грі на музичних інструментах колишніх солдатів із фізичними вадами» (Силка О. З., 2017; Синявска Л. І., с. 129).

Починаючи з 1928 р. талановитий поет, бандурист, майстер виготовлення бандур М. О. Домонтович зазнає неодноразових арештів і заслання на Соловки, де 1937 р. його було засуджено до розстрілу. На 53-му році обірвалося його земне життя. Більшість бандур, які він виготовив за своє життя, на жаль, загубилися в ті роки тотального нищення всього українського. О. З. Силка і Л. І. Синявська, дослідниці життя і творчості М. О. Домонтовича (Злобинцева) у своїй книзі «Бандури пісня недоспівана…» опублікували фото бандури, яка зберігається в Золотоніському краєзнавчому музеї імені М. Ф. Пономаренка (Силка О. З., 2017, с. 79). Як згадувала донька іншого бандуриста Михайла Токаревського Орися, «за гру на цих інструментах радянська влада карала: «релю (ліру) ховали на стріху, бо за неї можна було вскочити в халепу добрячу» (Розсоха Л. М., 2015, с. 246).

Початок ХХ ст. в духовному розвитку українців характеризувався наповненим церковним життям. Так, у Переяславі славнозвісний Вознесенський собор у 20–30-х роках ХХ ст. мав статус української автокефальної православної церкви. Автокефалія в Україні набула широкого визнання, особливо захопила музикантів співаків, які активно співали в церковних хорах (Колибенко О. В., 2007, с. 86). Уранці вони співали на літургійних службах у церкві, а ввечері з новоствореними колективами музикантів-бандуристів гастролювали по селах, великих і маленьких містечках із концертними програмами, виконуючи історичні пісні, духовні твори, думи, українські народні пісні та на слова Т. Г. Шевченка.

Науковими співробітники НДС «Музею кобзарства» НІЕЗ «Переяслав» у 2019 р. були здійснені експедиції в села Горбані й Ташань Бориспільського району Київської обл. Мета дослідження – виявити нові унікальні явища проявів української етнічної культури. Автори представляють цікавий розшифрований аудіо документ. Під час розшифрування зберігаємо лексичні, граматичні та фонетичні особливості мовлення респондента – Горєлова (дівоче прізвище Руденко) Олександра Миколаївна, 1927 р. н. (с. Горбані Бориспільського району Київської обл.).

Олександра Миколаївна, зокрема, розповіла нам, як правилося в церкві, який склад церковного хору був, чи діяла церква в селі перед війною і під час війни. Вона запам'ятала, що у «священника, отця Григорія був дуже гарний басовий голос, такий сильний, що коли він співав, то аж стіни «дрожали»… В 1933 році він десь дівся і в церкві довго не правилося. А при німцях в (1941–1943 рр.) церкву полагодили і знову почалося служіння, бо з'явився той священик. В церковному хорі співали більше чоловіки, це наші місцеві співаки, які мали дуже гарні голоси». Вона запам'ятала навіть їх прізвища. Керував ними Онопрієнко Грицько Кузьмович, а співали – Кравченко Микола Пилипович, Кулічевський Андрій Хвилосійович, Харченко Іван. Вона пам'ятає, який гарний бас був у Харченка Івана. Також співали в хорі і жінки. Якраз зі своєю бабусею вона й приходила на «співки» – репетицію. Марія Олександрівна згадала слова пісень, які вона тоді чула «Ще не вмерла Україна» та «Ой пане Богдане, розпроклятий сину, занапастив Польщу, та ще й Україну!». Ці спогади належать до кінця 1941–1942 рр.».

Навіть на такому прикладі з життя українського села на пограниччі Київської з Черкаською областей у 30–40-х рр. ХХ ст. ми спостерігаємо, яка була глибока духовна й культурна традиція в середовищі українців. Сільські хори співали в церкві духовні твори, а також і світський репертуар.

У 30-х рр. XX ст. в Україні відбувалася низка арештів представників інтелігенції. Серед них були і члени Державної української капели бандуристів. Арешти відбувалися за наклепами спецагентів. Допити вимотували, людей принижували до того стану, що вони самі себе оговорювали, підписуючи кожну сторінку, погоджуючись з тим наклепом, який їм інкримінували.

У ті страшні роки керівники Державної капели бандуристів призначалися кожного року. Певний період її керівником з 1937 р. по 1 вересня 1938 р. був Дмитро Євменович Балацький. А потім йому за доносом агента висунули звинувачення – за «активне проведення антирадянської агітації, розповсюдження провокаційних чуток, участь у контрреволюційній організації» і засудили до п'яти років ув'язнення у виправних таборах Середньої Азії.

Це було те саме цинічне рішення Особливої трійки НКВС від 21 жовтня 1938 р. у справі № 1615086. Дмитро Балацький під час допитів виявив мужність, він не визнавав своєї вини, але настільки був відданий існуючій владі, що вірив у справедливий перегляд своєї справи. У 1939 р. він подав заяву про перегляд справи, але її було відхилено. До справи Д. Є. Балацького підшитий і той лист, з яким він звертався до М. С. Хрущова. Ось фрагмент з того листа – крик душі митця. «В. Ш. Микита Сергійовичу! Даруйте мені кілька хвилин на читання цього тексту та вибачте за турботи, якими забираю дорогий Ваш час своєю особистою справою. Я зараз в надзвичайно тяжкому морально посіченому стані, та і пишучи цього листа на Ваше ім'я, може й присилував адресата. Це лише внаслідок трагедії, яка сталася зі мною і я потрапив з Києва аж до Східного Казахстанського адміністративного висилку, якого не заслужив, оскільки завжди був чесною людиною й робітником. Самий арешт, десятимісячне ув'язнення й методи слідства мене так приголомшили, що й досі важко зібратися з думками, щоби вдатися на правдивий шлях для своєї реабілітації та позбутися плями адміністративно висланого. Коли б хоч на йоту я відчував якусь провину перед своєю богом даною країною, я не звертався б ні до кого з проханням по допомогу. Але думки, що мене безневинного, тяжко покарано, позбавлено любимої музичної роботи – любов до якої я викликав ще з дитячих років пастушка; що мої знання і досвід потрібні моїй країні – не дають мені спокою. На серці непередаваємий гніт і тягар образи від такого незаслуженого слідку моєї праці, бо притаманний мені запал настирливість і любов, з якими я завжди відносився до неї, як те, що нічогісінько антирадянського я ніколи не діяв...»[5].

Його заарештували в лютому 1938 р., нічого не пояснюючи й не викликаючи на допити, лише через п'ять місяців почали вести дізнання. Здебільшого допитували про його брата, який нібито в той час жив у Польщі (найімовірніше, потрапив із військом УНР у м. Каліш). Сам бандурист про нього нічого не знав і думав, що брат помер у роки революції. Його настійливо допитували про зв'язки з контрреволюційним підпіллям у Польщі та в Україні, а також про зв'язки з іншими учасниками капели бандуристів. Ще Балацькому інкримінували вину в тому, що репертуар капели був повністю побудований на українських народних піснях і що він не включав пісень «братніх» народів Радянського Союзу.

На допитах проти нього свідчили його ж учасники капели. Олексій Дзюбенко, зокрема, сказав, що Балацький націоналіст і «опаплюжував» керівників партії та співчував раніше заарештованим знайомим і вилучав із репертуару пісні російською мовою.

Захар Аронський (директор капели) також свідчив, що Балацький занадто вже любив українські народні пісні й особливо націоналістичні із Західної України, а від радянських революційних пісень тримався подальше і вважав їх низькоякісними. Зокрема, Балацький зняв із репертуару пісню про Єжова – Г. Китастого, бо вважав, що за характером музики вона звучала як націоналістична пісня.

Захар Аронський і Василь Лютаєнко (директор хору «Думка») свідчили, що Дмитро Балацький критикував владу, після того як цензура заборонила низку гарних українських народ-

[5] ЦДАГОУ Ф. 263. Оп.1. Спр. 615086. Арк.74.

них пісень. Балацького Д. Є. звинувачували в тому, що він взяв в репертуар пісню в обробці О. Кошиця, який емігрував за кордон. За таку репертуарну політику його вислали на 5 років у Казахстан.

Після вищезазначеного листа до М. С. Хрущова 27 липня 1939 р. справу поновили і знову розпочали допитувати свідків. Вони додали «нові свідчення», ще переконливіші за попередні. Так, О. Т. Дзюбенко доповнив попередні свідчення: «Балацький під час репетиції кричав на співаків колективу за погане звучання – що вони ревуть і кричать, як колгоспники»[6].

У 1943 р. Д. Є. Балацького знову арештовують, йому загрожував розстріл за антирадянську діяльність, який згодом замінили на 10 років ув'язнення. А в 1947 р. він був звільнений, після чого два роки проживав в Одесі, працюючи художнім керівником в Одеській філармонії.

З 1949 р. Д. Є. Балацького запросили художнім керівником хорового колективу до Полтавської обласної філармонії. До виходу на пенсію він керував чоловічим вокальним ансамблем музичної школи при філармонії. Повну реабілітацію отримав у 1956 р.

У своїй книзі дослідженні «Миргородські кобзарі й бандуристи», Л. О. Розсоха стверджує, що лише на Полтавщині було арештовано і знищено близько 20 бандуристів. Серед них Никифор Чумак, керівник Шишацької капели бандуристів (Розсоха Л. М., 2015, с. 246).

Дехто з бандуристів відбував політичні заслання, перебуваючи в Росії, як-от відомий талановитий музикант, диригент, бандурист, керівник Полтавської капели бандуристів Володимир Кабачок. Після закриття діяльності Полтавської капели бандуристів він поїхав на роботу до Ленінграда. Але дуже скоро за доносом отримав 9 років таборів на Далекому Сході. Після Другої Світової війни, уже дуже хворий, В. Кабачок приїздить до Києва, де працює з гуртками бандуристів. Згодом започаткував діяльність першого професійного жіночого тріо бандуристок.

Сьогодні в Україні відроджуються народна діатонічна бандура, колісна ліра, торбан, лютня й інші давні музичні інструменти. А відбувається це все завдяки подвижникам і популяризаторам традиційної співацької культури, які перейняли її від Георгія Ткаченка. Йому в далекі 20-ті рр. XX ст. «руки на струни» поклав харківський незрячий традиційний кобзар Петро Древченко. Г. К. Ткаченко після років роботи і проживання в Москві приїздить у Київ (1956 р.), щоб жити, як він стверджував, «межи своїх людей» (Селівачов М. Р. 2010, с. 404). Тут він знайомиться з молодими прогресивними українцями: М. П. Будником, М. Т. Товкайлом, В. Ю. Мішаловим та ін. Їм він показує та передає спосіб гри на народній бандурі, а вони поступово розпочинають відроджувати, повертати в соціокультурний простір українське кобзарство. Це, звісно, не ті кобзарські цехи незрячих мандрівних співаків, які були знищені сталінським режимом. Сучасні братчики кобзарських цехів мають ту чи іншу професію від лікаря до історика-археолога, вченого. Але ця подвижницька діяльність – кобзарство – сьогодні займає в їх житті особливе місце. Так в Україні утворилися музичні реконструкторські патріотичні об'єднання – кобзарські цехи, куди входить ціла когорта українців залюблених у давню традицію.

Професійні артисти-бандуристи, що роками набували музичних знань і виконавської майстерності гри на класичній академічній бандурі, сьогодні представляють бандуру не лише в Україні, але у всьому світі. І тому зараз академічна бандура позиціонується як істинно український інструмент.

Фізичне знищення унікальної гілки традиційної української культури – кобзарства – призвело до того, що в соціумі сприйняття істинних кобзарів, тих, якими були незрячі мандрівні співаки, трансформувалося на професійних музикантів бандуристів. Деякі бандуристи-артисти себе інколи так і позиціонують під час виступів, надто коли відбуваються виступи на Чернечій горі в Каневі, біля поховання Т. Г. Шевченка, а також під час проведення культурологічних мистецьких знаменних подій. Виступ бандуриста на цих заходах дуже часто представляють як виступ кобзаря.

[6] ЦДАГОУ Ф. 263 Оп.1. Спр. 615086. Арк. 46.

Оригінальний зразок народної бандури Г. К. Ткаченко, проживаючи і працюючи в Росії, передав до Ленінградського музею ім. М Глінки. На щастя, він виготовив оригінальне креслення цієї бандури, і тепер братчики реконструйованих кобзарських цехів мають можливість виготовляти таку бандуру. Кожен із них має професію, рід занять у соціальній сфері буття, але поряд із тим вони значну частину свого життя присвячують популяризації народної діатонічної бандури – інструмента незрячих мандрівних співців, (старців). Братчики кобзарських цехів здійснюють цю велику роботу добровільно. Їх об'єднання зареєстровані як добровільні товариства (Київський і Харківський кобзарські цехи). Саме в останні роки ці товариства заявили себе надзвичайно потужно: публікуванням видань наукових досліджень, проведенням щорічних міжнародних конференцій, організацією культурологічних просвітницьких заходів та інших акцій, які спрямовані на відродження української традиційної культури – кобзарства. Поряд із цим в Україні вже напрацьована надзвичайно сильна академічна школа бандурного мистецтва. І шлях тих, хто обрав його, також був тернистий. Кожен із братчиків реконструйованих кобзарських цехів та артистів, аматорів бандурного мистецтва заслуговує на пошану від українського народу і гордість за наш унікальний традиційний інструмент кобзарів – народну бандуру, а також за ту неповторну колоритну творчість, яку несуть у народ представники бандурного мистецтва з академічним хроматичним інструментом – бандурою.

Список літератури

1. Безпалько І. І., 2009. *Методичні та бібліографічні матеріали присвячені історії кобзарства на Полтавщині. «Кобзарськими стежками».* [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.library.pl.ua/nashi_vidannja/inshi_vidannja/kobzarskimi_stezhkami [24.08.2024].

2. Набок Л. М., 2007. Колибенко О. В. *Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність.* Київ.

3. Розсоха Л. О., 2015. *Миргородські кобзарі й бандуристи*. Миргород.

4. Селівачов М. Р., 2010. Георгій Ткаченко: особистість, паломник, художник, музикант (спогади про незабутнього друга та його розповіді). *Лаврський альманах*. *Випуск 25.*Київ. 394–427.

5. Силка О. З., 2017. Синявска Л. І. *Бандури пісня недоспівана… або суспільний виклик Михайла Злобинця: наукове видання*. Черкаси.

6. Черемський К. П., 2002. *Шляхи звичаю.* Харків.

7. Черкаська Г., 2017. *Кохання і фатум письменника й кобзаря Гната Хоткевича.* [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.golos.com.ua/ article/294637 [24.08.2019].

Svitlana Teteria, Natalia Kostyuk

TRANSFORMATION OF BANDURNITZ IN UKRAINE

The article traces the development of bandura art from its origins to the present. The role of scientists and researchers of traditional cultural heritage in the revival of bandura, repertoire and co-play of blind itinerant singers is considered. Particular attention is paid to the prominent artist, researcher and popularizer of Ukrainian culture H. M. Khotkevich. His role in the preparation and holding of the 12th archaeological congress, which aimed to draw the attention of a wide range of intellectuals and researchers to the unique phenomenon of Ukrainian ethnic heritage – kobzarism, is noted. The role of the master of musical instruments G. I. Paliivets in the manufacture and improvement of chromatic banduras – is mentioned separately.

The article also discusses the issue of creating bands of bandura art – bands. These collectives had a prominent place in the preservation and popularization of the Ukrainian musical and song heritage, but in no way replaced the traditional singing – kobzarstvo.

The article highlights the repressive actions of the Soviet imperial authorities in relation to the bearers of traditional culture and Bandurist artists. In particular, the article provides information about the repression of M. O. Domontovych (Zlobynets). He was the author of the first "Self-timer" playing the bandura, a talented musician, a master of making banduras, and the author of poetic and musical works.

Much attention is paid to the figure of D. E. Balatskyi, who was an extremely talented musician and led the State Bandurists' Band from 1937 to September 1, 1938. And then, based on an agent's denunciation, charges

were brought against him – for "actively conducting anti-Soviet agitation, spreading provocative rumors, participation in a counter-revolutionary organization" and sentenced to five years in prison in Central Asian concentration camps. Then there were other tolls and charges. He lived to the age in Poltava and was engaged in artistic activities – he led a choir.

Key words: *kobzari, bandurists, folk diatonic bandura, academic concert bandura, wheel lyre, repressions.*

References

1. Bezpalko I. I. 2009. *Metodychni ta bibliohrafichni materialy prysviacheni istorii kobzarstva na Poltavshchyni. "Kobzarskymy stezhkamy"* [Methodical and bibliographical materials devoted to the history of kobzarstva in Poltava Oblast. "Kobzar paths"]. [Online]: Available from: https://www.library.pl.ua/nashi_vidannja/inshi_vidannja/kobzarskimi_stezhkami [Accessed: 24.08.2024]. (In Ukrainian).

2. Nabok L. M., 2007. Kolybenko O. V. *Pravoslavni khramy Pereiaslavshchyny: istoriia, doslidzhennia, suchasnist* [Orthodox churches of Pereyaslav region: history, research, modernity]. Kyiv. (In Ukrainian).

3. Rossoha L. O., 2015. *Myrhorodski kobzari y bandurysty* [Myrhorod kobzars and bandurists]. Myrhorod. (In Ukrainian).

4. Selivachev M. R. 2010. Heorhii Tkachenko: osobystist, palomnyk, khudozhnyk, muzykant (spohady pro nezabutnoho druha ta yoho rozpovidi) [Georgy Tkachenko: personality, pilgrim, artist, musician (memories of an unforgettable friend and his stories)]. *Lavrsky almanac*. Issue 25. Kyiv. 394–427. (In Ukrainian).

5. Silka O. Z., 2017. Sinyavska L. I. *Bandury pisnia nedospivana… abo suspilnyi vyklyk Mykhaila Zlobyntsia: naukove vydannia* [Bandura's unsung song... or the public challenge of Mykhailo Zlobynets: scientific edition]. Cherkasy. (In Ukrainian).

6. Cheremskyi K. P., 2002. *Shliakhy zvychaiu* [Ways of custom]. Kharkiv. (In Ukrainian).

7. Cherkaska G., 2017. *Kokhannia i fatum pysmennyka y kobzaria Hnata Khotkevycha*. [Love and fate of the writer and kobzar Hnat Hotkevich]. [Online]: Available from: http://www.golos.com.ua/article/294637 [Accessed: 24.08.2019]. (In Ukrainian).

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(38):930(045)
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-5

Поліщук Михайло,
директор,
Вільшанський українсько-болгарський історичний музей
імені Івана Гуржоса
Michal26600@meta.ua

«PARALLELA MINORA» ПЛУТАРХА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Мета статті – комплексно проаналізувати трактат «Parallela minora» («Паралельні оповідання»), авторство якого прийнято приписувати античному історику Плутарху. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, а також на використанні загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення. Особлива увага приділена запропонованому Йоганном Дройзеном методу аналізу історичного джерела та «Кембриджській системі» критики античних текстів. Уперше в українській історичній науці комплексно проаналізовано вміст та зміст, а також джерелографічний зав'язок джерела «Parallela minora» з іншими античними та середньовічними історичними джерелами. Визначено, що компілятивний характер твору об'єктивно зумовлений жанром таких порівнянь. Імовірною головною ідеєю можна вважати демонстрацію повторюваності популярних в античній літературі історичних та міфологічних сюжетів. Ці ж сюжети слугували джерелом як натхнення, так і відвертого плагіату для інших авторів. Припускаємо, що автор трактату «Parallela minora» міг як репродуктивно переписувати оповідання з реальної джерельної бази, так і свідомо та цілеспрямовано допускати певні огріхи чи відверту примітивізацію як сатиру над подібним жанром, запозиченням та/або авторами. До того ж без відкриття нових першоджерел, які нині втрачені (як то сталося з працею про державний устрій Афін авторства Арістотеля), з огляду на низку специфічних та унікальних характеристик й елементів «Parallela minora», беззаперечна оцінка джерела, суті твору та навіть авторства навряд чи може вважатися повністю однозначною. Висловлено припущення, що означений трактат варто сприймати як маніфест до сучасних істориків із закликом до більш ретельного аналізу джерельної бази.

Ключові слова: *Parallela minora [Паралельні оповідання], Плутарх, автор.*

«*Того, що говорять про Платона,*
не скажуть, мабуть, навіть про п'яного софіста!.»
© Плутарх. *Народження душі за Тимеєм*, 8 [p. 1016a Stephanus]

З огляду на низку філологічних особливостей та складної рукописної традиції трактату «Parallela minora», оцінки дослідників щодо характеристики джерела відрізняються кардинально (далі буде використано українізовану форму назви – «Паралельні оповідання»). Отже, враховуючи специфічні особливості трактату, у сучасних дослідників виникає три ключові питання: 1) авторство; 2) існування первинних джерел; 3) достовірність первинних джерел і, як наслідок, самого трактату.

Літературні та філологічні специфічні особливості трактату, використання низки відвертих «варварських» форм унеможливлюють однозначну ідентифікацію як працю авторства Плутарха[1] (Schmid W., 1893, s. 147). До того ж трактат вміщено до каталогу Лампрія (син Плутарха, що склав каталог батькових творів)[2]. Озвучений факт, здавалося б, повинен бути

[1] LCL, v.197, p. 289.
[2] LCL, v.429, p. 20.

беззаперечним аргументом підтвердження авторства, проте в дослідників є низка аргументованих сумнівів. Р. Гершер ідентифікує автора «Паралельних оповідань» та трактату «De fluviis» («Річки») як одну особу (Hercher R., 1851); гіпотетичні джерела трактату «Річки» розібрані Ф. Атенштадом (Atenstädt F., 1922, s. 219–246). В. Шмідт дійшов протилежної думки: уважає роботу справжньою, її автором – Плутарха, а всі посилання – достовірними (Schmid W., 1932, sp. 625–634). У результаті ретельного аналізу трактату Й. Шлерет дотримується цієї ж позиції, різко розкритикувавши висновки Р. Гершера (Schlereth J., 1931, s. 9–86). Найбільш цікава концепція висловлена С. Лур'є, який уважає «Паралельні оповідання» пародією на історичний жанр, порівнюючи трактат з «Правдивою історією» Лукіана (Luria S., 1929, s. 94). Подібні висновки поєднуються з позицією Р. Гершера, проте заперечуються дослідженням Й. Шлерета. Певні елементи літературного стилю, так званий συγκρίσεις («порівняння»), розглянув Ф. Фоке, який уважає «Паралельні оповідання» написаними спеціально абияк, щоб охоче піддаватися пародії (Focke F., 1923, s. 327–332).

В озвучених умовах варто підійти до аналізу тексту трактату «Паралельні оповідання», на відміну від винятково філологічного, де сприймають текст самодостатнім, більш комплексно, керуючись маніфестом Кембриджської школи.

К. Скіннер пропонує під час аналізу тексту уникати прийняття намірів автора тексту за істину в останній інстанції, однак наміри автора тексту варто визначити, базуючись на «кінцевому критерії вірності» інтерпретації – першопочатковому контексті (Скиннер К., 2018, с. 135–136). У результаті, для тлумачення тексту варто звертатися до інших факторів, окрім самого тексту (Скиннер К., 2018, с. 139). Як наслідок, доцільно проаналізувати вміст трактату «Паралельні оповідання», керуючись маніфестом Кембриджської школи.

«Паралельні оповідання», також відомі як «Зібрання паралельних історій грецьких та римських», є вельми специфічним джерелом. Цей твір відомий під оригінальною назвою Συναγωγή ιστοριών παραλλήλων Ελληνικών και Ρωμαϊκών, латинською версією «Parallela minora», або ж «Малые сравнительные жизнеописания» в одному з російський перекладів назви (озвучений російський переклад назви надзвичайно некоректний). Трактат вміщено до каталогу Лампрія під № 128 під титулом Διηγήσει Παράλλελοι Έλληνικαίκαί ΄Ρωμαϊκαί[3]. Утім, цей факт залишає сумніви щодо авторства Плутарха, адже низка Плутархових трактатів, що відомі сучасному читачу під загальною назвою «Моралії», тривалий час були популярними та затребуваними. Часто інші автори робили різного роду «конспекти» Плутархових творів і також варто враховувати можливості підробки, адже популярних письменників часто наслідували. Трактат «Паралельні оповідання» відомий як складова частина кодексу «Моралії» (Moralii), сторінки 305a – 316b за виданням Stephanus`a. Кодекс «Моралії», відомий під грецькою назвою Ἠθικά, є еклектичним зібранням, окрім життєписів усіх творів Плутарха, яких нараховано у виданні Stephanus`a 78 одиниць. Кодекс походить від єдиного рукопису, що містить усі 78 творів, і датується початком XIV століття (Manton G. R., 1949, p. 97–104). Найстарішим сувоєм є сильно пошкоджений Parisinus gr. 1678, який датовано X століттям (Xenophontos S. A., 2019, p. 174). Окрім творів Плутарха, до кодексу традиційно приписуються твори, у яких авторство Плутарха є суперечливим: це згадані «Паралельні оповідання» [Συναγωγὴ ἱστοριῶν παραλλήλων Ἑλληνικῶν καὶ Ῥωμαϊκῶν], а також «Розрада Аполлонію» [Παραμυθητικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον], «Доля» [Περὶ εἱμαρμένης], «Життєписи десяти ораторів» [Βίοι τῶν δέκα ῥητόρων], «Думки філософів» [Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων] та «Музика» [Περὶ μουσικῆς], які відповідають номерам 22, 10, 45, 58, 61 та 78 у виданні Stephanus`a. Дискусії з питання авторства певних трактатів тривають досі, а в ретроспективі історіографії дослідження творчості Плутарха до цієї категорії відносили різні твори. Наприклад, Г. Бензелер, спираючись на аналіз явища hiatus у різних грецьких авторів, відмітив відсутність hiatus в низці беззa-

[3] LCL, v.429, p. 20.

перечних трактатів Плутарха й оголосив 14 творів фальсифікованими та шість – підозрілими (Фрейберг Л. А., 1976, с. 228). Утім, озвучена дискусія за межами цього дослідження, однак, ілюструє складність проблематики оцінки творів з корпусу «Моралії». Назву «Моралії» ввів в обіг візантійський граматик Максим Плануд [Μάξιμος Πλανούδης; р. ж. бл. 1260–1305]. Будучи перекладачем, ритором, математиком, філологом, словом, людиною з енциклопедичними знаннями, Плануд шанував Плутарха як автора й систематично збирав Плутархові твори, уперше відділив трактати морально-етичного характеру від життєписів. Основу списку склали шість трактатів морально-філософського характеру, від чого й походить назва, що закріпилася в історіографії, хоча на сьогодні назва «Моралії» лише частково відображає широке коло Плутархових інтересів. Плануд виготовив два списки: Codex Parisinus 1671A, що датовано 1296 роком, та Codex Parisinus 1672E, датований 1302 роком. До другого списку увійшли ще дев'ять відповідних до тематики трактатів, імовірно, виявлених Планудом після складання першого списку. Окремо варто згадати ще три трактати, які приписують Плутарху, що залишилися за межами видання Stephanus`a, до того ж сучасні дослідники також відносять їх до корпусу «Моралії». Це трактати «Річки» (Περὶ ποταμῶν = De fluviis), «Стромати», «Життя і поезія Гомера», а також фрагменти трактату про «Пристрасть і смуток».

Трактат «Паралельні оповідання» має повністю компілятивний характер, що є очевидним та надкритично потрібним для подібної роботи[4]. У вступній частині Автор згадує ἀρχαῖαι ἱστορίαι (старовинні оповідання), які багато людей уважають вигадками через фантастичність[5]. Далі, як стверджує Автор, він віднайшов події більш сучасні, які схожі з давніми, розташував оповідання паралельно, намагається донести читачу певну ідею[6]. Автор уникає відкрито озвучити суть цієї ідеї, однак з контексту вказує на реальність більш давніх історій, адже багато з них мають сучасний аналог. Для «надання ваги» словам Автор обіцяє і потім дотримується цього – вказувати авторів та назви творів – джерел інформації[7]. Основну частину трактату становить 41 пара оповідань, як і обіцяно, розташованих паралельно і підкріплених «джерелами».

Озвучений Автором метод є простим та зрозумілим, проте низка нюансів викликає сумніви щодо як загальної ідеї Автора, достовірності джерельної бази, так і авторства Плутарха, що особливо важливо враховуючи високий письменницький авторитет Плутарха, адже для достовірно ідентифікованих творів такі нюанси є нонсенсом. Зокрема, один з дослідників – К. Циглер – відмічає значну кількість огріхів, порушення хронології та надзвичайну кількість фактологічних помилок (Ziegler K., 1951, sp. 867). Наприклад, Автор розташовує вторгнення Ксеркса в Елладу – 480 року до н. е. – як більш ранню подію, ніж війна римлян з етруським царем міста Клузій на ім'я Порсена, датовану римськими істориками 508–507 рр. до н. е.[8]; ба більше, якщо вірити тексту «Паралельних оповідань», то Філіпп II Македонський жив раніше етруського царя Порсени[9]. Загалом, фактологічні помилки є візитівкою цього твору: переможцем Пірра названий Емілій Павел[10], але це був Марк Курій Дентат, при тому Пірр жив раніше ніж Емілій Павел, але Пірр жив в 319–273 рр. до н. е., а Павел помер у 216 р. до н. е.; батьком Павсанія названий Агесилай[11], але Павсаній був сином Клеомброта; Аріобарзан названий сином Дарія III Кодмана[12], але це був один з Дарієвих полководців; місто, з якого Фабій Фабриціан перевіз до Риму статую Венери Переможної, тобто столицею Самнію, названо Туксій[13],

[4] Задля уникнення плутанини далі автора трактату «Паралельні оповідання» без прив'язки до Плутарха буде йменовано – Автор (з маюскулу).

[5] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, Pr. [p. 305a Stephanus].

[6] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, Pr. [p. 305a Stephanus].

[7] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, Pr. [p. 305a Stephanus].

[8] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 2 [p. 305d Stephanus].

[9] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 8 [p. 307d-e Stephanus].

[10] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 6a [p. 307b Stephanus].

[11] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 10a [p. 308b Stephanus].

[12] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 11a [p. 308c Stephanus].

[13] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 37b [p. 315a Stephanus].

але це був Бовіан; автором «мідного бика» – спеціального знаряддя тортур, принесеного в дар тирану Аркаганту на ім'я Фаларид – названо Теризом[14], але це був Перилл[15]. Це лише фундаментальні фактологічні помилки, але твір містить низку дрібніших хиб.

Однак деякі хиби можна пояснити літературним опрацюванням чи героїзацією своєї історії римською анналістикою. До таких можна зарахувати опис смерті Спурія Постумія Альбіна: в Автора «Паралельних оповідань» наведена надзвичайно красива та героїчна версія його смерті[16], утім, розповідь Лівія хоч і підтверджує факт обрання консула в 321 році до н. е. (13 років до цього Альбін також був консулом з тим же колегою – Титом Ветурієм Кальвіном, тобто в 334 році до н. е.)[17], проте опис смерті відсутній. Обидва консули, розуміючи безвихідь ситуації, погодилися на мир із самітами, і підписали щось на кшталт сучасного аналогу капітуляції, після чого самніти прогнали римську армію під ярмом, починаючи з маже оголених консулів[18]. Після чергових виборів Альбін особисто запропонував, базуючись на відсутності відповідних повноважень, видати самнітам усіх, хто уклав цей договір, зокрема й себе[19]. Цей вчинок заслужив значної похвали римським народом. Дії Альбіна порівнювали із самопожертвою Муса[20]. До речі, християнський апологет Лактанцій критикував Муса, вважаючи його самопожертву корисливою[21]. Утім, самніти, а точніше самнітський вождь Гавій Понтій, розуміючи суть клоунади, назвав видачу «*удаваною*», й Альбіна відпустив[22]. Лівій підкреслює: дії Альбіна звільнили його й усю римську державу від клятви[23]. Дійсно, у таких умовах гуманність самнітського вождя Понтія спрацювала на руку римлянам, які сприймали будь-які спроби пошуку компромісу винятково як прояв слабкості. До речі, щодо вірності римлян закону: заключний договір римляни розірвали, називаючи дію консулів «беззаконною»[24]. Юридично все правильно, адже консули дійсно повинні виносити на рішення сенату чи народного голосування подібні «законопроєкти», проте це чергове свідоцтво зображення римлянами самих себе як людей, вірних закону більшою мірою, ніж це було насправді, де римляни часто маніпулювали своєю ж законодавчою базою, а за потреби відкрито порушували укладені раніше договори. Р. Віппер відмітив особливість римського сенату сприймати хиби магістратів як особисту справу, при тому розділяючи з магістратами успіхи як спільне досягнення (Віппер Р. Ю., 1923, с. 11). В інших джерелах також відсутня фіксація подальшої долі Альбіна, як і його колеги Кальвіна. Героїчна смерть мала б бути зафіксована римською анналістикою, адже римляни полюбляли подібні історії, що наводить на думку про фальсифікацію. До того ж приписувати цю фальсифікацію Автору «Паралельних оповідань» буде занадто поспішним висновком, адже й більш ранній, особливо римський чи проримський автор, цілком міг прикрасити подібну історію, й Автор «Паралелних оповідань» переписав чужу вигадку. Проте факт відвертого викривлення беззаперечний.

Ще однією особливістю є стилістичне опрацювання. Наприклад, у двох секціях слово в слово повторяється одне й те ж вступне речення, проте історії різні, адже в першому випадку йдеться про Муція Сцеволу, а в другому – про Горація Коклеса, названого Горацієм Катулом[25].

---

[14] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 39a [p. 315c Stephanus].
[15] Пліній Старший. *Природнича історія*, XXXIV.89.
[16] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 3b [p. 306b Stephanus].
[17] Лівій. *Історія*, IX.1.1.
[18] Лівій. *Історія*, IX.5.1–IX.6.3.
[19] Лівій. *Історія*, IX.8.1–10.2.
[20] Лівій. *Історія*, IX.10.3.
[21] Луцій Лактанцій. *Божественні установи*, III.12.22.
[22] Лівій. *Історія*, IX.10.8–11.13.
[23] Лівій. *Історія*, IX.11.13.
[24] Лівій. *Історія*, IX.10. 9.
[25] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 2b [p. 305e-f Stephanus], 8b [p. 307d Stephanus].

Обидві історії містяться в «Життєписах» Плутарха[26], а історію про Муція передає ще й Лівій[27], тому обидві історії прийнято вважати достовірними. До того ж для Плутарха як письменника характерне часте використання слів-відповідників для уникнення повторів, і подібна граматична конструкція скопійованого дослівно речення виглядає нонсенсом. Подібних колізій забагато, щоб розглядати їх окремо. Дрібні помилки з термінологією, особливо розуміючи суть викладу, на тлі вище озвучених, є відверто малозначущими, щоб розглядати їх взагалі. Можна згадати йменування Гаструбала, сина Ганнона, командира карфагенських військ на Сицилії в 251 році до н. е.[28], «*царем*»[29] чи назву свята на честь перемоги над галлами, іменованого Капративськими нонами (caprificus)[30], «*Святом служниць*»[31]. Взагалі-то Арістотель називав карфагенських суффетів «*царями*»[32], а свято Капративських нон походить саме від подвигу римських служниць, коли одна з них на ім'я Тутела чи Філотида запропонувала відправити себе з іншими служницями під виглядом своїх панянок[33]. До того ж та чи інша назва може змінюватися з плином часу, тому подібні деталі варто приймати як малозначущі, адже є значно більш вагоме питання до Автора «Паралельних оповідань» щодо джерельної бази.

Низка переданих історій дійсно достовірна, підтверджена фактами. Історію про спартанця Офріада, який після бою, пронизаний зламаними списами, поставив трофей, на якому власною кров'ю написав посвяту Зевсу, окрім Автора[34], передає Геродот та Іоанн Стобей, посилаючись на авторитет Тесея[35]. Автор же приписує першоджерело Хрисерму («Пелопонеська війна», III). Історію про волохате серце Леоніда, який, буцімто, у бою особисто перед смертю зірвав діадему з Ксерка, а Ксеркс вирізав в Леоніда серце, яке виявилось волохатим, окрім Автора[36], передають Іоанн Стобей та Іоанн Лідійський[37]. Автор же приписує першоджерело Аристиду («Греко-перські війни», III). Наступне оповідання про гнів Юпітера Тарсійського та самопожертву Марка Курція[38] також добре відоме завдяки Лівію та Діонісію[39]. Автор же приписує першоджерело Аристиду («Італійська історія», XL). Розповідаючи історію про перемогу Геракла над царем евбейців на ім'я Пірехм, Автор посилається на трактат «Річки»[40], який прийнято вважати написаним тим же автором, що й «Паралельні оповідання». Щоправда в трактаті «Річки», як мінімум у збереженій версії, озвучене оповідання відсутнє. Єдина згадка Геракла в трактаті «Річки» – це походження назви гори Апесант[41]. Згадки імені Пірехма, як і регіону Евбея, відсутні взагалі. До того ж у низці випадків до реальної історії, фіксованої іншими джерелами, додано історію, відсутню в більш ранніх творах, то в одному показовому випадку – паралель сар. 7 – додано дуже відому паралель: опис однієї з подій періоду війни римського царя Тулія Гостилія з царем Альба Лонга, нащадком Клуілія, Меттієм Фуффетієм[42]. Як Геракл за допомогою молодих жеребців розірвав на частини Пірехма, так і Гостилій аналогіч-

---

[26] Плутарх. *Поплікола*, 16–17.

[27] Лівій. *Історія*, II.12.2–13.2.

[28] Полібій. *Історія*, I.40; Оросій. *Історія проти язичників*, IV.9.14.

[29] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 1b [p. 305c Stephanus].

[30] Макробій. *Сатурналії*, I.11.35–40; Плутарх. *Ромул*, 29; Плутарх. *Камілл*, 33.

[31] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 30b [p. 313a Stephanus].

[32] Аристотель. *Політика*, II.8.2 [p. 1272b Bekker].

[33] Макробій. *Сатурналії*, I.11.38; Плутарх. *Ромул*, 29; Плутарх. *Камілл*, 33.

[34] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 3a [p. 306a-b Stephanus].

[35] Геродот. *Історія*, I.82; Іоанн Стобей. *Збірка*, 7.67 [t.III, p. 332 Hense] <У Стобея відсутній переклад будь-якою сучасною європейську мову; праця іменується «Ἀνθολόγιον ἢ Ἐκλογὴ ἀποφθεγμάτων», або ж «Florilegium», що переклав як Збірник [=Антологія].>

[36] [Плутарх]. Паралельні оповідання, 4a [p. 306c-d Stephanus]

[37] Іоанн Стобей. *Збірка*, 7.64 [t.III, p.330 Hense]; Іоанн Лідійський. *Місяці*, IV.164 [p. 179 Wünsch].

[38] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 5b [p. 306f-307a Stephanus].

[39] Лівій. *Історія*, VII.6.1–6; Діонісій. *Римські стародавності*, XIV.11.1–5.

[40] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 7a [p. 307c Stephanus].

[41] [Плутарх]. *Річки*, 18.4.

[42] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 7b [p. 307c-d Stephanus].

ним способом убив Фуффетія. Автор посилається на Алексарха («Італійські оповідання», IV). Озвучене оповідання є базовим для виховання римського virtus (набір рис «справжнього римлянина»), з однією відмінністю: за римською версією Фуффетія розірвали колісницями[43]. Утім, це сміливо можна списати на літературне опрацювання, характерне для опису подібних подій.

В озвученій ситуації, окрім очевидного висновку – трактат «Річки» було написано раніше за «Паралельні оповідання» – можна допустити два варіанти. У першому Автор свідомо «набивав собі ціну», рекламуючи таким посиланням свою попередню роботу, свідомо знаючи про відсутність цієї інформації в згаданому трактаті. Однак можливий інший варіант – відповідний блок тексту міг бути втрачений, і в оригінальному авторському трактаті «Річки» дійсно містилося вказане оповідання. Навряд чи сьогодні можна встановити істину, проте як факт варто констатувати предметну обізнаність Автора відносно тих чи інших відомих еллінських та романських популярних оповідань.

У кожній парі оповідань одне досить добре відоме в історіографії, а от інше може видаватися вельми сумнівним. Окрім вищеозвучених випадків відповідності фабули, достовірними є інтерполяції з елегії Ератосфена Кіренського «Еригона»[44], трьох творів Еврипіда[45], Парфенія[46] та знаного інтелектуала свого часу нумідійського царя Юби[47]. Ці шість цитат беззаперечні. Щоправда, відносно повідомлення Юба відсутні додаткові згадки, хоч повідомлення може вважатися достовірним; Автор указує на «Історію Африки», і єдина згадка цього твору, якщо можна ототожнювати – «Історія Лівії» – міститься в Афінея[48]. Решта оповідань, як було зазначено вище, або містять значне літературне опрацювання матеріалу, або мають досить сумнівний вигляд. Однак, як влучно зауважив С. Лур'є, «рукописи стародавніх авторів містять різні текстові спотворення, <які> спричинені дуже довгою <рукописною> традицією та неосвіченими переписувачами …» (Luria S., 1929, s. 81). На користь версії відносно втручання переписувачів, що спричинило падіння якості твору, слугують деякі посилання. Повідомлення Автора про смерть Павсанія[49] підтверджене достовірною збереженою джерельною базою, зокрема, збігається з викладом Фукідіда[50] (щоправда Геродот сумнівається в бажанні Павсанія взяти владу на Елладою у свої руки й називає таку інформацію чутками[51]). Автор посилається на Хрисерма («Історія», IV). До того ж це той же Хрисерм, якого згадано в сар. 3, щоправда твір іменовано «Пелопоннеська війна»[52]. Допускаючи помилки переписувачів, варто також допускати фальсифікацію джерельної бази Автором: вигадував для підтвердження вигаданих паралелей інших авторів, а якщо й називав реального автора, то вигадував назву твору – або ще простіше: інтерполяція безграмотного переписувача. Частину озвученого оповідання – мати Павсанія залишила тіло без погребіння – передає Іоанн Стобей, також посилаючись саме на Хрисерма, щоправда називає працю «Історія Персії»[53]. Тобто для однієї і тієї ж праці Хрисерма, або витягів / епітоми, могли побутувати різні назви, що є наслідком інтерполяцій. Праця Іоанна Стобея компілятивна та синтетична, проте «Антологія» є цінним джерелом, адже містить значну кількість виписок з творів інших авторів. Переважна кількість цих творів втра-

---

[43] Діонісій. *Римські стародавності*, III.23.1–30.6 <факт страти – III.30.6>.

[44] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 9a [p. 307e-f Stephanus].

[45] «Ерихфея» – TGF, p. 464 = [Плутарх]. *Паралельні оповідання* 20a [p. 310d-e Stephanus]; «Гекуба» – Еврипід. *Гекуба* = [Плутарх]. *Паралельні оповідання* 24a [p. 311d-e Stephanus]; «Мелеагр» – TGF, p. 252; [Аполлодор]. *Міфографія*, I.8.2 = [Плутарх]. *Паралельні оповідання* 26a [p. 312a Stephanus].

[46] Парфеній. *Любовні пристрасті*, 10.1-4; Erotici scriptores Graeci. Rec. R. Hercher. T. I. Lipsiae. 1859. p. 14, = [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 21a [p. 310e Stephanus].

[47] FHG III.7, Юба, F 23 [p. 472] = [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 23a.

[48] Афіней. *Бенкет*, III.25 [p. 83b-c Casaubonus].

[49] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 10a [p. 308b Stephanus].

[50] Фукідид. *Історія*, I.128.5–131.1.

[51] Геродот. *Історія*, V.32.

[52] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 3a [p. 306f-b Stephanus].

[53] Іоанн Стобей. *Збірка*, 39.31 [t.III, p. 728 Hense].

чена, проте відсутні будь-які зауваження до компетенції Іоанна Стобея, адже Іоанн Стобей ретельно підходив до створення «Збірки». Показовим є характер переданих Автором оповідань. Для прикладу можна розглянути сар. 4. Автор надає два оповідання – загальновідомий вчинок спартанців при Фермопілах[54] та паралель з римської історії: 300 римських воїнів на чолі з Фабієм Максимом прийняли бій проти карфагенського війська і всі пали на полі бою, причому смертельно поранений Максим зумів прорватися до самого Ганнібала, зірвав з нього діадему та вмер разом з ним[55]. Озвучене красиве оповідання містить низку «цікавих» деталей. Сумнівним є сам факт наявності на голові Ганнібала діадеми, адже діадема – символ влади елліністичних монархів. До того ж діадема найменше повинна «впадати в очі» дослідникам. Більш важливою є доля Квінта Фабія Максима Веррукоза Кунктатора Овікули та Ганнібала, які завдяки добротній фіксації в збереженій джерельній базі добре відомі сучасним дослідникам. Відомою доля цих людей була й в античність. Причини смерті Максима та Ганнібала озвучені Плутархом у корпусі «Життєписів», відповідно, у біографії Квінта Фабія Максима та Тита Квінкція Фламініна[56]. Тож Максим помер від хвороби в 203 році до н. е., а Ганнібал отруївся у Віфінії через два десятиріччя. Обидві згадані персони представлені в джерелографії[57] і добре відомі античному читачу, тому подібні речі повинні бути очевидними для цільової аудиторії подібних творів. Усе озвучене може слугувати підтвердженням гіпотез як С. Лур'є, так і Ф. Фоке: подібні хиби можуть бути як інтерполяціями, так і бути допущені Автором свідомо, адже твір міг бути сатиричним. На підтвердження сатиричного характеру можна навести статистичний зріз. Цитуючи джерела, Автор 61 раз називає номер книги, з якої взято інформацію. По одному разу – це XL і XIX, п'ять – IV, дев'ять – I, 12 – II та 33 рази – це III книга. Найбільш цитованим з усіх джерел Автора є Аристид Мілетський: «Сицилійська історія» книга I – 1b [305d], 30b [313b]; «Італійська історія» книга III – 2b [306c], 19b [310c], 22b [311b], 14b [311e], 31b [313b]; «Італійська історія» книга IV – 39b [315e], 40 b [315f]; «Італійська історія» книга XIX –35b [314d]; «Італійська історія» книга XL – 5b [307a]; «Греко-перські війни» книга III – 4a [306d]; «Італійська історія» без вказівки номеру книги – 11b [308d], 15b [309c], 16b [309f], 17b [310a], 36b [315a]; без вказівки назви твору – 4b [306e], 12b [308e], 18b [310b]. Творчість Аристида досить популярна в античність[58]. Твори прийнято йменувати «Мілетськими розповідями», проте К. Мюллер ідентифікує сім найменувань: «Італія», «Сицилія», «Персія», «Кнід», Мілет», «Прислів'я» та однієї книги назву втрачено[59]. Завдяки Овідію відомо про сороміцький характер творів Аристида[60]. Також відомо як мінімум два випадки відмінностей між версією оповідання Аристида та версією інших авторів[61]. Ось тому озвучені вище розбіжності між версією, переданою Автором, та версією, яку прийнято вважати достовірною, мало на що вказують.

Ще один вагомий елемент, окрім літературного опрацювання оповідання, – існування різних версій відповідного оповідання.

---

[54] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 4a [p. 306c-d Stephanus].

[55] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 4b [p. 306d-e Stephanus].

[56] Плутарх. *Максим*, 27; Плутарх. *Фламінін*, 20.

[57] <Про Максима:> Лівій. *Історія*, XXX.26.7; <про Ганнібала:> Павло Оросій. *Історія проти язичників*, IV.20.29; Непот. *Славетні чоловіки*, 23.12; Віктор[псевдо]. *Славетні чоловіки*, 42.6 [Tauchnitius].

[58] Плутарх. *Красс*, 32: βιβλία τῶν Ἀριστείδου Μιλησιακῶν; Овідій. *Смуток*, II.:412–413: infregisse suis fortia facta modis, iunxit Aristides Milesia crimina secum. Відповідно, книги та вірші вульгарного та / чи еротичного змісту.

[59] FHG, t.IV, p. 320–326.

[60] Овідій. *Смуток*, II.:443-444: nec obfuit illi historiae turpis inseruisse iocos. <В даному випадку під historiae варто розуміти «оповідання»; навряд чи йдеться про історичний твір.>

[61] Гарпократіон. *Лексикон 10-ти ораторів Аттики*, δερμηστής = FHG IV.10, Аристид Мілетський, F 29 [p. 326]; Стефан Візантійський. *Лексикон*, Δωδώνη: Προσθετέον οὖν τῷ περιηγητῇ Πολέμωνι, ἀκριβῶς τὴν Δωδώνην ἐπισταμένῳ, καὶ Ἀριστείδῃ τὰ τούτου μεταγεγραφότι, λέγοντι κατὰ τὴν β'. = FHG IV.10, Аристид Мілетський, F 30 [p. 326] <раз «ἀκριβῶς τὴν Δωδώνην ἐπισταμένῳ, καὶ Ἀριστείδῃ», то були інші версії, але Стефан Візантійський вирішив повірити саме версії Полемона Періегета та Аристида Мілетського.>.

Особливо яскраво побутування різних версій одного і того ж оповідання можна простежити в міфографічних оповіданнях. Наприклад, за офіційною проафінською версією, мистецтво боротьби винайшов афінянин Форбант, який був учителем Тесея, що підтверджується розповіддю Полемона, що заперечує Ферекид, за яким Форбант був візничим, що викрав амазонку, тоді як за Істром Тесея навчила боротьбі особисто богиня Афіна[62]. Продовжуючи тему міфографії, варто відмітити особливість сучасного сприйняття як сформованого post factum, значно пізніше після закінчення періоду, який прийнято йменувати античністю. Щодо грецької міфології, то її основою є праця Аполлодора[63]. Справжня ситуація значно складніша, адже міфотворення було динамічним. Наприклад, кількість Ериній, які народилися з крапель крові Урана після відділення від Уранового тіла статевого органу Кроносом, вказується Аполлодором як три – Алекта, Тисифона та Мегера[64]. У Гомера кількість Ериній визначити складно, адже Гомер говорить то про одну, то про декілька[65]. Три Еринії вперше трапляються в Еврипіда, проте без указівки імен[66]. Імена вперше трапляються в Александрійських поетів. Версія походження Ериній Аполлодора та Гесіода ідентичні – від Урана[67]. У Софокла ж Еринії є дочками Скотоса[68]. Епеменід називає Ериній дочками Кроноса[69]. Орфіки говорять про дев'ять дочок[70]. В Орфічних гімнах це дочки Зевса Хтонія та Персефони[71]. У листах Геракліта, які вважаються підробними, Ериній 30 тис., у чому Геракліт посилається на Гесіода[72]. Тому Еринії, яких зараз прийнято вважати «дочками» Урана, були в різні періоди «дочками» Скотоса, Кроноса та навіть Зевса, а кількість Ериній варіювалася від однієї до 30 тис. Їх роль також змінювалася, хоча й у межах однієї концепції. Еринії мстилися за порушення присяги[73], злочин щодо батьків[74] та щодо братів і сестер[75]. Традиційний їх візуальний образ походить від Есхіна – з волоссям на голові у вигляді змій[76]. Павсаній згадує дубовий гай Ериній на березі річки Азоп, що в Сикіоні, де Ериній іменують Евменідами (Милостивими)[77]. Відповідно, щонайменше в міфографічних оповіданнях, відмінності між версіями наведеними різними авторами в різні часи є нормою.

Те ж стосується різних регіонів, що мали свої особливості міфотворення. Щодо цього можна згадати викарбувану на стелі елегію, віднайдену влітку 1995 року на мисі Каплан Калесі, на крайньому південному заході сучасної Туреччини, де розташовувався античний Галікарнас. Це датований кінцем II – початком I ст. до н. е. напис, що є похвалою цілому місту, а текст починається з міфологічних ремінісценцій (Ярхо В. Н., 2001, с. 80). Згідно з текстом елегії, релігійно-міфологічна слава Галікарнасу базована на тому, що саме в Галікарнасі сховано новонародженого Зевса від його кровожерливого батька Кроноса[78] (Ярхо В. Н., 2001, с. 81). До того ж в античній Елладі, за словами Павсанія, занадто багато різних місцин претендують на статус «прихистку новонародженого Зевса»; як можна судити з позиції Павсанія, найбільш ймовір-

---

[62] FHG I, Істр Кіренський, F 23 [p. 421]. <із «*Schol. Pindar. Nem. 5, 89*»>.
[63] [Аполлодор]. *Міфографія*.
[64] [Аполлодор]. *Міфографія* I.1.4.
[65] Гомер. *Іліада*, 19.:418; Гомер. *Одіссея*, 2.:135, 11.:280, 15.:234, 17.:475, 20.:78.
[66] Еврипід. *Орест*, :408, :1650.
[67] [Аполлодор]. *Міфографія*, I.1.4; Гесіод. *Походження богів*, :185.
[68] Софокл. *Едип в Колоні*, :106.
[69] Епаменід. Fr. 7 [Jacoby].
[70] *Орфіка*. Fr. 197 [Kern].
[71] *Орфічні гімни*, 70.:2-3.
[72] [Геракліт]. *Листи*, 9.3.
[73] Гомер. *Іліада*, 19.:259.
[74] Гомер. *Іліада*, 9.:454; Гомер. *Одіссея*, 2.:135.
[75] Гесіод. *Походження богів*, :472.
[76] Павсаній. *Еллада*, I.28.6.
[77] Павсаній. *Еллада*, II.11.4.
[78] *Елегія Галікарнасу*, :3-10 [Ярхо]. <Тут і далі текст згідно перекладу В.Ярхо за виданням: Ярхо В. Н. Обретенные страницы. Москва, 2001. С. 80–81.>

ною є Мессина – між рікою Неда та горою Ітома[79]. Ось тому в такому разі автор Елегії Галікарнасу дотримувався поширеної тенденції, але далі читача чекає новаторство. Оповідання про німфу Салмакиду добре відоме завдяки Овідію: Салмакида закохалася в Гермафродита (сина Гермеса та Афродити), під час купання у водоймі «злилася» з ним у таких тісних обіймах, що в результаті на берег вийшла істота, наділена ознаками обох статей; водойма ж отримала назву «Джерело Салмакіди», яке користувалося поганою славою, адже, скупавшись у його водах, чоловіки втрачали свою «чоловічу» силу[80]. Однак автор Елегії Галікарнасу передає історію про Салмакіду інакше: Салмакіда була вихователькою новонародженого Гермафродита, а «Джерело Салмакіди» було цілющим, адже його вода покращувала норов[81]. Що цікаво, про дурну славу джерела інші античні автори поінформовані, але її заперечують, а якість води джерела називають відмінною[82]. Загалом, оцінка «Джерела Салмакіди» відповідає галікарнаській версії, але версія міфу про Гермафродита відрізняється від традиційної, зокрема саме Гермафродит дарував людям інституцію шлюбу[83]. Підтвердження подібної легенди відсутнє в античних джерелах (Ярхо В. Н., 2001, с. 82). Отже, на віднайденій у Галікарнасі стелі викарбовано місцеву версію міфу, яка відрізняється від загальноприйнятої та, напевно, і від інших місцевих версій.

Як наслідок, варто констатувати: міфологічні історії детерміновані хронологічно та географічно, тому різні автори передають дещо різні версії одних і тих же подій. Загалом це стосується всіх історій, зокрема реальних, які можуть змінювати забарвлення під впливом зовнішньої кон'юнктури.

Ще одним вагомим кон'юнктурним моментом є вплив пропаганди. Згідно з позицією Й. Дройзена, античні джерела призначені для фіксації і збереження в пам'яті нащадків деяких моментів конкретної реальної події та її значення саме в символічному узагальнені, щоб викликати в «глядача» відповідні уявлення та почуття (Дройзен И. Г., 2004, с. 114–115). Це максимально точне визначення, адже творіння античних істориків пов'язані з літературним художнім жанром значно більше, ніж сучасні дослідження. Для античного читача ключовим моментом при виборі твору слугував стиль, тоді як достовірність була «приємним доповненням» (Поліщук М., 2024, с. 99). Подібні художні твори містять щось ірраціональне (Дройзен И. Г., 2004, с. 117). Будь-який реальний факт, особливо під впливом суб'єктивного сприйняття, дуже швидко обростає чутками, отримує забарвлення за цими ж чутками та стає викривленим (Дройзен И. Г., 2004, с. 123). Причин багато: від слабкої компетенції автора твору до щирого наміру надати викладу чіткості та зробити виклад цікавим для читача; і головне – пропаганда, значення якої прекрасно розуміли в період античності. Зокрема, Діон Хрисостом у межах своєї «Троянської промови» передає цікаву розповідь одного індійця (чи то дійсно був індієць, але можливо й ні, адже в античних авторів «*індійцями*» назвали, зокрема, погоничів слонів без етнічної належності, наприклад Діонійсій та Полібій[84]), з яким Діон мав розмову: Ксеркс пішов війною на Елладу, переміг лакедемонян при Фермопілах, убив царя Леоніда і, зруйнувавши Афіни, обклав еллінів даниною та переможно повернувся до Азії[85]. Реальні події добре відомі як тогочасним еллінам, так і сучасним дослідникам; до того ж назвати озвучену версію «цілковитою вигадкою» було б хибно, адже все правда, от тільки «тогочасні ЗМІ» змовчали про подальші події, як то битва при Марафоні та Саламіні. При цьому Діон прекрасно розуміє мету такого викривлення: «*…цар наказав поширити цей поголос серед населення у глибині його*

[79] Павсаній. *Еллада*, IV.33.1.
[80] Овідій. *Метаморфози*, IV.:285-388.
[81] *Елегія Галікарнасу*, :15-22 [Ярхо].
[82] Страбон. *Географія*, XIV.2.16 [p.656 Casaubonus], Вітрувій. *Архітектура*, II.8.11-12.
[83] *Елегія Галікарнасу*, :19-20 [Ярхо].
[84] Діонісій. *Римські стародавності*, XX.12.3; Полібій. *Історія*, I.40.15, III.46.7, III.46.11, XI.1.12.
[85] Діон. *Промови*, XI.148-149.

країни, щоб уникнути обурень»[86]. Цей же прийом у межах опису міфології використовував і Гомер з метою створити «опору тогочасним еллінам», що Діон оцінює позитивно[87]. Педагогічну функцію міфу відмічає Прокл на прикладі творчості Гомера та Гесіода[88]. Також роль міфу на рівні з гімнастикою та музикою як безвідривну частину виховання вбачає Платон[89].

Усі вищеописані особливості значно утруднюють ідентифікацію як авторства, так і достовірності інформації, що міститься в «Паралельних оповіданнях».

Звинувачення у вигадках Автором оповідань за для паралелей з реальними історіями навряд чи можна визнати доцільними через значну кількість збігів з версіями оповідань, переданими іншими, більш ранніми, античними авторами та через значні відмінності з версіями оповідань, переданими більш пізніми авторами. Збіги проілюстровано в таблиці 1:

Таблиця 1

[Плутарх]. «Паралельні оповідання»:	**Згадки в інших авторів (у таблиці напівжирним шрифтом виділені повні збіги):**
1	2
1a [305b-c]	**Геродот. Історія, VI.114**; Іоанн Стобей. Збірка, 7.63 [t.III, p. 328 Hense]; Марцеллін. Історія, XVIII.8.12; Лукан. Фарсалія, IV.:787 [pressum turba stetit omne cadaver].
1b [305c-d]	Оповідання підозріле: <інформація про історичного Гасдрубала –> Полібій. Історія, I.38; <згадки про новели еротичного змісту авторства Аристида Мілетського –> Плутарх. Красс, 32; Овідій. Скорботні елегії, II.:421; <Фрагменти –> FHG, t.IV, p. 320–324.
2a [305d-e]	Іоанн Стобей. Збірка, 7.64 [t.III, p. 330Hense]
2b [305e-306a]	<пор. 8b [307d-e]> **Плутарх. Поплікола, 17**; **Лівій. Історія, II.12.1-13.2**.
3a [306a-b]	**Геродот. Історія, I.82**; Іоанн Стобей. Збірка, 7.68 [t.III, p. 333Hense] <з посиланням на авторитет Тесея; виклад має однаковий контекст, проте присутня значна різниця у формулюванні>; **Максим. Пам'ятки, III.2.ex.4**; Страбон. Географія, VIII.6.17 [p. 376 Casaubonus] <згадано сам факт конфлікту без опису деталей>.
3b [306b-c]	Оповідання підозріле: Лівій. Історія, IX.1etc.; Макробій. Сатурналії, III.13.6 < згадано лиш епітет Фабія «Gurges»>.
4a [306c-d]	Іоанн Стобей. Збірка, 7.64 [t.III, p.330 Hense]; Іоанн Лідійський. Місяці, IV.164 [p. 179 Wünsch]; **Плутарх. Вислови царів та полководців, 51.13 [p. 225d Stephanus]**; **Геродот. Історія, VII.226**.
4b [306d-e]	<Оповідання добре відоме античному читачеві. Версія Автора є унікальною. Слід Геродота простежується явно, а версія Автора є більш яскравим опрацюванням:> **[Віктор]. Славетні чоловіки, 14.1-6 [Tauchnitius]; Ватиканський міфограф I, III.22.1-2; Лівій. Історія, II.48-50; Діонісій. Римські стародавності, IX.14-22; Овідій. Фасти, II.:195-242; <Короткі згадки у:> Діодор. Історична бібліотека, XI.53.6; Плутарх. Камілл, 19; Силій Італій. Пуніка, VI.:637; Фест, p. 87M [Scelerata porta]; Євтропій. Історія, I.16 = Павло Диякон, Історія Риму, I.16; Іоанн Лідійський. Місяці, I fr. 5 [p. 179 Wünsch];** <Що цікаво, Діонісій уважає оповідання байкою – Діонісій. Римські стародавності, IX.22.1-4>.
5a [306e-f]	Іоанн Стобей. Збірка, 7.66 [t.III, p. 331 Hense]
5b [306f-307a]	**Лівій. Історія, VII.6etc.**; **Діонісій. Римські стародавності, XIV.11etc.**; Овідій. Фасти, VI.:34 <згадка Юпітера Тарсійського = Капітолійському>.
6a [307a]	Страбон. Географія, IX.2.10 [p.404 Casaubonus] <згадка святині в Амфіараї>; **Павсаній. Еллада, IX.19.4**; Сходії до «Умовляння» Климента Александрійського, II.11.1.
6b [307b]	Приклад історичної помилки.
7a [307c]	Посилання на «[Плутарх]. Річки», щоправда інформація в трактаті відсутня.

[86] Діон. *Промови*, XI.149.

[87] Діон. *Промови*, XI.147.

[88] Прокл. *Створення божественних міфів*, p. 76–81 [Kroll].

[89] Платон. *Держава*, p.376e-380c [Stephanus]. <Щоправда Платон заперечує вірність способу міфологізації «*давніх поетів*», і закликає до філософської міфологізації богів, створюючи образ, який заслуговує довіри – див.: Прокл. *Теологія Платона*, I.p.22. Більш детально про виховання в дусі Сократа – див.: de Gruyter W. *Die Formung des griechischen Menschen*. Bd. II. 3 Aufl. Berlin, 1959. Про виховання в цілому – див.: Йегер В. Пайдейя. Т. I. Москва, 2001; Йегер В. Пайдейя. Т. II. Москва 1997; статті з збірника – Hypothekai. А також античний трактат про виховання – див.: Плутарх. *Виховання дітей* [p. 1a-14c Stephanus].>

Продовження таблиці 1

1	2
7b [307c-d]	**Лівій. Історія, I.28etc.**; **Діонісій. Римські стародавності, III.30etc.**.
8a [307d]	Діодор. Історична бібліотека, XVI.34.5 <факт втрати ока, без уточнення ситуації>; Іоанн Стобей. Збірка, 7.67 [t.III, p. 332 Hense].
8b [307d-e]	<пор. з 2b [305e-306a]> **Плутарх. Поплікола, 16**.
9a [307e-f]	<Повелл у виданні фрагментів «Еригона» ігнорує цей уривок – «Noster tenebrio omnia turbavit» – Collectanea Alexandrina, p. 64etc. [Powell].>
9b [308a]	<Оповідання відрізняється занадто сильно> Арат. Феномени, I.:138 <відмічає лиш одну зірку під назвою Vindemiator>.
10a [308b]	**Фукідид. Історія, I.128.1-6** <вже в античність висловлювались сумніви відносно достовірності цієї інформації – Геродот. Історія, V.32>; Іоанн Стобей. Збірка, 39.31 [t.III, p. 728 Hense] < також посилається на Хрисерма, але йменує твір «Історія Персії»>; **Діодор. Історична бібліотека, XI.45.6**; **Поліен. Військові хитрощі, VIII.51**; **Непот. Славетні чоловіки, 4.5**.
10b [308b-c]	<Клітонім згаданий в [Плутарх]. Річки, 3.4 де твір йменується «Фракія», тут – «Історія Італії».>
11a [308c]	Приклад історичної помилки.
11b [308d]	**Плутарх. Поплікола, 4–6**; **Флор. Епітома Тита Лівія «Історія», I.9.5**; **[Віктор]. Славетні чоловіки, 10.5 [Tauchnitius]**.
12a [308d-e]	
12b [308e]	**Цицерон. Обов'язки, III.112**; **Цицерон. Межі добра і зла, I.23**; **Лівій. Історія, VIII.6.16-7.19**; **Плутарх. Максим, 9**; **Саллюстій. Змова Катиліни, 52.30-31**; **[Віктор]. Славетні чоловіки, 28.4 [Tauchnitius]**; **Флор. Епітома Тита Лівія «Історія», I.14.2**.
13a [308f]	
13b [308f-309a]	
14a [309a-b]	Проперцій. Елегії, IV.8.:3.
14b [309b]	
15a [309b-c]	Іоанн Стобей. Збірка, 10.70 [t.III, p. 426 Hense] <замість δημοτικῆς використане ім'я Δημονίκης – 10.71; Бренн – історична особа – Лівій. Історія, V.33-49>.
15b [309c]	**Лівій. Історія, I.11etc.**; **Діонісій. Римські стародавності, II.39-40**; **Плутарх. Ромул, 17**.
16a [309c-e]	Іоанн Стобей. Збірка, 39.32 [t.III, p. 729 Hense] <називає твір авторства Демарата – Τραγοδούμενα, на відміну від Автора, який йменує його «Аркадськими оповіданнями»>.
16b [309e-f]	**Лівій. Історія, I.24-26**.
17a [309f]	<Відоме оповідання про статую Афіни, яку Зевс скинув з небес, проте відсутні згадки конкретно цього оповідання в інших авторів.>
17b [309f-310a]	<Якщо Антилла асоціювати з Метеллом, тоді:> **Сенека Ритор. Протилежності, IV.2**; **Пліній Старший. Природнича історія, VII.141**; **Овідій. Фасти, VI.:437etc.**; **Лівій. Періохи, 19**.
18a [310a]	Іоанн Стобей. Збірка, 7.67 [t.III, p. 332 Hense] <сильно відрізняється за викладом та значно більший за об'ємом, проте відповідає тексту Автора. Запозичення Стобеєм в Автора сумнівне>.
18b [310a-b]	**Лівій. Історія, VIII.9.4-12, X.28.13-18**; **Цицерон. Пророкування, I.51**; **Цицерон. Тускуланські бесіди, I.89**; **[Віктор]. Славетні чоловіки, 26.4-5 [Tauchnitius]**; **Флор. Епітома Тита Лівія «Історія», I.14.3**; **Плутарх. Чи достатньо порочності для нещастя…, 3 [p. 499b Stephanus]**.
19a [310b-c]	
19b [310c]	<Оповідання підозріле. Раз дочку звали Медулліна, тоді чому батька звали Арунтій… Луцій Фурій Медуллін відомий у римській традиції – Лівій. Історія, IV.25.13-14, IV.25.2, IV.44.1.>
20a [310d]	Іоанн Стобей. Збірка, 39.33 [t.III, p. 730 Hense] <з посиланням на Демарата [в Автора – Еврипід]>; **TGF, p. 464** <з посиланням на Еврипіда, що прийнято вважати достовірним> Климент Александрійський, Умовляння, 42 Б з посиланням на Демарата [в Автора – Еврипід] та містить додаткові подробиці>, Євсевій. Підготовка до Євангеліє, IV.16.12.
20b [310d-e]	Іоанн Лідійський. Місяці, IV.147 [p.165 Wünsch]; Климент Александрійський, Умовляння, 42 <посилання на авторів історії співпадають [Дорофей, IV]>.

Продовження таблиці 1

1	2
21a [310e]	<Посилання прийнято вважѓти абсолютно достовірним:> Іоанн Стобей. Збірка, 64.33 [t.IV, p.471 Hense]; **ESG, t.I, p.14**; **LCL, p. 289.**
21b [310f]	
22a [310f-311a]	Іоанн Стобей. Збірка, 64.34 [t.IV, p.472 Hense]; **Овідій. Метаморфози, X.:298**; **[Аполлодор]. Міфографія, III.14.3**; **LCL, v.222, p. 84.**
22b [311a-b]	
23a [311b-c]	<Посилання прийнято вважати абсолютно достовірним:> **FHG III.7, Юба, F 23 [p. 472]**; **Susemihl F. Geschichte der griechischen Literatur in der Alexandrinerzeit. Bd. II. Leipzig, 1892. S. 402–414.**
23b [311c-d]	
24a [311d]	**Еврипід. Гекаба**
24b [311e]	
25a [311f]	**[Аполлодор]. Міфографія, III.12.6**; **LCL, v.222, p. 57**.
25b [311f]	
26a [312a]	**[Аполлодор]. Міфографія, I.8.2**; **LCL, v.197, p.64**; **TGF, p. 525.**
26b [312a-b]	
27a [312b-c]	<Гіпотетичне відновлення втраченого тексту:> [Аполлодор]. Міфографія, III.12.7; LCL, p. 60.
27b [312c]	
28a [312c-d]	Вергілій. Енеїда, I.:75 <згадує дочку Еола на ім'я Канака. Про неї оповідь>; Іоанн Стобей. Збірка, 64.35 [t.IV, p. 427 Hense]; **Овідій. Героїди, XI**.
28b [321d-e]	
29a [312e]	Іоанн Стобей. Збірка, 64.37 [t.IV, p. 473 Hense] <з посиланням на Аристокла [в Автора на Агесилая]>; **Схолії до Аристофана «Жінки в Народних зборах», 1049**; FHG, t.IV, p. 330.
29b [312e]	
30a [312e-321a]	
30b [313a-b]	**Макробій. Сатурналії, I.11.35-39**; **Плутарх. Ромул, 29**; **Плутарх. Камілл, 33**.
31a [313b]	**[Аполлодор]. Міфографія, III.15.4; LCL, v.222, p. 110.**
31b [313b]	
32a [313b-c]	
32b [313d]	**Плутарх. Ромул, 28**; **Плутарх. Нума, 2**; **Лівій. Історія, I.16etc.**; **Діонісій. Римські стародавності, II.63etc.** <ця людина носить ім'я Юлія>; **Цицерон. Держава, I.20**.
33a [313e-f]	**[Аполлодор]. Міфографія, III.5.5**; **Еліан. Строкаті оповідання, XIII.5**; **Павсаній. Еллада, VI.20.7**; **Афіней. Бенкет, XIII.79 [p. 602f-603a Casaubonus]**; **Схолії до Еврипіда «Фенікс», 1760**.
33b [313f-314a]	
34a [314a-b]	Іоанн Стобей. Збірка, 64.38 [t.IV, p. 474 Hense]; **Еврипід. Іпполіт**.
34b [314b-c]	
35a [314c]	Іоанн Лідійський. Місяці, IV.142 [p. 165 Wünsch]; Цец. Схолії до Лікофрона, II.63, II.92; Порфирій. Утримання від споживання тварин, II.55 <про людські жертвоприношення в Спарті>.
35b [314c-d]	
36a [314e-f]	Іоанн Лідійський. Місяці, IV.150 [p. 168 Wünsch] <згадано «Зопіра з …» Зопіра Візантійського згадує тільки Автор. В Іоанна Лідійського зіпсоване місце, де вказано з якого Зопір міста – : Іоанн Лідійський. Місяці, IV.150 [p. 168:20 Wünsch] – Ζωπύρῳ τῷ <…>… .>
36b [314f-315a]	<Друге ім'я Реї Сильвії згадується в легендах, де мати Ромула та Рема вважається дочкою Енея та Лавінії.> **Плутарх. Ромул, 2**; **Лівій. Історія, I.3etc.**; **Вергілій. Енеїда, I.:274**; **Цицерон. Пророкування, I.40**
37a [315a]	
37b [315a-b]	Помилка: йдеться про місто Бовіан.

Закінчення таблиці 1

38a [315b-c]	**[Аполлодор]. Міфографія, II.5.11**; **LCL, v.197, p. 224–225 [«Quis... inlaudati nescit Busiridis aras?»]; Плутарх. Тесей, 6**; **Вергілій. Георгіки, III.:4-5.**
38b [315c]	<Може бути спотвореною версією ідіоми Геллія, щодо жорстокості Тіта Манлія, який наказав стратити свого сина – Геллій. Аттичні ночі, IX.13.20. [Це оповідання передає Автор в 12b [308e], а озвучене оповідання є популярним сюжетом у римській історіографії – Цицерон. Обов'язки, III.112; Цицерон. Межі добра і зла, I.23; Лівій. Історія, VIII.6.16-7.19; Плутарх. Максим, 9; Саллюстій. Змова Катиліни, 52.30-31; [Віктор]. Славетні чоловіки, 28.4 [Tauchnitius]; Флор. Епітома Тита Лівія «Історія», I.14.2.].>
39a [315c-d]	<Помилка: Фаларид – відомий тиран міста Аркагант, який широко відомий в античність своєю жорстокістю:> Іоанн Стобей. Збірка, 49.49 [t.IV, p.318 Hense]; LCL, v.197, p. 203 <дискусійне питання> <Автор називає майстра Териз, проте в решті джерел його зовуть Перилл:> **Пліній Старший. Природнича історія, XXXIV.89**; **Овідій. Мистецтво кохання, I.:658etc.**; **Лукіан. Фаларид I, 11-12**.
39b [315d-e]	
40a [315e]	**[Плутарх]. Річки, 8.1.** **[Аполлодор]. Міфографія, I.7.8**
40b [315e-f]	
41a [315f-316a]	
41b [316a-b]	

Якщо визначення джерел Автора та ступеня достовірності використаних ним джерел є доволі проблематичним, то запозичення можна простежити бодай частково. Найпершим можна поставити Климента Александрійського, який посилається безпосередньо на Дорофея, як і Автор[90]. Ураховуючи сферу діяльності Климента Александрійського – християнського богослова та достатньо агресивного проповідника Святого Письма – навряд чи це посилання можна вважати повністю достовірним, адже маючи цілком зрозумілу мету, Климент Александрійський свідомо міг брати малонадійну джерельну базу, і в такому разі посилання могло бути здійсненим цілеспрямовано на умовне джерело Автора, тобто на працю Дорофея «Італійські історії», IV, тоді як сам Климент Александрійський міг користуватись винятково «Паралельними оповіданнями». А. Братухін уважає свідчення достовірним (Братухин А. Ю, 2006, с. 172). Подібною була ситуація з іншими, пізнішими, авторами, як-от Іоанн Стобей, Іоанн Лідійський, Іоанн Цец та схоласти. Загалом, це проілюстровано в таблиці. Для кращої наочності можна ще раз згадати Стобея як автора з найбільшою кількістю збігів – 17[91]. Якщо різницю між посиланнями можна списати на інтерполяції[92], як і написання деяких конкретних імен[93], то в

[90] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 20a [p. 310d Stephanus] = Климент Александрійський, *Умовляння*, 42.

[91] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 1a [p. 305b-c Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 7.63 [t.III, p. 328 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 2a [p. 305d-e Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 7.64 [t.III, p. 330 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 3a [p. 306a-b Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 7.68 [t.III, p. 333 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 4a [p. 306c-d Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 7.64 [t.III, p. 330 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 5a [p. 306e-f Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 7.66 [t.III, p. 331 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 8a [p. 307d Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 7.67 [t.III, p. 332 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 10a [p. 308b Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 39.31 [t.III, p. 728 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 15a [p. 309b-c Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 10.70 [t.III, p. 426 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 16a [p. 309c-e Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 39.32 [t.III, p. 729 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 18a [p. 310a Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 7.67 [t.III, p. 332 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 20a [p. 310d Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 39.33 [t.III, p. 730 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 21a [p. 310e Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 64.33 [t.IV, p. 471 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 22a [p. 310f-311a Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 64.34 [t.IV, p. 472 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 28a [p. 312c-d Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 64.35 [t.IV, p. 427 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 29a [p. 312e Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 64.37 [t.IV, p. 473 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 34a [p. 314a-b Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 64.38 [t.IV, p. 474 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 39a [p. 315c-d Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 49.49 [t.IV, p. 318 Hense].

[92] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 10a [p. 308b Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 39.31 [t.III, p. 728 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 16a [p. 309c-e Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 39.32 [t.III, p. 729 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 20a [p. 310d Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 39.33 [t.III, p. 730 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 29a [p. 312e Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 64.37 [t.IV, p. 473 Hense].

[93] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 15a [p. 309b-c Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 10.70 [t.III, p. 426 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 16a [p. 309c-e Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 39.32 [t.III, p. 729 Hense].

інших випадках різниця в тексті занадто значна, щоб можна було предметно ідентифікувати походження інформації Іоанна Стобея в озвучених випадках винятково з «Паралельних оповідань»[94]. До того ж усі збіги взяті як окремі оповідки з різних капітулів «Паралельних оповідань», тому в Іоанна Стобея відсутні повні збіги обох оповідань з одного капітулу «Паралельних оповідань». Найімовірніше, Іоанн Стобей перевіряв інформацію, тому взяті ним посилання достатньо достовірні, тоді як оповідання, що мали відверто підозрілий вигляд та/або були відсутні в інших авторів, ігнорував; також, імовірно, Іоанн Стобей використовував саме оригінальні праці, а доступу до «Паралельних оповідань» був позбавлений...

У межах таких порівнянь варто розглянути ще один твір. На відміну від «Паралельних оповідань», які можна ототожнювати з парадоксографією, праця, яку приписували Арістотелю, «Дива» є справжнім представником парадоксографії[95]. Уникаючи труднощів з ідентифікацією цього твору (перші 15 параграфів[96] взяті з IX книги «Історії тварин», до того ж авторство Арістотеля саме цієї книги «Історії тварин» є спірним (Позднякова Н. А., 1987, с. 236 та ком. 1), відмітимо лиш використання автором «Див» творів Автора. Оскільки трактати «Паралельні оповідання» та «Річки» вважають належними одному автору, варто відмітити вельми цікавий факт: автор «Див» уникає посилань на джерельну базу, за дуже рідкими винятками, проте низка оповідань явно мають одне походження – таких витягів 10 з трактату «Річки»[97] та жодного з трактату «Паралельні оповідання». Єдиний раз з 10 озвучених, де трапляється посилання на джерело інформації в трактаті «Дива», – це оповідання про камінь біля гори Берекинф, проте якщо в «Дива» першоджерелом указаний Евдокс[98], то в «Річки» – книга «Фригія» авторства Агатархіда[99]. Ураховуючи кількість достовірних цитат у трактаті «Дива», такий нюанс є дивним. Датування трактату «Дива» варіюється від III ст. до н. е. до III ст. (Kroll W., 1924, sp. 46; Giannini A., 1964, p. 134, 140), тому шанс запозичень винятково з трактату «Річки» досить високий. Загалом, озвучена особливість трактату «Дива» мало що доводить, проте ймовірність існування якоїсь більш ранньої збірки, якою могли б користуватись обидва автори, також варто враховувати.

У сучасній науковій літературі можна натрапити на посилання на Автора, зокрема, у серйозних дослідників І. Маяк, Н. Брагінської та Н. Чистякової (Маяк И. Л., 1983, с. 177 [на сар. 22b з посиланням на роботу Д. Франчозі]; Боровский Я. М., 1990, с. 482 [на «*307 E*»]; Чистякова Н. А., 1993, с. 381 [на сар. 3a]). Так само в енциклопедичних виданнях Ф. Любкера та Е. Мелетинського (Любкер Ф., 2001, с. 526 [на с. 9a-b]; Мелетинский Е. М., 1990, с. 54 [на с. 5a]). Щоправда у виданні Ф. Любкера 2001 року озвучена розповідь перекочувала з більш раннього видання 1885 року, зробленого із 6-го німецького видання 1882 року (Любкер, 1885, с. I–II); інформація про Енторію представлена без будь-якого посилання, проте розповідь повністю відповідає повідомленню Автора[100], і явно взята в Автора бодай тому, що відсутня в будь-якому іншому античному джерелі (Любкер, 1885, с. 473).

З усього написаного вище можна відмітити порівняно сильну довіру до матеріалу Автора серед низки дослідників. Факт наявності низки суттєвих помилок також варто визнати. До того ж іще понад дві з половиною тисячі років тому Арістотель аргументував перевагу прямого

[94] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 3a [p. 306a-b Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 7.68 [t.III, p. 333 Hense]; [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 18a [p. 310a Stephanus] = Іоанн Стобей. *Збірка*, 7.67 [t.III, p. 332 Hense].

[95] [Аристотель]. *Дива* [p. 830a-847b Bekker].

[96] [Аристотель]. *Дива*, 1–15 [p. 830a-831b Bekker].

[97] [Аристотель]. *Дива*, 158 [p. 846a Bekker] = [Плутарх]. *Річки*, 5.2; [Аристотель]. *Дива*, 159 [p. 846a Bekker] = [Плутарх]. *Річки*, 24.2; [Аристотель]. *Дива*, 160 [p. 846a Bekker] = [Плутарх]. *Річки*, 13.2; [Аристотель]. *Дива*, 162 [p. 846b Bekker] = [Плутарх]. *Річки*, 9.5; [Аристотель]. *Дива*, 166 [p. 846b Bekker] = [Плутарх]. *Річки*, 16.2; [Аристотель]. *Дива*, 167 [p.846b Bekker] = [Плутарх]. *Річки*, 9.3; [Аристотель]. *Дива*, 171 [p.847a Bekker] = [Плутарх]. *Річки*, 8.2; [Аристотель]. *Дива*, 173 [p. 847a Bekker] = [Плутарх]. *Річки*, 10.5; [Аристотель]. *Дива*, 174 [p. 847a Bekker] = [Плутарх]. *Річки*, 7.6; [Аристотель]. *Дива*, 175 [p. 847b Bekker] = [Плутарх]. *Річки*, 21.4.

[98] [Аристотель]. *Дива*, 173 [p. 847a Bekker].

[99] [Плутарх]. *Річки*, 10.5.

[100] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 9a-b [p. 307f-308a Stephanus].

доказу над доказом заперечення можливості[101]. Серед аргументів прихильників фальсифікації наданої інформації Автором «Паралельних оповідань», фігурують винятково заперечення можливості. Такі аргументи досить легко нівелювати фактом літературного опрацювання матеріалу, що характерно для античних авторів, наявністю різних версій одного оповідання, які можуть бути втраченими через втрату значної кількості античного спадку наративних джерел, впливом пропаганди, зокрема місцевої, та навіть звичайними інтерполяціями тексту внаслідок тривалої рукописної традиції. Тож варто розглянути аргументацію, що вказує на достовірність твору.

Щодо трьох ключових питань щодо «Паралельних оповідань» – авторство, існування первинних джерел та достовірність – доцільно висловити аргументи стосовно кожного.

Пріоритет щодо авторства, базуючись на каталозі Лампрія, варто віддати Плутарху. «Паралельні оповідання» – твір конспективний, що характерно для Плутарха, наприклад «Вислови спартанок», «Вислови спартанців», «Вислови царів та полководців», «Давні звичаї спартанців», «Питання грецькі», «Питання римські» та ін. Імовірно, озвучені тексти створені як записи на майбутнє. Зокрема, шість висловів Пірра з «Висловів царів та полководців» наявні в біографії Пірра[102]. Те ж стосується висловів Деметрія[103], Фемістокла[104] тощо.

Щодо існування первинних джерел також варто відповісти позитивно. Хоч деякі автори згадані лише в «Паралельних оповіданнях», але занадто багато авторів згадані в інших творах, більшість з яких написані явно з використанням іншого, на відміну від «Паралельних оповідань», джерела. Задля кращої аргументації варто знову звернутися до Климента Александрійського, як єдиного автора, у якого міститься посилання на відповідний блок з «Паралельних оповідань»[105]. У «Паралельних оповіданнях», з посиланням на III «Італійських історій» Піфокла, згадано віщуна Гая Юлія, який напророкував Метеллу принести в жертву свою дочку[106]. Климент Александрійський в іншій праці – «Стромати» – згадує якогось віщуна на ймення Гай Юлій Непот, з посиланням на IV «Італійської історії» авторства Піфокла із Самоссу[107]. Климент Александрійський написав «Стромати» після «Умовляння», адже посилається на «Умовляння» свого ж авторства в «Строматах»[108]. Оскільки згадка віщуна відсутня в «Умовлянні», де в сар. 42 йшлося про людські жертвоприношення, й оповідання про дочку Метелла було б доречним, проте відсутнє, відповідно, Климент Александрійський знайшов інформацію про Гая Юлія вже опісля написання «Умовляння», що є першим аргументом, який заперечує використання як джерела саме «Паралельних оповідань». Другим аргументом є ім'я віщуна: у Климента Александрійського наявний когномен, який відсутній у «Паралельних оповіданнях». Ураховуючи полемічний характер «Строматів», посилання та цитування повинні бути точними та без цілеспрямованих викривлень, щоб уникнути критики з боку опонентів – представників елліської релігії. Диспут тривав на всіх тогочасних інтелектуальних та соціальних рівнях, причому християни використовували для своїх потреб весь арсенал грецької філософії (Dodds E. R., 1965, p. 103, 122). І. Максимова, проаналізувавши посилання Арнобія та Лактанція відповідно до збережених творів, продемонструвала точність таких посилань і вважає доцільним викорис-

---

[101] Аристотель. *Аналітика подальша*, I.26 [p. 87a Bekker]. <Ор. назви «Ἀναλυτικά πρότερα» [«Analytica Priora»] та «Ἀναλυτικά ὑστερα» [«Analytica Posteriora»]. У рос. перекладах: «Первая аналитика» та «Вторая аналитика». Логіка тут є, але, враховуючи значення слів πρότερα та ὑστερα, ор. грецькому значенню більш відповідає «Аналітика попередня» та «Аналітика подальша». Назву твору українізував, з огляду на озвучені факти.>

[102] Плутарх. *Вислови царів та полководців*, 36.1-6 [p. 184c-d Stephanus] = Плутарх. *Пірр*, 9, 8, 21, 23, 10, 8 <36.1 = 9; 36.2 = 8; 36.3 = 21; 36.4 = 23; 36.5 = 10; 36.6 = 8>.

[103] Плутарх. *Вислови царів та полководців*, 29.1-4 [p. 183a-b Stephanus] = Плутарх. *Деметрій*, 20, 22, 34. <в сар. 34 є певні відмінності>.

[104] Плутарх. *Вислови царів та полководців*, 38.1-17 [p. 184f-185f Stephanus] = Плутарх. *Фемістокл*, 3, 6, 11, 18, 29.

[105] Климент Александрійський, *Умовляння*, 42 = [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 20a-b [p.310d-e Stephanus].

[106] [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 14a [p. 309b Stephanus].

[107] Климент Александрійський. *Стромати*, I.135.

[108] Климент Александрійський. *Стромати*, VII.22.

тання методу екстраполяції, відповідно, цитування християнами творів втрачених авторів, за своєї однобокості, цілком достовірним (Максимова И., 1992, с. 106–107, 109). Отже, Климент Александрійський використовував різноманітну літературу, яка реально існувала в ті часи. Те ж робив й Автор «Паралельних оповідань». Розбіжності між текстами можна пояснити літературним опрацюванням та інтерполяціями з боку переписувачів.

Щодо достовірності подібних оповідань варто виокремити два моменти. По-перше, міфологічні оповідання, як написано вище, динамічні в часі та мають регіональні відмінності, тож можуть існувати різні версії. По-друге, хиби в описах історичних фактів мало на що впливають, адже занадто конспективний виклад «Паралельних оповідань», а також змога перевірити всі оповідання з реальної історії іншими джерелами, навряд чи уможливить будь-які дослідження реального історичного фактажу.

Тепер, розуміючи весь контекст на прикладі трактату «Паралельні оповідання», варто задатись іншим питанням: а яка різниця, кому належить цей трактат та наскільки достовірні згадані Автором «першоджерела»? Варто подивитися на цей, дійсно унікальний трактат з іншого боку – як традицію запозичень популярних сюжетів з грецької історії до римської. Таких прикладів досить багато, тому доцільно обмежитись одним показовим. Однією з найбільш розтиражованих античними авторами є розповідь про царських шпигунів Пірра Аета, захоплених у римському таборі напередодні битви при Гераклеї, яких римський консул Публій Валерій Левін відпустив, велівши продемонструвати перед шпигунами все, що шпигунів цікавило[109]. Історики-античники помічають схожість озвученого оповідання з повідомленням Геродота про трьох грецьких шпигунів, відправлених в Азію для збору інформації про армію Ксеркса, захоплених персами, після чого перський монарх, наперекір традиції та для підтвердження сили своїх військ, шпигунів помилував та велів продемонструвати всі свої війська та відпустити[110]. Згідно з висновками М. Жакемод, епізод має яскраво виражений «Геродотовий відбиток» (Jacquemod M., 1932, p. 452), а Р. Шуберт ще раніше назвав це «плагіатом з Геродота» (Schubert R., 1894, s. 61). Це продуктивна тема, яку можна розвивати довго, однак і цього прикладу достатньо. Сучасним дослідникам, часто прорізаючи терени критики, доводиться доводити подібні запозичення сюжетів, висловлювати гіпотези на основі надзвичайно обмеженої збереженої джерельної бази, як це робив Е. Бікерман: проаналізувавши лист Фабриція «царю» Пірру, наведений в «Анналах» Квадригарія, збережений у Геллія, запропонував гіпотетичного фальсифікатора – Гая Ацилія Глабріона (Bickerman E., 1947, p. 138–140)[111]. Цю особливість деяких «істориків» чудово розуміли в античність як факт. Лукіан згадує одного «історика», Креперея Кальпурніана Помпейополіта, який, описавши війну Риму з Парфією, повністю списав усю фабулу з праці Фукідіда[112]. Більш пізній енциклопедист Фотій звинувачував Зосима в плагіаті «Історії» Євнапія[113].

Будь-яке джерело, безсумнівно, потребує повноцінної критики; особливий акцент у критиці варто віддавати першоджерелам. Уперше в сучасному розумінні критики повноцінно процес здійснив Лоренцо Валла в праці «Про фальшивість Костянтинового дару» (De falso credita et ementita Constantini Donatione Declamatio), яку написано 1440 р., найстарший рукопис датовано 1451 р. (Codex Vaticanus 5314), а перше повне друковане видання здійснив Ульрих фон Гуттен в 1518 р.[114] Праця Л. Валла є дійсно епохальним та фундаментальним твором для

[109] Діонісій. *Римські стародавності*, XIX.11.1; Фронтин. *Військові хитрощі*, IV.4.7; Євтропій. *Історія*, II.11 <Павло Диякон. *Історія Риму*, II.11 – як список праці Євтропія>; Зонара. *Хроніка*, VIII.3.6.

[110] Геродот. *Історія*, VII.146.

[111] Геллій. *Аттичні ночі*, III.8.8 = HRR, Квадригарій, F 41 [p. 2192220]; текст подібного листа наводить Плутарх: *Пірр*, 21.2-3.

[112] Лукіан. *Як писати історію*, 15.

[113] Фотій. *Багатокнижжя*, Cod.98.

[114] Валла Л. Рассуждения о подложности так называемой дарственной грамоты Константина. *Итальянские гуманисты XV века о церкви и религии*. Москва, 1963. С. 139–216.

будь-якого науковця, адже вчений за допомогою філологічних, нумізматичних, історичних й інших аргументів, зіставляючи інформацію з даними інших авторів, розвінчав середньовічну підробку так званої грамоти «Костянтинового дару», чим заклав основи наукової критики в сучасному розумінні цього слова. Надалі наукова критика розвивалася та вдосконалювалася. Потребу сприймати джерело комплексно та безвідривно від автора та епохи вперше, серед виявлених автором статті творів, сформував Жан Боден у книзі «Метод легкого вивчення історії» [Methodus ad facilem historiarum cognitionem], виданій Мартином Ле Женом 1566 р.: «*… окрім форми висловлювання потрібно звертати увагу на зміст і авторські оцінки… І тільки таким чином уважний читач зможе ясно зрозуміти характер та здібності історика*»[115]. Також Ж. Боден звернув увагу на низку історичних хиб в «хроніках» (імовірно, йдеться про всі джерела)[116], потребу використання максимально широкої джерельної бази[117], самохвалу деякими істориків діянь своїх співвітчизників[118], потребу в певних специфічних знаннях та відповідній літературі для написання історії, хибність безмежної віри одному автору[119], слабку достовірність істориків, які писали через багато років після подій, або ж відразу після подій (що потребувало змовчувати певну інформацію, яка могла дискредитувати певних людей)[120], переоцінку історичних цінностей із часом[121], потребу в спеціалізації дослідника щодо певних профільних тем[122], а також дав низку критичних зауважень, що актуальні досі, щодо Геродота[123], Діонісія[124], Плутарха[125], Аппіана[126], Діодора[127], Тацита[128], Павсанія[129] та багатьох інших. Дісталося навіть Светонію за єдину згадку християн[130]. «*Ми повинні відбирати із того, що є, подібно тому як копирсаючись в багнюці можна знайти дорогоцінності*»[131]. На приклад історичної критики першоджерела можна натрапити також у Наполеона I Бонапарта, який у праці «Нарис походів Юлія Цезаря», аналізуючи Commentarii Цезаря, зокрема, висловлює сумніви в достовірності озвучених римським полководцем втрат вельветів – називає їх завищеними[132]. Методи та прийоми критики продовжують удосконалюватися. Серед робіт останнього пів століття варто назвати публікації К. Сакса, який, аналізуючи «Історичну бібліотеку» Діодора, відмовився від класичного німецького Quellenforschung [пошук первинного джерела] та сконцентрувався на аналізі філологічної єдності праці й особистого погляду автора на описаний ним історичний процес (Sacks K. S., 1990, passim) і працю щодо ідентифікованих фрагментів Дуриса Самосського авторства Р. Кебрика, який аналізує сприйняття Дурисом історичного процесу як драматичного та вказав на спекулятивний характер більшості збережених фрагментів Дуриса (Kebric R. B., 1977, passim). Подібних випадків значно більше.

Таке джерело, як «Паралельні оповідання», навіть без ідентифікації імені та цілей автора є прекрасною ілюстрацією як масштабів запозичень так і затребуваності популярних та вдалих історичних сюжетів у тогочасних читачів, а також ілюструє значну кількість про-

[115] Боден Ж. *Метод легкого постижения истории*. Москва, 2000. С. 43.
[116] Боден Ж. Указ. соч. С. 24.
[117] Там же. С. 23–24.
[118] Там же. С. 42.
[119] Там же. С. 45.
[120] Там же. С. 46–47.
[121] Там же. С. 50.
[122] Там же. С. 53.
[123] Там же. С. 54.
[124] Там же. С. 59.
[125] Там же. С. 61.
[126] Там же. С. 62–63.
[127] Там же. С. 63–64.
[128] Там же. С. 65–66.
[129] Там же. С. 74.
[130] Там же. С. 67
[131] Там же. С. 73.
[132] Napoléon I. *Précis des guerres de Jules César*. Paris, 1836. Chap. I.IV

блематики, що потребує вирішення в межах тематики дослідження античної джерелографії. Трактат «Паралельні оповідання» варто сприймати як маніфест до сучасних істориків із закликом до більш ретельного аналізу джерельної бази. Однозначна відповідь щодо трьох ключових питань відносно трактату «Паралельні оповідання» навряд чи можлива, проте, з огляду на сучасний стан досліджень, варто припустити: зі значною ймовірністю автором був Плутарх, що підтверджується каталогом Лампрія та існуванням низки подібних конспективних творів, де авторство Плутарха є беззаперечним; первинні джерела існували, на що вказує значна кількість згадок у літературі більш раннього та більш пізнього періоду, а дрібні відмінності легко можна пояснити кон'юнктурою (інтерполяціями, традицією та існуванням різних версій одного оповідання детермінованих хронологічно та географічно, зокрема під впливом пропаганди), тоді як занадто значні відмінності заперечують використання іншими авторами трактату «Паралельні оповідання» та вказують на оригінальні праці; питання достовірності варто закрити взагалі у зв'язку з конспективних характером твору та відсутністю будь-якої серйозної фактологічної інформації з питань політичної, соціально, економічної історії, яка могла б, бодай у теорії, змінити сприйняття тих чи інших відомих за іншими джерелами подій, адже існування місцевої версії події мало що змінює з погляду wie es eigentlich gewesen (як у дійсності відбулося). До того ж «Паралельні оповідання» є безцінним джерелом для дослідження ідеологічного матеріалу: генези певних позицій, греко-римських паралелей, запозичень популярних сюжетів та ін.

Список літератури

1. Боровский Я. М., 1990. *Плутарх. Застольные беседы*. Ленинград.
2. Братухин А. Ю., 2006. *Климент Александрийский. Увещевание к язычникам. Кто из богатых спасается*. Санкт-Петербург.
3. Виппер Р. Ю., 1923. *Очерки истории Римской Империи*. Берлин.
4. Дройзен И. Г., 2004. *Историка: Лекции об энциклопедии и методологии истории*. Санкт-Петербург.
5. Любкер Ф., 2001. *Реальный словарь классических древностей.* Т. 1. Москва.
6. Любкер Ф., 1885. *Реальный словарь классических древностей*. Санкт-Петербург.
7. Максимова И., 1992. Интерпретация римской религии у Арнобия и Лактанция. *Античность Европы*. Пермь. 102–110.
8. Маяк И. Л., 1983. *Рим первых царей*. Москва.
9. Мелетинский Е. М., 1990. *Мифологический словарь*. Москва.
10. Позднякова Н. А., 1987. Псевдо-Аристотель. Рассказы о диковинах. *Вестник древней истории*. №3. 236–252.
11. Поліщук М., 2024. Літературна спадщина Пірра Аета. *Історія & Археологія*. Вип. 2. 87–101.
12. Скиннер К., 2018. Мотивы, намерения и интерпретация текстов. *Кембриджская школа*. Ред. Т. Атнашев. Москва. 123–141.
13. Фрейберг Л. А., 1976. «Моралии» Плутарха. *Вестник древней истории*. № 3. 219–229.
14. Чистякова Н. А., 1993. *Греческая эпиграмма*. Санкт-Петербург.
15. Ярхо В. Н., 2001. *Обретенные страницы. История древнегреческой литературы в новых папирусных открытиях*. Москва.
16. Atenstädt F., 1922. Zwei Quellen des sogenannten Plutarch de Fluviis. *Hermes*. Bd. 57, Hb. 2. 219–246.
17. Bickerman E., 1947. Apocryphal Correspondence of Pyrrhus. *Classical Philology*. Vol. 42. 137–146.
18. Dodds E. R., 1965. *Pagan and Christian in an Age of Anxiety*. Cambridge.
19. Focke F., 1923. Synkrisis. *Hermes*. Bd. 58, Hb. 3. 327–368.
20. Giannini A., 1964. Studi suila paradossografia Greca. Parte II. Da Callimaco all'eta imperiale: la letteratura paradossografia. *Acme. Annali della Facolta di Filosofiae Lettere dell' Universita Statale di Milano*. Milano. 99–140.
21. Hercher R. (ed.), 1851. *Plutarchi libellus de fluviis*. Leipzig.
22. Jacquemod M., 1932. Sulle direttive politiche di Pirro in Italia. *Aevuin*. No. 2. 445–472.
23. Kebric R. B., 1977. *In the shadow of Macedon An Historiographical study of Duris of Samos*. Wiesbaden.
24. Kroll W., 1924. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.* Supp. IV. Stuttgart.
25. Luria S., 1929. Entstellungen des Klassikertextes bei Stobaios. *Rheinisches Museum für Philologie*. Bd. 78. 81–104, 225–248.

26. Manton G. R., 1949. The Manuscript tradition of Plutarch Moralia. *The Classical Quarterly*. Vol. 43, No. 3–4. Cambridge. 97–104.
27. Sacks K. S., 1990. *Diodorus Siculus and the First Century*. Princeton.
28. Schlereth J., 1931. *De Plutarchi quae feruntur Parallelis Minoribus*. Freiburg.
29. Schmid W., 1893. *Der Atticismus in seinen Hauptvertretern: von Dionysius von Halikarnass bis auf den zweiten Philostratus. Bd. III. Vol. 3.* Stuttgart.
30. Schmid W., 1932. No. 23–24. *Philologische Wochenschrift*. Leipzig. 625–634.
31. Schubert R., 1894. *Geschichte des Pyrrhus*. Königsberg.
32. Xenophontos S. A., 2019. Oikonomopoulou A. *Brill's Companion to the Reception of Plutarch*. Leiden; Boston – Brill.
33. Ziegler K., 1951. Plutarchos von Chaironeia. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Bd. XXI, Hb. 41. Stuttgart. 636–962.

Mykhailo Polishchuk

PLUTARCH'S "PARALLELA MINORA" AS A HISTORICAL SOURCE

The purpose of the article is to fully analyze the treatis "Parallel stories", whose authorship is ascribed to the ancient historian Plutarch. The research methodology is based on the principles of historicism, consistency, verification, author's objectivity, as well as the use of general scientific methods of analysis, synthesis, generalization. Particular attention is paid to the method of analyzing the historical source proposed by Johann Droisenm and "Cambridge system" criticism of ancient tests. For the first time in Ukrainian historical science, are comprehensively analyzed essence and content, as well as the source link of source "Parallela minora" with other ancient and medieval historical sources. It is determined that the compilative nature of the work is objectively determined by the genre of ancient comparisons. Probably the main idea can be considered a demonstration of the repeatability of historical and mythological stories popular in ancient literature. These stories served as a source of both inspiration and outright plagiarism for other authors. Assume that the author of the treatise «Parallela minora» could both reproductively rewrite the story from the real to the source base and consciously allow certain flaws or outright in primitivization as a satire on a similar genre, borrowing and/or authors. Moreover, without the discovery of the new primary sources, which at the moment are lost (as happened with the work on the state structure of Athens by Aristotle), due to a number of specific and unique characteristics and elements of "Parallela minora", an unconditional assessment of the work and authorship can hardly be considered completely unambiguous. Is has been suggested that this treatise should be taken as a manifesto to modern historians with a call for a more thorough analysis of the source base.

Key words: *Parallela minora, Plutarch, author.*

References

1. Borovskij Ja. M., 1990. *Plutarh. Zastol'nye besedy* [Plutarch. Table conversations]. Leningrad. (In Russian).
2. Bratuhin A. Ju., 2006. *Kliment Aleksandrijskij. Uveshhevanie k jazychnikam. Kto iz bogatyh spasaetsja*. [Clement of Alexandria. Exhortation to the Gentiles. Who of the Rich Will Be Saved]. Sankt-Peterburg.
3. Vipper R. Ju., 1923. *Ocherki istorii Rimskoj Imperii* [Essays on the History of the Roman Empire]. Berlin. (In Russian).
4. Drojzen I. G., 2004. *Istorika: Lekcii ob jenciklopedii i metodologii istorii* [Historian Lectures on the Encyclopedia and Methodology of History]. Sankt-Peterburg. (In Russian).
5. Ljubker F., 2001. *Real'nyj slovar' klassicheskih drevnostej* [The Real Dictionary of Classical Antiquities]. V 3 t. T. 1. Moskva. (In Russian).
6. Ljubker F., 1885. *Real'nyj slovar' klassicheskih" drevnostej* [The Real Dictionary of Classical Antiquities by Lubker]. Sankt.-Peterburg". (In Russian).
7. Maksimova I., 1992. Interpretacija rimskoj religii u Arnobija i Laktancija [Interpretation of the Roman Religion by Arnobius and Lactantius]. *Antichnost' Evropy*. 102–110. (In Russian).
8. Majak I. L., 1983. *Rim pervyh carej* [Rome of the First Kings]. Moskva. (In Russian).
9. Meletinskij E. M., 1990. *Mifologicheskij slovar'* [Mythological dictionary]. Moskva. (In Russian).
10. Pozdnjakova N. A., 1987. Psevdo-Aristotel'. Rasskazy o dikovinah [Pseudo-Aristotle. Stories of Curiosities]. *Vestnik drevnej istorii*. 3. 236–252. (In Russian).

11. Polishhuk M., 2024. Literaturna spadshhyna Pirra Aeta [The literary heritage of Pyrr Aetus]. *Istoriya & Arxeolohiya*. Vyp. 2. 87–101. (In Ukrainian).
12. Skinner K., 2018. Motivy, namerenija i interpretacija tekstov [Motives, intentions and interpretation of texts]. *Kembridzhskaja shkola*. Moskva. 123–141. (In Russian).
13. Frejberg L. A., 1976. «Moralii» Plutarha [Plutarch's Moralia]. *Vestnik drevnej istorii*. 3. 219–229. (In Russian).
14. Chistjakova N. A., 1993. *Grecheskaja jepigramma* [Greek epigram]. Sankt-Peterburg. (In Russian).
15. Jarho V. N., 2001. *Obretennye stranicy. Istorija drevnegrecheskoj literatury v novyh papirusnyh otkrytijah* [Rediscovered Pages: The History of Ancient Greek Literature in New Papyrus Discoveries]. Moskva. (In Russian).
16. Atenstädt F., 1922. Zwei Quellen des sogenannten Plutarch de Fluviis. *Hermes*. Bd. 57, Hb. 2. 219–246. (In German).
17. Bickerman E., 1947. Apocryphal Correspondence of Pyrrhus. *Classical Philology*. Vol. 42. 137–146. (In English).
18. Dodds E. R., 1965. *Pagan and Christian in an Age of Anxiety*. Cambridge. (In English).
19. Focke F., 1923. Synkrisis. *Hermes*. Bd. 58, Hb. 3. 327–368. (In German)
20. Giannini A., 1964. Studi suila paradossografia Greca. Parte II. Da Callimaco all'eta imperiale: la letteratura paradossografia. *Acme. Annali della Facolta di Filosofiae Lettere dell'Universita Statale di Milano*. Milano. 99–140. (In Italian).
21. Hercher R. (ed.), 1851. *Plutarchi libellus de fluviis*. Rudolphus. Leipzig. (In Latina).
22. Jacquemod M., 1932. Sulle direttive politiche di Pirro in Italia. *Aevuin*. No.2. 445–472. (In Italian).
23. Kebric R. B., 1977. *In the shadow of Macedon An Historiographical study of Duris of Samos*. Wiesbaden. (In English).
24. Kroll W., 1924. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.* Supp. IV. Stuttgart. (In German).
25. Luria S., 1929. Entstellungen des Klassikertextes bei Stobaios. *Rheinisches Museum für Philologie*. Bd. 78. 81–104, 225–248. (In German).
26. Manton G. R., 1949. The Manuscript tradition of Plutarch Moralia. *The Classical Quarterly*. Vol. 43. Cambridge. 97–104. (In English).
27. Sacks K. S., 1990. *Diodorus Siculus and the First Century*. Princeton. (In English).
28. Schlereth J., 1931. *De Plutarchi quae feruntur Parallelis Minoribus*. Freiburg. (In German).
29. Schmid W., 1893. *Der Atticismus in seinen Hauptvertretern: von Dionysius von Halikarnass bis auf den zweiten Philostratus. Bd. III. Vol. 3.* Stuttgart. (In German).
30. Schmid W., 1932. No. 23–24. *Philologische Wochenschrift*. Leipzig. 625–634. (In German).
31. Schubert R., 1894. *Geschichte des Pyrrhus*. Königsberg. (In German).
32. Xenophontos S. A., 2019. Oikonomopoulou A. *Brill's Companion to the Reception of Plutarch*. Leiden; Boston – Brill. (In English).
33. Ziegler K., 1951. Plutarchos von Chaironeia. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Bd. XXI, Hb. 41. Stuttgart. 636–962. (In German).

УДК 94(477.65)
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-6

Собчук Ольга,
аспірантка кафедри історії, археології,
інформаційної та архівної справи,
Центральноукраїнський національний технічний університет
vsobchuk@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-3652-9494

НАУКОВА СПАДЩИНА ВОЛОДИМИРА ЯСТРЕБОВА: НАУКОМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ

У пропонованій статті вперше виконано наукометричний аналіз усієї відомої на сьогодні наукової спадщини історика, археолога, етнографа другої половини XIX століття Володимира Миколайовича Ястребова. Метою дослідження є проведення наукометричного аналізу наукового доробку вченого. Для проведення дослідження було використано методи узагальнення, систематизації та наукометричного аналізу. Джерельною базою дослідження стали опубліковані та неопубліковані матеріали В. Ястребова: публікації у тогочасних спеціальних наукових, багатопрофільних і науково-популярних виданнях, наукові статті, дослідження монографічного характеру, рецензії, методичні матеріали педагогічного змісту, спогади про колег, промови. У процесі дослідження було визначено загальний обсяг наукових робіт дослідника, здійснено класифікацію їх за формою представлення (наукові статті, монографії, науково-популярні публікації, рецензії, дисертації, науково-методичні роботи), виокремлено головні тематичні напрямки (археологія, археографія, біографістика, бібліографія, етнографія та історія) та проблематику досліджень у межах кожного з виділених напрямів. На основі проблемно-хронологічного принципу наукову діяльність В. Ястребова розділено на два періоди: перший період – 1876–1883 роки та другий період – 1884–1898 роки. Виявлено, що найпродуктивнішим був другий період. Опрацювання та систематизація наукового доробку В. Ястребова дали змогу встановити, що наукова активність вченого не була сталою і залежала від різноманітних факторів – роботи, сім'ї, стану здоров'я. Проблемні періоди на роботі, у сім'ї чи часи загострення хвороби збігалися з періодами стагнації або ж різкого спаду в науковій роботі. Визначено, що основною причиною неоднорідної наукової активності дослідника були періоди загострення його спадкової хвороби, що впливало на всі сфери життя Володимира Миколайовича, у тому числі на наукову роботу.

Ключові слова: *В. М. Ястребов, наукова активність, наукометричний аналіз, напрямки досліджень, наукова спадщина.*

Ім'я Володимира Миколайовича Ястребова серед науковців другої половини XIX століття посідає особливе місце. Як вчений, який здійснив одні з перших наукових досліджень історичного минулого території центру та півдня України, зібрав, опрацював та опублікував значну джерельну базу для вивчення історії Центральноукраїнського регіону, В. Ястребов заслуговує на детальне вивчення його наукового доробку. Комплексне вивчення наукової спадщини В. Ястребова загалом дасть змогу краще зрозуміти специфіку наукового шляху дослідника, виявити вплив різноманітних факторів на наукову роботу історика, що є актуальним у процесі подальшого комплексного вивчення життя та діяльності науковця.

На роль Володимира Ястребова у краєзнавчих дослідженнях, у формуванні та поповненні колекції старожитностей Єлисаветградського земського реального училища, його педагогічну, етнографічну й археологічну діяльність час від часу звертали увагу науковці. Так, М. Тупчієнко вивчав музеєзнавчу діяльність дослідника (Тупчієнко М., 2008), О. Філоненко звертала увагу на діяльність В. Ястребова як педагога (Філоненко О., 2015, 2016), Любов та Олександр Босі досліджували етнографічну діяльність науковця (Босий О., 2003). Авторка статті вивчала археологічний доробок Володимира Миколайовича (Собчук О., 2020). Водночас уваги комплексному вивченню всієї спадщини науковця приділено не було, тоді як саме дослідження й

аналіз усього загалу робіт В. Ястребова є актуальним для складання загальної картини наукової діяльності дослідника та визначення його внеску в історіографію центральноукраїнського регіону.

Метою статті є вивчення наукового доробку В. М. Ястребова за допомогою наукометричного аналізу, класифікація наукових праць дослідника за змістом, виявлення основних тематичних напрямів досліджень і визначення проблематики в кожному з виявлених напрямів, встановлення пікових періодів та періодів спаду наукової активності й визначення причин, які впливали на наукову активність В. Ястребова.

Наукова спадщина будь-якого вченого вимірюється передусім її впливом на науковий поступ, внеском у розвиток науки. Однак, щоб зрозуміти вагу цього внеску, варто ретельно проаналізувати весь науковий доробок вченого як кількісно, так і якісно. Для проведення такої роботи було застосовано методи узагальнення, систематизації та наукометричного аналізу. Особливістю останнього методу є дослідження структури та динаміки наукової інформації за допомогою статистичних даних (Рідей Н., 2014, с. 24).

За 22 роки наукових досліджень доробок В. Ястребова склав 124 публікації, у тому числі 5 монографій, 75 статей, 41 рецензія, 1 дисертація та 2 науково-методичні роботи. Кількісно ці цифри не є значними. Однак за якістю й інформативністю ці роботи мають непересічне значення для нинішніх дослідників і є вагомою складовою історіографії центральноукраїнського регіону. Особливістю робіт В. Ястребова є їхня тематична диверсифікація. З огляду на цей факт наукову спадщину Володимира Миколайовича було проаналізовано за змістом і тематичними напрямами. Класифікацію робіт Володимира Ястребова за змістом було зроблено за періодами, які нами було виокремлено для кращого розуміння динаміки науково-дослідницької діяльності та загальної динаміки наукової активності вченого.

Загалом період наукової діяльності В. Ястребова становить 22 роки – з 1876 по 1898 рік. Наукові досягнення цього відрізку часу стали визначальною ознакою творчої діяльності Володимира Миколайовича. Він зробив значний внесок у дослідження української історії, а саме історії центру та півдня України. Спробуємо умовно розділити дослідницьку діяльність вченого на два періоди: перший період – 1876–1883 рр. та другий період – 1884–1898 рр. За точку відліку візьмемо рік закінчення університету та початок його професійної діяльності на посаді вчителя у Єлисаветградському земському реальному училищі – 1876 рік. Кінцева дата – рік смерті науковця – 1898. Межею першого та другого періодів нами визначено 1883 рік, оскільки цей рік став переломним моментом як в особистому, так і в професійному житті Володимира Миколайовича, що мало значний вплив на наукову роботу вченого.

Аналізуючи роботи В. Ястребова за формою представлення, бачимо, що серед усієї кількості праць дослідника основний обсяг складають науково-популярні статті, які були надруковані в науково-популярних періодичних виданнях та адаптовані до широкого загалу читачів, – усього 51 публікація. Переважну більшість цих робіт опубліковано на сторінках тогочасного багатопрофільного періодичного видання «Киевская Старина» протягом 1883–1898 років (Собчук О., 2014). Статей власне наукового змісту налічується 24, більшість з яких стосуються археології.

Таблиця 1

Класифікація наукового доробку В. М. Ястребова за формою представлення

Роки (періоди)	Дисертації	Монографії	Наукові статті	Науково-популярні публікації	Навчально-методичні роботи	Рецензії	Загалом
I період: 1876–1883	1	1	1	5		3	11
II період: 1884–1898		4	23	46	2	38	113
Усього	1	5	24	51	2	41	124

Особливе місце в науковій спадщині історика посідають узагальнюючі роботи монографічного характеру. Всього їх п'ять: дві – з археології, дві – з етнографії і одна – з біографістики. Підготовані В. Ястребовим навчальні програми з історії та географії ми віднесли до навчально-методичних матеріалів. Значну частку серед загального наукового доробку вченого складають рецензії – 41 робота. Рецензуванню Володимир Миколайович приділяв багато уваги. Якщо на початку свого наукового шляху педагог знайомився і давав відгук роботам зі сфери педагогіки, то згодом увага дослідника зміщується в бік наукових досліджень і новинок у галузях історії, археології, етнографії. Зміна інтересів науковця в напрямі саме наукових досліджень чітко спостерігається з 1883 року, коли Єлисаветградське земське реальне училище, у якому В. Ястребов обіймав посаду вчителя історії та географії, отримало статус державного навчального закладу. Умови роботи, до яких звик Володимир Миколайович, загальна атмосфера в училищі змінилися на гірше. Це стало причиною того, що В. М. Ястребов знайшов для себе вихід саме в науці й почав приділяти більше уваги проведенню наукових досліджень.

Із таблиці 1 також видно, що наукова робота в перший період не була пріоритетним видом діяльності дослідника. За сім років І періоду науковцем загалом було опубліковано 11 праць, тоді як за 15 років ІІ періоду В. Ястребовим було здійснено майже у десять разів більше досліджень – 113. Для кращого розуміння наукової активності вченого у виокремлені періоди нами зроблено спробу візуалізувати дані у вигляді графіка, у якому на основі даних таблиці 1 зроблено класифікацію наукового доробку вченого обох періодів у їх порівнянні.

Аналізуючи наукову спадщину Володимира Ястребова за тематичними напрямами, усього ми виділили їх шість: археографія, етнографія, бібліографія, біографістика, археологія та історія. Головним науковим напрямом у науковому доробку дослідника була історія. Цьому спрямуванню присвячено 38 праць, що становить 30% від загального обсягу робіт. У межах цього напряму В. Ястребов досліджував такі питання, як колонізація центру та півдня України, історія військових поселень на території Херсонської губернії, церковна історія краю. В. Ястребов приділяв увагу вивченню таких історичних явищ в історії України, як гайдамаччина та козаччина. Ці два історичні явища вчений розглядав як з історичного погляду, вивчаючи їх роль у процесі колонізації центру та півдня України, так і з етнографічного – як основних хранителів української автентичної традиції на центральноукраїнських землях. Праць з етнографії всього налічується 33, що становить 27% від загальної кількості проведених ученим досліджень. Науковець вивчав як усну, так і матеріальну народну творчість, уперше звернув увагу на дитячі ігри й азартні ігри селян, нецензурний фольклор і лайку, досліджував писанкарство, побратимство, весільні обрядові хліби, намагався зрозуміти рівень культурного взаємовпливу різних народностей, що проживали на спільній території.

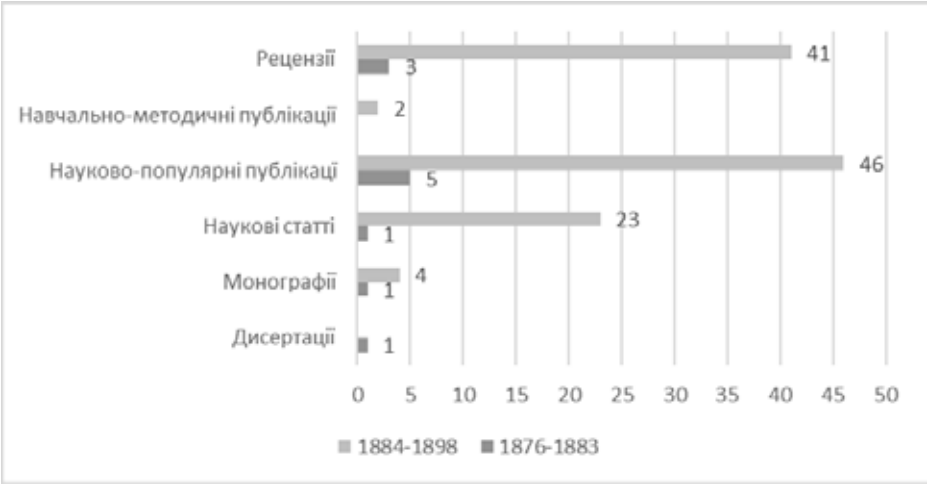

Рис. 1. *Порівняння наукової активності В. Ястребова в різні періоди його наукової діяльності*

29 публікацій дослідника присвячені археологічній тематиці. У відсотковому відношенні це становить 24% від загальної кількості досліджень. Варто зауважити, що археології В. Ястребов відводив окреме місце, вважаючи саме цю дисципліну справжньою наукою, яка оперує матеріальними фактами, а не домислами. Можливо, саме тому статті з археології дослідник публікував у спеціальних періодичних виданнях, які були доступні тільки науковцям. Володимир Ястребов вивчав давнє минуле краю, особливу увагу приділяючи дослідженню курганів як маловивченим на той час об'єктам археології. Він намагався визначити особливості їхньої топографії, робив спробу класифікації курганів, проводив пам'яткоохоронні дослідження, збирав і зберігав старожитності у музейній кімнаті ЄЗРУ.

8% від усієї кількості досліджень належить бібліографічним дослідженням, що представлені в науковій спадщині вченого 10 роботами. Володимир Миколайович Ястребов складав бібліографічні списки малоросійських казок, публікацій з історії центру та півдня України у періодичних виданнях тощо.

Біографістиці присвячено 5 робіт, що становить 5% від загального обсягу досліджень. Володимир Ястребов писав про життя та діяльність російського імператора Петра І, першодрукаря Івана Федорова, оперного співака Й. Петрова, досліджував родовід сербського полковника Івана Хорвата та родини військових діячів і новосербських поміщиків Пишчевичів.

Сім робіт археографічного спрямування становлять 6% у загальному обсязі наукового доробку вченого і присвячені вивченню документів архіву Фортеці Святої Єлисавети, опрацюванню й перекладу записів німецького академіка та дослідника Йогана Гільденштедта, який у 1774 році здійснив подорож Єлисаветградською провінцією, залишивши після себе неопубліковані подорожні записки, виявив та опублікував листи графа О. Аракчеєва до генерала Г. Лісаневича, опрацював та опублікував записки священника В. Лобачевського про бузьких козаків і військові поселення тощо.

Наукова активність В. Ястребова була неоднаковою, мала різну інтенсивність у різні роки й залежала від різноманітних факторів.

Перший період (1876–1883 роки) характеризується початком професійного шляху В. Ястребова, під час якого науковець намагався поєднувати педагогічну роботу з науковими дослідженнями. У цей час дослідник робить перші кроки на шляху дослідження місцевих приватних, церковних і муніципальних архівів, роботи цього періоду мають переважно науково-популярний характер, адаптований до сприймання учнями. У 1876 році дослідник дописує та захищає кандидатську дисертацію на тему «Хрестовий похід Фрідріха II Гогенштауфена». Науковою новиз-

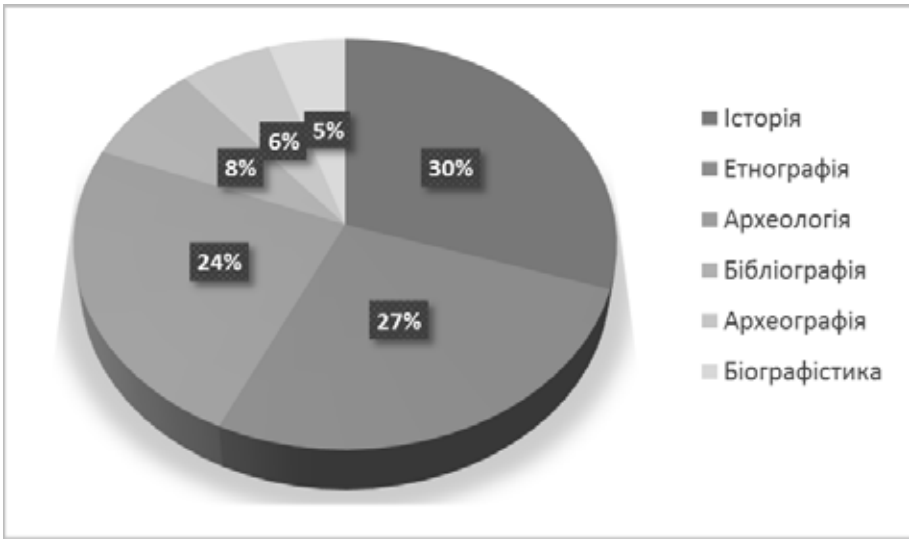

Рис. 2. *Розподіл наукових робіт В. Ястребова за тематичними напрямами*

ною цієї роботи вважалося виконання В. Ястребовим перекладу російською мовою чотирьох середньовічних грамот, що стосувалися предмета роботи. 1878 року в Єлисаветграді дослідник публікує свою роботу «Вихования Петра Великого», яка вдруге вийшла друком у 1894 році у видавництві Кирило-Мефодіївського книжкового складу при Одеському слов'янському товаристві в Одесі й була схвалена Міністерством народної просвіти, дозволена для використання в бібліотеках нижчих навчальних закладів[1]. Ця робота, як і кілька інших робіт першого періоду, а саме «К трехсотлетнему юбилею Ивана Федорова, первого Московского типографа»[2], «Осип Афанасьевич Петров. Годы его детства и юности»[3], «Херсонес Таврический»[4], була адаптована для сприйняття широким загалом читачів. Роботи цього періоду хоч і були підготовані на основі архівних джерел, все ж таки не мали чітко вираженого наукового спрямування. Натомість вони були більше описовими, мали педагогічно-виховне спрямування. З 1881 року за ініціативи директора Єлисаветградського земського реального училища М. Р. Завадського у Єлисаветграді виходить професійне періодичне видання «Педагогический вестник», у якому В. Ястребов розміщує кілька своїх публікацій, у тому числі рецензії на роботи інших педагогів. Рецензії В. Ястребова на педагогічні праці дають нам змогу зрозуміти педагогічні погляди та підходи, яких дотримувався у своїй роботі Володимир Миколайович.

Другий період (1883–1898 роки) вирізняється зосередженням уваги Володимира Миколайовича власне на наукових дослідженнях, на поповненні училищної музейної колекції, на співпраці дослідника з різноманітними науковими товариствами й установами, на проведенні археологічних досліджень як на території Херсонської губернії, так і за її межами. У цей період Володимир Миколайович займався активним збиранням етнографічних матеріалів і комунікацією з відомими вченими. Налагодив контакти із закордонними колегами, опублікував кілька своїх статей у закордонних періодичних виданнях, став членом Паризького народознавчого товариства (Собчук О., 2024). Більшість праць цього періоду мають ознаки наукової роботи, публікуються у спеціальних наукових виданнях. Найголовніші та найбільші за об'ємом роботи дослідника були підготовані й видані саме у другий період. Це етнографічна збірка «Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Н. Ястребовым»[5], дві праці з археології «Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии»[6] та «Лядинский и Томниковский могильники Тамбовской губернии»[7], дослідження з ономастики «Малороссийские прозвища Херсонской губернии. Этнографический очерк»[8].

Аналізуючи пікові підйоми та спади творчої активності В. Ястребова і зіставляючи цю інформацію з біографічними даними, бачимо, що наукова активність історика залежала від таких факторів, як зміни на роботі, хвороби членів сім'ї та смерть дітей, періоди загострення спадкової психічної хвороби науковця. Усі «спади» збігаються з кризовими періодами в житті дослідника.

Для кращого розуміння нами було візуалізовано наукову активність дослідника та представлено її у вигляді діаграми (рис. 3). На діаграмі вісь «х» є часом наукової діяльності В. Ястре-

[1] Ястребов В. Н. *Воспитание Петра Великого*. Елисаветград, 1878.

[2] В. Я. К трехсотлетнему юбилею Ивана Федорова, первого Московского типографа (ум. 5 декабря 1583 г.). *Киевская Старина*. 1883. № 12. С. 693–696.

[3] В. Ястребов. Осип Афанасьевич Петров. Годы его детства и юности. 1805–1838 гг. *Русская старина*. 1882. Том XXXVI. № 11. С. 365–378.

[4] Ястребов В. Херсонес Таврический. *Киевская старина*. 1883. № 5. С. 30–48.

[5] Ястребов В. *Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Н. Ястребовым*. Одесса, 1894. 202 с.

[6] Ястребов В. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии. *Записки одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1894. Т. XVII. С. 63–176.

[7] Ястребов В. Н. Лядинский и Томниковский могильники Тамбовской губернии. *Материалы по археологии России, издаваемые императорской археологической комиссией*. Санкт-Петербург. 1893. 113 с.

[8] Ястребов В. Малороссийские прозвища Херсонской губернии. Этнографический очерк. *Новороссийский календарь на 1893 г*. Одесса, 1892. С. 29–45.

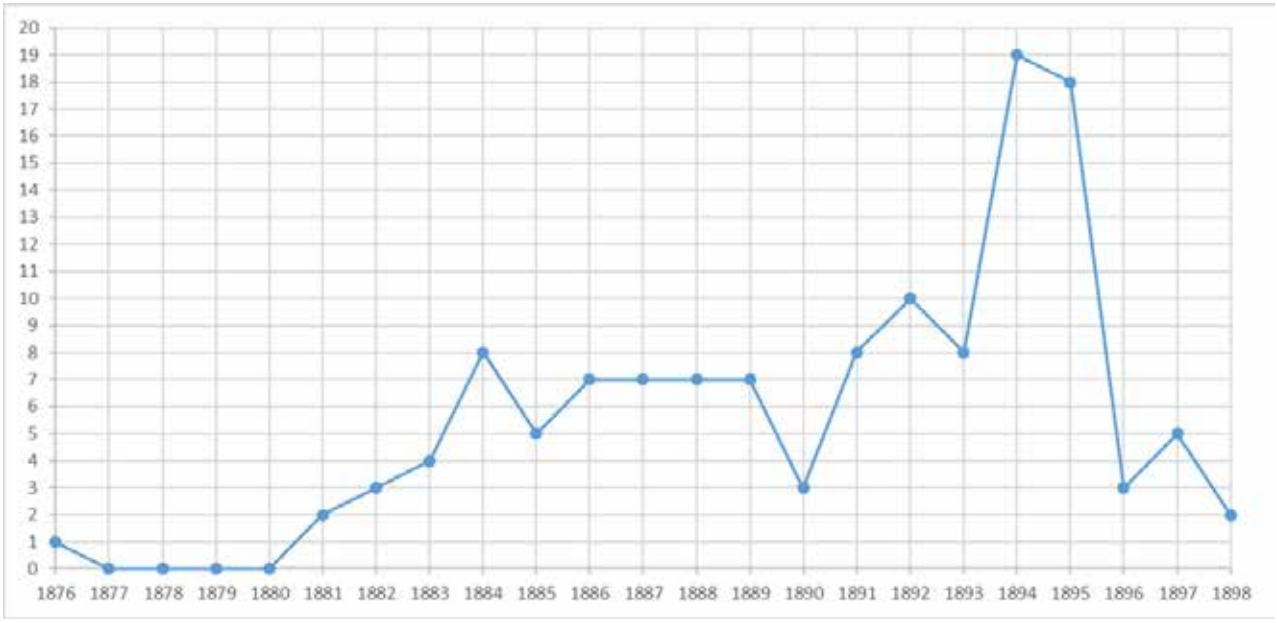

Рис. 3. *Графік наукової активності В. М. Ястребова*

бова в період з 1876 по 1898 рік, де 1876 рік – рік написання дисертаційного дослідження – першої наукової роботи, а 1898 рік – рік смерті науковця. Вісь «у» являє собою проведення досліджень, що виражались у кількості публікацій за відповідний календарний рік.

Розглядаючи цю діаграму, можна помітити, що після захисту кандидатської дисертації у 1876 році, у наступний період – з 1877 по 1880 рік – наукова активність В. Ястребова перебувала на нульових показниках. Імовірно, це пов'язано з переїздом до Єлисаветграда, облаштуванням життя на новому місці, адаптацією до нових умов і зосередженням уваги на викладанні. Відомо, що в ці роки В. Ястребов здійснив дві поїздки за кордон – до Італії та Франції та на Кавказ. Зі слів його сучасниці Н. Бракер, ці подорожі пішли на користь науковцю (Бракер, 1929).

Динаміка наукової активності Володимира Миколайовича спостерігається протягом 1881–1884 років. У ці роки у спеціальному виданні з педагогіки «Педагогический вестник» В. Ястребов опублікував кілька рецензій на педагогічні роботи колег[9] і статтю «Эпизод из истории народного образования в Елисаветграде»[10], яка була підготована на основі знайденого дослідником в архіві Єлисаветградської міської думи документа про відкриття Єлисаветградського повітового училища. З 1882 року фокус дослідника з педагогічної зміщується на історичну тематику. Він публікує кілька статей з історії краю, в основі яких лежать віднайдені ним у місцевих церковних і муніципальних архівах документи. Наукова активність у ці роки залежала від змін на роботі та в особистому житті. Переломним у цьому плані став 1883 рік.

29 червня 1883 року В. Ястребов одружився. Така зміна мала позитивний вплив на подальшу його наукову роботу, оскільки його дружина – Олена Карлівна Рудольф – протягом усього життя підтримувала чоловіка у всіх його наукових справах. З 1883 року на Єлисаветградське земське реальне училище було розповсюджено устав міністерських училищ, відповідно до якого випускники ЄЗРУ отримали право вступати в університети, а на викладачів поширюва-

[9] Ястребов В. Н. Сборник бытовых статей по русской истории. Русь до татарского нашествия. Пособие учащимся составил К. Елпатьевский. Санкт-Петербург, 1881. (Рецензия). *Педагогический вестник*. Елисаветград, 1881. № 4. С. 38; Ястребов В. Н. Историческая подготовка. Pro domo sua Профессора Петрова. Харьков, 1881. (Рецензия). *Педагогический вестник*. Елисаветград, 1881. № 6–7. С. 49–50.

[10] Ястребов В. Н. Эпизод из истории народного образования в г. Елисаветграде. *Педагогический вестник*. Елисаветград, 1882. № 17–18. С. 139–142.

лися права на пенсії з державного казначейства на тих самих умовах, що й у державних реальних училищах. У цьому році В. Ястребов став завідувати музейним кабінетом при училищі, а також обійняв посаду секретаря училища. Ці події були мотиваційними для В. Ястребова. Як бачимо, попри значну зайнятість на основній роботі, науковець знаходив час і на наукові дослідження. За два роки – 1883 та 1884 – кількість наукових публікацій сягає 12 (чотири – у 1883 році та вісім – у 1884 році).

Однак зовсім скоро атмосфера у ЄЗРУ змінюється. Перехід навчального закладу до урядового відомства не лише означав преференції для викладачів та учнів, але й мав і негативні наслідки. Було запроваджено контроль за кожним рухом як учнів, так і педагогів, регламентовано їхню поведінку, посилено бюрократію. Заборонялося будь-яке відхилення від програми чи підручника. Усе це призвело до панування атмосфери недовіри та підозрілості в училищі. В. Ястребов дуже гостро переживав зміни на роботі, що спричиняло погіршення його емоційного стану та призводило до загострення спадкової психічної хвороби, що, зі свого боку, впливало на його наукову роботу.

Певний період сталості в науковому житті дослідника спостерігаємо з 1886 по 1889 рік. У кожен із цих років учений публікує по 7 своїх робіт. Роботи цих років стосуються переважно археологічної тематики. Серед них є також дослідження з археографії та історії. Можемо припустити, що непроста ситуація на роботі стала причиною того, що Володимир Миколайович розпочав більше уваги приділяти саме науковій роботі. Водночас із листування науковця видно, що його емоційний стан у цей період погіршився. У листі до Ф. Лебединцева він пише: «…давно вже живу я в якійсь непритомності, нічому не дивуюся, особливо нічому не тішуся і нічого особливо не хочу» (Собчук О., 2020, с. 84). Погіршення стану здоров'я Володимира Миколайовича відбилося на його науковій активності. На діаграмі це показано як різкий спад у 1890 році.

Протягом наступних кількох років наукова діяльність письменника залишатиметься на низькому рівні. У цей період вчений найбільше часу приділяв рецензуванню, а основний об'єм його публікацій цього періоду складають рецензії. Крім того, у цей період історик був зайнятий підготовкою до вшанування пам'яті та встановлення пам'ятника своєму вчителю – відомому славісту професору В. І. Григоровичу. Організація цієї події займала багато часу, тому наукова робота відійшла на другий план.

1894 і 1895 роки характеризуються винятковою творчою активністю. Ці роки є піковими в процесі наукової діяльності В. М. Ястребова, коли кількість річних публікацій сягає 19 та 18 відповідно. При цьому роботи дослідника мали різногалузеву спрямованість. У цей період В. Ястребов займався і археологією, і історією, і етнографією, і бібліографією. Переважна більшість досліджень з етнографічної тематики припала якраз на 1894 і 1895 роки. Науковець спілкувався зі своїми колегами – Ф. Вовком, М. Сумцовим, М. Грушевським, О. Бобринським, Л. Нідерле, П. Себільйо й іншими, співпрацював із науковими товариствами й установами – Одеським товариством історії та старожитностей, Московським археологічним товариством, Одеським історико-філологічним товариством при Одеському університеті, Церковно-археологічним товариством при Київській духовній академії, Паризьким народознавчим товариством. Як постійний співробітник Імператорської археологічної комісії проводив розкопки на території стародавньої Ольвії. В. Ястребов опрацював та опублікував окремими збірками раніше зібраний археологічний та етнографічний матеріал, зібрав і видрукував матеріали українського фольклору тощо.

З кінця 1895 року в дослідника знову почалося загострення нервової хвороби. У листі до Федора Вовка в листопаді 1895 року Володимир Миколайович бідкався, що довго не відповідав на листи, бо «його хвороба дійшла до такої стадії, що він не тільки писати, але й читати нічого не міг» (Руденко Н., 2000). Сімейне горе – смерть від хвороби майже одночасно двох дітей, – яке настигло родину Ястребових у 1896 році, остаточно підкосило нервове здоров'я

дослідника. О. Маркевич згадував, що після смерті дітей В. Ястребов впав в апатію, говорив тільки про померлих дітей[11].

Загострення психічної хвороби та її поступовий розвиток простежувалися протягом 1896–1898 років. В останньому листі до Ф. Вовка Володимир Миколайович пише: «Здоров'я моє так розхиталось, що я дійшов до стану байдужості та апатії, від всього відбився і все покинув – кабінетні заняття, переписку. Цієї осені почуваю себе трохи краще, але розумовий апарат все ще досить тупий, так що поки що нічим самостійним не займаюсь, тому що не хочеться…» (Собчук О., 2020, с. 74). Як бачимо з діаграми, в останні два роки життя вченого спостерігається різкий спад наукової активності, причиною якого було загострення хвороби та поступове погіршення стану здоров'я дослідника.

Отже, у процесі дослідження нами виокремлено два періоди в науковій діяльності В. Ястребова, які характеризуються різною інтенсивністю наукової активності дослідника. Встановлено, що на різних етапах життєвого шляху змінювалися наукові пріоритети дослідника та тематика його досліджень. Здійснивши систематизацію наукової спадщини В. М. Ястребова за різними критеріями, ми змогли зрозуміти різноплановість робіт дослідника та визначити тематичне коло проблем, над якими працював історик. За результатами проведеного наукометричного аналізу наукової спадщини В. Ястребова весь масив його робіт розділено на шість тематичних напрямів. Найбільші відсотки серед усього обсягу наукової спадщини вченого припадають на дослідження з історії, археології та етнографії, тому саме ці напрями можна назвати ключовими в науковій діяльності вченого. Встановлено, що різкі спади творчої активності безпосередньо були пов'язані з кризовими моментами в житті дослідника.

Список літератури

1. Босий О., 2003. Боса Л. Дослідник Степової України. *Народна творчість та етнографія*. № 3. 105–109.

2. Бракер Н., 1929. Володимир Миколайович Ястребов (до тридцятих роковин смерти). *Україна*. Кн. 33. 84–91.

3. Рідей Н. М., 2014. *Путівник у прикладну наукометрію. Навчальний посібник*. Херсон: Олді-плюс.

4. Руденко Н. В., 2000. Листи В. Ястребова до Ф. Вовка. *Південна Україна. XVIII–XIX ст*. № 1 (7). 31–65.

5. Собчук О., 2020. *Епістолярна спадщина Володимира Ястребова*. Кропивницький: Вид-во Імекс-ЛТД.

6. Собчук О., 2014. Публікації Володимира Ястребова у «Київській Старовині» (1883–1896 рр.). *Наукові записки. Серія: Історичні науки Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка*. Вип. 19. Кіровоград: КДПУ. 247–250.

7. Собчук О., 2024. Тупчієнко М. Співпраця Володимира Ястребова із закордонними періодичними виданнями. *Народна творчість та етнологія*. № 4. 32–48.

8. Тупчієнко М. П., 2008. Музеєзнавчі аспекти археологічної спадщини В. М. Ястребова. *Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність: матеріали обласної науково-методичної конференції. Кіровоградський обл. ін-т післядипломної пед. освіти ім. В. Сухомлинського*. Кіровоград. 109–117.

9. Філоненко О. В., 2016. Дослідження педагогічної спадщини В. М. Ястребова у вітчизняній історіографії. *Основні напрями розвитку педагогічної науки (м. Харків, 21–22 жовтня 2016 р.)*. Херсон: Видавничий дім Гельветика. 22–25.

10. Філоненко О. В., 2015. Науково-педагогічна спадщина В. М. Ястребова. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка*. Вип. 140. 157–159.

[11] Маркевич А. И. В. Н. Ястребов (Некролог). *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 22. Одесса, 1900. С. 47.

Olga Sobchuk

THE SCIENTIFIC HERITAGE OF VOLODYMYR YASTREBOV: A SCIENTOMETRIC ANALYSIS

This article presents the first a scientometric analysis of the entire known scholarly heritage of historian, archaeologist, ethnographer of the second half of the 19th century, Volodymyr Mykolayovych Yastrebov. The study aims to conduct a scientometric analysis of his scholarly works. The research employs methods of generalization, systematization, and scientometric analysis. The source base comprises both published and unpublished materials by Yastrebov, including publications in specialized academic and popular science journals, research articles, monographs, reviews, methodological materials on pedagogy, memoirs about colleagues, and speeches.

The study determines the total volume of Yastrebov's scholarly works, classifies them by content (research articles, monographs, popular science publications, reviews, dissertations, and methodological works), and identifies the main thematic directions (archaeology, archival studies, biography, bibliography, ethnography, and history), as well as the specific research topics within each field. Based on the problem-chronological approach, Yastrebov's academic career is divided into two periods: the first (1876–1883) and the second (1884–1898), with the latter being the most productive. The analysis and systematization of his scientific heritage reveal that his research activity was not consistent and was influenced by various factors, including work, family, and health conditions. Periods of professional or personal difficulties, as well as times of worsening illness, coincided with stagnation or sharp declines in scholarly productivity. It was determined that the primary cause of Yastrebov's inconsistent academic activity was the recurrence of his hereditary illness, which affected all aspects of his life, including his research endeavors.

Key words: *V. M. Yastrebov, scholarly activity, scientometric analysis, research directions, academic legacy.*

References

1. Bosyi O., 2003. Bosa L. Doslidnyk Stepovoi Ukrainy [Researcher of Steppe Ukraine]. *Narodna tvorchist ta etnohrafiia*. № 3. 105–109. (In Ukrainian).

2. Braker N., 1929. Volodymyr Mykolaiovych Yastrebov (do trydtsiatykh rokovyn smerty) [Volodymyr Mykolayovych Yastrebov (until the thirtieth anniversary of his death]. *Ukraina*. Kn. 33. 1929. 84–91. (In Ukrainian).

3. Ridei N. M., 2014. *Putivnyk u prykladnu naukometriiu. Navchalnyi posibnyk* [A guide to applied scientometrics. Study guide]. Kherson: Oldi-plius. (In Ukrainian).

4. Rudenko N. V., 2000. Lysty V. Iastrebova do F. Vovka [Letters of V. Yastrebov to F. Vovk]. *Pivdenna Ukraina*. *XVIII–XIX* st. № 1 (7). 31–65. (In Ukrainian).

5. Sobchuk O., 2020. *Epistoliarna spadshchyna Volodymyra Yastrebova* [Epistolary heritage of Volodymyr Yastrebov]. Kropyvnytskyi. Vyd-vo Imeks-LTD.

6. Sobchuk O., 2014. Publikatsii Volodymyra Yastrebova u "Kyivskii Starovyni" (1883–1896 rr.) [Volodymyr Yastrebov's publications in "Kyivska Starovyna" (1883–1896)] *Naukovi zapysky. Seriia: Istorychni nauky Tsentralnoukrainskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Vynnychenka*. Vyp. 19. Kirovohrad: KDPU. 247–250. (In Ukrainian).

7. Sobchuk O., 2024. Tupchiienko M. Spivpratsia Volodymyra Yastrebova iz zakordonnymy periodychnymy vydanniamy [Cooperation of Volodymyr Yastrebov with foreign periodicals] *Narodna tvorchist ta etnolohiia*. № 4. 32–48. (In Ukrainian).

8. Tupchiienko M. P., 2008. Muzeieznavchi aspekty arkheolohichnoi spadshchyny V. M. Yastrebova [Museological aspects of the archaeological heritage of V. M. Yastrebov]. *Ukrainskyi muzei pry navchalnomu zakladi: istoriia i suchasnist: materialy oblasnoi naukovo-metodychnoi konferentsii. Kirovohradskyi obl. In-t pisliadyplomnoi ped. osvity im. V. Sukhomlynskoho*. Kirovohrad. 109–117. (In Ukrainian).

9. Filonenko O. V., 2016. Doslidzhennia pedahohichnoi spadshchyny V. M. Yastrebova u vitchyznianii istoriohrafii [Study of the pedagogical heritage of V. M. Yastrebov in domestic historiography]. *Osnovni napriamy rozvytku pedahohichnoi nauky (m. Kharkiv, 21–22 zhovtnia 2016 r.)*. Kherson: Vydavnychyi dim Helvetyka. 22–25. (In Ukrainian).

10. Filonenko O. V., 2015. Naukovo-pedahohichna spadshchyna V. M. Yastrebova [The scientific and pedagogical heritage of V. M. Yastrebov]. *Naukovi zapysky. Seriia: Pedahohichni nauky*. Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka. Vyp. 140. 157–159. (In Ukrainian).

УДК 94(477)(477-25)-057.87"19/20"
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-7

Чуткий Андрій,
доктор історичних наук,
професор кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
andr32_ukr@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9640-9905

СТУДЕНТСТВО КИЄВА ПОЧАТКУ XX ст. У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ: КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА МОВОЮ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті досліджується політизація київського студентства початку XX ст. З'ясовуються головні її чинники та основні напрями політичних симпатій київського студентства. Ключовими з-поміж перших визначені: особливості юнацької психології, властива для багатьох студентів матеріальна скрута та нехтування владою вирішенням проблем їх життя, що доповнювалося діями влади заборонного характеру щодо студентства та репресіями за національною ознакою. Посилення всіх цих чинників у міру розвитку капіталістичного ладу (з перманентними економічними кризами та зростанням диференціації суспільства) зумовило погіршення матеріального становища студентів, що мало закономірним наслідком значний ступінь їх політизації на початку XX ст. Ця теза доводиться тогочасними анкетними даними й архівними джерелами, а також сучасною історіографією. Щодо спектра політичних симпатій тогочасних студентів, то помітна роль у ньому належала так званому академічному руху. Останній декларував свою аполітичність, але де-факто був провладною політичною течією. Проте ще більшою серед студентів ставала популярність ліворадикальних сил загальноімперського штибу. Набирала популярності й залученість українського студентства до українського національно-визвольного руху. Однак поміркованість позицій старших представників цього руху і їх небажання йти на радикальні дії відштовхували від нього багатьох молодих осіб, оскільки вони прагнули саме радикальних дій і відповідних змін. Таким чином, політики старшого покоління напередодні Української революції 1917–1921 рр. прирекли себе на помірний ступінь підтримки з боку найбільш радикально налаштованої та готової без жодного вагання до так само радикальних дій частини суспільства, якою було студентство. Цим вони підважували успіх своєї боротьби.

Дослідження засноване на спогадах тогочасних студентів, анкетуванні київського студентства початку XX ст. та відповідних замітках тогочасної преси. Акцент у джерельній базі зроблено на відповідні матеріали з архіву Київського комерційного інституту. Ця джерельна «специфікація» зумовлена особливим лібералізмом цього вишу, зокрема сумісним навчанням у ньому представників обох статей. Допоміжну роль виконують модерні історіографічні дослідження з історії студентства.

Ключові слова: *історія вищої освіти, історія Україні кінця XIX – початку XX ст., політична історія, політична партія, студентство.*

Політична активність молоді, і студентства особливо, є незаперечним фактом. Він характеризує студентство і в Україні, ледь не від його початків. Проте радянська історіографія, фактично наслідуючи імперську, суттєво спотворила цю тему. Вона була зведена до масової залученості студентів лише до загальноросійського ліворадикального руху. Після відновлення незалежності України попередня крайність спричинила іншу – пошуки прикладів участі студентів суто в українському національно-визвольному русі, які намагалися абсолютизувати через поширення на все студентство. Але при цьому й досі залишається нереалізованим завдання цілісної та об'єктивної реконструкції цього явища.

З огляду на такий стан справ метою цього дослідження є виявлення суто документальних фактів різних проявів політичної активності студентства в загарбаній росіянами напередодні Першої світової війни частині України (з акцентом на Київ). Також встановлюються причини політизації студентства в Україні на початку XX ст. й оцінки цього явища сучасниками,

а також подальшою історіографією, щоб прослідкувати загальні тенденції в характеристиці цього явища з боку науковців. Так само важливо з'ясування і причин політизації студентів та її спрямованості. Це допоможе краще зрозуміти реальний стан справ із політичними настроями й орієнтацією найбільш активної частини суспільства, що до певної міри пояснює і перебіг подальших подій політичної історії у найбільш буремні перші десятиліття XX ст. та буде важливим і для сучасної ситуації в нашій державі.

Історіографія цієї теми величезна, що засвідчує приділення лише її розгляду окремих статей і навіть дисертаційних досліджень (Гончарова Н. О., 2008; Посохов С. І, 2006; Грицик Л. Ю., 2017). Тож залучено найбільш характерні публікації із цієї теми.

Проте ключову роль відіграють джерела, а саме: спогади сучасників, дані студентських анкет початку XX ст., опублікована документація із цієї теми та відповідні архівні матеріали з архіву Київського комерційного інституту[1]. Зокрема, було виявлено й опрацьовано 550 особових справ студентів цього вишу, а також ряд матеріалів узагальнюючого характеру та листування з імперськими структурами цього навчального закладу. Ці джерела є офіційною документацією. Однак унаслідок приватного статусу цього вишу та найвищих темпів приросту студентського контингенту в ньому, який до того ж тривалий час не мав властивих для державних вишів обмежень за національним, конфесійним і навіть гендерним чинником (Чуткий А. І., 2013), цей корпус джерел створює найбільш об'єктивну «картинку» різних аспектів студентського життя, зокрема їх дотичності до політичної сфери.

Аналіз історіографії показує, що це чи не найбільш заангажована тема в історії України. Так, уже на межі XIX–XX ст. в російській історіографії з'являються публікації з оцінкою залученості тогочасних студентів до політичного життя. Однак ці публікації є суб'єктивними. Одні з них подавали студентство як просякнуте соціалістичними ідеями, а інші – як віддане імперії (хоча з визнанням опозиційних настроїв серед них). Проте в обох випадках маємо означення політичної орієнтації студентства суто в рамках російських політичних рухів (Видрін Р., 1908; Горохов В., 1908; Мельгунов С., 1904; Сватиков С., 1916; Фроммет Б., 1912; Чертков В., 1907; Революційне гніздо, 1909; та ін.). Особливо показовою у цьому контексті є брошура авторства одного з лідерів російського правоконсервативного руху початку XX ст. В. Пуришкевича (Пуришкевич В., 1914). Іноді тогочасні автори спеціально наголошували на правильності заборонних дій і всієї урядової політики щодо студентства (Георгіївський А. І., 1890; Рождественський С. В., 1902).

Своєрідним винятком у цьому контексті є спогади професора Університету Св. Володимира Є. Спекторського в праці, присвяченій сторіччю цього вишу. В цій книзі Є. Спекторський визнавав початкове переважання в університеті поляків, яке в середині XIX ст. було доповнене й українцями, і зазначав, що київське студентство суттєво революціонізувалось під час Першої світової війни, оскільки «легко піддавалось усілякій агітації», але без конкретизації політичних симпатій студентів (Спекторський Є. В., 2007, с. 80–81, 85, 89).

Аналогічна тенденція пронизувала й історіографію радянських часів. Однак у ній подавалась оцінка політичних симпатій студентства суто в рамках російського ліворадикального руху. Саме таку спрямованість мали публікації починаючи вже від 1920-х років, що присвячені історії студентства початку XX ст. в Україні (Ситниченко А., 1924; Черневський В., 1927; Сурик А., 1929). Так, А. Ситниченко зосередився на революційній роботі студентів у рамках російської соціал-демократії (Ситниченко А., 1924). В. Черневський наголошував на особливій політичній активності студентства напередодні 1917 р. із зазначенням домінування серед політично активного студентства прибічників російських соціал-демократів та есерів (хоча було згадано і про бундівців) і акцентував увагу, що приводом до студентських заворушень була їх масова мобілізація з початком війни (Черневський В., 1927, с. 14).

[1] Державний архів м. Києва (далі – Держархів м. Києва). Ф. 153.

А. Сурик наприкінці 1929 р. вже обмежував політичні симпатії харківських студентів початку ХХ ст. лише їх участю в більшовицьких осередках (Сурик А., 1929). У подальшому, за радянського періоду, саме ця остання версія утвердилась: цілковите панування соціал-демократів радикального (більшовицького) спрямування серед студентів, втягнутих у політичне життя. Саме на цьому акцентували увагу в пізніших працях з історії вищої школи в Україні (Історія Київського університету, 1959; Одесский университет за 75 лет, 1940; Киевский университет, 1984; Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького, 1940; Гусятников П. С., 1971; Еймонтова Р. Г., 1985; Марахов Г., 1984; Сушко В. Т., 1972; Щетініна Г. І., 1987). Давалось і пояснення цього явища – через цілковите визнання студентами авторитету робітничих агітаторів, котрі належали до російських соціал-демократів, і категоричну опозицію імперській владі (Премислер І., 1958).

Отже, радянська історіографія міцно утвердила погляд на політичну орієнтацію студентства початку ХХ ст. як суто соціалістичну. Саме він панував увесь радянський період. Та опосередковано радянська історіографія такою великою увагою до ролі студентства в революційному русі визнавала помітну їх роль у політичному житті на початку ХХ ст. Це підтверджували й українські діячі, що на початку ХХ ст. самі належали до студентства. Наприклад, Д. Дорошенко згадував: «Восени 1904 р.… визвольний рух… набирав усе більшої сили, і молодь, як звичайно (*підкреслювання моє. – А. Ч.*), вела в ньому перед» (Дорошенко Д., 2007, с. 95). Закономірно, що в цьому русі не могло бути лише одного струменя. Просто радянська історіографія була цілком політизована та цілковито контролювалася компартійною номенклатурою, що й зумовлювало спотворену «картинку».

Відновлення політичної незалежності України в 1991 р. обумовило ліквідацію політичного пресингу на наукові дослідження. Тож вітчизняні вчені-історики дістали змогу на вільну наукову діяльність. У випадку вивчення історії студентства з'явилися різноманітні студії щодо етноконфесійної та соціальної структури студентства, їх матеріального рівня, проведення вільного часу, ступеня релігійності, світоглядних устремлінь тощо. Ці дослідження суттєво доповнили реконструкцію історії студентства в Україні. Тож на сьогодні ми володіємо доволі завершеною картиною історії студентства в нашій країні. Однак питання політичних симпатій студентів залишається відкритим. Принаймні в цій справі відбувся інший перегин – до погляду про політичну спрямованість студентства в Україні на початку ХХ ст. суто в рамках українського національно-визвольного руху. Він цілком закономірний, але наскільки це відповідає реаліям?

Спочатку з'ясуємо причини, що обумовили політизацію студентів (сам факт якої, і в дуже значних масштабах, не піддавався сумніву ані сучасниками подій, ані всією пізнішою історіографією) в Україні на початку ХХ ст.

Цілком закономірно, що студенти, як особи, що лише приступали до самостійного життя, не мали матеріальної самостійності. Навіть «Правила для студентів і сторонніх слухачів імператорського Університету Святого Володимира» 1874 р. опосередковано визнавали це, коли характеризували сторонніх слухачів університету як осіб, що «мають вже певне суспільне становище або заняття»[2], чого не мали дійсні студенти.

Справді, матеріальна скрута була невід'ємним атрибутом життя більшості тогочасних студентів (особливо загострившись у роки Першої світової війни), у чому солідарна як дореволюційна, так і модерна історіографія (Кругляк М. Е., 2008; Кругляк М. Е., 2011; Кругляк М. Е., 2015; Посохов І., 2013; Самойленко Г.В., 2005, с. 160, 162, 182; та ін.). Чітко зафіксована вона й учасниками процесу. Так, навіть доволі поміркований ректор Університету Св. Володимира М. Цитович в поясненні до попечителя Київського навчального округу в 1909 р. визнавав, що «більшість наших студентів належить до незаможних класів» і що

[2] Університет Св. Володимира: студентське життя 1834 –1917: зб. док. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2014. С. 215.

матеріальна скрута штовхає їх до створення різних організацій[3]. І це у найбільш «аристократичному» виші Києва. Адже ж згідно зі статистикою, наприкінці XIX ст. до 50% його студентів були дворянами, тоді як у комерційному інституті до 10% (Губерський Л. В., 2019, с. 216; Чуткий А. І., 2013, с. 205–206). Закономірно, що зі зменшенням відсотка дворян і збільшенням представництва вихідців із непривілейованих станів – тенденція, що особливо посилилася з початку XX ст., – відсоток незаможних серед студентів Києва й інших міст України лише зростав.

Синхронну зубожінню студентів тенденцію до їх політизації, що так само загострилась із початком Першої світової війни[4], слід розглядати її закономірним наслідком. Визнають це причиною політизацію студентства в Україні в досліджуваний період і сучасні вчені-історики (Чортенко А. М., 2010). Це має суто психологічне пояснення: людина в разі суттєвого погіршення свого життєвого рівня зазвичай вбачає винною у цьому чинну владу. Особливо ж це стосується студентської молоді, адже ж ці особи лише вступають у самостійне життя. Тож вони не мають стабільних джерел доходу (Посохов І. С., 2013; Кругляк М. Е., 2011, 2015) і тому першими відчувають будь-які ускладнення в економічному житті, а останні були типовим явищем для перехідного етапу в соціально-економічному розвитку Російської імперії пореформеного періоду, особливо на початку XX ст. І в цьому контексті не варто обмежуватися лише згадками про перманентні економічні кризи, зокрема хрестоматійно відому кризу 1900–1903 рр. Тогочасний економічний розвиток супроводжувався наростаючою інфляцією, що не враховувалася під час нарахування стипендій і навіть оплати студентських підробітків. До того ж прискорений приріст населення збільшував кількість робочих рук, що зменшувало оплату праці, особливо некваліфікованої, якою переважно й займалися студенти. Таким чином, студентство початку XX ст. опинилося в особливо скрутному становищі, навіть і в роки передвоєнного економічного піднесення.

Та водночас у студентів самі умови університетського життя породжували величезні очікування, особливо ж після жорсткого контролю, що панував над учнями у тогочасній системі довишівської освіти. А отже, такі особи мали великі амбіції, прагнули негайної зміни ситуації і заради цього готові на будь-які дії, навіть з особистою самопожертвою, що закономірно штовхало їх в обійми найбільш радикальних політичних сил. На додачу на початку XX ст. студентство в Україні почало прискорено зростати чисельно і, отже, почало відчувати свою силу. Це поєдналося зі зростанням погіршення їх життєвого рівня. Тож у підсумку незадоволення студентства своїм становищем тільки зростало.

Політизації студентства сприяло й те, що сама влада нічого не робила для виправлення ситуації. Навіть більше – створення відповідних організацій заборонялось, оскільки вони вважалися прикриттям для антиурядової діяльності. Ще відповідно до «Правил щодо тих, хто навчається в Університеті Св. Володимира» за 1863 р. студенти розглядались як «окремі відвідувачі університету»[5], а отже, не мали права на створення будь-яких об'єднань чи колективні акції. Ці заборони щодо студентів Університету Св. Володимира були повторені і в 1867 р. – із забороною «дій, що мають характер корпоративний», і тому в університеті заборонялись «будь-які зібрання чи сходки… організації»[6], що повторилось і в «Правилах» в Університеті Св. Володимира 1874 р.[7] Також це було поширено на всю студентську корпорацію імперії від-

[3] Alma Mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, док., спогади: в 3 кн. / авт.-упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. Кн. 1. Київ: Прайм, 2000. С. 580.

[4] Там само. С. 605–607.

[5] Правила для учащихся в Университете Св. Владимира. *Университетские известия*. 1863. № 10. С. 16.

[6] Правила для студентів і сторонніх слухачів імператорського Університету Св. Володимира та додатки до них. 1867 р. *Університет Св. Володимира: студентське життя 1834–1917: зб. док*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2014. С. 154.

[7] Там само. С. 220.

повідними «Правилами» 1885 р.[8] Навіть із додаванням заборони «носіння знаків будь-яких товариств або національностей»[9].

Певні поступки у справі створення структур, які б вирішували питання матеріального характеру студентів, були зроблені в «Тимчасових правилах організації студентських установ у вищих навчальних закладах Міністерства народної освіти» 1901 р. Вони були повторені й у 1907 р., але встановлювали повний контроль адміністрації вишу за зібраними студентами для власних потреб коштами (котрі навіть «зберігались у скарбника навчального закладу»)[10]. Натомість сама влада не робила нічого для покращення матеріального становища студентів, а запропоновані рамки діяльності таких організацій були надто регламентовані (Іванов А. Е., 1995).

Це поєдналося зі згаданим прискореним формуванням капіталістичного ладу, що посилювало роль економічного чинника і принагідно – диференціацію суспільства, а отже, і конфлікти на соціально-економічному ґрунті. Тож ситуація межі XIX–XX ст., коли, за висловом І. Посохова, «все більш очевидними стають невдоволеність студентів дійсністю та їх прагнення до радикальних суспільних перетворень», була цілком закономірною (Посохов І. С., 2010, с. 189). Усе це обумовлювало їх політизацію.

Влада розуміла опозиційні настрої студентства. Але замість покращення їх становища й надалі посилювала контроль за ними та дії репресивного характеру проти найбільш активних студентів.

Водночас із цим зростали заходи репресивного характеру проти представників пригноблених Російською імперією національностей – насамперед українців, поляків та євреїв. Чого лишень варта цілковита заборона всього українського (мови, друку, театральних вистав і навіть самої назви «Україна») або процента квота на прийом євреїв до вищої школи!

Тож цілком закономірно, що якщо перший чинник (неувага до їх скрутного матеріального становища) налаштовував студентів проти імперської влади загалом, то цей також змушував виборювати й національні права. Поєднання цих обох факторів в Україні відчувалось особливо гостро. І закономірно, що саме тут студентство виявляло особливу активність в антиурядовій боротьбі та почало стрімко політизуватися ще з другої половини XIX ст. (Чортенко А. М., 2010). Це засвідчили, зокрема, події 1901 р. в Київському університеті, які, за спогадами Д. Заславського, «стали приводом до загальноросійських студентських хвилювань» (Короткий В., 1994, с. 368). При цьому, наприклад, А. Чортенко навіть стверджував, що «студентство, яке на той момент є однією з найорганізованіших сил Росії у порівнянні, наприклад, з пролетаріатом чи селянством, що вийдуть на політичну авансцену згодом» (Чортенко А. М., 2010, с. 234).

Закономірно, що на цьому шляху простішим та й більш привабливим був загальноімперський вимір. Одних він спокушав легкими можливостями для досягнення власних цілей через провладні структури та їх сприяння, а інших – досягненням того ж самого через докорінну зміну політичної ситуації на імперському просторі. Але в обох випадках – у звичних політичних кордонах та соціокультурному просторі. Тож вималювалося два основних напрями політичної орієнтації серед студентства початку XX ст.: прибічники співпраці з владою та адепти загальноросійських політичних сил ліворадикального спрямування.

---

[8] Правила вступу на навчання в університетах Російської імперії від 16 травня 1885 р. з додатками від 5 жовтня 1885 р. *Університет Св. Володимира: студентське життя 1834 –1917…* С. 291–292; Правила о приеме в студенты университетов. *Журнал министерства народного просвещения*. 1885. Июль. С. 38.

[9] Правила для студентів і сторонніх слухачів імператорських російських університетів: Московського, Харківського, Новоросійського, Казанського і Святого Володимира від 26 жовтня 1879 р. *Університет Св. Володимира: студентське життя 1834–1917…* С. 263, 265.

[10] Тимчасові правила організації студентських інституцій у вищих навчальних закладах Міністерства народної освіти від 22 грудня 1901 р. Постанова Ради Міністрів Російської імперії про студентські організації і їх влаштування у вищих навчальних закладах від 11 червня 1907 р. *Університет Св. Володимира: студентське життя 1834–1917…* С. 324–331, 351–352.

Входження до провладного академічного руху характеризувало поодиноких «ідейних» перевертнів із числа денаціоналізованих українців, а також студентів-росіян, яких чимало спрямовувалося до України. Та ще більшою мірою це були численні пристосуванці, які йшли до академічного руху для полегшення навчання та більших можливостей для самореалізації через сприяння імперської влади адептам цього руху. Тож не дивно, що з початком лютневої революції 1917 р. більшість учасників цього руху випарувалися. Про це явище згадує сучасна вітчизняна історіографія (Волковинськи В. М., 1993; Глушковецький А. Л., 2010; Гончарова Н. О., 2008; Кальченко Т. В., 2008; Омельянчук І. В., 2000; Чуткий А. І., 2020) та навіть російські дослідники (Ковтуненко М. К., 2014; Іванов А. Е., 1996), і воно засвідчується документально[11].

Академісти заявляли, що відсторонені від політики й займаються лише наукою. Але де-факто всіляко декларували лояльність до влади, брали участь у провладних акціях і водночас вживали заходів для перешкоджання антиурядовим виступам решти студентів. Тож закономірно, що про будь-які українські інтереси в цьому русі не було й мови. Долучення до академічного руху не розглядалося владою як приналежність студента до політичного життя. А отже, тут не існувало жодних заборон, а навпаки – максимальне заохочення. Це наочно проявилося на прикладі Академічного гуртка студентів Київського комерційного інституту. Архівна справа по цій організації засвідчує, що вона не мала підтримки адміністрації цього вишу й навіть вступала у конфлікт із нею, оскільки відповідно до свого статуту мала претензії на втручання в загальний хід життя у цьому виші[12]. У державних вишах жодних перешкод студентам-академістам їх адміністрації не могли поставити, оскільки цілком підпорядковувалися владі. Тож активно діяли академісти в Університеті Св. Володимира[13] та Новоросійському університеті (Ковтуненко М. К., 2014). Мали вони сприяння й у Харківському університеті (Зайцев Б. П., 2010).

Повертаючись до Академічного гуртка в Київському комерційному інституті, зазначимо, що його представники, так само як і представники інших подібних організацій, запрошувалися на прийоми навіть на найвищому рівні в столиці імперії або ж отримували від імператорської родини спеціальні знаки уваги[14]. Переважання серед її членів осіб, котрі не проявляли успіхів у навчанні[15] і залишались в інституті лише дивом (під яким розумілося заступництво владних структур), наочно підтверджує домінування серед академістів не ідейних осіб чи бодай здібних особистостей, а пристосуванців. Принаймні в пізніших революційних подіях її члени не проявили себе жодним чином і сама ця організація блискавично щезла разом із крахом династії Романових. Навіть під час Першої світової війни такі особи в переважній більшості прагнули уникнути призову до діючої армії (Чутки А. І., 2020), чим додатково засвідчували той факт, що участь в академічному русі для них була лише засобом досягнення власних цілей.

Відмінною була ситуація з тими студентами, котрі брали участь у різноманітних таємних організаціях і партіях ліворадикального характеру. Сам факт значної кількості таких осіб серед студентів вишів свідчив, що це захоплення соціалізмом серед тогочасної молоді мало масовий характер. Адже ж такі особи відсівалися від потрапляння до вишів шляхом подання під час вступу свідоцтв про благонадійність «виданих місцевою адміністрацією»[16]. Така доля спіт-

[11] Alma mater… С. 432–433, 627–634; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 319.

[12] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 319. Арк. 1, 3.

[13] Alma mater... С. 627–646.

[14] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 319. Арк. 26, 33, 36, 38, 39.

[15] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 319. Арк. 2–2 зв.; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 1451; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 6. Спр. 1357; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 2020; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 2. Спр. 138; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 2. Спр. 177; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 3. Спр. 4185; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 2. Спр. 230; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 4603.

[16] Правила для студентів і сторонніх слухачів імператорського Університету Святого Володимира. 1911 р. *Університет Св. Володимира: студентське життя 1834–1917…* С. 377.

кала, наприклад, міщанина Г. Яковлєва, оскільки губернатор повідомив, що «… зазначений вище Яковлєв в політичному плані схвалений бути не може»[17]. У 1910 р. у вступі до Київського комерційного інституту було відмовлено К. Піотровському, хоча він належав до спадкових дворян (його батько був генералом царської армії). Інститут повідомив, що не може зарахувати його до студентів, оскільки «відомості про Вашу політичну благонадійність отримані незадовільні»[18].

Загалом, згідно з тодішньою практикою, кожен абітурієнт, окрім стандартних документів (копії метричної виписки й атестата) подавав також і довідку про благонадійність. Тож ці довідки утворювали окремі грубезні архівні справи[19]. Надходили вони з канцелярії відповідного губернатора до вишу під грифом «таємно». Часом з-поміж них траплялися доволі цікаві, що засвідчували можливості легко обійти імперські заборони.

Наприклад, на вступника до комерційного інституту Е. Антоновського було отримано довідку про благонадійність з канцелярії таврійського губернатора. У ній повідомлялося, що Е. Антоновський у 1904 р. був притягнений жандармерією до дізнання «за приналежність до революційного співтовариства», але на момент арешту «сховався за кордоном» і слідство у його справі було припинено. У 1907 р. він знову притягався до дізнання на підставі непрямих вказівок і показів свідків, що він «перебував у безпосередніх зв'язках з членами Головного Комітету Українського Союзу "Спілки", керував діяльністю місцевих комітетів цієї партії, вів агітацію серед населення м. Богуслава»[20]. Оскільки ж цю діяльність було припинено, то інших свідчень негативного характеру канцелярія губернатора проти нього не мала і він вступив до інституту.

Так само «не зустрічалось перешкод» для вступу у 1913 р. до Київського комерційного інституту Б. Бабалянця з боку томського губернатора. І це попри те, що Б. Бабалянц «брав участь у незаконній сходці в приміщенні Томського технологічного інституту 17 січня 1911 р.», оскільки його обшук «був безрезультатним»[21].

А курський губернатор повідомляв, що О. Хорошилов під час навчання в Харкові брав участь у «студентських безпорядках» і за це йому було заборонено мешкати в межах Харківської губернії. Однак за час проживання в Курській губернії він «ні в чому протиправному помічений не був»[22].

Подібною ситуація була й з І. Яценко: полтавський губернатор у 1910 р. повідомляв, що його попередник перед 1906 р. заборонив цій особі мешкати в Полтавській губернії «за антиурядову пропаганду та підбурювання населення до насильницького звільнення з-під варти політичних в'язнів»[23]. Однак додавав, що за його губернаторства І. Яценко, котрому в 1908 р. дозволили повернутися до Полтавської губернії, «суду й слідству не піддавався й ні в чому протиправному не був помічений»[24].

Вищенаведені випадки можна розцінювати і як можливі корупційні прояви, і як елементарне недбальство. Останнє засвідчувалось, наприклад, тим, що часом свідоцтва про політичну благонадійність губились, затримувались, видавались іншим особам чи потрапляли не до тих вишів. Так трапилось, наприклад, із Р. Брайнос, чиє свідоцтво про благонадійність замість Київських вищих жіночих курсів потрапило до Київського комерційного інституту[25]. І при

[17] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 3. Спр. 4199. Арк. 2.
[18] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 3. Спр. 2837. Арк. 8.
[19] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 717.
[20] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 717. Арк. 2–3.
[21] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 717. Арк. 6–6 зв.
[22] Там само. Арк. 89 – 89 зв.
[23] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 3. Спр. 4234. Арк. 2а – 2а зв.
[24] Там само. Арк. 2а зв.
[25] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 717. Арк. 14–15.

цьому у випадку негативних висновків щодо благонадійності вони часто не деталізувались, як це було, наприклад, у висновку київського губернатора щодо братів Пономарьових у 1913 р.[26]

Та, попри це, каральна машина імперії все ж таки працювала. Й у випадку особливо явних проявів опозиції відбувалося незарахування чи відрахування таких осіб. Наприклад, М. Ковалевський, після встановлення факту його нелегальної політичної діяльності за вказівкою жандармського управління навесні 1914 р. був за поданням міністра торгівлі та промисловості негайно відрахований з інституту «за участь у влаштованій з антиурядовими цілями сходці»[27].

Нагляд поширювався на всіх. Наприклад, подільський губернатор у свідоцтві про благонадійність М. Жовтіса зазначив, що «останнім часом неблагонадійних свідчень про Жовтіса не надходило», але раніше він «водив знайомство з особами політично неблагонадійними, а в 1908 р. ввійшов до складу Вінницької групи Р.С.Д. Робітничої партії»[28]. Цей факт показовий: до вишів доволі часто вступали й навчались особи, котрі належали до російських революційних організацій і згодом посіли помітні місця в них. Наприклад, К. Бауман, уже будучи членом РСДРП, отримав позитивний висновок про благонадійність від петербурзького градоначальника і спокійно пройшов повний курс вищої освіти в Києві, при цьому уникнувши мобілізації з початком війни й уклавши шлюб[29]. Оскільки у випадку осіб, котрі мали активну проукраїнську позицію, таких випадків не виявлено, то можна робити висновок, що навіть у цьому випадку імперська каральна машина застосовувала подвійні стандарти: негайні каральні заходи проти українців і поблажливе ставлення до учасників російських політичних сил опозиційного характеру.

Отже, влада всіма засобами виявляла й відсівала з вищої школи тих осіб, котрі проявляли себе як учасники чи навіть лише як симпатики соціалістичних рухів, а особливо уважно осіб, що мали національні симпатії.

Та якщо навіть за таких обставин жандармерія постійно виявляла серед студентів численних послідовників соціалістичних ідей, то стає зрозумілим справжній масштаб таких політичних симпатій тогочасних студентів.

Певною мірою могло покривати студентів, котрі виявлялися задіяними в революційному русі, й керівництво окремих вишів, головно приватних. Це пояснювалось як меркантильними міркуваннями (ці особи оплачували своє навчання), так і лібералізмом. Наприклад, студент Київського комерційного інституту М. Жадько 20 березня 1913 р. був затриманий поліцією в приміщенні інституту під час розкидування прокламацій. Тож міністр торгівлі та промисловості, якому підпорядковувався цей виш, звернувся до його директора з проханням надати висновок щодо цієї особи[30]. Справа закінчилась тим, що М. Жадько продовжив навчання. І навіть отримував субсидії від інституту, а з початком війни уникнув мобілізації[31].

Загалом саме участь у соціалістичному русі була особливо привабливою для більшості студентства. Адже ж молоді особи, перебуваючи в процесі становлення власної особистості та вибудовування своїх відносин зі світом, перебувають у дуже складній психоемоційній ситуації. Тому конфлікт із загальноприйнятими правилами й усталеними інститутами для них є природним. Усе це стосується й держави, особливо коли йдеться про таку деспотичну державу, що нехтувала правами підданих, якою була Російська імперія. Опозиція до неї в середовищі молоді була природним явищем. А оскільки протестні сили тоді гуртувались у рамках соціалістичного руху, то саме до його лав чи бодай симпатиків спрямовувалась і більшість студентів, котрі тяжіли до політичної сфери життя.

---

[26] «Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 717. Арк. 64–65».
[27] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 6. Спр. 596. Арк. 5, 14.
[28] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 717. Арк. 30.
[29] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 262. Арк. 5, 15, 17, 60, 61, 80.
[30] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 2804. Арк. 51.
[31] Там само. Арк. 3, 9, 45–46.

Спрямування багатьох представників українського студентства початку ХХ ст. саме до ліворадикального, тобто соціалістичного, руху фіксувалось як у спогадах сучасників, так і в модерній історіографії, будучи підсумоване І. Посоховим: «На початку ХХ століття, особливо в революційні роки, більшість студентів сприйняла пропаганду соціалістичних партій» (Посохов І. С., 2010, с. 189). На цьому наголошують і інші українські історики (Недорез И. Ю., 1989; Самойленко Г. В., 2005, с. 168–172; Фартучна Г., 2013; Чортенко А. М., 2010). А російська історіографія подає її як абсолютно пануючу поряд з академічним рухом (Иванов А. Е., 1982, 1985, 1991, 1996, 1999; Ковтуненко М. К., 2014).

Симпатії щодо російських соціалістичних партій з-поміж студентів початку ХХ ст. підтверджуються й джерелами. Зокрема, маємо узагальнюючі дані щодо політичних симпатій студентства початку ХХ ст., почерпнуті з тогочасних опитувань, що проводились у їх середовищі. Так, майже 2/3 студентів Дерптського (Юріївського) університету під час анкетування в 1907 р. заявили про симпатії політичним силам лівого спрямування (Бенасик М., 1909, с. 72–78). А згідно з анкетуванням студентів-євреїв Києва 1910 р., майже 50% з-поміж них заявили про симпатії щодо різних політичних сил, а серед цієї групи майже 2/3 були адептами різноманітних соціалістичних партій – найбільше російських соціал-демократів та Бунду (Іванов А. 2007, с. 299, 300).

Підтверджується залучення студентів досліджуваного періоду до загальноросійського соціалістичного руху й численними джерелами персоніфікованого характеру. Наприклад, В. Садовський, згадуючи про студентське життя в Київському університеті, писав, що під час виборів до загально-студентських органів самоврядування «українці в цих виборах не виступали з окремим списком і йшли у списках с.-д., де були об’єднані кандидатури російських с.-д.» (Короткий В., 1994, с. 350).

Переважання соціалістичної політичної спрямованості мало місце й у випадку тогочасної польської молоді (Мондзік М., 217, с. 188–195) та представників інших пригноблених Російською імперією народів. Соціалізм тоді був популярним серед молоді всіх європейських держав, особливо Франції та Німецької імперії, що є хрестоматійним фактом (Граціозі А., 2005; Дергачов О., 1996, с. 14–18).

Таким чином, політичні симпатії українського студентства початку ХХ ст. були ідентичні політичним симпатіям молоді інших європейських нардів цього періоду. І вони, за висновками І. Посохова, постійно наростали: «У наступні роки очевидно подальше зростання категоричності у сприйнятті студентами оточуючого світу»; хоча «після поразки революції 1905–1907 років студентський рух пішов на спад... Більшість студентів зосередилася на навчанні», хоча й надалі серед них переважало захоплення соціалізмом (Посохов І. С., 2020, с. 192, 193). Аналогічно й А. Іванов констатував, що опозиційні виступи студентства після 1907 р. були доволі незначними порівняно з 1905–1907 рр. (Іванов А. Є., 1996, с. 71).

Але світова практика того часу доводить, що симпатії до соціалістичних партій пояснювались особливо скрутною ситуацією більшості населення європейських держав унаслідок завершальної фази становлення капіталізму (із посиленою диференціацією суспільства, зростанням періодичності економічних криз та інфляції тощо). І при цьому соціалізм зберігав, так би мовити, «національне обличчя». Натомість у випадку України ситуація була відмінною. І це мало своє пояснення.

Захоплення переважно російськими партіями соціалістичного спрямування в Україні початку ХХ ст. пояснювалося тим, що їх адептами були особи старшого віку, котрі тому автоматично здобували авторитет серед молоді як досвідчені в політичному житті. На додачу ці політичні сили мали більші фінансові ресурси, а також набагато радикальніші програми, та й діяли відповідно, як згадували, наприклад, вихованці Харківського університету (Зайцев Б. П., 2010, с. 352–371, 389, 399–412).

Саме це разюче різнило їх зі старшим поколінням українським суспільно-політичних діячів. Останні уникали радикальних дій і прагнули утримати від них молодь, як про це згадував, наприклад, Д. Дорошенко під час опису студентських заворушень у Києві в лютому 1914 р. (Дорошенко Д., 2007, с. 189) або дещо раніше М. Ковалевський: «Протиріччя, які поставали між молодим українським поколінням, що вимагало рішучої революційної боротьби, і старою громадою, яка… переводила в життя… свої плани еволюційної боротьби за права України» (Ковалевський М. М., 1960, с. 108–109). Аналогічно й О. Лотоцький згадував, що, старші представники українського руху «жили в кращому випадку спогадами», а «Стара Громада була організацією аполітичною» (Короткий В., 1994, с. 294, 296). Усе це підсумував Б. Мартос, згадуючи про свої студентські роки: «Багато молодих українців, що не хотіли обмежуватись культурно-просвітньою діяльністю… йшли до московських таємних гуртків» (Зайцев Б. П., 2010, с. 316).

Навіть більше, старші очільники українського руху не розуміли радикалізму молоді й тому часом відхрещувалися від неї. Тож, як згадував Ю. Коллард, «українська-ж молодь, що шукала *живої роботи на національному полі,* була полишена на свої власні сили й мусила сама шукати нових шляхів» (Коллард Ю., 1972, с. 28). Лідери ж російських політичних рухів вміло використовували цей конфлікт поколінь, що опосередковано вплинуло навіть на розвал першої української політичної партії в загарбаній Російською імперією частині України – РУП (Коллард Ю., 1972, с. 113). Або ж перетягували адептів опозиції до російських революціонерів через створення де-факто дочірніх філій російських політичних партій соціалістичної орієнтації, як, наприклад, «Спілка» (Коллард Ю., 1972, с. 162).

Тож закономірно, що така поміркованість і кволість відштовхували від українського руху значні маси української молоді, котрі вливались до табору російських ліворадикальних сил.

Це визнавали пізніші лідери українського національно-визвольного руху. Так, Д. Дорошенко зазначав, що «українське національне відродження протягом цілого 19-го століття було розвинуте дуже слабо… І українські патріоти не бачили іншого виходу для українства, як тільки прилучитися до загальноросійського революційного руху» (Дорошенко Д., 2007, с. 53–54). При цьому перший досвід політичної діяльності в багатьох був пов'язаний із зацікавленням російським ліворадикальним рухом. Наприклад, М. Холодний згадував, що в період навчання в Київському університеті на нього «найбільше враження справили… соціал-демократичні брошури» (Короткий В., 1994, с. 335). Інший український діяч і так само колишній студент Ю. Коллард теж свідчив, що серед українського студентства Києва сильним було захоплення «російським соціалістичним рухом» (Коллард Ю., 1972, с. 26).

А М. Ковалевський згадував про політичні симпатії українського студентства вже напередодні Першої світової війни таке: «Крім українських революційних організацій, існували в Києві російські революційні групи, які були значно сильнішими від українських і претендували на монополь політичної думки і всякої політичної акції на Україні» (Ковалевський М. М., 1960, с. 109). Останнє свідчення вказує на імперську сутність навіть у російському революційному таборі, а отже, й імперську природу всіх російських політичних сил як вроджену даність, що опосередковано визнавав і сам М. Ковалевський в описі пізніших подій в Україні (Ковалевський М. М., 1960, с. 119). При цьому М. Ковалевський вів мову про російських соціал-демократів та есерів.

Значної шкоди розвитку українського національно-визвольного руху завдавало й те, що, за спогадами О. Лотоцького, «Україна зазнавала більших репресій, ніж інші пригноблені краї в Росії» (Короткий В., 1994, с. 293). Як результат, майже всіх осіб пасіонарних було знищено, вони не лишили нащадків. Тож серед українців унаслідок постійного терору з боку імперії у «довгому» XIX ст. переважали особи лояльні щодо імперії або ж максимум – із комплексом подвійної лояльності, що проявиться серед українських політичних діячів у період визволених

змагань 1917–1921 рр. переважанням автономістських настроїв над ідею незалежності, хай і під соусом соціалістичної «солідарності трудящих всіх народів».

Також унаслідок постійної заборони всього українського за часів Російської імперії серед українського студентства значно поширилася, за спогадами В. Садовського, саме «забарвлена революційно й соціалістично російська публіцистика» і що «більші симпатії серед нас мали більшовики» (Короткий В., 1994, с. 347). Згадаймо, що саме Україна дала російському більшовизму цілу низку визначних діячів, котрі щиро вірили його гаслом і яких потім російські більшовики нещадно знищили. Чимало таких осіб були згадані, зокрема М. Ковалевським (Ковалевський М. М., 1960).

Однак генетичне прагнення українців до волі виявилось у тому, що, попри потужну пропаганду, сприяння колаборантам та тотальні репресії проти незгідних з імперським курсом, частина студентської молоді все одно йшла до лав українського національно-визвольного руху. При цьому низка сучасників згадували, що саме зі студентського руху й почалася політична фаза цілого українського національно-визвольного руху, зокрема заснування першої в загарбаній Російською імперією частині України української політичної партії – РУП і висування гасла політичної самостійності України (Коллард Ю., 1972, с. 21–25, 72–75). Тобто саме українське студентство сприяло його радикалізації, що цілком закономірно.

Але в силу вище зазначених чинників цей рух не був масовим. Та він був. Факт його існування засвідчується спогадами багатьох сучасників (частина з яких все ж таки була схильна до його подання в більшому за реальний стан справ форматі) та архівними матеріалами.

Також це опосередковано засвідчується аналогічними тенденціям серед студентів Києва, що представляли інші поневолені Російською імперією народи – поляків, євреїв, представників низки народів Кавказу тощо.

Постійна й загальна опозиція поляків щодо російської влади в досліджуваний період загальновідома. Наприклад, про відверто антиросійську позицію польського студентства і всіляку демонстрацію власної національної окремішності з його боку зазначав і Д. Дорошенко, згадуючи про свої юнацькі роки (Дорошенко Д., 2007, с. 43).

Так само маємо свідчення про пробудження національної самосвідомості єврейської молоді. І це не лише загальновідомі факти про розвиток сіоністського руху та навіть окремих партій лівого спрямування, зокрема Бунду (Фінберг Л., 2009, с. 81–95). Це й персоніфіковані дані, що пояснюють політизацію єврейського студентства початку XX ст. Наприклад, студент Київського комерційного інституту І. Барац у curriculum vitae згадував, що навіть під час вступу до середніх навчальних закладів «рахуються у першу чергу не зі знаннями вступника, не з його знаннями та здібностями, а… з процентною нормою»[32]. Аналогічно й інший студент-єврей цього інституту Я. Вайнман зазначив, що спочатку не міг поступити до вишу «внаслідок обмежувальної норми для євреїв»[33]. Закономірно, що така дискримінація з боку російської влади саме за національною ознакою не могла не спровокувати посилення національного самопочуття в багатьох представників єврейської молоді. Але те саме мало місце й у випадку української молоді, котра теж сповна відчувала русифікаторську політику імперської влади.

Закономірно, що студенти-українці, які тісно взаємодіяли з представниками цих народів у вищій школі, переймали серед іншого й дух опору імперії. Усе це підкріплене значною документальною базою та відображено в новітній історіографії (Коженьовський М., 2015; Мондзік М., 2017, с. 177–195; Купчик О.Р., 2013, с. 10–66). При цьому деякі автори спеціально наголошують на особливій ролі євреїв і поляків у «студентському революційному русі» в Україні загалом і Києві зокрема, у якому «вони задавали тон» (Купчик О. Р., 2013, с. 11).

[32] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 4. Спр. 5569. Арк. 16.
[33] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 380. Арк. 86.

А також згадують факт розвитку національно-визвольного руху серед студентів, котрі належали до пригноблених імперією народів, хоча й із зазначенням переважання серед них з межі XIX–XX ст. прибічників соціалізму (Грицик Л. Ю., 2017). Аналогічно і в фундаментальній праці з історії Київського університету зазначено, що «найчисельнішою організацією, що входила до "Союзу" (Союз об'єднаних студентських земляцтв і організацій. – *А. Ч.*) було "польське коло"» (Губерський Л. В., 2019, с. 303).

Отже, усе це не могло не вплинути на студентів-українців і засвідчується їх співпрацею з відповідними опозиційними організаціями поляків, грузин, вірмен та інших пригноблених імперією народів, як це було під час вшанування роковин Т. Шевченка в лютому 1914 р. Як згадував про це М. Ковалевський, у тих подіях «витворився єдиний фронт між представниками різних народів імперії» (Ковалевський М. М., 1960, с. 157, 163). А В. Садовський згадував «близькість зв'язків між польською та українською молоддю, як і участь поляків в українських організаціях» (Короткий В., 1994, с. 345). До того ж період другої половини XIX – початку XX ст. був часом активізації національних рухів та утвердження націоналізму як вагомого чинника в політичному житті, особливо в рамках Східної Європи (Граціозі А., 2005, с. 137–138, 143, 149, 160–161), зокрема в Україні (Аркуша О. Г., 2016, с. 187–363). При цьому італійський дослідник А. Граціозі прямо назвав східноєвропейський простір «тереном природного культивування націоналізму» і що в «національному відношенні війна на Сході мала радикальніший характер», аніж на заході Європи (Граціозі А., 2005, с. 164, 180). Аналогічно виділяють східноєвропейський простір другої половини XIX – початку XX ст. як місце стрімкого розвитку націоналізму як серед пригноблених, так і пануючих народів й інші закордонні науковці (Андерсон Б., 2001, с. 109–1115, 140–141). Цю тенденцію відображають і спогади учасників українського руху, котрі на межі XIX–XX ст. належали до студентів різних вишів України.

Ще більший вплив на активізацію національної свідомості українського студентства на поневолених Російською імперією українських землях мали їх західноукраїнські брати. Адже ж вони жили у значно вільніших умовах і через їх посередництво значною мірою відбувалось ознайомлення молоді інших українських земель із політичними віяннями Західної Європи, зокрема зі зростаючим націоналістичним рухом. Про це є безліч документальних свідчень. Зокрема, Б. Мартос згадував про роки навчання в Харкові: «… у нас почали зав'язуватися взаємовідносини з галицькими студентами і що далі ставали все тіснішими» (Зайцев Б. П., 2010, с. 312). Про особливу роль Галичини в політизації українців із загарбаних Російською імперією українських земель згадував на початку XX ст. і М. Залізняк (Залізняк М., 1910, с. 25).

Отже, процес політизації українського руху із залученням до нього студентської молоді став доконаним фактом на початку XX ст. Проте його витоки уходять у попередні десятиліття. Так, в «Історії Київського університету» зазначено, що політизація українських студентів почалась з 1880-х років і що вони поділялись на дві течії – "культурників"-українофілів і політиків-"драгоманівців"» (Губерський Л. В., 2019, с. 303).

Звичайно, що вище згадані негативні чинники уповільнювали цей процес. Проте загальна політизація життя та наближення Російської імперії до краху сприяли активізації цього руху. Так, О. Лотоцький згадував про своєрідне животіння українського руху серед київського студентства на межі XIX–XX ст.: «Київ вразив мене повною відсутністю українських зовнішніх ознак» (Короткий В., 1994, с. 306). Але протягом початку XX ст. ситуація швидко змінювалася. Значно посилили студентський рух загалом і в українському річищі зокрема події революції 1905–1907 рр. Про це згадував, приміром, М. Холодний (Короткий В., 1994, с. 334–335). Аналогічно й Д. Дорошенко згадував, що Українська студентська громада в Університеті Св. Володимира восени 1906 р. нараховувала до пів сотні членів. Близьку до цього показника цифру називали у своїх спогадах й інші студенти університету початку XX ст. (Короткий В., 1994, с. 346), але потім громада почала швидко чисельно зростати (Дорошенко Д., 2007, с. 118–120).

Ще кращою справа залучення студентів до українського руху була у приватних вишах. Так, Українська студентська громада Київського комерційного інституту нараховувала «до пів тисячі членів, що не мало прецеденту в тодішньому українському житті» (Ковалевський М. М., 1960, с. 102). Один із її членів М. Ковалевський пояснював це тим, що «до цієї високої школи напливав головним чином свідомий український елемент» (Ковалевський М. М., 1960, с. 102). І діяла вона доволі відкрито, що пояснювалося ліберальною політикою керівництва цього вишу та засвідчується архівною справою цієї організації, що зберіглася в архіві комерційного інституту[34]. Студентський контингент цього вишу виявив значну політичну активність від перших років свого функціонування, що знайшло відображення навіть у тогочасній пресі. Так, газета «Кіевская мисль» вмістила замітку про «масові сходки» студентів цього вишу 16 та 17 лютого 1907 р., які закінчилися підтримкою студентських заворушень[35]. Щоправда, часто вони мали характер підтримки російського революційного руху. Також в тогочасній пресі фігурує інформація про кооперацію студентів різних вишів. Наприклад, газета «Кієвская мисль» повідомляла, що 27 листопада 1913 р. в приміщенні Київського комерційного інституту його студенти планували сходку «в річницю смерті Є. Сазонова». Коли ж цю сходку не вдалось організувати, то студенти інституту вирушили на вулицю, де до них приєдналися студенти університету[36]. Ця ж інформація була повторена й іншими газетами[37], що засвідчує масштабність події та визнається тогочасною пресою як «масштабний безлад, що вже давно не спостерігався»[38].

При цьому М. Ковалевський відзначав, що тогочасне українське студентство Києва вже не задовольнялося суто культурницькою діяльністю й «творило вже нові масові організації» (Ковалевський М. М., 1960, с. 102). Він же ж згадував про вплив і орієнтацію українського студентства Університету Св. Володимира на українських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів (Ковалевський М. М., 1960, с. 105).

Збільшення кількості закладів вищої освіти, особливо в Києві, у поєднанні зі зростанням притоку до них молоді (що доповнювався прискоренням демократизації соціального складу вступників) робило великі міста України основними осередками українського руху. Особлива роль у цьому контексті належала Києву, де утворилася низка нових приватних вишів, зокрема згадуваний комерційний інститут, що мав найбільшу динаміку приросту кількості студентів. Така роль Києва в українському молодіжному русі початку XX ст. засвідчена й тим, що саме тут відбулася перша загально-студентська конференція (з'їзд) українців[39] і виник один із перших осередків РУП з-поміж студентства (Губерський Л. В., 2019, с. 305).

Процес творення осередків українських політичних сил серед студентства відбувався повсюдно, де зосереджувалися представники українського студентства. Це засвідчується проведенням наступних з'їздів українського студентства в інших університетських містах. А третій такий з'їзд пройшов у Полтаві, де було прийнято резолюцію про приєднання до РУП (Коллард Ю., 1972, с. 97–98). Так, Д. Дорошенко, згадуючи про своє студентське минуле початку XX ст., писав, що тоді українські студентські громади, котрі виступали за національно-культурні права українців, утворились по багатьох університетських містах імперії, зокрема і за межами України (Дорошенко Д., 2007, с. 45–57, 61–67). При цьому Д. Дорошенко зазначив, що приналежність до революційного табору стала своєрідним трендом, «в авангарді цієї (революційної. – *А. Ч.*) боротьби йшло студентство» та що молодь сприймала революційні настрої «ще на шкільній лаві» (Дорошенко Д., 2007, с. 53).

---

[34] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 8.
[35] На высших коммерческих курсах. *Киевская мысль*. 1907. 19 февраля (№ 34). С. 3.
[36] Студенческая демонстрация. *Киевская мысль*. 1913. 28 ноября (№ 329).
[37] Студенческие беспорядки. *Русское слово*. 1913. 28 ноября (11 декабря) (№ 274).
[38] В коммерческом институте. *Киевлянин*. 1913. 29 ноября (№ 329).
[39] Alma mater... С. 588.

Однак наймасовіші акції студентства в рамках українського національно-визвольного руху напередодні Першої світової війни відбулися знову ж таки у Києві. Наприкінці лютого 1914 р. тут відбулися масові акції протесту проти заборони вшанування сторіччя від дня народження Т. Шевченка. І в них студентству належала чільна роль: тоді в антиурядових демонстраціях у Києві взяли участь сотні студентів[40]. Враховуючи такий масштаб, влада вдалася до репресій лише щодо найбільш активних учасників тих заворушень. Так, студент Київського комерційного інституту П. Захарченко був відрахований наказом міністра торгівлі та промисловості «за участь у вуличних безладах 25 та 26 лютого»[41]. З повідомлення київського губернатора міністру внутрішніх справ довідуємося, що П. Захарченко «вдарив коня кінного городового складаним ножом, завдавши йому легкого порізу» і що в той день в комерційному інституті зібралося до півтори тисячі студентів[42]. Одинадцятеро студентів були відраховані за участь у цих виступах в Університеті Св. Володимира, четверо – у комерційному інституті й одна слухачка у Фребелівському інституті; а загалом тоді були затримані 104 особи[43].

Про участь студентської молоді в акціях у рамках українського національного руху (хай часом і лише в рамках суто культурницьких) полюбляє вести мову й сучасна українська історіографія (Губерський Л. В., 2019, с. 306–311; Самойленко Г. В., 2005, с. 180–181; Купчик О. Р., 2013, с. 27–33; Грицик Л., 2015; Димитров Н. Ф., 2002; Левицька Н. М., 1998 (d); Фартучна Г., 2013; Чортенко А. М., 2010, 2012; та ін.). І це цілком закономірно й доречно за сучасної історичної ситуації. Та, судячи з попереднього фактичного матеріалу, це не вповні відповідає дійсності.

Задля цього знову перейдемо до аналізу джерел. Унікальну інформацію про ступінь національної самосвідомості та самоідентифікації студентів-українців Києва узагальнюючого характеру подає проведена 1913 р. студентська анкета. Вона охоплювала студентів-українців з університету, комерційного, політехнічного й учительського інститутів, а також вищих жіночих курсів і духовної академії. У ній, зокрема, на питання про «національність за походженням» 75% опитаних назвали себе «українцями», тоді як 9,2% – «малоросами» і ще 1% – «росіянами малоросами», 3,4% – «росіянами», 5% – «русско українцями», 0,7% – «поляками», 0,5% – «великоросами», а 5,2% «не відповіли»[44]. Отже, 3/4 українського студентства в Києві сприймали себе як українці за національністю, хоча це не означало, що всі вони можуть бути зараховані до лав українського руху. На питання середовища, яке «змусило» респондентів усвідомити себе українцями, 93% опитаних таким місцем назвали навчальні заклади (переважно середні)[45]. Тоді як роль батьківської сім'ї була мізерною: лише у 50% родин мовою спілкування була українська, але й російська – лише у 10%[46]. Отже, освітнє середовище було осередком утвердження національної самоідентифікації багатьох українців, але ж тут чимало з них потрапляли в тенета пропаганди російських соціалістів, що підтвердили пізніші події. Зазначу, що респонденти з Київського комерційного інституту відрізнялися найвищим відсотком української самосвідомості, так само як і в спілкуванні українською мовою, що лише підтверджує правильність вибраного ключового об'єкта отримання джерельного фактажу.

На жаль, в іншим містах ситуація була гіршою. Наприклад, як згадував Б. Мартос, у Харківському університеті на межі XIX–XX ст. серед його студентів не було навіть таких, які б розмовляли українською. Лише поступово ситуація почала змінюватись, але в місцевій українській студентській громаді було десь 20 осіб (Зайцев Б.П., 2010, с. 305, 307–310).

[40] Alma mater... С. 620–622.
[41] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 6. Спр. 487. Арк. 9, 16.
[42] Alma mater... С. 636–637.
[43] Там само. С. 622, 638.
[44] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 9. Ч. ІІ. Спр. 66. Арк. 2.
[45] Там само. Арк. 9.
[46] Там само. Арк. 13.

Своєрідним підсумком політичної градації принаймні київського студентства з початком Першої світової війни є його поділ на прибічників російських соціал-демократів, соціалістів-революціонерів (з-поміж яких згадані студенти-євреї) і послідовників українського та польського рухів, що вміщено в аналітичній записці жандармського управління про діяльність різних політичних партій і течій у Києві та губернії, датованій 20 січня 1915 р.[47] При цьому перші категорії явно переважали, про що свідчать і вище наведені джерела.

Загалом Перша світова стала додатковим каталізатором політизації студентства та й суспільства загалом. І – зоряним часом для лівих сил. І тут перед вели більшовики. Адже ж вони були найбільш демагогічною і готовою на будь-які обіцянки політичною силою. А для змордованого роками війни та супутньої їй економічної кризи суспільства саме таких і треба було. Бо ж люди були доведені до таких злиднів, що готові були повірити саме таким пройдисвітам. І джерела часів Першої світової війни сповнені повідомленнями про участь, зокрема, студентів на боці російських ліворадикальних сил. Наприклад, студент Київського комерційного інституту П. Ворошилов (який незадовго до того перевівся з Московського комерційного інституту) та М. Солдатов у березні 1916 р. «за вчинену ними… демонстрацію були піддані тюремному ув'язненню на один місяць»[48]. При цьому у звіті начальника жандармерії П. Ворошилов був названий «керівником… демонстрації»[49].

Таким чином, на підставі проведеного дослідження отримані такі висновки: політизація студентства на початку ХХ ст. була доволі високою і зростала з наближенням Першої світової війни й особливо після її початку. Вагомими чинниками опозиції тогочасного студентства до імперської влади були: надмірна деспотичність і відсутність свободи дій, антинаціональна русифікаторська політика, а також украй незадовільне матеріальне становище й особливості психоемоційного стану більшості студентів. При цьому репресивні дії російської влади лише посилювали політизацію студентства.

Цим вміло скористалися політичні сили, що обіцяли швидку й легку зміну ситуації.

Однією з таких сил був провладний академічний рух, що тяжів до чорносотенців. Останні обіцяли широкі можливості для самореалізації своїх адептів через владну підтримку та режим максимального сприяння, але за збереження наявних інститутів. Тож на цей бік стало чимало представників студентства, але не через політичні переконання. В абсолютній більшості це були безпринципні особи, що разюче нагадувало пізнішу (за радянських часів) чисельність адептів компартії. Це й обумовило випарування цих численних прибічників монархії одразу ж після її повалення.

Значно більш успішними в боротьбі за симпатії студентської молоді виявилися ліворадикальні сили так само загальноросійського штибу – соціал-демократи й есери. Адже ж вони обіцяли докорінну зміну чинного ладу шляхом побудови раю на землі. Тобто обіцяли задовольнити будь-які забаганки мас, а тому до їх лав приєднувались абсолютно щиро та навіть були готові йти на будь-які жертви заради обіцяного соціалістами раю.

Цей радикалізм і безмежні обіцянки швидкого будівництва «раю на землі» виявилися значно привабливішими, ніж поміркувані програми українського національного руху. Тож політизація останнього відбувалася значною мірою у фарватері власне російського ліворадикального руху. Тобто багато українських політичних партій де-факто були тісно пов'язані з відповідними російськими політичними силами та навіть приєднувалися до останніх. І це, вочевидь, обумовило прихід до лав російських ліворадикальних партій частини українського студентства, котра таким чином ніби узгоджувала поривання до великих цілей і мрій та український патріотизм. Хоча було й чимало таких, котрі однозначно віддали перевагу соціалістичним ідеям над ідеями національними.

[47] Alma mater... С. 605–607.

[48] Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 1501. Арк. 2.

[49] Там само. Арк. 4.

Та насправді російські більшовики належали до типових популістських сил, що йшли на будь-які обіцянки заради захоплення влади. В умовах подальшого максимального загострення соціально-економічної ситуації під час Першої світової війни вони здобули максимальні шанси на перемогу і зрештою утвердились при владі. Однак це принесло студентам та й усьому населенню ще більші страждання.

Також навіть під час боротьби за владу російські соціалісти нехтували національним питанням і діяли як типові імперські шовіністи. Тому, йдучи до лав цього руху, українська молодь втрачалася для української справи. А без неї утвердити її перемогу було неможливо, що й показали події 1917–1921 рр.: у них абсолютна більшість молоді опинилися на боці російських політичних сил. Інакше б під Крутами на боці української влади було б в рази більше юнаків, аніж їх було там у січні 1918 р., так само як і в інших битвах того часу. І цей факт мусимо визнавати аби на сьогоднішньому етапі не припуститися тієї самої помилки. Сучасна українська влада має всіма засобами сприяти тому, щоб наша молодь пишалася тим, що вона представляє найбільш свободолюбну країну Європи. Це забезпечить не лише остаточне утвердження непорушності української державності, але і її подальші великі перспективи в рамках європейського співтовариства націй.

Список літератури

1. Андерсон Б., 2001. *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Київ: Критика.

2. Аркуша О. Г., 2016. Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. *Час народів. Історія України XIX століття*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.

3. Бенасик М., 1909. *Студенчество в цифрах. По данным переписи 1907 г. в Юрьеве*. Санкт-Петербург.

4. Берендєєв О., 1998. Студентський рух у Києві: 1895–1908 рр. *Історія в школі*. № 3. Київ. 42–44.

5. Волковинський В. М., 1993. Організації великоросійських шовіністів в Україні. *Український історичний журнал*. № 3. 63–74.

6. Выдрин Р., 1908. *Основные моменты студенческого движения в России*. Москва.

7. Георгиевський А. И., 1890. Краткий исторический очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков. Санкт-Петербург.

8. Глушковецький А. Л., 2010. Адміністративний ресурс на виборах до Державної думи Російської імперії (на прикладі Подільської губернії). *Збірник наукових праць «Політологічні студії»*. № 1. Кам'янець-Подільський. 132–145.

9. Гончарова Н. О., 2008. Академічна течія у студентському та учнівському русі початку ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. XIV. Вінниця. 121–128.

10. Гончарова Н. О., 2008. Студентський рух у Підросійській Україні: історіографічний огляд проблеми. *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія історія*. Вип. 13. Одеса. 177–189.

11. Горохов В., 1908. *Из истории студенческого движения. 1899–1906*. Санкт-Петербург.

12. Граціозі А., 2005. *Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр.* Київ: Основи.

13. Грицик Л., 2015. Київське студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянщини (друга половина XIX – початок ХХ ст.): сучасна українська історіографія. *Часопис української історії*. Вип. 31. Київ. 86–94.

14. Грицик Л. Ю., 2017. Студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок ХХ ст.): історіографія. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. Київ – Переяслав-Хмельницький.

15. Грицик Л. Ю., 2017. Іноземна складова студентського руху в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку ХХ ст.: історіографія. *Часопис української історії*. Вип. 35. Київ. 56–63.

16. Губерський Л. В., 2019. Патриляк І. К., Колесник В. Ф., Чуткий А. І. (ред.). *Історія Київського університету* (у 2 т. Т. 1). Київ: ВПЦ «Київський університет».

17. Гусятников П. С., 1971. *Революционное студенческое движение в России. 1899–1907*. Москва.

18. Дергачов О. (керівник авторського колективу), (1996). *Українська державність у ХХ столітті.*

Історико-політологічний аналіз. Київ: Політична думка.

19. Димиров Н. Ф., 2002. Студенты в национально-освободительном движении Украины (конец XIX – начало XX в.). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Вип. 12. Ізмаїл. 9–13.

20. Дорошенко Д., 2007. *Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки)*. Київ: Темпора.

21. Эймонтова Р. Г., 1985. *Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической*. Москва.

22. Залізняк М., 1910. *Російська Україна і її відродження*. Львів.

23. Зайцев Б. П., 2010. Іващенко В. Ю., Кадєєв В. І., Куделко С. М., Мигаль Б. К., Посохов С. І. (Упоряд.). *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*. (у 2 т. Т. 2). Харків: Сага.

24. Иванов А. Е., 1991. *Высшая школа России в конце XIX – начале XX вв*. Москва.

25. Иванов А. Е., 1999. *Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба*. Москва.

26. Иванов А. Е., 1996. Студенчество после первой русской революции: общественно организационные и политические ориентации. Штрихи к социальному портрету. *Революция и человек: социально-психологический аспект*. Москва. 68–80.

27. Иванов А. Е., 1985. Проблемы изучения студенческого движения в трех российских революциях. *Интеллигенция и революция. XX век*. Москва. 96–102.

28. Иванов А. Е., 1995. Университетская политика царского правительства накануне революции 1905–1907 годов. *Отечественная история*. № 6. Москва. 93–105.

29. Иванов А. Е., 1982. Демократическое студенчество в революции 1905–1907 гг. *Исторические записки*. № 107. Москва. 171–225.

30. *Історія Київського університету. 1834–1959*. 1959. Київ.

31. Кальченко Т. В., 2008. *Киевский клуб русских националистов. Историческая энциклопедия*. Киев.

32. *Киевский университет. 1834–1984*. 1984. Киев.

33. Ковалевський М. М., 1960. *При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії*. Інсбрук.

34. Ковтуненко М. К., 2014. Движение правого академизма в императорском Новороссийском университете в начале XX в. *Вестник МГОУ*. № 1. Москва. 1–8.

35. Коженьовський М., 2015. *За Золотими воротьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках*. Київ: Дух і Літера.

36. Коллард Ю., 1972. *Спогади юнацьких днів 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська Партія*. Торонто: Срібна сурма.

37. Короткий В., 1994. Ульяновський В. (Упорядники). *З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників*. Київ. Кн. 2.

38. *Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького*. 1940. Харків.

39. Кругляк М. Е., 2011. Матеріальне становище студентів Підросійської України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історична панорама*. 13. Чернівці. 7–31.

40. Кругляк М. Е., 2015. *Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст*. Житомир: Волинь.

41. Кругляк М. Е., 2008. Побут київського студентства другої половини XIX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць*. Харків. 175–184.

42. Купчик О. Р., 2013. Дамиров А. У. *Студенты-азербайджанцы города Киева в общественно-политической жизни Украины (1900–1917 гг.)*. Киев: Издательский дом Дмитрия Бураго.

43. Левицька Н., 1998 (a). *Академічний студентський рух в Україні в кінці XIX – на початку XX ст*. Київ.

44. Левицька Н. М., 1998 (b). *Студентство в національно-визвольному русі України наприкінці XIX – на початку XX ст*. Київ.

45. Марахов Г., 1984. *Киевский университет в революционно-демократическом движении*. Киев.

46. Мельгунов С., 1904. *Из истории студенческих обществ в русских университетах*. Москва.

47. Мондзік М., 2017. *Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832–1921 роках*. Київ: Ніка-Центр.

48. Недорез И. Ю., 1989. Из истории студенческого движения в Новороссийском университете в 1905–1907 гг. *Тезисы первой областной историко-краеведческой конференции посвященной 200-летию г. Одессы «Воспитание Историей» 27–28 июня 1989 года*. Одесса. 48–49.

49. *Одесский университет за 75 лет (1865–1940)*. 1940. Одесса.

50. Омельянчук І. В., 2000. *Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.)*. Киев.

51. Посохов С. І., 2006. *Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії*. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

52. Посохов І. С., 2010. «Сни Віри Павлівни»: суспільні ідеали студентів російських університетів XIX – початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія історія*. Вип. 42. Харків. 184–196.

53. Посохов І., 2013. *Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури*. Харків.

54. Посохов С. І., 2006. *Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії*. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

55. Премислер І., 1958. *Революційний рух на Україні на початку XX століття (1900–1903 рр.)*. Київ.

56. Пуришкевич В., 1914. *Материалы по вопросу о разложении современного русского университета*. Санкт-Петербург.

57. *Революционное гнездо: Из истории Новороссийского Университета: Дело ректора Занчевского и проректора Васьковского*. 1909. Санкт-Петербург.

58. Рождественский С. В., 1902. *Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802–1902*. Санкт-Петербург.

59. Самойленко Г. В., 2005. Самойленко О. Г. *Ніжинська вища школа: сторінки історії*. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф».

60. Сватиков С., 1916. *Русское студенчество прежде и теперь*. Б. м.

61. Ситниченко А., 1924. *Молодежь в царском подполье*. Харьков.

62. Спекторский Е. В., 2007. *Столетие Киевского университета Св. Владимира*. Киев: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет».

63. Сурик А., 1929. Студенческие большевистские кружки в Харькове (1914–1917 гг.). *Летопись революции*. № 1 (34). Харьков. 179–188.

64. Сушко В. Т., 1972. Репрессии против студентов в 1901 г. *Вопросы истории*. № 4. Москва. 200–202.

65. Фартучна Г., 2013. Купчик О., *Студентство м. Києва у суспільно-політичному житті України (1900–1917 рр.)*. Київ.

66. Фінберг Л., 2009. Любченко В. (Упорядники). *Нариси з історії та культури євреїв України*. Київ: Дух і Літера.

67. Фроммет Б., 1912. *Очерки по истории студенчества в России*. Санкт-Петербург.

68. Черневский В., 1927. Студенческие волнения перед революцией. *Летопись революции*. № 1 (22). Харьков. 13–16.

69. Чертков В., 1907. *Русские студенты в освободительном движении*. Москва.

70. Чортенко А. М., 2010. Політизація студентства Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. (причини, суть, наслідки). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. № 19 (206). Луганськ. 230–238.

71. Чортенко А., 2012. Студентство в становленні національної партійної системи на територіях Наддніпрянської та Наддністрянської України поч. XX ст. (порівняльний аспект). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXII. Запоріжжя. 164–168.

72. Чуткий А. І., 2020. Академічний союз студентів Київського комерційного інституту початку XX ст. *Універсум історії та археології*. Т. 3 (28). Вип. 1. Дніпро. 41–59.

73. Чуткий А. І., 2013. *Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)*. Ніжин: ПП Лисенко М.М.

74. Щетинина Г. И., 1987. *Студенчество и революционное движение в России, последняя четверть XIX в*. Москва.

Andrii Chutkyi

THE STUDENTS OF KYIV AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY IN POLITICAL LIFE: THROUGH THE PRISM OF HISTORIOGRAPHY AND THE LANGUAGE OF ARCHIVE SOURCES

The article examines the politicization of Kyiv students at the beginning of the 20th century. Its main factors and the main directions of political sympathies of Kyiv students are clarified. Among the first ones, the following are identified as key: the peculiarities of youth psychology, the material hardship characteristic of many students and the neglect of the authorities to solve the problems of their lives, which was supplemented by the authorities'

actions of a prohibitive nature in relation to studentship and repressions on a national basis. The strengthening of all these factors, along with the development of the capitalist system (with permanent economic crises and the growth of social differentiation), led to the deterioration of the material situation of students, which had a natural consequence of a significant degree of their politicization at the beginning of the 20th century. This thesis is proven by questionnaire data of that time and archival sources, as well as modern historiography.

Regarding the spectrum of political sympathies of the students of that time, the so-called academic movement played a prominent role in it. The latter declared its apolitical nature, but was de facto a pro-government political current. However, the popularity of the left-wing radical forces of the entire empire became even greater among students. The popularity and involvement of Ukrainian students in the Ukrainian national liberation movement gained popularity. However, the moderation of the positions of the senior representatives of this movement and their reluctance to take radical actions pushed many young people away from it, as they sought radical actions and corresponding changes. Thus, on the eve of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, the politicians of the older generation condemned themselves to a moderate degree of support from the most radical-minded and ready for equally radical actions, and without any hesitation, part of society, which was the student body. This undermined the success of their struggle.

The study is based on the memories of the students of that time, a survey of Kyiv students at the beginning of the 20th century and corresponding notes of the press of that time. The emphasis in the source base is on relevant materials from the archives of the Kyiv Commercial Institute. This source "specification" is determined by the special liberalism of this university, in particular, the simultaneous education of representatives of both sexes. An auxiliary role is played by modern historiographical studies on the history of studentship.

Key words: *history of higher education, history of Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century, political history, political party, studentship.*

References

1. Anderson B., 2001. *Uiavleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu* [Imagined communities. Considerations regarding the origin and spread of nationalism]. Kyiv: Krytyka. (In Ukrainian).

2. Arkusha O. H., 2016. Kondratiuk K. K., Mudryi M. M., Sukhyi O. M. *Chas narodiv. Istoriia Ukrainy XIX stolittia* [The time of nations. History of Ukraine of the 19th century]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. (In Ukrainian).

3. Benasyk M., 1909. *Studenchestvo v tsyfrakh. Po dannym perepysy 1907 h. v Yureve* [Studentship in numbers. According to the 1907 census in Yuryevo]. Sankt-Peterburh. (In Russian).

4. Berendieiev O., 1998. Studentskyi rukh u Kyievi: 1895–1908 rr. [The student movement in Kyiv: 1895–1908]. *Istoriia v shkoli*. № 3. Kyiv. 42–44. (In Ukrainian).

5. Volkovynsky V. M., 1993. Orhanizatsii velykorosiiskykh shovinistiv v Ukraini [Great Russian chauvinist organizations in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. Kyiv. 63–74. (In Ukrainian).

6. Vidrin R., 1908. *Osnovnie momenti studencheskogo dvizheniya v Rossii* [The main points of the student movement in Russia]. Moskva. (In Russian).

7. Georgievskii A. I., 1890. *Kratkii istoricheskii ocherk pravitelstvennikh mer i prednachertanii protiv studencheskikh besporyadkov* [A brief historical outline of government measures designed against student riots]. Sankt-Peterburg. (In Russian).

8. Hlushkovetskyi A. L., 2010. Administratyvnyi resurs na vyborakh do Derzhavnoi dumy Rosiiskoi imperii (na prykladi Podilskoi hubernii) [Administrative resource in the elections to the State Duma of the Russian Empire (on the example of Podilsk province)]. *Zbirnyk naukovykh prats «Politolohichni studii»*. № 1. Kamianets-Podilskyi. 132–145. (In Ukrainian).

9. Honcharova N. O., 2008. Akademichna techiia u studentskomu ta uchnivskomu rusi pochatku XX st. [Academic flow in the student and student movement of the beginning of the 20th century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia*. Vyp. XIV. Vinnytsia. 121–128. (In Ukrainian).

10. Honcharova N. O., 2008. Studentskyi rukh u Pidrosiiskii Ukraini: istoriohrafichnyi ohliad problemy [The student movement in the Sub-Russian Ukraine: a historiographical overview of the problem]. *Intelihentsiia i vlada. Hromadsko-politychnyi naukovyi zbirnyk. Seriia istoriia*. Vyp. 13. Odesa. 177–189. (In Ukrainian).

11. Horokhov V., 1908. *Yz ystoryy studencheskoho dvyzhenyia. 1899–1906* [From the history of the student movement. 1899–1906]. Sankt-Peterburh. (In Russian).

12. Hratsiozi A., 2005. *Viina i revoliutsiia v Yevropi, 1905–1956 rr.* [War and revolution in Europe, 1905–1956]. Kyiv: Osnovy. (In Ukrainian).

13. Hrytsyk L., 2015. Kyivske studentstvo v suspilno-politychnomu zhytti Naddnipranshchyny (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): suchasna ukrainska istoriohrafiia [Kyiv studentship in the social and political life of the Dnieper region (second half of the 19th – beginning of the 20th century): modern Ukrainian historiography]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. Vyp. 31. Kyiv. 86–94. (In Ukrainian).

14. Hrytsyk L. Yu., 2017. Studentstvo v suspilno-politychnomu zhytti naddnipranskoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): istoriohrafiia [Studentship in the social and political life of Transdnieper Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century): historiography]. *Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.06 – istoriohrafiia, dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny*. Kyiv – Pereiaslav-Khmelnytskyi. (In Ukrainian).

15. Hrytsyk L. Yu., 2017. *Inozemna skladova studentskoho rukhu v Naddnipranskii Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: istoriohrafiia* [The foreign component of the student movement in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries: historiography]. Chasopys ukrainskoi istorii. Vyp. 35. Kyiv. 56–63. (In Ukrainian).

16. Huberskyi L. V., 2019. Patryliak I. K., Kolesnyk V. F., Chutkyi A. I. (red.). *Istoriia Kyivskoho universytetu* [History of Kyiv University]. (u 2 t. T. 1). Kyiv: VPTs "Kyivskyi universytet". (In Ukrainian).

17. Gusyatnikov P. S., 1971. *Revolyutsionnoe studencheskoe dvizhenie v Rossii. 1899–1907* [The revolutionary student movement in Russia. 1899–1907]. Moskva. (In Russian).

18. Derhachov O. (kerivnyk avtorskoho kolektyvu), (1996). *Ukrainska derzhavnist u XX stolitti. Istoryko-politolohichnyi analiz*. [Ukrainian statehood in the 20th century. Historical and political analysis]. Kyiv: Politychna dumka. (In Ukrainian).

19. Dymyrov N. F., 2002. Studenty v natsyonalno-osvobodytelnom dvyzhenyy Ukrayny (konets XIX – nachalo XX v.) [Students in the national liberation movement of Ukraine (late 19th – early 20th centuries)]. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*. Vyp. 12. Izmail. 9–13. (In Russian).

20. Doroshenko D., 2007. *Moi spomyny pro davnie mynule (1901–1914 roky)* [My Memories of the Long Past (1901–1914)]. Kyiv: Tempora. (In Ukrainian).

21. Eimontova R. G., 1985. *Russkie universiteti na grani dvukh epokh: ot Rossii krepostnoi k Rossii kapitalisticheskoi* [Russian universities on the brink of two eras: from feudal Russia to capitalist Russia]. Moskva. (In Russian).

22. Zalizniak M., 1910. *Rosiiska Ukraina i yii vidrodzhennie* [Russian Ukraine and its revival]. Lviv. (In Ukrainian).

23. Zaitsev B. P., 2010. Ivashchenko V. Yu., Kadieiev V. I., Kudelko S. M., Myhal B. K., Posokhov S. I. (Uporiad.). *Kharkivskyi universytet XIX – pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv* [Kharkiv University of the 19th – early 20th centuries in the memories of its professors and students]. (u 2 t. T. 2). Kharkiv: Saha. (In Ukrainian).

24. Ivanov A. Ye., 1991. *Visshaya shkola Rossii v kontse XIX – nachale XX vv*. [Higher school of Russia in the late 19th – early 20th centuries]. Moskva. (In Russian).

25. Ivanov A. Ye., 1999. *Studenchestvo Rossii kontsa XIX – nachala XX veka. Sotsialno–istoricheskaya sudba* [Studentship of Russia at the end of the 19th – beginning of the 20th century. Social and historical destiny]. Moskva. (In Russian).

26. Ivanov A. Ye., 1996. Studenchestvo posle pervoi russkoi revolyutsii: obshchestvenno organizatsionnie i politicheskie orientatsii. Shtrikhi k sotsialnomu portretu [Students after the first Russian revolution: social, organizational and political orientations. Touches to a social portrait]. *Revolyutsiya i chelovek: sotsialno-psikhologicheskii aspekt*. Moskva. 68–80. (In Russian).

27. Ivanov A. Ye., 1985. Problemi izucheniya studencheskogo dvizheniya v trekh rossiiskikh revolyutsiyakh [Problems of studying the student movement in three Russian revolutions]. *Intelligentsiya i revolyutsiya. XX vek*. Moskva. 96–102. (In Russian).

28. Ivanov A. Ye., 1995. Universitetskaya politika tsarskogo pravitelstva nakanune revolyutsii 1905–1907 godov [University policy of the tsarist government on the eve of the revolution of 1905–1907]. *Otechestvennaya istoriya*. № 6. Moskva. 93–105. (In Russian).

29. Ivanov A. Ye., 1982. Demokraticheskoe studenchestvo v revolyutsii 1905–1907 gg. [Democratic students in the revolution of 1905–1907]. *Istoricheskie zapiski*. № 107. Moskva. 171–225. (In Russian).

30. *Istoriia Kyivskoho universytetu. 1834–1959* [History of Kyiv University. 1834–1959]. 1959. Kyiv. (In Ukrainian).

31. Kalchenko T. V., 2008. *Kievskii klub russkikh natsionalistov. Istoricheskaya entsiklopediya* [Kyiv club of Russian nationalists. Historical encyclopedia]. Kyiv. (In Russian).

32. *Kievskii universitet. 1834–1984* [Kyiv University. 1834–1984]. 1984. Kyiv. (In Russian).

33. Kovalevskyi M. M., 1960. *Pry dzherelakh borotby. Spomyny, vrazhennia, refleksii* [At the sources of struggle. Memories, impressions, reflections]. Insbruk. (In Ukrainian).

34. Kovtunenko M. K., 2014. Dvizhenie pravogo akademizma v imperatorskom novorossiiskom universitete v nachale XX v. [The movement of right-wing academicism in the Imperial Novorossiysk University at the beginning of the 20th century]. *Vestnik MGOU*. № 1. Moskva. 1–8. (In Russian).

35. Kozhenovskyi M., 2015. *Za Zolotymy voritmy. Suspilno-kulturna diialnist poliakiv u Kyievi v 1905–1920 rokakh* [Behind the Golden Gate. Socio-cultural activity of Poles in Kyiv in 1905–1920]. Kyiv: Dukh i Litera. (In Ukrainian).

36. Kollard Yu., 1972. *Spohady yunatskykh dniv 1897–1906. Ukrainska Studentska Hromada v Kharkovi i Revoliutsiina Ukrainska Partiia* [Memories of youth days 1897–1906. The Ukrainian Student Community in Kharkiv and the Revolutionary Ukrainian Party]. Toronto: Sribna surma. (In Ukrainian).

37. Korotkyi V., 1994. Ulianovskyi V. (Uporiadnyky). *Z imenem Sviatoho Volodymyra: Kyivskyi universytet u dokumentakh, materialakh ta spohadakh suchasnykiv* [With the name of Saint Volodymyr: Kyiv University in documents, materials and memories of contemporaries]. Kyiv. Kn. 2. (In Ukrainian).

38. *Korotki narysy z istorii Kharkivskoho derzhavnoho universytetu im. O. M. Horkoho* [Short essays on the history of Kharkiv State University named after O. M. Gorky]. 1940. Kharkiv. (In Ukrainian).

39. Kruhliak M. E., 2011. Materialne stanovyshche studentiv Pidrosiiskoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [The financial situation of students in Sub-Russian Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th centuries)]. *Istorychna panorama*. 13. Chernivtsi. 7–31. (In Ukrainian).

40. Kruhliak M. E., 2015. *Zhyttia ta pobut studentstva pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st*. [Life and everyday life of students in the Russian Ukraine of the second half of the 19th and early 20th centuries]. Zhytomyr: Volyn. (In Ukrainian).

41. Kruhliak M. E., 2008. Pobut kyivskoho studentstva druhoi polovyny XIX st. [Life of Kyiv students in the second half of the 19th century]. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii: Zbirnyk naukovykh prats*. Kharkiv. 175–184. (In Ukrainian).

42. Kupchik O. R., 2013. Damirov A. U. *Studenti-azerbaidzhantsi goroda Kieva v obshchestvenno-politicheskoi zhizni Ukraini (1900–1917 gg.)* [Azerbaijani students of the city of Kyiv in the socio-political life of Ukraine (1900–1917)]. Kyiv: Izdatelskii dom Dmitriya Burago. (In Russian).

43. Levytska N., 1998 (a). *Akademichnyi studentskyi rukh v Ukraini v kintsi XIX – na pochatku XX st.* [The academic student movement in Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. Kyiv. (In Ukrainian).

44. Levytska N. M., 1998 (b). *Studentstvo v natsionalno-vyzvolnomu rusi Ukrainy naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* [Studentship in the national liberation movement of Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. Kyiv. (In Ukrainian).

45. Marakhov G., 1984. *Kievskii universitet v revolyutsionno-demokraticheskom dvizhenii* [Kyiv University in the revolutionary-democratic movement]. Kyiv. (In Russian).

46. Melgunov S., 1904. *Iz istorii studencheskikh obshchestv v russkikh universitetakh* [From the history of student societies in Russian universities]. Moskva. (In Russian).

47. Mondzik M., 2017. *Poliaky v Tsentralnii ta Skhidnii Ukraini u 1832–1921 rokakh* [Poles in Central and Eastern Ukraine in 1832–1921]. Kyiv: Nika-Tsentr. (In Ukrainian).

48. Nedorez I. Yu., 1989. Iz istorii studencheskogo dvizheniya v Novorossiiskom universitete v 1905–1907 gg. [From the history of the student movement at Novorossiysk University in 1905–1907]. *Tezisi pervoi oblastnoi istoriko-kraevedcheskoi konferentsii posvyashchennoi 200-letiyu g. Odessy "Vospitanie Istoriei" 27–28 iyunya 1989 goda*. Odessa. 48–49. (In Russian).

49. *Odesskii universitet za 75 let (1865–1940).* [Odessa University for 75 years (1865–1940)]. 1940. Odessa. (In Russian).

50. Omelyanchuk I.V., 2000. *Chernosotennoe dvizhenie na territorii Ukrainy (1904–1914 gg.)* [The Black Blood Movement on the territory of Ukraine (1904–1914)]. Kyiv. (In Russian).

51. Posokhov S. I., 2006. *Obrazy universytetiv Rosiiskoi imperii druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. v publitsystytsi ta istoriohrafii* [Images of universities of the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries. in journalism and historiography]. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina. (In Ukrainian).

52. Posokhov I. S., 2010. "Sny Viry Pavlivny": suspilni idealy studentiv rosiiskykh universytetiv XIX – pochatku XX st. ["Dreams of Vera Pavlivna": social ideals of students of Russian universities of the 19th – early 20th centuries]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia istoriia*. Vyp. 42. Kharkiv. 184–196. (In Ukrainian).

53. Posokhov I., 2013. *Studentstvo universytetiv Rosiiskoi imperii XIX – pochatku XX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury* [Studentship at the universities of the Russian Empire in the 19th and early 20th centuries: formation and evolution of the subculture]. Kharkiv. (In Ukrainian).

54. Premysler I., 1958. *Revoliutsiinyi rukh na Ukraini na pochatku XX stolittia (1900–1903 rr.)* [The revolutionary movement in Ukraine at the beginning of the 20th century (1900–1903)]. Kyiv. (In Ukrainian).

55. Purishkevich V., 1914. *Materiali po voprosu o razlozhenii sovremennogo russkogo universiteta* [Materials on the issue of the disintegration of the modern Russian university]. Sankt-Peterburg. (In Russian).

56. *Revolyutsionnoe gnezdo: Iz istorii Novorossiiskogo Universiteta: Delo rektora Zanchevskogo i prorektora Vaskovskogo* [Revolutionary nest: From the history of Novorossiysk University: The case of rector Zanchevsky and vice-rector Vaskovsky]. 1909. Sankt-Peterburg. (In Russian).

57. Rozhdestvenskii S. V., 1902. *Istoricheskii obzor deyatelnosti Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya. 1802–1902* [Historical overview of the Ministry of Public Education. 1802–1902]. Sankt-Peterburg. (In Russian).

58. Samoilenko H. V., 2005. Samoilenko O. H. *Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii* [Nizhyn Higher School: pages of history]. Nizhyn: Vydavnytstvo NDU im. M. Hoholia, TOV Vydavnytstvo "Aspekt-Polihraf". (In Ukrainian).

59. Svatikov S., 1916. *Russkoe studenchestvo prezhde i teper* [Russian studentship before and now]. B. m. (In Russian).

60. Sitnichenko A., 1924. *Molodezh v tsarskom podpole* [Youth in the tsarist underground]. Kharkov. (In Russian).

61. Spektorskii Ye. V., 2007. *Stoletie Kievskogo universiteta sv. Vladimira* [Centenary of Kyiv University of St. Vladimir]. Kyiv: Izdatelsko-poligraficheskii tsentr "Kievskii universitet". (In Russian).

62. Surik A., 1929. Studencheskie bolshevistskie kruzhki v Kharkove (1914–1917 gg.) [Student Bolshevik circles in Kharkiv (1914–1917)]. *Letopis revolyutsii*. № 1 (34). Kharkov. 179–188. (In Russian).

63. Sushko V. T., 1972. Repressii protiv studentov v 1901 g. [Repression against students in 1901]. *Voprosi istorii*. № 4. Moskva. 200–202. (In Russian).

64. Fartuchna H., 2013. Kupchyk O., *Studentstvo m. Kyieva u suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy (1900–1917 rr.)* [Kyiv studentship in the social and political life of Ukraine (1900–1917)]. Kyiv. (In Ukrainian).

65. Finberh L., 2009. Liubchenko V. (Uporiadnyky). *Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy* [Essays on the history and culture of the Jews of Ukrain]. Kyiv: Dukh i Litera. (In Ukrainian).

66. Frommet B., 1912. *Ocherki po istorii studenchestva v Rossii* [Essays on the history of students in Russia]. Sankt-Peterburg. (In Russian).

67. Chernevskii V., 1927. Studencheskie volneniya pered revolyutsiei [Student unrest before the revolution]. *Letopis revolyutsii*. № 1 (22). Kharkov. 13–16. (In Russian).

68. Chertkov V., 1907. *Russkie studenti v osvoboditelnom dvizhenii* [Russian students in the liberation movement]. Moskva. (In Russian).

69. Chortenko A. M., 2010. Polityzatsiia studentstva Naddnieprianskoi Ukrainy naprykintsi XIX–na pochatku XX st. (prychyny, sut, naslidky) [Politicization of studentship in Dnieper Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. (causes, essence, consequences)]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka. Istorychni nauky.* № 19 (206). Luhansk. 230–238. (In Ukrainian).

70. Chortenko A., 2012. Studentstvo v stanovlenni natsionalnoi partiinoi systemy na terytoriiakh Naddnieprianskoi ta Naddnistrianskoi Ukrainy poch. XX st. (porivnialnyi aspekt) [Studentship in the formation of the national party system in the territories of Transnistrian and Transnistrian Ukraine, beginning 20th century (comparative aspect)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. XXXII. Zaporizhzhia. 164–168. (In Ukrainian).

71. Chutkyi A. I., 2020. Akademichnyi soiuz studentiv Kyivskoho komertsiinoho instytutu pochatku XX st. [Academic Union of Students of the Kyiv Commercial Institute of the Beginning of the 20th Century]. *Universum istorii ta arkheolohii*. T. 3 (28). Vyp. 1. Dnipro. 41–59. (In Ukrainian).

72. Chutkyi A. I., 2013. *Kyivskyi komertsiinyi instytut: vytoky ta istorychnyi postup* (1906–1920 rr.) [Kyiv Commercial Institute: Origins and Historical Progress (1906–1920)]. Nizhyn: PP Lysenko M. M. (In Ukrainian).

73. Shchetinina G. I., 1987. *Studenchestvo i revolyutsionnoe dvizhenie v Rossii, poslednyaya chetvert XIX v*. [Studentship and revolutionary movement in Russia, the last quarter of the XIX century]. Moskva. (In Russian).

УДК 94(100)«1914/2025»:001(159.95)
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-8

Присяжнюк Юрій,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
директор Науково-освітнього центру
Українського козацтва,
yu-prysyazhnyuk@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-8324-4681

ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: МЕНТАЛЬНИЙ ВИМІР

Простежено кілька аспектів заявленої теми, зокрема процес кооптації поняття «ментальність» в українську гуманітаристику останніх десятиліть, до якого свого часу виявився причетним автор статті.

Перші ментальні наративи в українській історіографії почали з'являтися у 1990-х рр. Нерідко вони викликали подив, причому навіть у чільних (академічних) істориків. Деякі з них вважали категорію «ментальність» штучно привнесеною, пропонували відмовитися від неї на користь відповідної синонімії, наприклад поняття «самобутність». Всеукраїнської дискусії щодо використання «тимчасово модного», як багатьом здавалося, терміна не відбулося. Натомість пошук альтернатив зберігся. Він був помітним навіть тоді, коли розпочався відхід від системного вивчення паралельного світу минулого, у якому пріоритетне місце належало традиційному (агрокультурному) суспільству.

Напрацьований істориками та їхніми колегами по гуманітарному цеху науковий потенціал дає підстави вважати перспективними інтерпретації подій, явищ, процесів, постатей новітньої історії на «ментальній основі». У такий спосіб буде доцільно характеризувати сутність і злочини тоталітаризму (більшовизму, нацизму), проблеми національної ідентичності, національно-визвольного руху, історичної пам'яті, відповідні комеморативні практики. Для виконання цих завдань автор пропонує використовувати саме «ментальну» концептуальну платформу, оскільки в цьому разі відкриваються додаткові можливості протистояти природній та штучній міфологізації знань.

В умовах сучасної російської агресії, що набула ознак тотальної війни, характерологічний та інтелектуальний виміри новітньої історії України, країн усієї Східної Європи затребувані не лише вузько науковими потребами, а й завданнями національної безпеки. Ця ж обставина мотивує внесення відповідних змін у дидактичну історію.

Ключові слова: *історіографія, науковий синтез, ментальність, агрокультурне суспільство, селянство, новітня історія, національний рух, історична пам'ять.*

Поняття «ментальність» із великим запізненням «приживалося» в українських гуманітарних знаннях, беручи вужче – історичній науці. Цей процес припав на 1990-ті рр. й відбувався в кризових умовах, адже на той час у західних (згідно з традицією сприйняття й поцінування – провідних) гуманітарних науках творення метанаративів на ментальній основі вже втратило привабливість. Тож навіщо було переймати те, що вже перебувало за межами доцільності, – питання радше риторичне. Проте запозичення все ж відбувалося. Прагнення українських служителів Кліо та «тісно пов'язаних» із ними колег по гуманітарному цеху, які вперше отримали по суті безперешкодний доступ до методологічних переваг західної, насамперед французької, історіографії XX ст., створити чи бодай окреслити якісно нові синтези на українському ґрунті, були настільки рішучими, що такі зусилля розглядалися як вповні виправдана, затребувана місія (Афанасьєв О. І., 2014, с. 12). Здебільшого вони були невдалими. Не забуваймо, що в Україні це був період пострадянської трансформації суспільства, отже, достатньо специфічного оновлення гуманітарних наук,

коли більшість дослідників усе ще перебували в полоні матеріалістичного («економічно детермінованого») розуміння історії.

В українській науковій думці початку XXI ст. ментальності, їхня історія сприймалися як сфера «культурних стереотипів, символів, міфів, колективних автоматизмів буденної свідомості» (Савайда О. І., 2020, с. 105). В історіографії, зокрема, її відносили до трьох напрямів («тріади»), покликаних відстежувати «динаміку історичного розвитку духовної сфери», причому як на соціальному рівні, так і індивідуальному (Зашкільняк Л. О., 2007, с. 105). Водночас історики потрапили під вплив постмодерної парадигми й мали визначатися з перспективами ментальної тематики досліджень. Настало відоме сум'яття в епістемології. Почасти воно триває дотепер і потребує окремого аналізу.

Криза, а отже, відмова від метанаративів відбулася не тому, що зник інтерес до історії внутрішнього (паралельного) світу (несвідомого соціуму) як такого, а через зневіру до надмірно політизованих текстів. Утім, науковці й надалі приділяли увагу ментальній проблематиці, окремим її аспектам. В Україні це спостерігалося в синтетичних розвідках таких учених-гуманітаріїв, як М. Попович, К. Возьний, С. Кримський, І. Бойченко, М. Юрій, П. Йолон, Л. Мокляк та ін. (Мокляк Л. І., 2022, с. 111).

У межах переваг відповідного наукового дискурсу вони, серед іншого, характеризували й українську ментальність. Принагідно вказували на її специфіку як певний «культурний маркер» етносу. Дехто навіть наважувався наголошувати на «перевагах» ментальності одного народу над іншими. Проте постмодерне «послаблення жорстких вимог науковості» стримувало подібні наміри (Афанасьєв О. І., 2014, с. 9). На наш погляд, такі характеристики варто уявляти без будь-яких політичних упереджень, суто в контексті сутнісно-смислової гармонії цього явища, що його варто пізнавати через процедуру індивідуації спільноти (етносу як соціуму), а в практичній площині – крізь фіксацію балансу ендогенних противаг архетипів, стереотипів, вірувань, цінностей, способів, традицій. У цій «безмежній» за своєю складністю мозаїкою смислів і впливів можна було розгледіти конкретні культурні особливості українців.

Процес «прописки» ментальності в сучасній українській історіографії так і не сягнув рівня канонічного визнання. Причини цілком зрозумілі, адже продуктивне опанування ментальної парадигми як методу (підходу) не могло тривати в умовах її кризи. До того ж за короткий час українські історики не спромоглися її належно опанувати (навіть у другій половині 2000-х рр. провідні вчені банально запитували один одного: «А що воно таке – ментальність?»). Спроби простежити сутність та історичну трансформацію окремо зафіксованої творчою уявою (сформульованої як предмет дослідження) ментальності були визнані неефективними. Тому під час підготовки дисертацій і на етапі процедури їхнього захисту цей термін здебільшого вилучали з формулювання тем. Наукові керівники, рецензенти, офіційні опоненти рекомендували здобувачам наукового ступеня замінити його на «більш гнучкіший». Прикладом тут може бути кандидатська дисертація, виконана й захищена у 2007 р. черкаським істориком Григорієм Георгізовим. Кінцевий варіант теми цієї спеціальної кваліфікаційної роботи отримав формулювання «Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості» (Георгізов Г. М., 2007). Як можна помітити, ментальність «трансформувалася» у свідомість, хоча саме вона виступала алгоритмом авторських пошуків протягом кількох років. Показово, що в назвах розділів та підрозділів дисертації її також не знайшлося місця. А в прикінцевих висновках, де в ролі об'єкта наукового пошуку вже безальтернативно «панувала» трансформація свідомості українського селянства (у період непу), відголоском до того часу популярної ментальності стала фраза, що в «парадигмі суспільної мети більшовиків було закладено суто теоретичні, філософські, ідеологічні міркування, які суперечили традиційному ментальному розумінню сутності суспільних відносин українським селянством» (Георгізов Г. М., 2007, с. 168). Термін «традиційний» (селянський індивідуалізм тощо) також «підсилив» багато чого з того, що його варто було б віднести до сфери ментального (Георгізов Г. М., 2007, с. 169). Що

й не дивно, оскільки під традиційним зазвичай розуміли такий, що репрезентував усталені норми, звичаї, стандарти мислення й поведінки, а саме вони відбивали той «час довгого тривання», який, згідно з концепцією Ф. Броделя, репрезентував культурний континуум, зокрема світ ментальності (Айтов С. Ш., 2013, с. 45). Загалом таку підміну варто визнати вдалою, адже якраз на ментальному рівні український селянський загал чинив (не)видимий спротив російській (більшовицькій) колективістській експансії – націоналізації власності, атеїстичній пропаганді й агітації, ідеологічно заангажованій і водночас організаційно імпровізованій діяльності різних «комітетів» (комнезамів тощо). Усе це так чи так було привнесено «з практики РРФСР» (Малик Я. Й., 2003, с. 78).

Серед історіографії останнього десятиліття варто виокремити фундаментальну працю Я. Калакури, О. Рафальського, М. Юрія. Ментальність у ній подано в контексті виміру цивілізаційного розуміння історичного процесу, а це загалом вдала спроба творення нового синтезу. Природно, що в ґрунтовній розвідці знайшлося місце таким «базовим» характеристикам паралельного світу історії, як архетипи, особливості етнічного (козацького) менталітету, малоросійство, більшовизм, загалом же – ключовим сторінкам цивілізаційного поступу від (пра) українців до «сучасного мультикультуралізму» [Калакура Я. С., 2017, с. 5].

Метою статті є з'ясувати загальні підходи та перспективи використання ментальних характеристик під час дослідження (інтерпретації) феноменів новітньої історії України.

В останні десятиліття історики потрапили в ситуацію, коли використання поняття «ментальність» зобов'язувало добре подумати над питанням, чи варто взагалі це робити в кожному конкретному випадку? Насамперед тому, що цей термін може не нести жодного додаткового смислового навантаження. Бо й справді важко помітити різницю в таких, скажімо, твердженнях «ментальна зорієнтованість на… манери соціального поводження…» та «зорієнтованість на… манери соціального поводження…» (Присяжнюк Ю. П., 2007, с. 306). Ось ще приклади: ментальна тотальність – тотальність, ментальний синтез релігійності – синтез релігійності, ментальна настанова – настанова, ментальні ступені капіталізації – ступені капіталізації тощо.

Інша пастка приховувалася в площині міждисциплінарній. Історикам важко було погодитися з думкою психологів, які вважали, що «ментальність може бути різною в різних людей і існують різні типи ментальностей, такі як оптимістична, песимістична, гнучка, статична, зосереджена на можливостях або проблемах…» (Ментальність, 2024).

Не заперечуючи факт існування зазначених типів, хоча вони можуть бути поміченими чи не суто в процесі процедури порівняння, а отже, усвідомленої дії, спрямованої на те, аби «стерпіти істину про себе», вважаємо, що ментальність усе-таки явище колективне, а не індивідуальне (Донченко О. А., 2001, с. 19). Воно постає історично й справді колективно, у такий же спосіб еволюціонує. Індивідуальне начало виявляє себе лише в царині репрезентації та популяризації рис (системних ознак). Власне тому історія ментальностей як напрям, коли сягнула вершин популярності, ставила «перед собою завдання дослідити обсяг соціяльних знань того чи іншого *історичного колективу* (курсив мій. – Ю. П.), простежити зміни коґнітивних способів та уявлень…» (Дінцельбахер П. (ред.), 2004, с. 9). Для істориків важливо було встановити, так би мовити, «нижній рівень» ментальності. На наш погляд, такою мірою є сфера глибинної природи людини (соціуму), де може формуватися (генерувати, трансформуватися) його «внутрішня доленосна налаштованість» (Донченко О. А., 2001, с. 6 та ін.). Про ментальність можна вести мову якраз із моменту, коли своєю уявою науковцю вдається зафіксувати цю «субкультурну» гармонію.

Ментальність тісно взаємозалежна з культурою. Вона, з одного боку, формується у взаємодії з нею, тобто з традиціями, звичаями, законами, з іншого – «сама формує культуру» (Требіна М. П. (ред.), 2019, с. 32). Цією комунікацією тривалий час визначалася стійкість цього поняття в науці, і це попри ту обставину, що історики так і не змогли напрацювати йому універсального визначення. Перші ознаки кризи історії ментальностей, як вона сформувалася в

працях представників французької Школи «Анналів» Л. Февра, М. Блока, Ф. Броделя, збіглися з поступовою трансформацією підходу (сфери вивчення минулого) в «гнучкіші» (більш затребувані) моделі історіописання. Цей процес прийнято пов'язувати з поглибленою антропологізацією, що виявилася набагато стійкішою до критики, аніж класична історія ментальностей. Так, італієць К. Гінзбург – один із засновників мікроісторії – зробив значний внесок у вивчення релігійних уявлень європейців ранньомодерної доби, а американо-канадська дослідниця Н. З. Девіс запропонувала «зразкові студії» з гендерної історії та мікроісторії (Davis N. Z., 1975; Ginzburg C., 1999). Як продовжувач соціологічного напряму історії ментальностей, французький соціолог М. Хальбвакс уперше оприлюднив, а його послідовник П. Нора обґрунтував ідею комеморації (історичної пам'яті) (Ковальська-Павелко М., 2020, с. 170; Нора П., 2024, с. 15). Неоціненний внесок у дослідження взаємозв'язку соціального (зовнішнього) й духовного (внутрішнього), причинно-наслідкову взаємозумовленість типових фактів та унікальних подій-казусів зробили французи Л. Ладюрі, Ж. Л. Ґофф, Р. Шартьє, Ж. Дюбі, Г.-В. Ґетц, деякі інші історики. Однією з останніх публікацій є стаття Л. Мокляк, яка, спираючись на ідею глобалізації світу, а отже, зростання ролі «міжкультурного діалогу», визначила ментальний простір сучасної цивілізації як культури (Мокляк Л. І., 2022, с. 114). При цьому поняття «ментальний простір» вона використала як своєрідний «механізм проникнення», пізнання культури. Цінною для нас тут є цитата з міркувань П. Йолона про те, що ментальність «не є чимось окремим від способу сприйняття навколишнього середовища, а саме і є тим способом світосприйняття і світорозуміння, який відрізняє один етнос від другого, одну цивілізацію від іншої, культуру однієї спільноти від культури іншої спільноти…» (Мокляк Л. І., 2022, с. 112). Окрім іншого, Мокляк вкотре нагадала, що ментальність презентує самобутність соціального суб'єкта в усіх сферах буття й діяльності. І саме завдяки її «колективній» сутності «соціальний суб'єкт набуває іпостасі соціальної особистості» (Мокляк Л. І., 2022, с. 112).

Отже, погляди істориків на ментальність певно відрізняються від візії, що її пропонують представники інших гуманітарних наук. Насамперед етнологи, але не лише вони, а й психологи, юристи, філологи (Савайда О. І., 2020, с. 161–165). На відміну від юристів, зокрема, історики зазвичай не схильні вести мову про національну ментальність (менталітет). Передусім тому, що сутність нації розуміють як політичне утворення, а не синонім «поняття етнос (народ)» (Етнічний менталітет, 2024; Малик Я. Й., 2003, с. 77–85). Хоча водночас нічого не мають проти тверджень на кшталт «пізнання ментальності свого народу дає змогу ліпше усвідомити своє національне призначення… (воно. – Ю. П.) також формує основу поваги до інших народів» (Савайда О. І., 2020, с. 162). Щоправда, інспірування таких міркувань мало приносить практичної користі. Річ у тім, що осмислення історії етнічної ментальності – «своєї» чи «чужої» – зазвичай ігнорує (не рідше – вигадує), применшує чи перебільшує ступінь «перетворення навколишнього світу» (Донченко О. А., 2001, с. 334). Власне тому професійні дослідники минулого претендують на «нормальність» своєї історії, при цьому одні так чи так перебільшують, інші виправдовують її особливості. Щодо України, то в пошуках примирення позицій американський історик Тімоті Снайдер зазначив таке: «Україна – найцікавіша країна в Європі. Україна допомагає нам зрозуміти інші країни. Це не те місце, котре визначає Росія. Це місце, яке допомагає нам визначити себе» (Снайдер Т., 2022). Чудовий приклад того, як інверсійність мислення слугує ефективним методом ліпшого розуміння і української минувшини, і світової.

Коли йдеться про ментальні характеристики етносу, ризики для істориків зростають. На відміну, наприклад, від етнологів чи тих же юристів, вони не мають права лишатися «в епосі», особливо якщо досліджувані явища / процеси еволюціонували за її межами (Требіна М. П. (ред.), 2019). Скажімо, наслідки впливу комуністичного тоталітаризму на українців (містян, сельчан, інтелектуальне середовище тощо) хронологічно не виправдано обмежувати 1991 р. А риси ментальності, що їх активізував більшовицький режим, – пасивність особи, імітація та фор-

малізація громадської та трудової активності, невмотивовані амбіційність і хамство, патерналізм (відсутність волі до поліпшення життя власними силами та перекладання вирішення своїх проблем на владу), сподівання на гуманітарну допомогу та ін. – аж ніяк не суто продукт совєтської доби.

Також усупереч загальноприйнятим у гуманітаристиці поняттям у дослідників минувшини є свій термінологічний погляд на явища, що мають «політичне забарвлення» – національна ідентичність, національний рух, УПА й навіть історична пам'ять (згадаймо думку Жака Ле Ґоффа, що історія без уявлень людей – це скалічена, фальшива історія). Ці уявлення (як і переживання, бажання, мотиви) зазвичай не цікавлять упередженого читача, оскільки його мета не передбачає руху «до істини». Ми, ж навпаки, розуміємо його в контексті жорсткого дотримання наукового методу. Принагідно згадаймо виважені концептуальні положення, на які натрапляємо в рекомендаціях Ради Європи, оприлюднених у 2001 р.: «…викладання історії не повинно перетворюватися в інструмент ідеологічних маніпуляцій» (Ткаченко В. М., 2011, с. 147).

Протистояти методологічним маніпуляціям досить непросто. Зважмо на такий випадок. У період «помаранчевої» влади (2007) у Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького відбувся круглий стіл, присвячений історії УПА. У ньому взяли участь два учасники національно-визвольного руху. Під час дискусії студент магістратури висловив банальну думку про те, що, мовляв, історичні події Другої світової війни варто оцінювати «об'єктивно», а саме – вести мову як про «позитивні», так і «негативні» сторони боротьби упівців. На такі слова ветеран УПА Петро Мазуркевич відповів (зі сльозами на очах): «Коли почалася війна, нам було по 16–17 років. Аби захистити Україну, ми взяли зброю і пішли в ліс. Ви, сучасна молодь, можете не любити Бандеру, але ви не маєте права не любити Шевченка. А в нас у кожній землянці висів портрет Кобзаря…».

Сьогодні зберігають актуальність положення багатьох класичних праць, присвячених науковому тлумаченню феномену історичної (під)свідомості та соціального досвіду. Серед них феноменологія школи Едмунда Гуссерля (1859–1938). Ідея інтенціональності, приміром, є універсальним механізмом пізнання, без якого виявлення та розуміння сутності історичних явищ буде невиправдано спрощеним. Річ у тім, що свідомість завжди лишається усвідомленням чогось, а отже, ментальність – відбитком його, тобто того конкретного, що репрезентоване в соціальній практиці. Історики мають зважати на всі його вияви, у тому числі й такі, як сприйняття, пам'ятання, символізм.

Таким чином, еволюція історії ментальності як наукової парадигми в українській історіографії відбувалася за своєрідною зигзагоподібною траєкторією. Завдяки більш-менш вдалим запозиченням, продукуванню власних епістемологічних підходів (синтезів) служителям Кліо вдалося концептуально запровадити до наукового дискурсу дві реальності: 1) так звану об'єктивну реальність, тобто ліпше збагнути історичну дійсність як таку (особливо потужно стосовно середньовічних і ранньомодерних спільнот); 2) суб'єктивну реальність – випрацювати контекст уявлень «про себе», що їх ця реальність генерувала в людей конкретних (суб)культур, історичних епох. Щодо власне традиції новітньої історії України, то було створено достатнє підґрунтя для якісного поглиблення історичних знань, заразом – протистояння популярним маніпулятивним практикам. В умовах перманентної російської агресії це покликано посилювати національну безпеку в царині протидії гібридним методам війни. Щодо методологічних пасток, то потрібно зважати, що частина дослідників і тепер міркують у площині альтернативних студій, інакше кажучи, свідомо або ні недооцінюють принципи історичної науки. Власне тому в їхніх розвідках ментальність усе ще зазнає «розквіту», «піднесення», «руйнації», «чинить спротив», «береже вірність ідеалам».

Список літератури

1. Айтов С. Ш., 2013. Філософія історії Фернана Броделя: історично- антропологічний аспект. *Гуманітарний журнал.* № 4. 44–48.
2. Афанасьєв О. І., 2014. Гуманітарні науки і гуманітаристика. *Вісник Дніпропетровського університету*. Т. 22. Вип. 24. Філософія. 9–14.
3. Георгізов Г. М., 2007. *Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості.* Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Київ.
4. Дінцельбахер П. (ред.), 2004. *Історія європейської ментальности*. Львів: Літопис.
5. Донченко О. А., 2001. Романенко Ю. В. *Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення)*. Київ: Либідь.
6. Етнічний менталітет це, 2024. *Психологічна енциклопедія.* [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.psykholoh.com/post/етнічний-менталітет-це (дата звернення: 17.01.2025).
7. Зашкільняк Л. О., 2007. Інтелектуальна історія як дослідницький простір сучасної української історіографії. *ІІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу».* Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: доп. та повідомл.: в 3 т. / гол. ред. І. Коцан. Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки. Т. 1. 104–108.
8. Калакура Я. С., 2017. Рафальський О. О., Юрій М. Ю. *Ментальний вимір української цивілізації*. Київ: Генеза.
9. Ковальська-Павелко М., 2020. Мілітарні комеморативні практики як складова історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну. *Проблеми політичної історії України*. Вип. 15. 168–180.
10. Малик Я. Й., 2003. Економічна політика більшовиків в українському селі в 1919–1920 рр. як передумова Голодомору 1933 р. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* № 493: Держава та армія. 77–85.
11. Ментальність це, 2024. *Психологічна енциклопедія.* [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.psykholoh.com/post/ментальність-це (дата звернення: 17.01.2025).
12. Мокляк Л. І., 2022. Культура як ментальний простір цивілізації. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія.* № 2. 110–115.
13. Нора П., 2014. *Теперішнє, нація, пам'ять*. Київ: ТОВ «Вид-во «Кліо».
14. Присяжнюк Ю. П., 2007. *Українське селянство Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. як соціоментальна історична спільнота.* Дис. … д-ра іст. наук: 07.00.01. Черкаси.
15. Савайда О. І., 2020. Українська ментальність поміж ментальностей народів світу. *Соціально-правові студії.* Вип. 2. 161–165.
16. Снайдер Т., 2022. «Україна допомагає нам визначити себе». *Локальна історія*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://localhistory.org.ua/texts/ statti/timoti-snaider-ukrayina-dopomagaie-nam-zrozumiti-sebe/ (дата звернення: 18.01.2025).
17. Ткаченко В. М., 2011. Історична істина в просторі і часі. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Історичні науки: зб. наук. пр.* Ізмаїл. Вип. 30. 132–148.
18. Требіна М. П. (ред.), 2019. *Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції*. Харків: Право.
19. Davis N. Z., 1975. *Society and Culture in Early Modern France: Eight Essays*. Stanford, California: Stanford University Press.
20. Ginzburg C., 1999. *Il formaggio e i vermi: il cosmo di un mugnaio del '500*. T. 10. Einaudi.

Yuriy Prysiazhniuk

PROSPECTS FOR RESEARCHING CURRENT ISSUES IN MODERN UKRAINIAN HISTORY: A MENTAL DIMENSION

Several aspects of the stated topic are examined, including the process of integrating the concept of "mentality" into Ukrainian humanities over the past decades, in which the author of this article has been involved.

The first mental narratives in Ukrainian historiography began to emerge in the 1990s. They often caused surprise, even among leading academic historians. Some of them considered the category of "mentality" to be artificially introduced and proposed replacing it with synonymous terms, such as "identity". A nationwide discussion about the appropriateness of using this "fashionable" term never took place, but the search for alternatives continued. This search remained relevant even as the study of the traditional agrarian society as the foundation of the past started to decline in popularity.

The academic achievements of historians and representatives of other humanities disciplines create the foundation for the promising application of the mental approach to interpreting events, phenomena, and processes in modern history. This approach can be particularly useful in analyzing totalitarian regimes (Bolshevism, Nazism), issues of national identity, the national liberation movement, historical memory, and commemorative practices. The author suggests employing a "mental" conceptual framework, as it provides additional opportunities to counteract both natural and artificial mythologization of knowledge.

In the context of the ongoing Russian aggression, which has taken the form of total war, the characterological and intellectual analysis of modern history in Ukraine and Eastern Europe has not only academic but also practical significance. Specifically, it becomes crucial for ensuring national security. This circumstance also necessitates changes in the way history is taught.

Key words: *historiography, scientific synthesis, mentality, agrarian society, peasantry, modern history, national movement, historical memory.*

References

1. Aitov S. Sh., 2013. Filosofiia istorii Fernana Brodelia: istoryko-antropolohichnyi aspekt [Fernand Braudel's philosophy of history: historical and anthropological aspect]. *Humanitarnyi zhurnal*. 4. 44–48. (In Ukrainian).

2. Afanasiev O. I., 2014. Humanitarni nauky i humanitarystyka [Humanities and humanities]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu*. 22. 24. Filosofiia. 9–14. (In Ukrainian).

3. Georgizov H. M., 2007. *Ukrainske selianstvo doby nepu: dynamika politychnykh nastroiv ta svidomosti* [The Ukrainian peasantry of the NEP era: the dynamics of political attitudes and consciousness]. Dys. … kand. ist. nauk: 07. 00. 01. Kyiv. 199. (In Ukrainian).

4. Dintselbakher P. (ed.), 2004. *Istoriia yevropeiskoi mentalnosty* [The history of the. Lviv: Litopys. (In Ukrainian).

5. Donchenko O. A., 2001. Romanenko Yu. V. *Archetypy sotsialnoho zhyttia i polityka (Hlybynni rehuliatyvy psykhopolitychnoho povsiakdennia)* [Archetypes of social life and politics (Deep regulations of psychopolitical everyday life)]. Kyiv. Lybid. (In Ukrainian).

6. Etnichnyi mentalitet tse [This is ethnic mentality], 2024. *Psykholohichna entsyklopediia.* [Online]: Available from: https://www.psykholoh.com/post/етнічний-менталітет-це [Accessed: 17.01.2025]. (In Ukrainian).

7. Zashkilniak L. O., 2007. Intelektualna Istoriia yak doslidnytskyi prostir suchasnoi ukrainskoi istoriografii [Intellectual history as a research space of modern Ukrainian historiography]. *III Mizhnarodnyi naukovyi kongres ukrainskych istorykiv "Ukrainska istorychna nauka na shliakhu tvorchoho postupy"*. Lutsk, 17–19 travnia 2006 r.: dop. ta povidoml.: v 3 t. / hol. red. I. Kotsan. Lutsk: RVV "Vezha" VDU im. Lesi Ukrainky. 1. 104–108. (In Ukrainian).

8. Kalakura Ya. S., 2017. Rafalskyi O. O., Yurii M. Yu. *Mentalnyi vymir ukrainskoi tsyvilizatsii* [The mental dimension of Ukrainian civilization]. Kyiv. Geneza. (In Ukrainian).

9. Kovalska-Pavelko M., 2020. Militarni komemoratyvni praktyky yak skladova istorychnoi pamiati ukrainskoho narodu pro Druhu svitovu viinu [Military commemorative practices as a component of the historical memory of the Ukrainian people about the Second World War]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*. 15. 168–180. (In Ukrainian).

10. Malyk Ya. Y., 2003. Ekonomichna polityka bilshovykiv v ukrainskomu seli v 1919–1920 rr. yak peredumova Holodomoru 1933 r. [The economic policy of the Bolsheviks in the Ukrainian countryside in 1919–1920 as a prerequisite for the Holodomor of 1933]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika"*. 493. 77–85. (In Ukrainian).

11. Mentalnist tse [This is the mentality], 2024. *Psykholohichna entsyklopediia.* [Online]: Available from: https://www.psykholoh.com/post/ментальність-це [Accessed: 17.01.2025]. (In Ukrainian).

12. Mokliak L. I., 2022. Kultura yak mentalnyi prostir tsyvilizatsii [Culture as the mental space of civilization]. *Visnyk NAU. Seriia: Filosofiia. Kulturolohiia.* 2. 110–115. (In Ukrainian).

13. Nora P., 2014. *Teperishnie, natsiia, pamiat* [The present, the nation, memory]. Kyiv. TOV "Klio". (In Ukrainian).

14. Prysiazhniuk Yu., 2007. *Ukrainske selianstvo Naddnipranshchyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. yak sotsiomentalna istorychna spilnota* [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th – beginning of the 20th century]. Dys. … d-ra ist. nauk: 07. 00. 01. Cherkasy. (In Ukrainian).

15. Savaida O. I., 2020. Ukrainska mentalnist pomizh mentalnostei narodiv svitu [Ukrainian mentality among the mentalities of the peoples of the world]. *Sotsialno-pravovi studii*. 2. 161–165. (In Ukrainian).

16. Snaider T., 2022. “Ukraina dopomahaie nam vyznachyty sebe” [“Ukraine helps us define ourselves”]. *Lokalna istoriia.* [Online]: Available from: https://localhistory.org.ua/texts/statti/timoti-snaider-ukrayina-dopomagaie-nam-zrozumiti-sebe/ [Accessed: 17.01.2025]. (In Ukrainian).

17. Tkachenko V. M., 2011. Istorychna istyna v prostori i chasi [Historical truth in space and time]. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Istorychni nauky: zb. nauk. pr.* Izmail. 30. 132–148. (In Ukrainian).

18. Trebina M. P. (ed.), 2019. *Polityko-pravova mentalnist ukrainskoho sotsiumu v umovakh yevropeiskoi integratsii* [Political and legal mentality of Ukrainian society in the conditions of European integration]. Kharkiv. Pravo. (In Ukrainian).

19. Davis N. Z., 1975. *Society and Culture in Early Modern France: Eight Essays.* Stanford, California: Stanford University Press. (in English).

20. Ginzburg C., 1999. *Il formaggio e i vermi:il cosmo di un mugnaio del ‘500*. 10. Einaudi. (In French).

УДК 94(477)«1950/1980»316.7:008:001.891
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-9

Щербаков Максим,
аспірант кафедри історії України,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
shcherbakov.maksym2324@vu.cdu.edu.ua
ORCID ID: 0009-0004-6276-1697

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ МОЛОДІ УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1950-х – 1980-х рр.

У статті здійснено спробу аналізу та синтезу (узагальнення) наукового доробку українських істориків, що побачив світ у добу державної незалежної України і був присвячений проблемі культурного життя молоді УРСР другої половини 1950-х–1980-х рр. Встановлено, що загалом тематика праць виявилася спрямованою на вивчення таких аспектів, як вплив етнонаціональної політики московського комуністичного режиму на молодь УРСР, її повсякденне життя, більш конкретно – характер і специфіку діяльності контрольованих владою молодіжних організацій тощо. При цьому науковці переважно зосереджували увагу на окремих соціокультурних групах – здобувачах середньої (учнях) та вищої (студентах) освіти. Принагідно не оминали проблем субкультур, що стали феноменом культурного життя УРСР досліджуваної епохи. У 2020-х рр. наукові інтерпретації різних аспектів культурного життя молоді розширили дисертації О. Лаврут, Н. Новородовської, В. Поповича.

Окремі частини культурного життя молоді висвітлені в дослідженнях, присвячених радянській етнонаціональній політиці в УРСР. Варто наголосити на ґрунтовній розвідці Ю. Каганова. Зростанню інтересу науковців до молодіжного (студентського) середовища особливо посприяв такий методологічний напрям, як історія повсякдення.

Загалом сучасна українська історіографія розглядає культурне життя молоді УРСР другої половини 1950-х–1980-х рр. як складне суспільно-історичне явище, що акумулювало й відображало взаємодію офіційної ідеології та дедалі зростаючих за своєю популярністю неформальних культурних практик (пізніше – структур). При цьому увага дослідників лишилася зосередженою, як і раніше, переважно на державній (партійній) політиці, а студії сприйняття / репрезентації культурних і соціальних процесів самою молоддю УРСР усе ще перебувають осторонь наукових пізнавальних інтересів.

Ключові слова: *молодь, УРСР, культурне життя, студентство, освіта, субкультури, історіографія.*

Радянська політика у сфері культури та ідентичності в Українській РСР другої половини 1950-х – 1980-х рр. стала предметом численних історичних досліджень. Більшість із них припало вже на добу незалежності. При цьому увага істориків лишалася зосередженою переважно на державній політиці та діях відповідних силових структур у зазначеній сфері. Водночас розвиток нових наукових підходів в історичній науці, зокрема, пов'язаних із культурною антропологією та історією повсякдення, дедалі більше зосереджує увагу науковців на людському вимірі складних історичних процесів. У такому контексті набула актуальності потреба з'ясувати сучасний стан наукового вивчення проблеми культурного життя молоді в УРСР у другій половині 1950-х – 1980-х рр. в українській історіографії.

Історіографія окремих аспектів культурного життя молоді УРСР знайшла відображення в працях сучасних українських істориків. Зокрема, аналіз історіографії такого аспекту культурного життя молоді УРСР, як повсякденне життя студентства другої половини 1950-х – 1980-х рр., здійснено в тематичній статті В. Поповича (Попович В., 2020). Візії сучасної історіографії щодо шкільництва в УРСР 1940-х – 1980-х рр. вивчала О. Лаврут (Лаврут О., 2021). Цей перелік можна продовжувати, проте існує потреба в комплексному дослідженні культурного життя молоді УРСР зазначеного періоду, у якому молодь була б розглянута як цілісна соціокультурна верства тогочасного українського суспільства.

Метою статті є з'ясувати й оцінити науковий доробок сучасних українських істориків проблеми культурного життя молоді УРСР другої половини 1950-х – 1980-х рр.

Вплив радянської культурної політики на молодь УРСР достатньо добре висвітлено в сучасних наукових працях, присвячених культурному життю й етнонаціональній політиці УРСР другої половини 1950-х – 1980-х рр. Зокрема, варто наголосити на ґрунтовному науковому доробку Ю. Каганова (Каганов Ю., 2019). Автор аргументовано розкриває роль радянської системи освіти як інструменту формування «нової радянської людини». Наголошує, що природне прагнення молоді до самовираження регулярно брало гору, спонукало учнів і студентів до нонконформізму. Також дослідник проаналізував широкий спектр виявів інакомислення молоді – від культурних смаків та окремих висловлювань до створення організацій антирадянського спрямування (Каганов Ю., 2018). До теми виховання радянських цінностей у студентської молоді звернувся В. Попович (Попович В., 2022).

Різні аспекти культурного й освітнього досвіду учнівської молоді в УРСР другої половини 1940-х – 1980-х рр. висвітлені в дисертації О. Лаврут (Лаврут О., 2021). Вона характеризує радянську школу як місце соціалізації учнівської молоді та інструмент для світоглядного формування «радянської людини» (Лаврут О., 2021, с. 330). Дослідниця звертає увагу на мовну ситуацію в шкільній системі УРСР, зазначає, що частка дітей, які навчалися українською мовою, поступово скорочувалася. Зменшувалася й частка учнів, які здобували освіту угорською, польською та іншими мовами національних меншин (Лаврут О., 2021, с. 300).

Досліджуючи радянську мовно-культурну політику в УРСР, висвітлює деякі аспекти радянської державної політики щодо молоді Н. Новородовська (Новородовська Н., 2023). Вона, зокрема, вказує на виховання в молоді конформізму як чинника, що сприяв відмові численного населення СРСР від рідної мови та культури (Новородовська Н., 2023, с. 74). Принагідно зазначає, що комуністична система планувала формувати нову ідентичність саме через молоде покоління, що зумовлювало «активні зусилля влади в освітній сфері» (Новородовська Н., 2023, с. 76).

Варто зазначити, що сучасні дослідники зосереджують увагу переважно на державній політиці щодо молоді в УРСР, зокрема, спрямованій на юнаків і дівчат, діяльності державних, партійних та підконтрольних їм інституцій. Водночас потенційним полем для розширення історичних досліджень є людський вимір культурного життя періоду «будівництва комунізму» («розвиненого соціалізму»), вивчення специфіки сприйняття культурних і соціальних процесів самою молоддю.

У сучасній історичній науці дедалі більшої популярності набуває вивчення історії повсякдення. Тож не оминули увагою українські історики й повсякденне життя молоді. Ця проблема стало предметом дослідження в дисертації К. Богатирчук. На широкому фактологічному матеріалі авторка дійшла висновку, що процес соціалізації дітей і підлітків у роки «застою» був сферою особливої уваги з боку держави. У підростаючих поколінь можновладці всіх рівнів намагалася виховувати відданість комуністичній партії, що виявлялося у виховній роботі, діяльності піонерських і комсомольських організацій, атеїстичній пропаганді, організованих формах дозвілля тощо (Богатирчук К., 2017, с. 82–83). Загалом піонерська та комсомольська організації мали значний вплив на формування світогляду учнівської молоді (Богатирчук К., 2017, с. 94). Річ у тім, що так чи так, але все офіційне дозвілля школярів було пронизане комуністичною ідеологією (Богатирчук К., 2017, с. 160). Водночас на розвиток молоді впливало самоорганізоване дозвілля, зокрема проведення часу з друзями на вулиці (Богатирчук К., 2017, с. 190–193).

Соціально-побутові аспекти повсякденного життя київського студентства 1960–1970-х рр. досліджувала О. Кропивко. Ця дослідниця здійснила аналіз законодавчої бази соціально-побутової інфраструктури закладів вищої освіти в УРСР, значну увагу приділила реаліям життя, з якими здобувачі вищої освіти стикалися на практиці (Кропивко О., 2016). Знову ж таки, сприйняття й поцінування наявних побутових умов самими студентами авторка оминула увагою.

Про деякі аспекти діяльності клубів творчої молоді у 1960-х рр. ідеться в дослідженні О. Бажана. Дослідник окреслив значення клубів творчої молоді в національно-культурному відродженні України кінця 1950-х – 1960-х рр. Спираючись на виявлені архівні джерела, Бажан уточнює відомості про склад клубу творчої молоді «Сучасник» (м. Київ) та існування Клубу творчої молоді у м. Придніпровську Дніпропетровської області (Бажан О., 2006).

Окремим напрямом в історичних студіях щодо культурного життя молоді УРСР другої половини 1950-х – 1980-х рр. стало дослідження молодіжних субкультур зазначеного періоду. Зокрема, неформальні молодіжні організації в Україні в 1960–1980-х рр. потрапили в пізнавальний об'єктив С. Сороки. Авторка здійснили успішну спробу їхньої класифікації, проаналізувала походження та причини виникнення. Особливу увагу Сорока звернула на відносини між «неформалами» і радянською владою та суспільством загалом (Сорока С., 2002).

Зародженню клубної культури в Києві в добу «відлиги» та її подальшому розвитку до початку 1990-х рр. присвячене дослідження К. Диси. На прикладі діяльності київських рок-клубів авторка розглянула специфіку взаємодії між молодіжним середовищем і комуністичним режимом, вплив молодіжних субкультур на становлення та функціонування клубів Києва, а також їхні роль і місце в міському просторі (Диса К., 2016).

У сучасній українській історіографії культурне життя молоді УРСР другої половини 1950-х – 1980-х рр. стало об'єктом дослідження з використанням різноманітних методологічних підходів, що охоплюють соціальну та культурну історію. Дослідники з'ясовували як офіційну, так і неформальну культуру, звертали увагу на взаємодію між державною ідеологією та молодіжними субкультурами. Московська комуністична влада та її виконавці на місцях здійснювали в УРСР активну культурну політику, спрямовану на формування «нової радянської людини». Чи не найважливішим «механізмом» тут виступала освіта. Попри жорсткий контроль, частина молоді УРСР шукала альтернативні форми культурного самовираження. Тож не випадково деякі історики приділяють феномену молодіжних субкультур.

Таким чином, сучасна українська історіографія розглядає культурне життя молоді УРСР як складне соціокультурне явище, що відображає «наслідки» багатьох взаємовпливів, у тому числі офіційної комуністичної ідеології та неформальних культурних практик (структур). Дослідження цього періоду на основі сучасних теоретико-методологічних засад відкриває перспективу глибшого розуміння процесів культурного розвитку (трансформації) молоді, що опосередковано дають змогу ліпше розуміти сучасні пертурбації в Україні. Водночас проблема сприйняття культурних і соціальних процесів самою молоддю УРСР залишається маловивченою, що мотивує подальші тематичні розвідки.

Список літератури

1. Бажан О. Г., 2006. Діяльність клубів творчої молоді в Україні в 1960-х роках у першоджерелах. *Краєзнавство*. № 1–4. 80–82.

2. Богатирчук К. О., 2017. *Повсякденне життя дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. XX ст.). Дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України».* Київ.

3. Диса К. Л., 2016. Становлення і розвиток клубної культури у радянському і пострадянському Києві (1960–1990-ті рр.). *Наукові записки НаУКМА.* Т. 182. Історичні науки. 56–61.

4. Каганов Ю. О., 2018. Інакомислення молоді в УРСР 1950–1970-х рр. як виклик «ідеологічній єдності» радянського суспільства. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 129. 50–55.

5. Каганов Ю. О., 2019. *Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія*. Запоріжжя: Інтер-М.

6. Кропивко О., 2016. Повсякденне життя київського студентства у 1960–1970-х рр.: соціально-побутові аспекти. *Київські історичні студії.* № 1. 141–145.

7. Лаврут О., 2021. Школа в Українській РСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х років: сучасні візії. *Емінак.* № 4 (36). 171–182.

8. Лаврут О. О., 2021. *Радянська школа у другій половині 1940-х – кінці 1980-х рр.: вимір України. Дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»*. Вінниця; Черкаси.

9. Новородовська Н. О., 2023. *Мовна політика в УРСР (1960–1980-х рр.): соціокультурний вимір. Дис. ... д-ра філософії: спец. 032. «Історія та археологія».* Переяслав.

10. Попович В. В., 2020. Повсякденне життя студентів УРСР другої половини XX ст. в сучасній українській історіографії: акценти та візії. *Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія*. *Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди*. Вип. 57. 143–150.

11. Попович В., 2022. Виховання радянських цінностей у студентства в умовах академічного повсякдення у 60–80-х рр. XX ст. (за матеріалами періодичних видань Харківських ВНЗ). *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Т. 31, № 1. 95–102.

12. Попович В. В., 2024. *Студентство в контексті радянських соціально-політичних реалій у 1960–1980-ті роки (за матеріалами газет вищих навчальних закладів Харкова). Дис. ... д-ра філософії: спец. 032 «Історія та археологія».* Харків.

13. Сорока С. В., 2002. Неформальні молодіжні організації в Україні у 60–80-х роках XX століття. *Наукові праці МДУ*. Вип. 9. Політичні науки. 128–133.

14. Федик Л. Б., 2020. Форми протидії молодіжному субкультурному руху в СРСР у 1940–1960-х рр.: історико-правовий аспект. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право.* Вип. 9 (21). 99–109.

15. Шкурко І. І., 2020. Соціально-ціннісні ініціативи студентів у 60-х – на початку 70-х років XX століття. *Вісник аграрної історії: науковий журнал.* Вип. 31–32. 126–133.

Maksym Shcherbakov

MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF CULTURAL LIFE OF THE YOUTH OF THE UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF OF THE 1950s – 1980s

The article attempts to analyse and synthesize (generalize) the scientific contribution of Ukrainian historians, which was published during the period of state independence of Ukraine and was devoted to the problem of the cultural life of the youth of the Ukrainian SSR in the second half of the 1950s – 1980s. It was established that in general the subject of the works was aimed at studying such aspects as the influence of the ethno-national policy of the muscovite communist regime on the youth of the Ukrainian SSR, their everyday life, more specifically – the nature and specifics of the activities of youth organizations controlled by the government, etc. At the same time, scientists mainly focused on individual socio-cultural groups – secondary (pupils) and higher (students) education applicants. Occasionally, they did not bypass the problems of subcultures, which became a phenomenon of the cultural life of the Ukrainian SSR of the studied era. In the 2020s, scientific interpretations of various aspects of the cultural life of youth were expanded by the dissertations of O. Lavrut, N. Novorodovska, V. Popovych.

Certain aspects of the cultural life of youth are highlighted in studies devoted to Soviet ethno-national policy in the Ukrainian SSR. It is worth emphasizing the thorough research of Yu. Kahanov. The growth of interest of scientists in the youth (student) environment was especially promoted by such a methodological direction as the history of everyday life.

In general, modern Ukrainian historiography considers the cultural life of the youth of the Ukrainian SSR in the second half of the 1950s – 1980s as a complex socio-historical phenomenon that accumulated and reflected the interaction of official ideology and increasingly popular informal cultural practices (later – structures). At the same time, the attention of researchers remained focused, as before, mainly on state (party) policy, and studies of the perception/representation of cultural and social processes by the youth of the Ukrainian SSR themselves are still outside the scope of scientific cognitive interests.

Key words: *youth, Ukrainian SSR, cultural life, students, education, subcultures, historiography.*

References

1. Bazhan O. H., 2006. Diialnist klubiv tvorchoyi molodi v Ukraini v 1960-h rokah u pershodzherelah [Activities of Creative Youth Clubs in Ukraine in the 1960s in Primary Sources]. *Kraieznavstvo – Local Lore*. 1–4. 80–82. (In Ukrainian).

2. Bogatyrchuk K. O., 2017. Povsiakdenne zhyttia ditey I pidlitkiv shkilnoho viku v Ukrainskiy RSR (druha polovyna 60-h – persha polovyna 80-h rr. 20 st.) [Everyday Life of Children and Youth in the Ukrainsan SSR (Late 1960's – Early 1980's)]. *Candidate's thesis.* Kyiv. (In Ukrainian).

3. Dysa K. L., 2016. Stanovlennia i rozvytok klubnoyi kultury u radianskomy I postradianskomu Kyievi (1960–1990-ti rr.) [Formation and Development of Club Culture in Soviet and Post-Soviet Kyiv (1960–1990s)]. *Naukovi zapysky NaUKMA – Scientific Notes of the NaUKMA*. 182. Historical sciences. 56–61. (In Ukrainian).

4. Fedyk L. B., 2020. Formy protydii molodizhnomy subkulturnomu ruhu v SRSR u 1940–1960-h rr.: istoryko-pravovyi aspect [Forms of Counteraction to the Youth Subcultural Movement in the USSR in the 1940s–1960s: Historical and Legal Aspect]. *Naukovo-informaciynyi visnyk Ivano-Frankivskoho universitety prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Seriia: Pravo. – Scientific and Informational Bulletin of the King Danylo Halytsky University of Law of Ivano-Frankivsk. Series: Law.* 9 (21). 99–109. (In Ukrainian).

5. Kahanov Y. O., 2018. Inakomyslennia molodi v URSR 1950–1970-h rr. yak vyklyk "ideologichiy yednosti" radianskoho suspilstva [Dissent Among Youth in the Ukrainian SSR in the 1950s–1970s as a Challenge to the "Ideological Unity" of Soviet Society]. *Hileya: naukovy visnuk – Hileya: Scientific Bulletin*. 129. 50–55. (In Ukrainian).

6. Kahanov Y. O., 2019. *Konstruyuvannia "radianskoyi liuduni" (1953–1991): ukrainska versiya [Constructing a "Soviet Human" (1953–1991]: Ukrainian Version).* Zaporizhzhia: Inter-M. (In Ukrainian).

7. Kropyvko O., 2016. Povsiakdenne zhyttia kyivskoho studentsva u 1960–1970-h rr.: socialno-pobutovi aspekty [Everyday Life of Kyiv Students in the 1960s–1970s: Social and Everyday Aspects]. *Kyiv Historical Studies*. 1. 141–145. (In Ukrainian).

8. Lavrut O., 2021. Shkova v Ukrainskiy RSR u drugi polovyni 1940-h – kintsi 1980-h rr.: suchasni vizii [School in the Ukrainian SSR in the Second Half of the 1940s – the End of the 1980s: Modern Visions]. *Eminak – Eminak*. 4. 171–182. (In Ukrainian).

9. Lavrut O. O., 2021. Radianska shkola u drugiy polovyni 1940-h – kintsi 1980-h rr.: vymir Ukrainy [Soviet School in the Second Half of the 1940s – the End of the 1980s: the Dimension of Ukraine]. *Doctor's thesis.* Vinnytsia – Cherkasy. (In Ukrainian).

10. Novorodovska N. O., 2023. Movna polityka URSR (1960–1980-s rr.): sociokulturnyi vymir [Language Policy in the Ukrainian SSR (1960–1980s): Socio-Cultural Dimension]. *Doctor's thesis.* Pereyaslav. (In Ukrainian).

11. Popovych V. V., 2020. Povsiakdenne zhyttia studentiv URSR drugoi polovyny 20 st. v suchasniy ukrainskiy istoriohrafii: akcenty ta visii [Everyday Life of Students of the Ukrainian SSR in the Second Half of the 20th Century in Modern Ukrainian Historiography: Accents and Visions]. *Zbirnyk naukovych prats. Seriya "Istoriia i heohraphiia". Harkiv. nac. ped. un-t im. H. S. Skovorody – Collection of Scientific Papers. Series "History and Geography". H. S. Skovoroda National Pedagogical University of Kharkiv*. 57. 143–150. (In Ukrainian).

12. Popovych V., 2022. Vyhovannia radianskyh tsinnostey u studentstva v umovah akademichnoho povsiakdennia u 60-80-x rr 20 st. (za materialamy periodychnyh vydan Harkivskykh VNZ) [Education of Soviet Values Among Students in the Conditions of Academic Everyday Life in the 60s–80s of the 20th Century (Based on Materials from Periodicals of Kharkiv HEIs]. *Doslidzennia z istorii I filosofii nauky I techniky – Studies in the History and Philosophy of Science and Technology*. 31, 1. 95–102. (In Ukrainian).

13. Popovych V. V., 2024. Studentstvo v konteksti radianskyh socialno-politychnyh realiy u 1960–1980-s roky (za materialamy hazet vyshchyh navchalnyh zakladiv Harkova) [Student Life in the Context of Soviet Socio-Political Realities in the 1960s–1980s (Based on Materials from Newspapers of Higher Educational Institutions in Kharkiv]. *PhD's thesis.* Kharkiv. (In Ukrainian).

14. Soroka S. V., 2002. Neformalni molodizhni orhanizacii v Ukraini u 60–80-h rokah 20 st. [Informal Youth Organizations in Ukraine in the 60s–80s of the 20th Century]. *Naukovi praci MDU – Scientific Works of Mariupol State University.* 9. 128–133. (In Ukrainian).

15. Shkurko I. I., 2020. Socialno-tsinnisni initsiatyvy studentiv u 60-h – na pochatku 70-h rokiv 20th st. [Social and Value Initiatives of Students in the 60s – Early 70s of the 20th Century]. *Visnyk ahrarnoyi istorii – Bulletin of Agrarian History: Scientific Journal*. 31–32. 126–133. (In Ukrainian).

УДК 930.1:94(477.65)+725.94(477.65)
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-10

Безверха Вікторія,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
bezver2017@gmail.com
ORCID ID: 0009-0007-5723-8625

Філоретова Лариса,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
larisafiloretova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7177-4933

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО В. І. ГРИГОРОВИЧА В ГАЗЕТНІЙ ПРЕСІ ТА МОНУМЕНТАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ КРОПИВНИЦЬКОГО

У 2025 році виповнюється 210 років з дня народження видатного славіста, педагога, етнографа, археолога, професора Віктора Івановича Григоровича. У пропонованій статті проаналізовано публікації, присвячені В. І. Григоровичу, які були надруковані в пресі Кіровоградщини протягом 1991–2014 років. Авторами опрацьовано газети «Народне слово», «21-й канал», «Вечірня газета», «Кіровоградська правда» та «Вєдомості плюс».

Більшість з матеріалів у пресі щодо В. І. Григоровича пов'язана з пам'ятними датами. Публікації в пресі підготовлені місцевими краєзнавцями. Вони висвітлюють біографічні дані, науковий доробок, педагогічну діяльність та спрямовані на збереження історичної пам'яті про вченого. Визначено дві основні групи публікацій у місцевій пресі. До першої належать статті, що зосереджуються на біографії та дослідницькій діяльності Віктора Григоровича. Другу групу представляють матеріали, що розкривають питання встановлення та збереження монументальних пам'ятників В. І. Григоровичу. Можна простежити, що в статтях окремо акцентовано на збереженні пам'яті про Віктора Івановича Григоровича як видатну постать у контексті регіональної історії. Варто відзначити, що майже в кожній з публікацій згадується переїзд В. Григоровича до нашого міста та його намір провести ґрунтовне етнографічне й історичне дослідження на Півдні України.

Дослідження показує, що місцева преса відіграє важливу роль у формуванні історичної пам'яті, наголошуючи на значущості вшанування спадщини видатного науковця. Збереження пам'ятників та посилення уваги до наукового доробку В. І. Григоровича є важливими складниками культурного простору міста Кропивницького.

Ключові слова: *Віктор Григорович, учений-славіст, газетна преса, історична спадщина, пам'ятник.*

У 2025 році виповнюється 210 років від дня народження Віктора Івановича Григоровича (1815–1876), його постать та спадщина залишається актуальною й сьогодні. Педагог, історик, філолог, професор – В. І. Григорович був одним з тих, хто відіграв ключову роль у становленні вітчизняної славістики. Значну частину своєї діяльності він присвятив написанню наукових праць та дослідженню слов'янських старожитностей. У межах цих пошуків він відвідав Болгарію, Румунію, Словаччину, Чехію, Македонію та інші країни. Закордонні експедиції 1844–1847 років, спрямовані на виявлення артефактів, стали основою для його наукових праць і лекцій у сфері славістики (Дьомін О. Б., 2015, с. 15).

Переїзд до Єлисаветграда (нині Кропивницький) міг відкрити новий етап у науковій діяльності дослідника. Прибувши восени 1876 року, поселившись на околиці міста в скоромному помешканні[1,2], Віктор Григорович мав намір детальніше дослідити південний регіон України з етнографічного боку (Шевченко С. І., 2003, с. 41). Він мав змогу ознайомитися з окремими стародруками, а також, імовірно, встиг здійснити експедиції, але його дослідницьку роботу перервала смерть[3]. У грудні 1876 року Віктор Григорович помер від пневмонії[4] (Поліщук В., 2014, с. 21; Житков О., 2023, с. 139; Шевченко С. І., 2003, с. 41). Поховання професора відбулося на Петропавлівському кладовищі[5,6] (нині район вул. Полтавська) (Босько В. М., 2019, с. 148; Поліщук В., 2014, с. 22).

Постать видатного науковця неодноразово висвітлювалася в місцевій пресі, що демонструє значущість особистості В. Григоровича та його наукового доробку для громадськості. За період 1991–2014 рр. написано низку статей під такими заголовками: «…І сором нас не обпіка»[7], «Пам'ятник орачеві слов'янської культури – наша гордість і ганьба»[8], «Видатний славіст»[9], «Віктор Григорович: археолог, історик, філолог, професор трьох університетів»[10], «Професор трьох університетів»[11], «Старейший памятник Кировограда»[12], «Видатні мовознавці нашого краю: від Віктора Григоровича до Віталія Скляренка»[13], «В. Григорович: любіть кожну мову»[14] та «Два пам'ятники професору двох університетів»[15].

У вищеперерахованих публікаціях, увага зосереджена на біографічних даних, науковій спадщині, педагогічній діяльності Віктора Івановича Григоровича. У більшості з них згадується історія встановлення одного з перших громадських пам'ятників досліднику та педагогу в нашому місті. Періодичність публікацій може свідчити про відзначення ювілейних дат та річниць установлення пам'ятника досліднику[16] або ж прагнення привернути увагу громадськості до важливості збереження пам'яті про видатну особистість[17].

---

[1] Мурзакевич Н. Виктор Иванович Григорович. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*. Том. XI. 1879. С. 44.

[2] Ястребов В. Н. О значении памятника В. И. Григоровичу для местного общества. *Сооружение памятника профессору В. И. Григоровичу на могиле его в г. Елисаветграде: отчет Правления Историко-филологического общества.* Одесса: тип. Шт. Одес. воен. окр., 1894. URL: https://library.kr.ua/wp-content/elib/grigorovich/grigor.pdf [13.03.2025].

[3] Там само.

[4] Сергієнко В. Два пам'ятники професору двох університетів. *21-й канал*. 3 липня 2014. С. 11.

[5] Открытие памятника Григоровичу. *Сооружение памятника профессору В. И. Григоровичу…*

[6] Открытие памятника профессору Новороссийского Университета Григоровичу в г. Елисаветграде. *Исторический очерк г. Елисаветграда*. Составил и издал А. Н. Пашутин. Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских. 1897. С. 107–108.

[7] Босько В. …І сором нас не обпіка. *Народне слово*. 23 травня 1991. С. 4.

[8] Кротов О. Пам'ятник орачеві слов'янської культури – наша гордість і ганьба. *Народне слово*. 19 квітня 2001. с. 3.

[9] Шевченко С. Видатний славіст. *Кіровоградська правда*. 9 січня 2003. С. 2.

[10] Матівос Ю. Віктор Григорович: археолог, історик, філолог, професор трьох університетів. *Кіровоградська правда*. 21 вересня 2004. С. 4.

[11] Матівос Ю. Професор трьох університетів. *Вечірня газета*. 16 листопада 2007. С. 8.

[12] Шевченко С. Старейший памятник Кировограда. *Ведомости плюс*. 2 декабря 2011. С. 7.

[13] Босько В. Видатні мовознавці нашого краю: від Віктора Григоровича до Віталія Скляренка. *Народне слово*. 2 лютого 2012. С. 1; 13.

[14] Ніколаєвський В. В. Григорович: любіть кожну мову. *21-й канал*. 13 вересня 2012. С. 18.

[15] Сергієнко В. Два пам'ятники професору двох університетів. *21-й канал*. 3 липня 2014. С. 11.

[16] Матівос Ю. Професор трьох університетів. *Вечірня газета*. 16 листопада 2007. С. 8; Босько В. Видатні мовознавці нашого краю: від Віктора Григоровича до Віталія Скляренка. *Народне слово*. 2 лютого 2012. С. 1; 13.

[17] Матівос Ю. Віктор Григорович: археолог, історик, філолог, професор трьох університетів. *Кіровоградська правда*. 21 вересня 2004. С. 4; Ніколаєвський В. В. Григорович: любіть кожну мову. *21-й канал*. 13 вересня 2012. С. 18.; Сергієнко В. Два пам'ятники професору двох університетів. *21-й канал*. 3 липня 2014. С. 11.; Босько В. …І сором нас не обпіка. *Народне слово*. 23 травня 1991. С. 4.

Газетні публікації умовно можна поділити на дві групи. До першої групи нами зараховано статті, які приділяють увагу постаті та науковій діяльності В. І. Григоровича[18]. До другої групи – матеріали з історії встановлення та збереженості пам'ятника вченому[19].

У публікації «Професор трьох університетів» Ю. Матівос акцентує увагу на внеску Віктора Григоровича в розвиток археології та славістики, а також не оминає його історичні дослідження. Автор згадує його закордонні експедиції в Болгарію, Македонію, Чорногорію, Чехію, Моравію, які дали змогу досліднику розв'язати низку ключових проблем у вивчені слов'янської культури. Згадуються серед матеріалів і факти про педагогічну діяльність у трьох університетах – Казанському, Московському та Новоросійському. Роботі в Одеському університеті закладі приділено більше уваги, зокрема висвітлено його наукову та громадську діяльність. Автор не втрачає можливості згадати про організацію та відкриття пам'ятника в 1892 р. В. І. Григоровичу[20]. Інша публікація Ю. Матівоса «Віктор Григорович: археолог, історик, філолог, професор трьох університетів» охоплює головні аспекти його життя від наукової діяльності до вшанування пам'яті. Також зазначено: «*Могилу видатного вченого сплюндрували на початку 80-х років минулого століття, коли збудували житловий масив на вулиці Полтавській. Могилу зрівняли із землею, а пам'ятник перенесли на Рівненське кладовище…*»[21].

У праці В. Ніколаєвського «В. Григорович: любіть кожну мову», крім навчання та викладання в різних університетах, зосереджено увагу на дослідження вченим слов'янської писемності, етнографії, культури та релігії слов'ян. Також автор згадує про переїзд В. Григоровича до Єлисаветграда та його мету – експедиційні дослідження південної України[22].

Стаття В. Боська «Видатні мовознавці нашого краю: від Віктора Григоровича до Віталія Скляренка», розкриває відомих мовознавців регіону, серед яких вказано Віктора Григоровича. Початок публікації присвячений 120-річчю встановлення монументу в честь дослідника та науковця. Автор наголошує на важливості пам'ятника В. Григоровичу як символу його наукової та педагогічної спадщини. Досить ціною для нас є інформація про автора, який виготовив копію бюста, яка сьогодні збереглася в Кропивницькому. В. Босько визначає її автором відомого київського скульптора, майстра станкового й монументального портрета Олександра Ковальова (1915–1991)[23].

У публікації «..І сором нас не обпіка» В. Босько намагається привернути увагу громадськості до проблеми збереження історичної, культурної спадщини та належного вшанування відомих особистостей, зокрема В. І. Григоровича. На початку статті В. Босько висвітлює трагічні події регіональної історії, знищення одного з найстаріших цвинтарів міста – Петропавлівського кладовища. Саме на цьому кладовищі розташовувався пам'ятник професору Віктору Григоровичу, який був утіленням монументального мистецтва. Цьому пам'ятнику навіть було присвячено та надруковано окрему публікацію[24], яка розкривала всі деталі – від ініціативи до втілення ідеї. Автор і сам детально зупиняється на монументі, який у первісному вигляді не зберігся. Він зазначає, що після перенесення пам'ятника з Петропавлівського цвинтаря бордюр зі старослов'янським орнаментом та фоліанти рукописів назад не були встановлені. На зробленій копії бюста такий бордюр присутній. В. Босько зазначає: «*У пам'ятника Григоровичу постамент, крім композиційної та архітектурної функції, виконує важливу роль джерела інформації. Численні написи на його гранях розкривають основні віхи життя й науко-*

[18] Матівос Ю. Віктор Григорович: археолог, історик, філолог, професор трьох університетів… Матівос Ю. Професор трьох університетів…; Ніколаєвський В. В. Григорович: любіть кожну мову…; Босько В. Видатні мовознавці нашого краю: від Віктора Григоровича до Віталія Скляренка...

[19] Босько В. …І сором нас не обпіка… Шевченко С. Старейший памятник Кировограда…; Сергієнко В. Два пам'ятники професору двох університетів…

[20] Матівос Ю. Професор трьох університетів…

[21] Матівос Ю. Віктор Григорович: археолог, історик, філолог, професор трьох університетів…

[22] Ніколаєвський В. В. Григорович: любіть кожну мову…

[23] Босько В. Видатні мовознавці нашого краю: від Віктора Григоровича до Віталія Скляренка...

[24] *Сооружение памятника профессору В. И. Григоровичу*…

вої діяльності Григоровича, наділяють пам'ятник рисами портрета-біографії». Автор пише, що пам'ятник після встановлення на Петропавлівському кладовищі неодноразово змінював місце розташування. Другим тимчасовим місцем слугувало Биківське кладовище, третім – Рівненський цвинтар, де він розташований і сьогодні. Як нам відомо, пам'ятник також тимчасово перебував на території Центральноукраїнського обласного краєзнавчого музею (Безверха В., 2024, с. 12). Тож він і справді неодноразово змінював своє місце розташування поки не опинився на Рівненському кладовищі. Автор звертає увагу читачів, що пам'ятник перебуває в неналежному стані, потребує реставрації, адже такі діячі не мають бути забуті чи знецінені – це наша відповідальність за збереження власної історії, їх спадщини та місць пам'яті[25].

С. Шевченко у своїй публікації «Старейший памятник Кировограда», крім загальновідомої біографічної інформації, розповідає про переїзд Віктора Григоровича до Єлисаветграда: *«…де залишок свого життя збирався посвятити продовженню дослідженням слов'янської історії та місцевого минулого»*. Автор ділиться цікавим фактом: *«У роки незалежності скульптор В. Френчко за замовленням обласної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури відреставрував пам'ятник на кладовищі»*[26]. Автор також наголошує на важливості збереження історичної та культурної спадщини нашого міста.

У 2014 р. з'явилася ще одна робота, присвячена пам'ятнику та бюсту В. І. Григоровича – «Два пам'ятники професору двох університетів». Її автор В. Сергієнко розкриває сферу наукових досліджень Віктора Григоровича та його особистий внесок у дослідження слов'янської філології. Водночас В. Сергієнко пише про активність громадськості міста, яка вирішила вшанувати пам'ять науковця встановленням йому пам'ятника. У статті розкрито історію збору коштів, створення та відкриття монумента на Петропавлівському кладовищі. Стосовно перенесення пам'ятника в статті йдеться: *«Дехто з краєзнавців вважає, що могилу видатного ученого сплюндрували на початку 80-х років минулого століття, коли забудовували житловий масив на вулиці Полтавській, а пам'ятник перенесли на Рівненське кладовище, де він стоїть і нині на порожньому шматку землі. Та оскільки могила Григоровича розташовувалася в загорожі біля Петропавлівської церкви, яку знищили в 30-ті роки минулого століття, то разом із церквою сплюндрували й могилу Григоровича. Надгробний пам'ятник ученого кілька десятиліть перебував на подвір'ї краєзнавчого музею. Про це свідчить фотографія з особистого архіву Юрія Тютюшкіна…».* Автор наголошує на можливості кращого місця для розташування оригіналу пам'ятника, обираючи декілька локацій міста – Кропивницький інженерний фаховий коледж Центральноукраїнського національного технічного університету (колишнє Земське реальне училище), де нині встановлено копію бюста або сквер за магазином «АТБ» на вулиці Полтавській, орієнтовно недалеко від колишнього місця захоронення В. І. Григоровича[27].

Кожна публікація по-своєму відображає значущість особистості, унікальність праць, внесок у розвиток славістики, етнографії та археології Віктора Івановича Григоровича. Водночас кожна стаття наголошує на важливості збереження культурної та історичної спадщини, адже саме завдяки консолідації інтелігенції та громадськості в нашому місті встановлено пам'ятник професору за його вагомий науковий внесок.

Публікації, які розкривають історію відкриття пам'ятника в 1892 р. В. І. Григоровича неодноразово привертали увагу краєзнавців, науковців, дослідників не тільки Кропивницького, а й інших міст. Уперше ґрунтовна праця, яка стосувалася історії спорудження пам'ятника, була опублікована в 1894 р.[28]. Особливо цінними для нас є опубліковані промови-некрологи його учнів, друзів та колег-науковців, що розкривають деталі його біографії, наукового та педа-

---

[25] Босько В. …І сором нас не обпіка…

[26] Шевченко С. Старейший памятник Кировограда…

[27] Сергієнко В. Два пам'ятники професору двох університетів…

[28] *Сооружение памятника профессору В. И. Григоровичу…*

гогічного життя[29]. Ще одна праця джерелознавчого характеру, яка розкриває деталі урочистого відкриття пам'ятника науковцю «Открытие памятника профессору Новороссийского Университета Григоровичу в г. Елисаветграде»[30]. У щорічнику «Історичний календар Кіровоградщини на 2020» опубліковано статтю «Видатні мовознавці нашого краю: від Віктора Григоровича до Віталія Скляренка», яка майже відповідає газетній публікації Володимира Боська за 2012 р. (Босько В. М., 2019, с. 148–154). Стаття В. Поліщука «Два пам'ятники професору двох університетів» розкриває історію створення пам'ятника та порушує питання перенесення монумента в інше місце (Поліщук В., 2014, с. 21–22). Також варто відзначити наукову статтю О. Житкова та Л. Пономаренко, присвячену Єлисаветградському етапу життя В. І. Григоровича, у якій систематизовано інформацію про останній період життя вченого (Житков О., 2023, с. 134–140).

Привернула нашу увагу монографія О. Б. Дьоміна та М. В. Алєксєєнко «Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович», у якій знаходимо цікавий факт: «*У лютому 1892 р. Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті просило правління Імператорського Новоросійського університету на встановлення бюсту В. І. Григоровича в бібліотеці університету»* (Дьомін О. Б., 2015, с. 480). У фондах Державного архіву Одеської області знаходимо прохання Історико-філологічного товариства від 28 лютого № 235 про дозвіл установити бюст покійного професора В. Григоровича в бібліотеці університету. Документ свідчить, що це прохання було погоджено[31]. Чи був він дійсно встановлений, наразі невідомо. Тож новий факт наштовхує нас на нові пошуки.

Значно менше публікацій можна знайти про історію створення копії бюста В. І. Григоровичу. У місцевій пресі зазвичай згадується інформація про його місце розташування та вигляд. На сьогодні відсутнє ґрунтовне дослідження із цього питання, а наявні згадки про копію містять розбіжності щодо авторства. В одних публікаціях зазначається, що автором копії, встановленої поряд із Кропивницьким інженерним фаховим коледжем, є О. Ковальов[32] (Босько В. М., 2019, с. 154). В інших автором копії вказаний – А. Губенко (Житков О., 2023, с. 139). Подальші дослідження допоможуть уточнити обставини створення копії бюста, визначити його автора та можливо інші цікаві деталі.

Авторам пропонованого дослідження вдалося узагальнити певні відомості із цієї теми. Відкриття копії бюста В. І. Григоровича відбулося в 1972 р. біля колишнього Земського реального училища. Вона частково відповідає оригіналу – з фоліантами і бордюром у слов'янському стилі. Проте чотирикутний мармуровий п'єдестал був замінений на гранітний (Безверха В., 2024, с. 13). У 1972 р. в місцевій газеті «Молодий комунар» досить скромно, на останній сторінці було виділено місце для невеликої замітки без авторства: «*Цей бюст із карельського мармуру славісту зі світовим ім'ям Віктору Івановичу Григоровичу встановлений перед центральним входом до Кіровоградського технікуму сільськогосподарського машинобудування. До революції в цьому приміщенні розміщувалося реальне училище, де викладав В. І. Григорович»*[33].

Віктор Григорович зробив значний внесок у розвиток славістики, філології та історії. Його наукові праці до сьогодні залишаються актуальними та стали важливими для формування слов'янознавства як окремої галузі науки. Останній період життя вченого пов'язаний із сучасним Кропивницьким, де він планував продовжити свої дослідження, проте передчасна смерть не дала змоги реалізувати ці задуми. Постать Григоровича знайшла відображення в численних

[29] Кирпичников А. И. В. И. Григорович и его значение в истории русской науки. *Сооружение памятника профессору В.И. Григоровичу…*; Ястребов В. Н. О значении памятника В. И. Григоровичу для местного общества. *Сооружение памятника профессору В. И. Григоровичу…*; Маркевич А. И. Воспоминания о В. И. Григоровиче как о преподавателе. *Сооружение памятника профессору В. И. Григоровичу...*; Кочубинский А. А. Виктор Иванович Григорович (1815–1876) в истории Славяноведения. *Сооружение памятника профессору В. И. Григоровичу…*; Успенский Ф. И. Памятник В. И. Григоровичу. *Сооружение памятника профессору В. И. Григоровичу…*

[30] Открытие памятника профессору Новороссийского Университета Григоровичу… С. 107–108.

[31] Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 8 (1892). Спр. 54. Арк. 91–92.

[32] Босько В. Видатні мовознавці нашого краю: від Віктора Григоровича до Віталія Скляренка...

[33] *Молодий комунар*. 29 лютого 1972 р. С. 4.

Рис. 1. *Пам'ятник В. І. Григоровичу*[34]

Рис. 2. *Копія бюста В. І. Григоровичу*[35]

газетних публікаціях, що свідчить про суспільний інтерес до його діяльності та внеску в науку. Особливу увагу привертає питання збереження монументальної спадщини. У пресі неодноразово порушувалася проблема його збереження та вшанування. Наукова спадщина Віктора Григоровича та її відображення в сучасному історичному дискурсі підтверджує його значущість не лише для науки, а й для культурної пам'яті регіону. Збереження та популяризація його спадщини є важливим завданням для науковців, краєзнавців та громади міста Кропивницького.

Список літератури

1. Безверха В., 2024, Філоретова Л. Історія спорудження та відкриття пам'ятника В.І. Григоровичу в Єлисаветграді. *Історія та археологія*. Вип. 2. Кропивницький. 7–16.

2. Босько В. М. (упор.), 2019. *Історичний календар Кіровоградщини на 2020 рік. Люди. Події. Факти*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

3. Дьомін О. Б., 2015, Алєксєєнко М. В. *Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович*. Одеса: ОНУ.

4. Житков О., 2023, Пономаренко Л. Єлисаветградський період життя видатного історика-славіста Віктора Івановича Григоровича: жовтень – грудень 1876 року. *Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії: Збірник тез Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 175-ї річниці від дня народження Павла Рябкова та 65-ї річниці від дня народження Сергія Шевченка, м. Кропивницький, 18–19 жовтня 2023 року.* Кропивницький: РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка. 134–140.

5. Поліщук В., 2014. *Будинок, якого тут вже немає*. Кіровоград.

6. Шевченко С. І., 2003. Центральна Україна в культурних зв'язках із югослов'янами в XIX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія.* Вип. 9. Ужгород. 36–46.

[34] Державний архів Кіровоградської області. Фотоальбом № 44. Спр. 35.

[35] *Молодий комунар*. 29 лютого 1972 р. С. 4.

Viktoriia Bezverkha, Larysa Filoretova

HISTORICAL MEMORY OF V. I. HRYHOROVYCH IN THE NEWSPAPER PRESS AND THE MONUMENTAL SPACE OF KROPYVNYTSKYI

The year 2025 marks the 210th anniversary of the birth of the outstanding Slavic scholar, teacher, ethnographer, archaeologist, professor Viktor Ivanovych Hryhorovych. The article analyses the publications dedicated to V. Hryhorovych, which were published in the press of Kirovohrad region during 1991–2014. The authors have studied the publications of the newspapers "Narodne Slovo", "Channel 21", "Vechirna Gazeta", "Kirovohradska Pravda", "Vedomosti Plus". Most of them, as well as the proposed article, are related to memorable dates.

The publications in the press were prepared by local historians and cover biographical data, scientific achievements, pedagogical activities, and the state of preservation of the historical memory of the scientist. Two main groups of publications in the local press have been identified. The first group includes articles focusing on the biography and research activities of Viktor Hryhorovych. The second group is represented by materials covering the issues of erecting and preserving monuments to V. I. Hryhorovych. It can be seen that the articles place a special emphasis on preserving the memory of Viktor Ivanovych Hryhorovych, in particular through the preservation of places of remembrance in Kropyvnytskyi. It is worth noting that almost every publication mentions Hryhorovych's move to our city and his intention to conduct a thorough ethnographic and historical research in southern Ukraine.

The study shows that the local press plays an important role in shaping historical memory, emphasising the importance of honouring the legacy of the prominent scientist. The preservation of monuments and increased attention to the scientific achievements of V. I. Hryhorovych are important components of the cultural space of Kropyvnytskyi and the region.

Key words: *Viktor Hryhorovych, newspaper press, Slavic scholar, historical heritage, monument.*

References

1. Bezverkha V., 2024, Filoretova L. Istoriia sporudzhennia ta vidkryttia pam'iatnyka V. I. Hryhorovychu v Yelysavethradi [The history of the construction and unveiling of the monument to V. I. Hryhorovych in Yelisavetgrad.]. *Istoriia ta arkheolohiia*. Vyp. 2. Kropyvnytskyi. 7–16. (In Ukrainian).

2. Bosko V. M. (upor.), 2019. *Istorychnyi kalendar Kirovohradshchyny na 2020 rik. Liudy. Podii. Fakty* [Historical calendar of Kirovohrad region for 2020. People. Events. Facts]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (In Ukrainian).

3. Domin O. B., 2015, Alieksieienko M. V. *Shukach slov'ianskykh skarbiv V. I. Hryhorovych* [The searcher of Slavic treasures V. I. Grigorovich]. Odesa: ONU.

4. Zhytkov O., 2023, Ponomarenko L. Yelysavethradskyi period zhyttia vydatnoho istoryka-slavista Viktora Ivanovycha Hryhorovycha: zhovten – hruden 1876 roku [The period of life of the outstanding Slavic historian Viktor Ivanovych Hryhorovych in Yelisavetgrad: October – December 1876.]. *Problemy istorychnoi rehionalistyky ta mikroistorii: Zbirnyk tez Vseukrainskoi naukovoi konferentsii z nahody 175-i richnytsi vid dnia narodzhennia Pavla Riabkova ta 65-i richnytsi vid dnia narodzhennia Serhiia Shevchenka, m. Kropyvnytskyi, 18–19 zhovtnia 2023 roku.* Kropyvnytskyi: RVV TsDU im. V. Vynnychenka. 134–140. (In Ukrainian).

5. Polishchuk V., 2014. *Budynok, yakoho tut vzhe nemaie* [A house that is no longer here]. Kirovohrad. (In Ukrainian).

6. Shevchenko S. I., 2003. Tsentralna Ukraina v kulturnykh zv'iazkakh iz yuhoslov'ianamy v XIX st. [Central Ukraine in Cultural Relations with the Yugoslavs in the Nineteenth Century.] *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia istoriia*. Vyp. 9. Uzhhorod. 36–46. (In Ukrainian).

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 929.532-055.5/.7(477.53)“1764”
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-11

Чирук Святослав,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії і педагогіки,
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»,
sczyruk@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7008-4110

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В СЕЛИЩІ РОМАНКОВОМУ НА ТЕРЕНАХ ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО В 1764 РОЦІ

Стаття присвячена аналізу демографічної ситуації в селищі Романковому за часів Нової Запорізької Січі. Аналізується низка спеціальних і загальних демографічних показників. Як основне джерело використовується сповідний розпис за 1764 рік. Основний метод дослідження – зсув за статтю та віком. Загальна кількість населення реконструюється на основі модельних даних. Було визначено, що в 1764 році в Романковому мало жити 1185 осіб, з яких 667 осіб (56% населення) належало до парафії Успіння Пресвятої Богородиці. Середній загальний коефіцієнт народжуваності дорівнював 39,5%. Переважали люди у шлюбоздатному та працездатному віці. Кількість жінок майже дорівнювала кількості чоловіків (коефіцієнт співвідношення статей 99,7). Шлюбна структура вказує на загальну шлюбність, перше вдівство у віці 45–49 років та остаточне вдівство із 60 років. Загальна шлюбність серед козаків наставала пізніше, а шлюби укладалися один раз за життя. Середній вік укладання шлюбів у Романковому становив 24,4 року для чоловіків та 20,4 року для жінок. Переважали шлюби з невеликою (1–5 років) різницею у віці. Сумарний коефіцієнт народжуваності дорівнював 6. Реконструйована динаміка народжуваності демонструє низку пережитих населенням криз: до 1739 року, у 1750–1751 та 1758–1759 роках, що узгоджується з позаджерельним знанням (війна та чума). Автор доходить висновку, що соціальний склад населення селища Романкове в 1764 році був типовим для поселень Вольностей Війська Запорозького Низового в період Нової Січі. Статево-вікова структура населення належала до прогресивного типу, якому властиві висока народжуваність і смертність. Попри певні розходження з очікуваним результатом, розроблена модель зміни загальної кількості населення є працюючою за умови, що в реєстрі за 1754 рік було зазначено не тільки посполиті родини, а загалом усі родини населеного пункту.

Ключові слова: *Запорізька Січ, козацтво, народжуваність, Південна Україна, статево-вікова структура населення, шлюбність.*

Історична демографія Запорізької Січі раніше практично не вивчалася, крім спроб підрахунку загальної чисельності населення. Водночас вона є добрим лакмусовим папірцем для розуміння якості життя та тісно пов’язана з економічними, соціальними й епідеміологічними процесами, а отже, її вивчення може слугувати базою для цілої низки подальших досліджень і висвітлення недостатньо розроблених тем. Найбільше та найдавніше заселеною частиною Вольностей Війська Запорізького були його північні паланки – Кодацька й Самарська, а одні з найперших козацьких рад збиралися на Романовому пагорбі, де згодом виникло селище Романкове.

Селище Романкове – найстарше з трьох козацьких поселень (Кам’янське, Романкове, Тритузне), які утворили місто Кам’янське (Дніпропетровська обл.). Існують різні гіпотези щодо часу його появи, але найчастіше виникнення поселення відносять до другої половини XVII ст. (Кабузан В. М., 1976, с. 80; Буланова Н. М., 2010, с. 55).

У працях Ф. Макаревського[1], Д. І. Яворницького (Яворницький Д. І., 1990), Н. Буланової (Буланова Н. М., 2010), О. Харлана (Харлан О. В., 2014) згадувалася лише чисельність населення, а також окремі факти, пов'язані з демографічною історією селища (наприклад, переселення до Романкового із села Войтове Крилівської протопопії) (Харлан О. В., 2014, с. 93). Утім, спеціальних досліджень, присвячених суто історико-демографічним питанням, які б належали до періоду Запорізької Січі, не проводилося.

Мета статті – дослідити демографічну ситуацію в селищі Романковому, що розташоване на теренах Вольностей Війська Запорозького, станом на 1764 рік. Для цього поставлені такі завдання: визначити кількість населення, проаналізувати його статево-вікову структуру і співвідношення статей, визначити шлюбну структуру населення, середній вік укладання шлюбів, віковий лаг між шлюбними партнерами, проаналізувати динаміку шлюбності та народжуваності (на основі статево-вікової структури населення).

Як джерело для такого дослідження можуть слугувати Сповідні розписи Старокодацької намісніі. Цей тип джерел відповідає вимогам до історико-демографічних досліджень і містить персональні записи про вік і стать усього населення парафії. При цьому проведений джерелознавчий аналіз продемонстрував, що найбільш достовірними є відомості розписів Старокодацької намісніі за 1764 рік (Чирук С. В., 2025), оскільки вони не містили (або містили найменше) спроб приховати посполите населення, яке втікало з Гетьманщини до Запорозьких Вольностей (Репан О. А., 2008, с. 120–135), через що і було покладено в основу цього дослідження. Як основний метод дослідження використовується метод зсуву за статтю та віком.

Кількість населення

Слід зазначити, що станом на 1764 рік у Романковому була не одна, а як мінімум дві церкви. Перша з них – церква Успіння Пресвятої Богородиці (побудову якої Феодосій Макаревський помилково відносив до 1766 року), на думку О. Харлана, була зведена на великому мисі біля Забори (Харлан О. В., 2014, с. 92). Імовірно, інституційно її можна пов'язати з першою церквою, зведеною у Романковому в 1737 році[2]. Навколо неї акумулювалися корінні мешканці селища. Інша церква – Успіння Божої матері – була перенесена до Романкового в 1754 р. із села Войтове Крилівської протопопії і розташовувалась, за свідченнями того ж дослідника, «на відстані чверті версти (це приблизно 267 м) від берегової смуги Дніпра, на схід від Романкового кургану» (Харлан О. В., 2014, с. 93–94). Її парафіянами переважно були вихідці з того ж таки села Войтового. Сповідний розпис відображав населення, яке входило до парафії церкви Успіння Пресвятої Богородиці, а отже, не всього селища. Документ містить важливу інформацію про статевовікову структуру населення, яка також має приховані відомості про народжуваність і шлюбність, у тому числі за попередні періоди, які можна екстраполювати на населений пункт загалом.

Оскільки загальна чисельність населення є важливим показником, який допомагає оцінити загальні демографічні показники для всього населеного пункту, а також визначити, яку частку від загальної кількості населення становили парафіяни досліджуваної парафії, спробуємо спершу уточнити кількість населення в Романковому за різні періоди.

Маємо інформацію про загальну кількість сімей з обох парафій станом на 1754 рік (186 сімей, не плутати із домогосподарствами)[3], чисельність парафії Успіння Пресвятої Богородиці станом на 1764 (667 осіб)[4] та 1766 (707 осіб)[5] роки, а також загальну чисельність населення в Романковому згідно з ревізією за 1782 рік (2431 особа) (Харлан О. В., 2014, с. 93). Використовуючи інформацію про віковий склад населення, отримуємо інформацію про кількість народжених у

[1] Макаревский Ф. *Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия*. Дніпропетровськ, 2000.

[2] Макаревский Ф., Вказ. праця. С. 70.

[3] *Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775* (2003). Київ, 2003. Т. 3. С. 211–265.

[4] Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127. Оп. 1016. Спр. 638. Арк. 81–110 зв.

[5] Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 127. Оп. 1017. Спр. 9. Арк. 1–23 зв.

попередні роки. Віднімаємо від загальної чисельності населення кількість народжених у певному році й отримуємо загальну чисельність населення за цей рік. Для періодів, які слідували за звітним, варто застосовувати не віднімання, а додавання. Ділимо кількість народжених на кількість населення, помножуємо на 1000 та отримуємо відносну величину – загальний коефіцієнт народжуваності. У цьому й полягає сутність застосування методу зсуву за статтю та віком. Утім, він дає змогу визначити загальну чисельність населення тільки однієї парафії – Успіння Пресвятої Богородиці. Для того щоб визначити загальну чисельність населення Романкового, врахуємо такий показник, як коефіцієнт людності родин. Для цього поділимо кількість населення на кількість родин у звітному 1764 році й отримаємо коефіцієнт 4,33 (середня людність родини). Помножимо цей коефіцієнт на кількість родин у 1754 році, щоб отримати загальну кількість населення (805 осіб). Поділимо цю кількість на 1000 для отримання кількості людей в одному проміле, помножимо на відповідний коефіцієнт народжуваності та сумуємо отриманий результат із загальною кількістю населення (805). Повторимо операцію для подальших років. Оскільки ми не знаємо коефіцієнтів народжуваності за період між 1767 та 1782 роками, то застосуємо для цих років усереднений показник – 37%. Порівняємо результат змодельованих даних (2228 осіб) із результатом ревізії 1782 року (2431 особа) (див. табл. 1). Розходження не надто велике (203 особи), хоча модель не враховує смертність та механічні зміни населення (міграції). Знаючи загальну кількість населення та кількість парафіян церкви Успіння Пресвятої Богородиці, можемо оцінити співвідношення кількості населення обох парафій Романкового за період між 1754 та 1764 роками (парафія Успіння Пресвятої Богородиці – 56% населення, парафія Успіння Божої матері – 44% населення).

Слід також уточнити, що модель по Романковому працює, якщо виходити з припущення, що в реєстрі за 1754 рік вказано родини всіх станів, а не суто посполитих (що, найімовірніше, було зроблено для Кам'янського). Якщо виходити з того, що посполиті в 1754 році, як і в 1764-му, становили близько 68% населення, то отримаємо значно більше розходження (див. табл. 1).

Цікаво також, що, якщо продовжити моделювання даних і порівняти отриманий результат із загальною чисельністю населення за 1804 рік, то отримаємо розходження на 301 особу, що становить лише 6,5% населення. Та порівняння з відомостями сповідного розпису за 1769 рік демонструють, що вони не збігаються. У сповідному розписі загальна чисельність парафії Успіння Пресвятої Богородиці оцінюється в 381 особу, тоді як згідно з модельними даними загальна чисельність населення селища мала сягати 1389 осіб, з яких до парафії мало належати близько 778 осіб. Тобто не вистачало майже 400 осіб – практично половини мешканців (51%). Утім, із позаджерельних знань відомо, що у 1768–1769 роках мав місце спустошуючий похід кримців на ці землі, через що частина населення переховувалася в Біркутському ретраншементі (Сухомлин О. Д., 2021, с. 201), а частина – втекла. Володимир Голобуцький наводив випис із документа, у якому священик і жителі слободи Романково просили про дозвіл орати землю в 1769 році, на що отримали дозвіл з обмовкою про те, що у випадку ворожого нападу мають самі себе оберігати (Голобуцький В. О., 1961, с. 211).

Структура населення

Згідно зі сповідним розписом кількість населення в парафії Успіння Пресвятої Богородиці на 1764 рік становила 667 осіб. Серед суспільних станів більшість ставили посполиті – 443 особи (68% населення), проміжну ланку займало козацтво – 178 осіб (27% населення), а найменш чисельним було духовенство – 36 осіб (5% населення) (див. табл. 2). У межах цих станів також були представлені такі соціальні групи, як дворові (підсусідки) та служителі. Дворові мешкали в господарстві в обмін на свою роботу, а отже, були менш залежними від господаря, а нерідко навіть його родичами, тоді як служителі отримували за свої послуги платню і практично завжди були сторонніми особами. Перший варіант був зручнішим для обох сторін, а отже, зустрічався значно частіше. У Романковому, як і в інших населених пунктах Вольностей Війська Запорізького, серед дворових налічувалося 359 осіб, що становило понад половину

Таблиця 1

Модель динаміки населення в селищі Романковому, 1754–1782 рр.

Рік	Загальна кількість сімей	Загальна кількість населення	Коефіцієнт народжуваності, %	Кількість населення в парафії Успіння Пресвятої Богородиці	Кількість населення в парафії Успіння Божої матері
1754	186,00	805,00	39,74	453,00	352,00
1755	193,30	836,99	40,34	471,00	365,99
1756	201,10	870,75	40,82	490,00	380,75
1757	209,31	906,29	43,14	510,00	396,29
1758	218,33	945,39	41,35	532,00	413,39
1759	227,36	984,48	48,74	554,00	430,48
1760	238,44	1032,46	48,19	581,00	451,46
1761	249,93	1082,22	49,26	609,00	473,22
1762	262,25	1135,53	31,30	639,00	496,53
1763	270,46	1171,07	12,14	659,00	512,07
1764	273,74	1185,29	29,99	667,00	518,29
1765	281,95	1220,83	29,11	687,00	533,83
1766	290,15	1256,37	28,29	707,00	549,37
1767	298,36	1291,91	37,00	754,80	537,11
1768	309,40	1339,71	37,00	804,37	535,34
1769	320,85	1389,28	37,00	855,77	533,51
1770	332,72	1440,68	37,00	909,08	531,60
1771	345,03	1493,99	37,00	964,36	529,63
1772	357,80	1549,27	37,00	1021,68	527,59
1773	371,04	1606,59	37,00	1081,12	525,47
1774	384,76	1666,03	37,00	1142,77	523,27
1775	399,00	1727,68	37,00	1206,69	520,99
1776	413,76	1791,60	37,00	1272,98	518,62
1777	429,07	1857,89	37,00	1341,72	516,17
1778	444,95	1926,63	37,00	1413,01	513,62
1779	461,41	1997,92	37,00	1486,93	510,99
1780	478,48	2071,84	37,00	1563,59	508,25
1781	496,19	2148,50	37,00	1643,08	505,42
1782	514,55	2227,99	37,00	1725,52	502,47

населення (53%). Натомість служителів було лише 4 особи (0,6% населення), усі з яких служили в одній родині – священика Івана Петрова та були незаміжніми та неодруженими молодими жінками і чоловіками віком від 20 до 34 років.

Вікова структура населення демонструє, що населення було молодим та належало до прогресивного типу (діти становили понад 40%, що свідчить про високу народжуваність і невелику тривалість життя) (див. рис. 1). Найбільшою віковою групою були люди у шлюбоздатному та працездатному віці (15–59 років) – 378 осіб (57,5% населення), тоді як літніх людей (старше 60 років) було вкрай мало – усього 12 осіб (1,8% населення).

Коефіцієнт співвідношення статей становив 99,7, а отже, чоловіків і жінок у селищі було практично порівну. Цей показник дещо відрізнявся для різних вікових груп. Найнижчим він був у віці 25–29 років і становив 40, а отже, у цьому віці значно переважали дівчата. Нестача

Таблиця 2

Соціальний склад населення селища Романкове Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького, 1764 р.

Стан / соціальна група	Чисельність	%
Духовенство	36	5,40
Козаки	178	26,69
Посполиті	443	66,42
Загалом	667	
З них:		
Дворові	359	53,82
Служителі	4	0,60

чоловіків цього віку перепадає на період російсько-турецької війни 1735–1739 років. Також доволі низьким він був у віці 45–49 років (78), що, ймовірно, пояснюється традиційно високою чоловічою смертністю в цій статево-віковій групі. Навпаки, у вікових групах 35–39, 40–44 та 55–59 і 60–64 роки спостерігалося переважання чоловіків (практично вдвічі) (див. рис. 2). Деякі відмінності прослідковувались також і між соціальними станами. Так, наприклад, і в козаків, і в посполитих помітне переважання жінок віком від 45 до 49 років, і навпаки – переважання чоловіків до і після цього періоду. Утім, якщо в козаків пікові значення переважання чоловіків простежувались у вікових групах 35–39 та 50–54 роки, то серед посполитих – у віці 40–44 і 55–59 років, а отже, для козацтва воно зміщене на 5 років в молодші вікові групи (див. рис. 2).

Шлюби та шлюбність

Шлюбна структура населення вказує на загальну шлюбність (людей, які б не укладали шлюбів упродовж життя, не було). Виходити заміж та одружуватись починали з раннього віку. У віці 15–19 років заміжніми вже було більше половини дівчат (55%), одружених хлопців у цьому віці було набагато менше (9%). У віці 20–24 роки ці показники становили відповідно для дівчат 89%, для хлопців – 39%. До тридцяти років усі хлопці вже були одружені, а от дівчата – ні. Практично 7% дівчат не могли знайти собі партнера до 40 років. У віці 45–49 років наставав період першого вдівства. У віці 50–54 роки укладалися повторні шлюби, а вже після

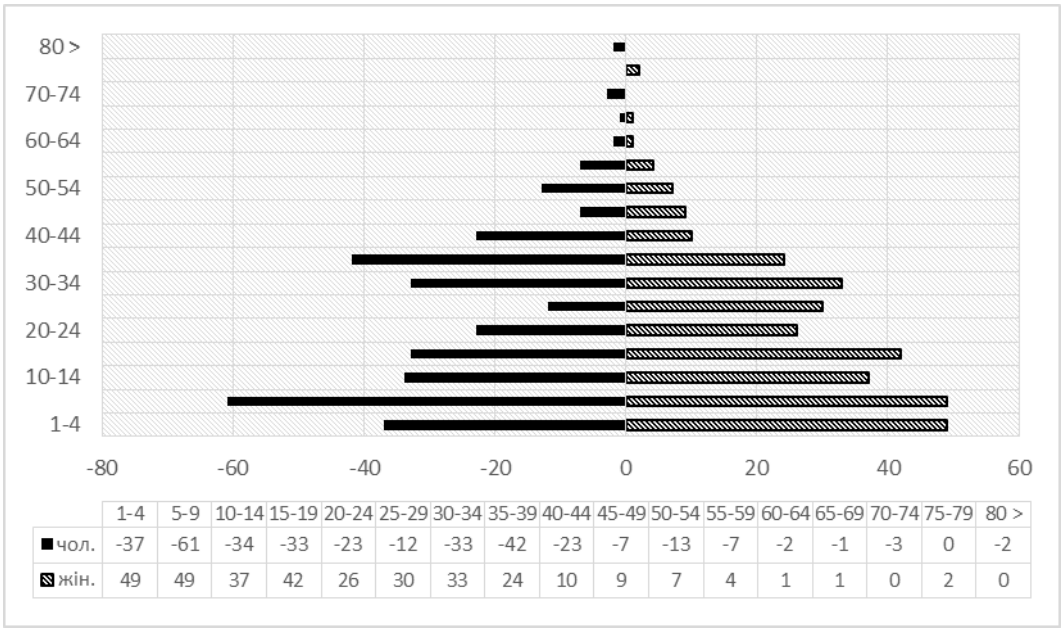

	1-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80 >
чол.	-37	-61	-34	-33	-23	-12	-33	-42	-23	-7	-13	-7	-2	-1	-3	0	-2
жін.	49	49	37	42	26	30	33	24	10	9	7	4	1	1	0	2	0

Рис. 1. *Статевовікова структура населення селища Романкове Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького, 1764 р.*

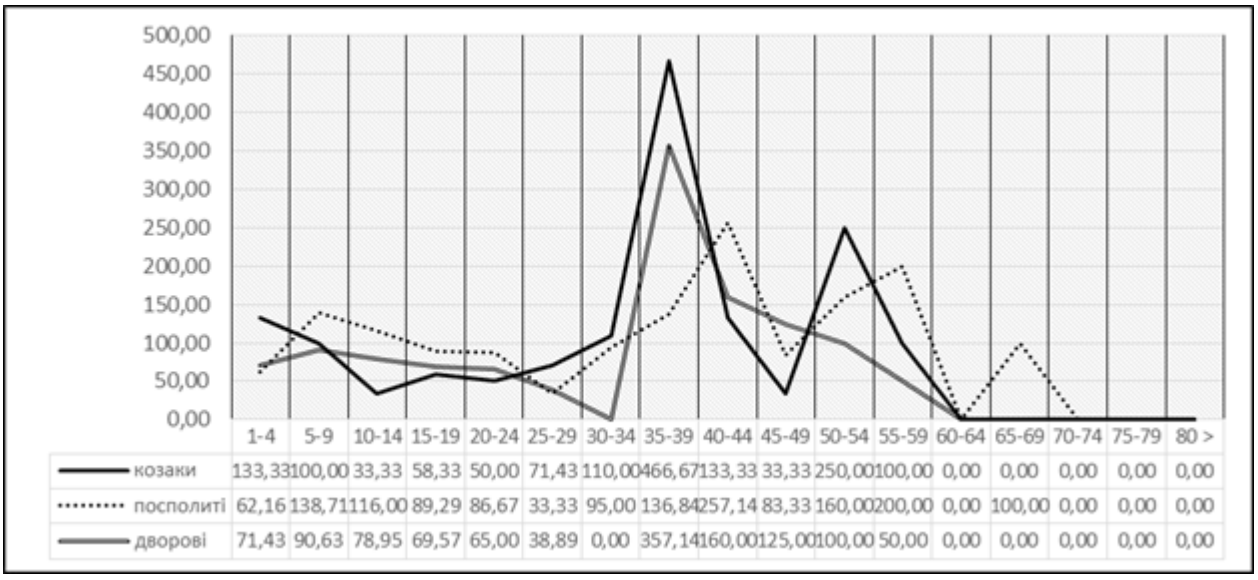

	1-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80 >
козаки	133,33	100,00	33,33	58,33	50,00	71,43	110,00	466,67	133,33	33,33	250,00	100,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
посполиті	62,16	138,71	116,00	89,29	86,67	33,33	95,00	136,84	257,14	83,33	160,00	200,00	0,00	100,00	0,00	0,00	0,00
дворові	71,43	90,63	78,95	69,57	65,00	38,89	0,00	357,14	160,00	125,00	100,00	50,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00

Рис. 2. *Повікове співвідношення статей в різних станових групах селища Романкове Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького, 1764 р.*

60 років безшлюбність була остаточною (див. рис. 3). Якщо людина в цьому віці ставала вдівцем або вдовою, нового партнера вона вже не шукала або не знаходила.

Шлюбна структура козацького стану відрізнялася від шлюбної структури посполитих. Молоді козаки (15–19 років) не одружувалися зовсім, проте компенсували це у віці 20–24 роки. У цьому віці вже 60% хлопців із козацтва мали дружин (тоді як посполитих лише 46%). До 30-річного віку серед козаків наставала загальна шлюбність, яка завершувалася періодом остаточної безшлюбності після 59 років (див. рис. 4). Це здається дещо дивним, бо серед козацтва взагалі не було помітно жодних флуктуацій шлюбної структури, так само як і періоду першого вдівства, ніби серед них та їхніх дружин не спостерігалося смертності й повторних шлюбів (або вони укладалися майже одразу після вдівства). Так чи інакше, але можна припустити, що шлюби козаками укладалися лише одного разу й до кінця життя, оскільки ж практично така ж ситуація простежувалась і в сусідньому з Романковим Кам'янському.

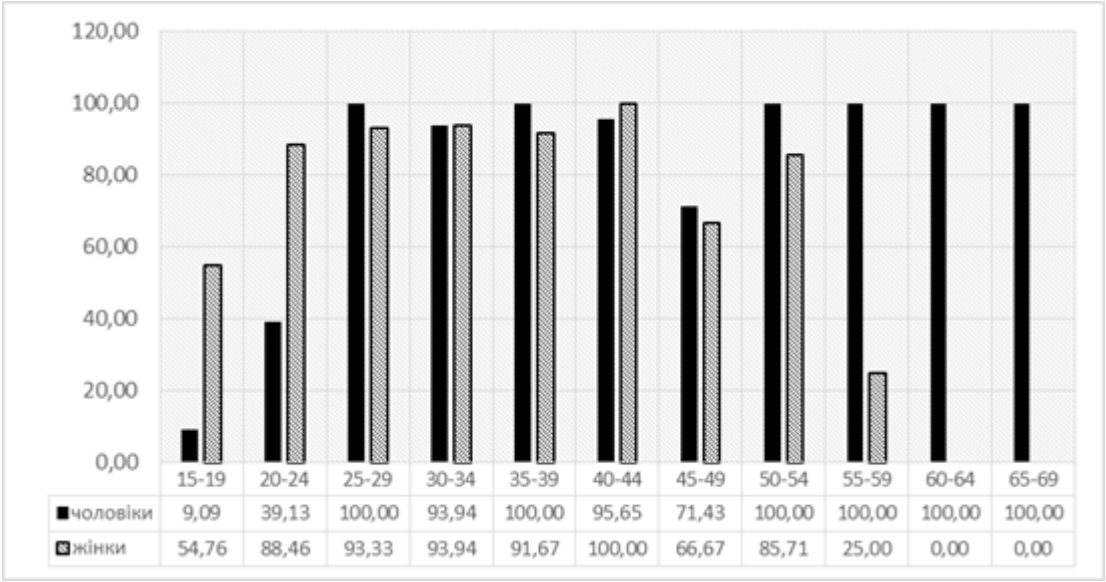

	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69
чоловіки	9,09	39,13	100,00	93,94	100,00	95,65	71,43	100,00	100,00	100,00	100,00
жінки	54,76	88,46	93,33	93,94	91,67	100,00	66,67	85,71	25,00	0,00	0,00

Рис. 3. *Шлюбна структура селища Романкове Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького, 1764 р.*

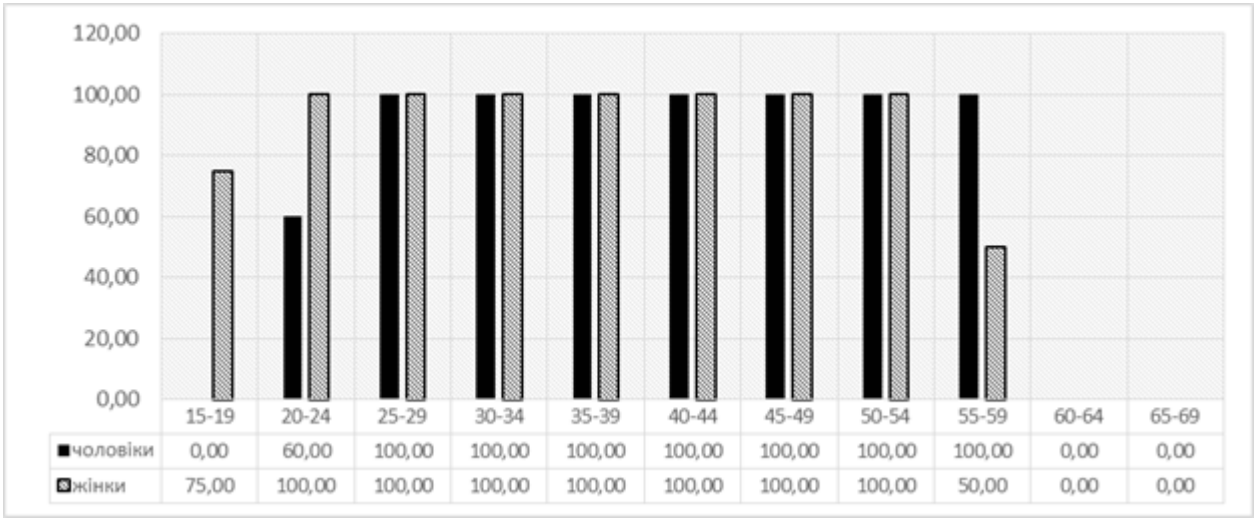

	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69
чоловіки	0,00	60,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	0,00	0,00
жінки	75,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	50,00	0,00	0,00

Рис. 4. *Шлюбна структура козацького стану селища Романкове Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького, 1764 р.*

На відміну від козаків, посполиті продовжували перебувати у шлюбі у віці після 60 років (див. рис. 5), причому суто чоловіки. Це означає, що шлюби були укладені з жінками зі значно молодших вікових груп. Натомість жінки в усіх суспільних верствах випадали із шлюбного ринку із 60 років (див. рис. 5).

Середній вік укладання шлюбів становив 20 років для чоловіків і 16 років для жінок. Найвищим він був серед духовенства (26 років для чоловіків і 17 років для жінок), дещо меншим серед посполитих (23 роки для чоловіків, 21 рік для жінок), а найнижчим – у козацтва (22 роки для чоловіків, 18 – для жінок) (див. табл. 3). Для загального розуміння шлюбного ринку слід навести не тільки показники середнього віку укладання шлюбів, але й найбільш крайні у віковому діапазоні випадки укладання шлюбів. Так, наприклад, у 1764 році мав місце шлюб 13-річного Фоми, сина Якова Тригуба, із 15-річною Параскевією. У тому ж році було укладено шлюб 26-річного Івана, сина Романа Телюти, із 14-річною Наталією. Важливо, що ці шлюби були зареєстровані в рік укладання документа, що унеможливлює імовірність помилки.

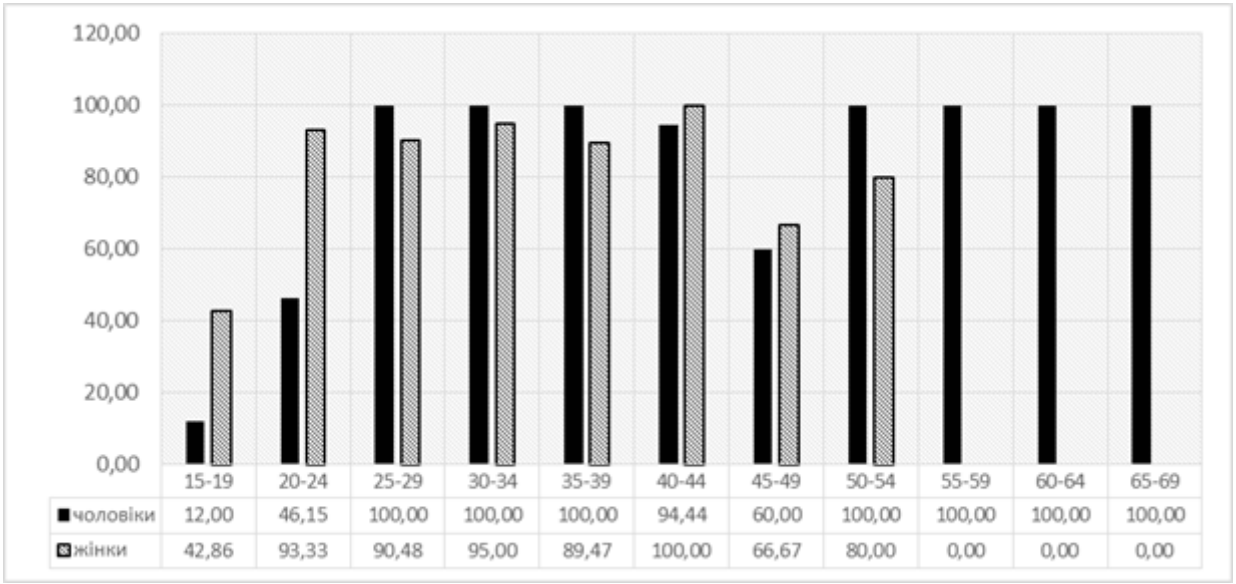

	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69
чоловіки	12,00	46,15	100,00	100,00	100,00	94,44	60,00	100,00	100,00	100,00	100,00
жінки	42,86	93,33	90,48	95,00	89,47	100,00	66,67	80,00	0,00	0,00	0,00

Рис. 5. *Шлюбна структура посполитого стану селища Романкове Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького, 1764 р.*

Якщо ж розглядати це питання ретроспективно, на основі вирахуваного віку укладання шлюбу за формулою, запропонованою Луї Анрі та Аленом Блюмом (вік батьків мінус вік старшої дитини плюс один), то бачимо 23 шлюби за період з 1713 по 1764 рік, у яких вік нареченої на момент укладання шлюбу становив від 12 до 14 років, і всього лише 3 шлюби, у яких вік нареченого дорівнював 13 років. Найвищий вік укладання шлюбів вирахувати важче, оскільки діти в дорослому віці не завжди мешкають разом із батьками, та можна припустити, що це шлюб, укладений у 1748 році між 73-річним Герасимом Плетенцем та 51-річною Юстинією.

У зв'язку із цим важливим є питання поширеності ранніх шлюбів, особливо порівняно із сусідньою Гетьманщиною. Юрій Волошин пропонує обчислити такий показник як частку шлюбів, вік укладання яких був нижчим за середній. За його підрахунками, частка таких шлюбів (разом для жінок і чоловіків) становила 3,6%, а отже, була незначною (Волошин Ю. В., 2023, с. 238). У випадку Романкова частка таких шлюбів була значно більшою і становила 17%, тож тут такі шлюби були значно більш поширеними.

Віковий лаг між шлюбними партнерами переважно становив 1–5 років (38% шлюбів), що притаманне і сучасним родинам. Дещо менше було шлюбів з розривом у віці 6–10 років (32%), іще менше, але все одно достатньо багато (29%) шлюбів із великим віковим лагом – 11 і більше років. Цікаво, що ця тенденція була притаманна лише посполитим, які становили більшість населення. Натомість у козацтва й духовенства, які через навчання та службу частіше мали відкладати шлюби, домінували саме шлюби з великим віковим лагом – понад 11 років (36% шлюбів серед козацтва та 63% – серед духовенства). А от шлюби з однолітками практично не зустрічалися (див. табл. 4). У селищі був лише один такий випадок – це шлюб дворових Івана Безсіненко та Дарії, укладений у 1762 році, коли обом партнерам було по 27 років.

Старшим партнером практично завжди був чоловік. Виняток становили лише вже згадані 13-річний Фома, син Якова Тригуба, з 15-річною дружиною Параскевією, однолітки Іван Безсіненко з дружиною Дарією та швагер романківського козацького отамана Павла Швеця – Юхим Труш зі старшою за нього на 3 роки дружиною Христиною (що могло бути спричинено соціально-економічними міркуваннями). Тобто всього три випадки, а отже, лише 2% шлюбів.

Динаміка укладання шлюбів була варіативною для різних соціальних станів, але все ж помітні деякі загальні тенденції, а саме: зростання кількості укладених шлюбів у період між 1746 та 1749 роками, спад шлюбності між 1750–1752 роками та її поновлення після 1753 року

Таблиця 3

Середній вік укладання шлюбів, селище Романкове Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького, 1764 р.

Стан	Чоловіки	Жінки
Духовенство	26,6	16,60
Козаки	22,00	18,00
Посполиті	23,00	21,20
Разом	24,40	20,40

Таблиця 4

Віковий лаг між шлюбними партнерами, селище Романкове Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького, 1764 р., абсолютні значення

Стан	Вік			
	0	1–5	6–10	11 і >
Духовенство	0	1	2	5
Козаки	0	16	14	17
Посполиті	1	41	33	22
Разом	1	58	49	44

з певними флуктуаціями. При цьому шлюбність між 1746–1749 роками була найвищою (серед посполитих) (див. рис. 6).

Народжуваність

Важливим спеціальним демографічним показником, який свідчить про умови життя і шлюбну поведінку, є сумарний коефіцієнт народжуваності, який позначає кількість дітей, яких у середньому народжувала жінка протягом свого життя. У нього існують ліміти обумовлені природними чинниками, а саме репродуктивним періодом у жінок. Рівень сумарного коефіцієнта народжуваності за умов відсутності її штучного вікового регулювання, застосування контрацепції, інших способів перешкоджання вагітності, утримання від статевих стосунків у шлюбі та переривання вагітності називають природним сумарним коефіцієнтом народжуваності. Цей показник визначався на основі релігійної громади гуттерітів і становить приблизно 10 дітей. У Романковому цей показник був значно меншим і дорівнював приблизно 6 (5,81) (див. табл. 5). Цікаво, що це менше, ніж у сусідньому Кам'янському, де він дорівнював 8.

Загалом вважається, що фертильність жінок обмежена віком 50 років, утім, можуть існувати індивідуальні особливості організму, через які вагітність можлива і в більш старшому віці. У Романковому спостерігався один випадок, коли жінка народжувала у віці 52, 55, 58, 59 років і навіть 61 рік. Це Юстинія, дружина Герасима Плетенця. Проте це могло бути обумовлене неправильною фіксацією віку матері, яка могла виявитися молодшою, ніж вказано в сповідному розписі (67 років), або це могли бути діти від попереднього шлюбу Герасима з молодшою за Юстинію дружиною.

Певні відмінності для різних станів існували, хоча не були дуже істотними. Більше за все дітей упродовж життя народжували жінки з посполитих (5,88), трохи меншим цей показник був у козацтва (5,83), а найменшим – серед духовенства (5) (див. табл. 5). Це цілком узгоджується з віком укладання шлюбів (чим нижчий середній вік укладання шлюбів, тим більшим є

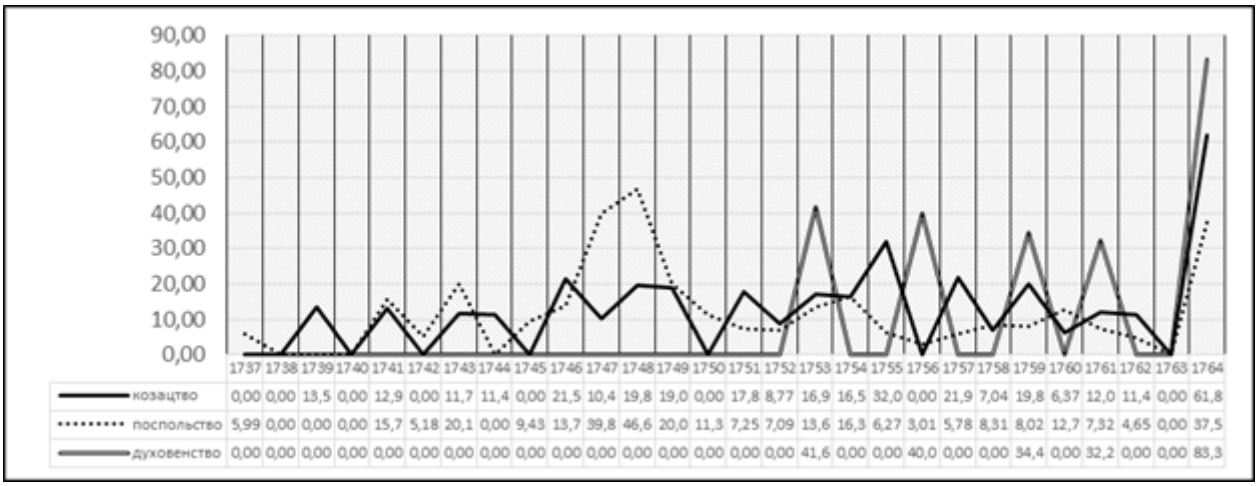

Рис. 6. *Динаміка шлюбності для різних станів, селище Романкове Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького, 1764 р., %*

Таблиця 5

Сумарний коефіцієнт народжуваності, селище Романкове Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького, 1764 р.

Стан	Сумарний коефіцієнт народжуваності
Духовенство	5
Козаки	5,83
Посполиті	5,88
Разом	5,81

сумарний коефіцієнт народжуваності) і загальним коефіцієнтом шлюбності. Тобто, незважаючи на більш пізній вік укладання шлюбів у козацтва та поспольства, компенсаторної народжуваності не спостерігалося. Жінки з посполитих частіше народжували дітей протягом року, ніж жінки з інших суспільних станів, що, ймовірно, могло бути пов'язане з більшою економічною цінністю дітей для посполитих (діти могли допомагати по господарству). Цікаво, що рівень загальної народжуваності для посполитих у Романковому був практично вдвічі меншим за той, що спостерігався в сусідньому Кам'янському (40 проти 80%), тоді як в інших станів не сильно відрізнявся (у козацтва 39,5 проти 37,5% у Кам'янському, в духовенства 37,7 проти 20% у Кам'янському) (див. табл. 6). Можна припустити, що це могло бути пов'язане з віком існування поселення. Селище Романкове існувало ще з кінця XVII ст., тоді як Кам'янське сформувалося відносно нещодавно щодо часу укладання документа – між 1739 та 1750 роками, причому саме завдяки припливу посполитого населення. У такому разі в Кам'янському документ фіксує народжуваність у щойно утворених родинах, які тільки обзавелись господарствами, а отже, намагались якомога швидше обзавестись дітьми. Водночас у Романковому цього не спостерігалося, оскільки посполите населення перебувало в інших умовах.

Встановлена на основі сповідного розпису загальна динаміка народжуваності демонструє низку спільних тенденцій – незначний спад народжуваності у 1730-х через події російсько-турецької війни 1735–1739 років, підвищення народжуваності в 1740-х, черговий спад на початку 1750-х рр. (1750–1751 рр.), спричинений епідемією чуми (про неї, зокрема, писав Д. І. Яворницький, що вона «спустошила ледве не все Запоріжжя» (Яворницький Д. І., 1990, с. 86). Саме під час цієї епідемії помер настоятель Самарського монастиря – ієромонах Прокл, келію якого спалили разом із присутніми в ній документами, зокрема біографією першого ігумена обителі, ієромонаха Паісія (Яворницький Д. І., 1990, с. 86). Очевидцем епідемії був церковний діяч Лука Яценко-Зеленський, який описав її у своїх спогадах6. Ще одне просідання в 1758–1759 рр. (імовірно, також пов'язане з епідемією чуми, яку зазвичай відносять до 1760 року) (див. рис. 7).

Оскільки в Романковому була не одна, а дві церкви: Успіння Пресвятої Богородиці та Успіння Божої матері, сповідний розпис не відображає всього населення селища. Ця інформація доступна лише як модельні дані, встановлені завдяки поєднанню відомостей про кількість сімей і населення за інші роки з методом зсуву за статтю та віком на основі даних статево-вікової структури. За допомогою моделі загальну чисельність населення Романкового станом на 1764 рік було оцінено в 1185 осіб, більшість з яких (56%) належали до старшої парафії Успіння Пресвятої Богородиці. В основу моделі закладено загальний коефіцієнт народжуваності на рівні 37%, визначений як середнє арифметично коефіцієнтів народжуваності за попередні 13 років, встановлених на основі даних про статево-вікову структуру населення. Попри певні розходження отриманих результатів із очікуваними (розходження 203 особи), модель, яка відображає динаміку зростання населення, можна вважати робочою за умови, що в реєстрі за 1754 рік було зазначено не тільки посполиті родини, а загалом всі родини населеного пункту.

Таблиця 6

Загальний коефіцієнт народжуваності, селище Романкове Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького, 1764 р., %

Стан	Загальний коефіцієнт народжуваності
Духовенство	37,67
Козаки	39,48
Посполиті	40,06
Разом	39,5

[6] Эварницкий Д. И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750–1751 гг. Екатеринослав, 1915. С. 79.

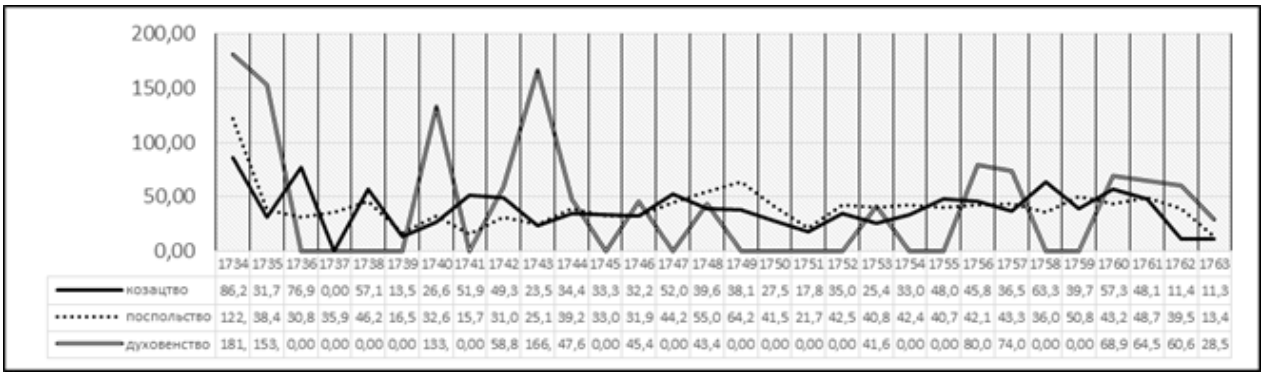

Рис. 7. *Динаміка народжуваності для різних станів, селище Романкове Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького, 1764 р., %*

Соціальний склад населення селища Романкове в 1764 році був типовим для поселень Вольностей Війська Запорозького Низового в період Нової Січі. Проте частка служителів була дуже низькою, що свідчить про відносну бідність населення, яке не могло собі цього дозволити. Утім, доля Явдохи Миколаївни Куцої, яка тривалий період наймалася в Романковому на роботу до різних людей[7], свідчить радше про те, що в селищі на роботу наймали лише на короткочасний період, тож служителі, можливо, не встигали потрапити до списків.

Статево-вікова структура населення належала до прогресивного типу, якому властиві висока народжуваність і смертність. Помітне відлуння війни 1735–1739 років, що проявлялося в нестачі чоловіків віком 25–29 років. Найбільшою віковою групою були люди у шлюбоздатному та працездатному віці. Кількість жінок майже дорівнювала кількості чоловіків (коефіцієнт співвідношення статей 99,7), проте існували відмінності в різних вікових групах. Спостерігалося домінування чоловіків у віці 40–44 роки та 55–59 років серед посполитих, серед козацтва також помітна відповідна диспропорція, але із зсувом на 5 років у молодші вікові групи.

Аналіз шлюбної структури вказує на загальну шлюбність, період першого вдівства у віці 45–49 років та остаточного вдівства із 60 років. Шлюбна структура козацтва дещо відрізнялася. Не було одружених козаків у віковій групі 15–19 років та не спостерігалося періоду першого вдівства, що вказує на відсутність повторних шлюбів. Середній вік укладання шлюбів у Романковому становив 24,4 року для чоловіків та 20,4 року для жінок. Найбільш ранні шлюби спостерігалися в посполитих, найбільш пізні – у духовенства. Наймолодші шлюби спостерігались у віці 12–13 років. Старшим у шлюбах переважно був чоловік. Переважали шлюби з невеликою (1–5 років) різницею у віці. Практично не зустрічалися шлюби однолітків. Протягом життя жінки народжували близько 6 дітей. Загальний коефіцієнт народжуваності становив 39,5%. Реконструйована динаміка народжуваності демонструє низку пережитих населенням криз: до 1739 року, у 1750–1751 та 1758–1759 роках, що узгоджується з позаджерельним знанням: війною 1735–1739 років та чумою у 1750 та 1760 роках. Схожі тенденції простежуються і для шлюбності, але з менш очевидним спадом в роки чуми 1760 року, тоді як негативний вплив війни 1735–1739 років був значним і суттєво позначився на статево-віковій структурі населення.

[7] Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 237. 34 арк.

Список літератури

1. Буланова, Н. М., 2010. Проблема урбогенезису Кам'янського-Дніпродзержинська. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. № 8, 52–61.
2. Волошин, Ю. В., 2023. *Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри)*. Львів: Український католицький університет. Т. 30 Серія «Київське християнство».
3. Голобуцький, В. О., 1961. *Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.)*. Київ: Видавництво Академії наук УРСР.
4. Кабузан, В. М., 1976. *Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1859 гг.)*. Москва: Наука.
5. Репан, О. А., 2008. Харлан, О. В. та Старостін, В. С. *Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська*. Київ: Українські пропілеї.
6. Сухомлин, О. Д., 2021. *Російська військова присутність на території Запорожжя як виклик для запорозького світу (1734–1775)*. Дис. канд. іст. наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
7. Харлан, О. В., 2014. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівних особливостей храмів села Романково. С*ічеславський альманах: Збірник наукових праць з історії українського козацтва*. № 7. 85–98.
8. Чирук, С. В., 2025. Сповідні розписи Старокодацької намісніі 1760-х років як джерела з історичної демографії Нового Кодаку. *Universum Historiae et Archeologiae.* № 6 (31) (рукопис).
9. Яворницький, Д. І., (1990). *Історія запорозьких козаків*. Київ: Наукова думка.

Sviatoslav Chyruk

DEMOGRAPHIC SITUATION IN ROMANKOVE SETTLEMENT ON THE TERRITORY OF FREEDOMS OF ZAPORIZHZHIAN ARMY IN 1764

The article is dedicated to analyzing of Demographic situation in Romankove village during the times of New Zaporizhzhian Sich. Several special and total demographic coefficients are analyzing. As the main source it was used Confessional list by the 1764 year. As the main method, it was used gender and age-stratified methods. Total population is reconstructed on the base of model data. It was determined that Romakkove total population were above 1185 persons in 1764 year. 667 of them (56% of inhabitants) were belonged to the Parish of the Assumption of the Blessed Virgin Mary. The average total fertility rate was 39.5%. People of marriageable and working age were predominated. The number of women was almost equal to the number of men (sex ratio 99.7). The marital structure indicates general marriageability, first widowhood at the age of 45–49, and final widowhood from the age of 60. General marriage among the Cossacks started later. They marriage only once in a lifetime. The average age of marriage in Romankove was 24,4 years for men and 20,4 years for women. Marriages with a small (1–5 years) age difference prevailed. The total fertility rate was 6. The reconstructed fertility dynamics demonstrate a series of crises experienced by the population: before 1739, in 1750–1751 and 1758–1759. It is interconnected with knowledge out of sources (war and plague). Author makes the conclusion that the social composition of the population of the village Romankove in 1764 was typical of the settlements on the territory of Freedoms of Zaporizhzhian Army during the times of New Zaporizhzhian Sich. The sex-age structure of the population belonged to a progressive type, characterized by high birth and death rates. Despite some differences with the expected result, developed model of changing total population is working if we agree that register for 1754 listed not only the common families, but all the families in the settlement.

Key words: *Zaporizhian Sich, Cossacks, birth rate, Southern Ukraine, sex and age structure of the population, marriage rate.*

References

1. Bulanova, N. M., 2010. Problema urbohenezysu Kamianskoho-Dniprodzerzhynska [The problem of urban genesis of Kamianske-Dniprodzerzhynsk]. *Prydniprovia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia.* 8, 52–61. (In Ukrainian).
2. Voloshyn, Yu. V., 2023. *Parafiialna spilnota. Pyriatynska protopopiia druhoi polovyny XVIII st. (sotsialno-istorychnyi ta istoryko-demohrafichnyi vymiry)* [Parish community. Pyriatyn protopopia of the second half

of the 18th century (socio-historical and historical-demographic dimensions)]. Lviv: Ukrainskyi katolytskyi universytet. T. 30 Seriia “Kyivske khrystyianstvo”. (In Ukrainian).

3. Holobutskyi, V. O., 1961. *Zaporizka Sich v ostanni chasy svoho isnuvannia (1734-1775 rr.)* [Zaporizhian Sich in the last days of its existence (1734–1775)]. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR. (In Ukrainian).

4. Kabuzan, V. M., 1976. *Zaselenie Novorossii (Ekaterinoslavskoy i Hersonskoy guberniy) v XVIII – pervoy polovine XIX v. (1719–1859 gg.)* [Settlement of Novorossiya (Ekaterinoslav and Kherson provinces) in the 18th – first half of the 19th century (1719–1859)]. Moskva: Nauka. (In Russian).

5. Repan, O. A., 2008. Kharlan, O. V. ta Starostin, V. S. *Palimpsest. Korinnia mista: poselennia XVII–XVIII stolit v istorii Dnipropetrovska* [Palimpsest. The roots of the city: settlements of the 17th and 18th centuries in the history of Dnipropetrovsk]. Kyiv: Ukrainski propilei. (In Ukrainian).

6. Sukhomlyn, O. D., 2021. *Rosiiska viiskova prysutnist na terytorii Zaporozhzhia yak vyklyk dlia zaporozkoho svitu (1734–1775).* [Russian military presence on the territory of Zaporozhye as a challenge for the Zaporozhzhian world (1734–1775)]. Dys. kand. ist. nauk, Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. (In Ukrainian).

7. Kharlan, O. V., 2014. Do pytannia lokalizatsii mistseznakhodzhennia ta arkhitekturno-mistobudivnykh osoblyvostei khramiv sela Romankovo [On the issue of localization of the location and architectural and urban planning features of the temples of the village of Romankovo]. *Sicheslavskyi almanakh: Zbirnyk naukovykh prats z istorii ukrainskoho kozatstva.* 7, 85–98. (In Ukrainian).

8. Chyruk, S. V., 2025. Spovidni rozpysy Starokodatskoi namisnii 1760-kh rokiv yak dzherela z istorychnoi demohrafii Novoho Kodaku [Confessional lists of the Starokodak Governorate from the 1760s as sources for the historical demography of New Kodak]. *Universum Historiae et Archeologiae.* 2024. 6 (31) (manuscript). (In Ukrainian).

9. Yavornytskyi, D. I., 1990. *Istoriia zaporozkykh kozakiv* [History of the Zaporozhian Cossacks]. Kyiv: Naukova dumka. (In Russian).

УДК 94 (477.4:47+57):378.4(477.411):323.269.6"1863/1864"
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-12

Столяров Антон,
аспірант кафедри давньої
та нової історії України,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
carpe_diem@knu.ua
ORCID ID: 0009-0000-3448-0135

РОДИНА ОЛЬШАНСЬКИХ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1863–1864 рр.

У статті розглянуто роль членів родини Ольшанських у підготовці та реалізації Січневого повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні. Досліджено зв'язки цієї шляхетської польської родини з Київським університетом, частина студентів і викладачів якого брали участь у польському повстанні. Висвітлено активну участь представників родини в протестах, маніфестаціях і збройних виступах, а також репресивні дії з боку імперської влади.

Окрему увагу приділено особам Льва, Віталії та Ромуальда Ольшанських, які стали ключовими учасниками революційного руху. Лев Ольшанський брав участь у студентських протестах, за що зазнав арешту й заслання. Також за матеріалами поліцейських судів є свідчення, що Віталія Ольшанська долучилася до демонстративного носіння трауру, що було однією з форм польського протесту на 1861 рік. Ромуальд Ольшанський очолив повстанський загін, що виступив із Києва у квітні – травні 1863 р. й зазнав поразки після серії боїв з імперськими військами.

Проаналізовано організаційні та військові аспекти участі Ольшанських у повстанні, зокрема процес виготовлення «Золотих грамот» забезпечення зброєю та матеріальними ресурсами, а також тактичні маневри загону Р. Ольшанського. Досліджено взаємозв'язки з іншими діячами повстання, як-от Ісидор Коперницький, Станіслав Тарасевич і Владислав Рудницький.

Розглянуто репресивні заходи царської адміністрації щодо учасників повстання. Висвітлено перебіг слідства, судових процесів та умови ув'язнення Ольшанських, що стали відображенням загальної політики імперії щодо польського руху опору. Ключову увагу приділено справі Ромуальда Ольшанського, його вироку та страті в Київській фортеці в січні 1864 р.

У підсумку на основі архівних матеріалів, спогадів сучасників і наукових праць стаття визначає значення родини Ольшанських у розвитку національно-визвольного руху польського руху в середині XIX ст. Будинок Ольшанських став одним із ключових осередків під час підготовки польського збройного повстання в Києві навесні 1863 р., а представники цієї родини стали одними з найактивніших учасників демонстрацій і збройної боротьби супроти Російської імперії.

Ключові слова: *історія України (друга половина XIX – початок XX ст.), історія вищої освіти в Україні, історія Києва, історія студентства в Україні, польське повстання 1863–1864 рр.*

Тема польського Січневого повстання 1863–1864 рр. є достатньо актуальною у контексті розвитку українсько-польських відносин на тлі сучасного російського вторгнення. Довгий час в українській історіографії належним чином не висвітлювалося біографія окремих учасників польського повстання. Ця стаття має за мету пролити світло на роль родини Ольшанських у підготовці та реалізації Січневого повстання.

Під час підготовки публікації використовувалися переважно архівні джерела ЦДІАК України, а саме фондів Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (Ф. №442), колекції, зібраної головою Київського військово-польового суду Г. В. Новицьким (Ф. №489), Канцелярії попечителя Київського навчального округу (Ф. №707), Київського губернського жандармського управління (Ф. №274), військово-судової комісії у політичних справах при штабі військ Київського військового округу (Ф. №472), слідчої комісії для розгляду політичних справ при київському, подільському і волинському генерал-губернаторові

(Ф. № 473). Також були використані спогади окремих студентів і викладачів Київського університету, учасника повстання Францішека Равіти-Ґавронського.

У літературі понад десять років тому Леонід Зашкільняк розпочав відкриту дискусію щодо потреби у витворенні нової повної монографії, яка б змогла осягнути перебіг польського повстання 1863–1864 рр. (Зашкільняк Л., 2013, с. 393). З того часу було декілька спроб написання монографій, які б зачіпали цю тематику. Серед них варто б згадати «З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст.» (Гудь Б., 2018), а також колективну монографію «Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів» (Кривошея В., 2021).

Також до річниці Січневого повстання було підготовлено ряд публікацій, які вийшли у світ у 2023 р. на сторінках «Українського історичного вісника».

Поруч із тим досі в історіографії не було належним чином висвітлено участь Ольшанських у Січневому повстанні. Дослідник Г. Марахов у двох монографіях, а саме «Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине» (Марахов Г., 1967) та «Киевский университет в революционно-демократическом движении« (Марахов Г., 1984) брав до аналізу перебіг саме збройного виступу загону Р. Ольшанського, не ставлячи собі за мету розглянути інших членів родини в контексті повстання. Подібним чином дотичною до теми була стаття Я. Тинченка, у якій автор простежив за перебігом руху та бойових дій за участі загону Ольшанського (Тинченко Я., 2023).

Дещо ширше долю родини Ольшанських було розглянуто в статті Т. Самчука «Викладання верхової їзди в Університеті св. Володимира (1835–1863 рр.)» (Самчук Т., 2015), у якій автор сфокусувався на взаємодії університетської адміністрації та Ольшанських, які посідали посади викладачів верхової їзди в Київському університеті. Праця дотично висвітлила, зокрема, взаємини Ромуальда Ольшанського з польськими студентами, а також його подальшу участь у повстанні.

Тож ми можемо стверджувати, що наразі в історіографії родина Ольшанських у контексті польського повстання 1863–1864 рр. не була об'єктом дослідження.

Відомо, що одним з осередків підготовки до польського повстання став Київський університет, у котрому значну участь у приготуваннях відігравало не лише студентство, а й викладачі. Серед них чільне місце посідають Ольшанські. Як і багато інших шляхетських польських родин, вони цілковито долучилися до підготовки та реалізації Січневого повстання 1863–1864 рр.

Родина Ольшанських була пов'язана з Київським університетом від самого його створення. У липні 1834 р. Рада університету запросила колишнього викладача верхової їзди Волинського ліцею Євстафія Станіслава Ольшанського зайняти вакантне місце (Самчук Т, 2015, с. 41–43).

Він мав значну популярність серед студентів-поляків, і його будинок перетворився чи не в головний осередок подальшого формування кінного повстанського загону. У ньому Ольшанський-старший збирав розповіддю довкола себе польську молодь, розповідаючи про події Листопадового повстання[1]. Можемо припустити щодо подальших подій, що в подібному дусі польського патріотизму Євстафій Станіслав Ольшанський виховував і власних дітей.

Уперше родина Ольшанських була помічена в протестних демонстраціях 1861 р. У цей час фіксуємо національне піднесення польського населення по всій території Російської імперії. Це було пов'язано передусім із побиттям протестуючих у Варшаві під час маніфестації до річниці Гороховської битви. Це викликало хвилю обурення й національної солідарності серед поляків, яке зачепило і Київ. Як пізніше зазначав Владислав Рудницький, вагому роль тут відіграли київські студенти. Вони стояли за всіма демонстраціями, які відбувалися на той час у

[1] Авсеєнко В. Уривки зі спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. *З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах і спогадах учасників: у 2 кн. [упоряд. В. Короткий, В. Уляновський]. Кн. 1*. Київ, 1994. С. 268.

місті[2]. Михайло Домонтович, який тоді приїхав до міста, згадував, що він застав Київ таким, немов він «готувався до повстання». За його свідченнями, польська молодь відкрито навчалася військової справи: вони демонстративно майже щоденно їхали вулицями міста в чимарках та зі зброєю за його межі, аби займатися стрільбищами за містом[3].

Окрім того, однією з форм протесту на той час було також використання елементів трауру чи національних костюмів на вулицях міста, а також маніфестації у католицьких храмах. Цей рух пізніше польська дослідниця Ф. Рамотовська назвала «моральною революцією» (Ramotowska F., 2018, s. 315).

Певна річ, що в цих умовах родина Ольшанських була дотична до цих настроїв. У цьому рухові в тодішніх документах фігурують двоє представників родини Ольшанських: Лев Ольшанський і Віталія Ольшанська.

Л. Ольшанський був вільнослухачем при Київському університеті й був частиною спільноти польських студентів. З документів стає зрозуміло, що цей молодший син у родині Ольшанських активно долучався до польських маніфестацій, зокрема до виконання заборонених гімнів у католицькому костелі Києва.

Імперська влада прагнула боротися з виконанням заборонених гімнів. Для цього 9 серпня 1861 р. Сенат видав положення, у якому йшлося про створення поліцейських судів – вони мали проводити суд над тими, хто долучався до польських маніфестації через систему штрафів та ув'язнення[4]. Попри початок цих репресивних дій, на середину вересня 1861 р. це не зменшувало протестні настрої серед польської молоді.

Гучною стала справа щодо побиття квартального наглядача Матковського. Студенти Київського університету, зважаючи на участь поліції в притягненні до суду учасників заборонених співів, на ґанку Олександрівського костелу обступили Матковського й завдали удари палицями по голові, аж доки той не втратив свідомість. Лишивши на його голові глибокі поранення й проламавши йому череп, студенти рушили на Хрещатик[5]. Звідти вони пішли до Київського університету. Увійшовши до збірної зали, студенти палицями били скло, відірвали від рам замки, за якими були розпорядження адміністрації та міністра народної просвіти[6].

Жандарми та педелі університету намагалися встановити винних у побитті Матковського та заворушеннях в університеті, однак це було зробити достатньо важко. Врешті суд визнав ключовими фігурами в заворушенні чотирьох студентів, у тому числі Л. Ольшанського. Його було взято під варту уже на наступний день після події, 10 жовтня 1861 р.[7] Надалі його та ще трьох студентів тримали відособлено в Київській фортеці[8].

Справа набула значного резонансу й дійшла до Петербурга. Шеф жандармів князь В. Долгорукій телеграмою передавав київському генерал-губернатору І. Васильчикову волю царя Олександра ІІ про те, аби тримати студентів під арештом і не допускати студентських зібрань[9]. Тож справа опинилася під особистим контролем генерал-губернатора.

Умови утримування арештантів були непростими. Ув'язнені студенти, серед яких був і Л. Ольшанський, надсилали колективні скарги на адресу Васильчикова. Вони стосувалися найперше невідповідних умов їх утримування. Нам відомо, що, перебуваючи в ув'язненні,

---

[2] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 489. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 8.

[3] Записки и заметки ген. М. Домонтовича. *З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах і спогадах учасників: у 2 кн. [упоряд. В. Короткий, В. Уляновський]. Кн. 2*. Київ, 1994. С. 33.

[4] Об учреждении Полицейских судов в Западных губерниях. *Киевские губернские ведомости*. 9 сентября 1861 г. № 36. С. 414.

[5] ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 18 зв.

[6] ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 457. Арк. 7.

[7] ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 1.

[8] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 257. Арк. 85.

[9] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 257. Арк. 50.

Л. Ольшанський мав потребу в наданні йому пальта та штанів[10]. Тюремні умови спровокували на червень 1862 р. в нього гастричну гарячку, через що його перевели на лікування[11].

Дещо пізніше Л. Ольшанський та А. Рунге, які потрапили до військового госпіталю, відмовлялися повертатися до каземату, адже не мали «ні тюфяка, ні подушки, ні ковдри, ні навіть одягу»[12].

Також надходили індивідуальні прохання до канцелярії генерал-губернатора. Серед них зберіглося й прохання від Л. Ольшанського, яке датується 4 квітня 1862 р. У ньому студент Київського університету просив побачитися з родиною на час Великодня. Зокрема, Л. Ольшанський наголошував на хворобливому стані свого батька Євстафія: «Батько мій, який уже шість місяців не бачить, сліпий, сімдесятирічний старий, що не в силах побачитися зі мною через хворобу, й тому прошу Ваше Сіятельство побачитися з ними, можливо востаннє»[13]. На це прохання Васильчиков відповів відмовою[14].

Варто звернути увагу на те, що під час перебуванні в ув'язненні Л. Ольшанський отримав на своє ім'я телеграму, яку було перехоплено адміністрацією фортеці. Телеграма була з Харкова. Можемо припустити, що це свідчить про певні попередні контакти ув'язнених із Харківським таємним товариством, які, крім усього, виступали також за відновлення незалежності Польщі (Марахов Г., 1967, с. 37). У такому випадку Л. Ольшанський міг мати достатньо прямі стосунки із цим товариством.

Слідство й подальший суд значно затягнулися. Урешті-решт, після практично цілого року ведення цієї судової справи, було винесено вирок, що був достатньо непростим для Л. Ольшанського. Суд приговорив його та Річарда Каменського до заслання в Томську або Тобольську губернії з ув'язненням на два роки[15]. На додачу до цього, уже згодом, Л. Ольшанському було заборонено надалі вступати до університету[16].

В той самий час до відповідальності намагалися притягнути В. Ольшанську, сестру Ромуальда та Лева. 10 серпня 1862 р. вона була помічена поліцією під час прогулянки Хрещатиком у траурному одязі, а також підперезана поясом із залізним якорем і ланцюгом[17]. Подібна форма протесту була запропонована варшавським архієпископом Антонієм Мельхіором Фіалковським у «Зверненні до моїх сестер», де він закликав до загального трауру поміж поляками, поки не вдасться відновити польської державності[18]. Тож кількість справ у поліцейських судах переконливо свідчить, що така форма протесту мала популярність серед польок Києва.

Отримавши рапорт від київського поліцмейстера, генерал-губернатор Васильчиков звернувся до київського губернатора Гессе чимшвидше передати справу Ольшанської до поліцейського суду[19]. Та попри це, притягнути її до відповідальності в імперської влади не вийшло: Віталія стверджувала, що не виходила з будинку в означений день, і навіть були відповідні свідки, які могли це підтвердити. Зважаючи на це, поліцейський суд залишив В. Ольшанську вільною[20].

Попри заборони на демонстрації, тривала все ж підготовка до проведення повстання. Дуже часто ключовими локаціями ставали особисті житла повстанців. В. Рудницький свідчив, що

---

[10] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 257а. Арк. 223.
[11] Там само. Арк. 81.
[12] Там само. Арк. 150.
[13] Там само. Арк 6.
[14] Там само. Арк. 7.
[15] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 257а. Арк. 162.
[16] ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 457. Арк. 231.
[17] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 257а. Арк. 167.
[18] ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 3. Спр. 816. Арк. 2.
[19] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 257а. Арк. 173 зв.
[20] Там само. Арк. 258 зв.

всього було відомо 6 локацій. Серед них він називав кімнати в манежі Ольшанських, де відбувалися наради за участі студентів[21].

Поруч із тим тривав процес заготівлі зброї для повстання. Найперше зброю зберігали при оранжереї Царського саду, а також в уже згаданому будинку Ольшанських та квартирі Йосифа Бесядовського[22]. У манежі Ольшанських місцем переховування зброї міг бути їх город, де пізніше було знайдено під час обшуків 25 фунтів свинцевих куль[23].

Окрім того, манеж Ольшанських став також одним з осередків друку «Золотих грамот». За даними слідства, типографічні літери для них були знайдені на квартирі Р. Ольшанського[24].

Ольшанські підтримували достатньо дружні відносини з родиною Коперницьких. Ісидор Коперницький, як відомо, був членом «Провінційного комітету на Русі», який відповідав за підготовку польського повстання на Правобережжі[25]. Можемо припустити, що вони могли діяти спільно, про що свідчить результат пізнішого обшуку в будинку Коперницьких, де серед усього було знайдено світлину Р. Ольшанського й лист, у котрому йдеться про його ж ув'язнення[26].

Власне саме з Р. Ольшанським пов'язаний один із найбільших виступів польських повстанців на Правобережжі.

У молоді роки Р. Ольшанський був слухачем математичного курсу при Київському університеті й збирався надалі зробити військову кар'єру. Однак за наполягання батьків Р. Ольшанський обійняв посаду берейтора, яка раніше належала його батькові[27]. У Київському університеті він узявся до виконання своїх обов'язків з 26 жовтня 1850 р. (Самчук Т., 2015, с. 45).

Ще до початку повстання, у 1857 р., Р. Ольшанський був залучений до відчайдушного кроку студента Володимира Міловича, коли той увірвався в кортеж жандармів для важливого повідомлення студенту Сонгайлу, який був залучений до справи щодо справи полковника Брінкена. Міловичу вдалося відірватися саме завдяки коню, якого він позичив у Р. Ольшанського (Самчук Т., 2015, с. 46). Цей епізод зі спогадів В. Лясоцького багато в чому свідчить про тісні зв'язки Р. Ольшанського з польською молоддю та його позицією.

У манежі відбувалося активне вербування польських повстанців, найперше – з-поміж студентів Київського університету. Натомість питання часу виступу повстанців ставилося достатньо поспішно й ним урешті-решт став вечір 26 квітня 1863 р. На допиті Р. Ольшанський згадував, що до нього завітали студенти Станіслав Орловський та Олексій Василевський, які передали від повстанського комітету повідомлення про те, що вже завтра потрібно буде вирушати з повсталими на збірний пункт за межами Києва[28]. Така утаємниченість і поспішність щодо початку повстання на Правобережжі підтверджується й спогадами Равіти-Гавронського, який доєднався до виступу з Києва буквально в той же день[29].

Питання чисельності загону Ольшанського залишається дискусійним. Так, радянський дослідник Г. Марахов навів цифру у 500 повстанців, що виїхали з Києва (Марахов Г., 1984, с. 78). На допиті В. Рудницький, який під псевдонімом козак Савва згодом з'єднався з Р. Ольшанським, стверджував, що число повсталих було 200, хоча найперше планували залучити до повстання 500 осіб[30]. Селяни, повз яких проїжджали повстанці, свідчили, що загін складався приблизно з 300 осіб. Варто відзначити, що ця цифра є приблизною. Імовірно, чисельність

[21] ЦДІАК України. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 28.
[22] Там само. Арк. 28.
[23] ЦДІАК України. Ф. 474. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 339.
[24] ЦДІАК України. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 15 зв.
[25] ЦДІАК України. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 26 зв.
[26] ЦДІАК України. Ф. 472. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 30–30 зв.
[27] ЦДІАК України. Ф. 474. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 341.
[28] ЦДІАК України. Ф. 474. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 255.
[29] Rawita-Gawroński F. *Moje przygody w roku 1863-1864 w Kijowie*. Warszawa: «Księg. Polska» Tow. Polskiej Macierzy Szkolnej, 1922. S. 6.
[30] ЦДІАК України. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 9–10 зв.

була меншою, зважаючи на те, що пізніше під час бою у Бородянці було вбито 34, а взято в полон 106 повстанців. Натомість, за даними київського повітового справника, коли формування Р. Ольшанського було на межі Радомишльського повіту біля Мигальських хуторів, повстанців залишалося лише 63 (Тинченко Я., 2023, с. 104). На момент же об'єднання біля с. Пісківка із загоном у 60 людей Станіслава Тарасевича загальна кількість загонів Ольшанського, Рудницького й Тарасевича була близько 150 осіб (Тинченко Я., 2023, с. 107). Зважаючи на це, ми можемо твердити, що загальна кількість повсталих дійсно могла бути близько 200 осіб, хоча варто зважати, що це не лише повсталі, що виїхали з манежу, а й повстанці із загону Рудницького.

Г. Марахов акцентував на тому, що загалом повстанці мали суттєві проблеми з постачанням. До прикладу, в одному із загонів на 56 повстанців була лише одна гвинтівка, 19 одноствольних і 9 двоствольних рушниць, 9 пістолетів, 3 револьвери, а в іншому – шаблі й сокири (Марахов Г., 1967, с. 182). Сам же Р. Ольшанський був озброєний двома пістолетами[31].

А. Кондратюк, який був учнем Р. Ольшанського для перейняття справи берейтора, свідчив, що ввечері до манежу почали сходитися студенти, які збиралися в будинку. Через деякий час звідти вийшло 30 юнаків, які були озброєні рушницями, шаблями та пістолетами. Зібравшись у гурт, Ольшанський проказав молитву й дав команду виїздити по двоє за ним із двору о 9-й вечора[32]. Сам Ольшанський, як згадував його інший учень Якимчук, був одягнутий у свитку із чорними шкіряними лакованими погонами, тоді як в інших вони були із сукна й вузькі[33]. Певна річ, що це свідчило про вирізнення Р. Ольшанського серед інших повстанців як офіцера.

Також перед самим від'їздом також відбувалося приготування припасів, чим займалася дружина Ольшанського[34].

В. Авсеєнко подає прикметні для нас спогади про виїзд кінної групи Ольшанського. Уночі з його манежу один за одним виїздили групи вершників, які були київськими студентами та гімназистами. Вони їхали по Житомирському шосе до Тріумфальної арки[35]. Споруджена 1857 р. на честь приїзду до Києва імператора Олександра II, вона була розташована на перетині сучасного проспекту Повітряних Сил і Берестейського проспекту й по суті ознаменувала межі міста – тож вибір такого пункту збору був не випадковий. За Тріумфальними воротами до загону приєдналося ще приблизно 100 піхотинців і 10 кінних повстанців[36].

Першим збірним пунктом за межами Києва було с. Біличі. Маршрут повстанців мав пролягати через села Романівка, Балановка, Бородянка, Пісківка (Марахов Г., 1967, с. 180). Кінцевим збірним пунктом мало стати м. Овруч, у якому мали б зійтися всі повстанські загони.

Таємний виїзд із міста недовго був таким – того ж ранку за повстанцями помчав загін драгунів. Як виявилося, за годину після від'їзду з манежу Ольшанських виїхав ще один озброєний повстанець – імовірно, який запізнився на збір. Двоє драгунів і жандарм затримали повстанця й доставили до київського поліцмейстера[37].

На перехоплення повстанців було виправлено два ескадрони Глухівського драгунського полку. Перший ескадрон виїхав з міста вже о 4-й ранку, а наступний – о 6-й ранку[38].

Як свідчить рапорт командира Глухівського полку, ще до перших зіткнень ескадрон наштовхувався на поодиноких повстанців. Уже на четвертій версті було взято в полон повстанця з козацькою пікою, а ще через декілька в лісі біля придорожньої корчми захопили ще близько

[31] ЦДІАК України. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 335 зв.
[32] Там само. Арк. 12–12 зв.
[33] Там само. Арк. 344 зв.
[34] Там само. Арк. 245 зв.
[35] Авсеєнко В. Вказ. праця. С. 268.
[36] ЦДІАК України. Ф. 474. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 245.
[37] Там само. Арк. 341.
[38] ЦДІАК України. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 1.

20 людей[39]. Ми певні, що це були частини повстанців, які пізніше мали б об'єднатися із загоном Ольшанського.

Неподалік від с. Романівка зав'язався один зі перших боїв. Чутки про те, що ввечері з Києва виїхав повстанський загін і на околицях ведуться бої, уже вранці наповнили місто. Так, Романович-Славатинський згадував, що двоє студентів пропонували йому поїхати оглянути зіткнення між польськими повстанськими загонами та російськими регулярними військами[40]. Так само свідком боїв став Авсеєнко, який поїхав услід за драгунами поглянути на бій[41].

Біля Романівки козацький загін, що кинувся за повстанцями, втратив одного вбитим та одного пораненим. Повстанці змогли відбити напад, і переслідувачі мусили відступити до с. Біличі, у котрому вже з'єдналися із загоном Драгунського полку.

Натомість у Романівці Ольшанський об'єднався із загоном В. Рудницького й перейшов під його керівництво. Разом вони рушили на Бородянку. На шляху повстанці зачитували селянам «Золоті грамоти»[42].

Дослідник Г. І. Марахов висловив думку, що загін Ольшанського дав час на відпочинок у с. Баланівка (на території сучасного м. Буча) і через це відстав від авангарду – його загін прибув до Бородянки лише ввечері 27 квітня. Цим дослідник намагався пояснити достатньо трагічні події того дня (Марахов Г., 1984, с. 79). Однак у самій справі Р. Ольшанського знаходимо свідчення очевидців, які стверджували, що загін прибув до Бородянки вранці, об 11-й годині[43].

Біля маєтку Понятовського Р. Ольшанський скомандував виставити караули й стати фронтом. Тут Ольшанський використав час на те, аби взяти вже заготовлену зброю, коней і вози для піших повстанців[44].

Із заходом сонця загін переслідувачів підійшов до Бородянки. Повстанці вишикувалися у фронт біля місцевої церкви в готовності відбивати напад. Певна річ, що нещодавні цивільні не змогли втримати наступ професійних військових частин. Частина повстанців вирішила зайняти оборону в хатах. Унаслідок бою більшість було взято в полон (68 повстанців), 17 поранено, ще 20 згоріли в будинках[45]. За звітом київського поліцмейстера, двох із повстанців було схоплено в сусідньому с. Блистовиця[46].

Командир Глухівського полку Тізенгуаузен висловлював думку стосовно переслідування, що загін Ольшанського не прагнув вступати в бій, натомість усіляко намагався його уникати[47]. Це спостереження підтверджує думку про те, що повстанці не прагнули вступу у відкритий бій, натомість шукали шляху для приєднання до збройних польських сил, які вже чекали по інший бік австро-російського кордону на чолі з Едмундом Ружицьким.

Поруч із тим Тізенгаузен не помітив відступу іншої частини кінної групи з Бородянки під час бою, а тому вирішив повернутися до Києва з полоненими, що й відбулося вже через день, 29 квітня[48]. Саме цих повстанців наступного ранку було доставлено до Київської фортеці, і їх на вулицях бачили кияни.

Проте загін Ромуальда Ольшанського не зупинив свого руху на північний захід. Поблизу лісу Рудня-Мигальська залишки київських повстанців об'єдналися з повстанськими загонами

---

[39] ЦДІАК України. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 1–1 зв.

[40] Славатинський-Романович Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–84. Воспоминания и заметки. *Вестник Европы*. Т. 3. Кн. 5. Санкт-Петербург, 1903. С. 183.

[41] Авсеєнко В. Вказ. праця. С. 269.

[42] ЦДІАК України. Ф. 474. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 257.

[43] Там само. 345 зв.

[44] Там само.

[45] ЦДІАК України. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 2.

[46] ЦДІАК України. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 174 зв.

[47] ЦДІАК України. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 2.

[48] Там само. Арк. 3.

Радомишльського повіту. Ще пізніше, перейшовши р. Тетерів, до них приєднався загін Тарасевича. Тепер чисельність їх загону становила приблизно 150 осіб[49].

Надалі повстанський загін рушив через поселення Блідча, Жерева, Розважів, Білосукнівку й 1 травня вийшов на Верхолісся. Тут їх знову нагнали імперські війська та зав'язався бій, у якому загін був врешті розбитий. Багатьох повстанців, які змогли врятуватися втечею від переслідувачів, ловили місцеві селяни. Залишки загону намагалися врятуватися втечею до Овруцького повіту, але вже наступного дня, 2 травня, були остаточно знищені біля с. Голубієвичі[50].

Уже після невдачі біля Верхолісся Ольшанський покинув коня та зброю та із загоном в 11 людей переховувався в лісі, аж доки їх група не зіткнулася із солдатами й добровільно не здалася в полон[51].

Водночас із виступом Р. Ольшанського у його домі відбувся обшук. 28 квітня 1863 р. були знайдені подорожні бланки, кулі, олов'яні шрифти, порошок для створення «Золотих грамот»[52]. Це все свідчило, що родина Ольшанських була прямо причетна до підготовки повстання.

Під час допиту Р. Ольшанський всіляко заперечував свою активну участь у повстанні. Стверджував, що його було завербовано під страхом розправи, а також не визнавав зберігання у своєму будинку зброї та наявність підпільної типографії[53].

Військовий суд 26 листопада 1863 р. приговорив Р. Ольшанського до скасування дворянства, усіх прав і конфіскацію майна, а також страту. У вироку йшлося також про те, що відчуження майна також стосувалося рідні Ольшанського[54]. Загалом, за спостереженнями Б. Гудя, було репресовано на Правобережжі 4 470 осіб, з яких 19 було страчено (Гудь Б., 2018, с. 179), серед них – і Р. Ольшанського.

Родина Ольшанських всіляко намагалася пом'якшити участь Ромуальда. Ще напередодні вироку до суду звернувся Євстафій Ольшанський, який через погіршення зору надиктував листа своїй дружині. У листі старий берейтор звертав увагу на свою довгу службу на потреби імперії та важке становище родини: «Син наш, який своєю працею утримував власне сімейство та нас… раптом зник з будинку… стало ясніше уже наше нещастя, коли його привели поміж полонених інсургентів до Києва», – йшлося у листі[55]. Дружина Ромуальда, Клементина Ольшанська писала про те, що «біля стоп разом з малолітніми дітьми та дряхлими батьками чоловіка» благала відбити той удар, що навис над головою чоловіка[56].

Питання часу страти Р. Ольшанського можна назвати проблемним. У праці Spis powstańców 1863 roku więzionych w twierdzy kijowskiej подається відомість про те, що розстріл Ромуальда Ольшанського відбувся 21 березня 1864 р. (Micel M., 1995, s. 86). В Imionospis poległych i straconych ofiar powstania roku 1863 i 1864, що було видано практично відразу після повстання, маємо відомість про те, що розстріл відбувся 29 січня 1864 р. (Stupnicky H., 1865, s. 57). У самій судовій справі самого Р. Ольшанського знаходимо сповіщення від начальника штабу Київського військового округу про те, що «конфірмація ця виконана цього 17 січня о 8 годині в рові Київської фортеці перед строєм Київського гарнізону»[57].

Найімовірніше, в обох останніх випадках застосовані різні літочислення: 17 січня 1864 р. за юліанським календарем і 29 січня 1864 р. за григоріанським. Тож останню можемо вважати датою страти.

[49] «ЦДІАК України. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 3 зв.»
[50] Там само.
[51] ЦДІАК України. Ф. 474. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 338 зв.
[52] Там само. Арк. 339, 340 зв.
[53] ЦДІАК України. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 335, 336 зв.
[54] ЦДІАК України. Ф. 474. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 355 зв.
[55] ЦДІАК України. Ф. 474. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 208.
[56] Там само. Арк. 29 зв.
[57] Там само. Арк. 69.

Зі смертю Р. Ольшанського при Київському університеті зникли також і уроки верхової їзди: за новим університетським статутом 1863 р. не передбачалося викладання цієї дисципліни (Самчук Т., 2015, с. 47).

Таким чином, було реконструйовано процес долучення сім'ї Ольшанських до польського національно-визвольного руху в контексті Січневого повстання 1863–1864 рр. Відповідно до виявлених матеріалів можемо стверджувати, що перший берейтор Київського університету Євстафій Ольшанський поміж офіційними обов'язками був дотичний до польської спільноти університету. Також у будинку Ольшанських відбувалося виховання дітей у польських національно-патріотичних традиціях, про що свідчать подальші події та спогади. А це підтверджує припущення, що, попри заснування імперською владою Київського університету як осередку русифікації, до нього були перенесені традиції польського національно-визвольного руху з Кременецького ліцею, що став базою для нового вишу. Згодом це посприяло розгортанню у стінах Київського університету й інших опозиційних Російській імперії рухів. Тож він не виконав покладені на нього функції ідеологічної обробки молоді в дусі відданості імперії.

На прикладі родини Ольшанських можна робити узагальнення щодо входження поляків до польського національно-визвольного руху. Першу цеглину в підмурок таких установок закладало домашнє виховання. А потім – спілкування з однодумцями, зокрема, в період навчання в університеті, що зміцнювало й поглиблювало антиімперські настрої. У цій розвідці, на відміну від попередньої історіографії, фокус дослідження охоплював не лише постать Р. Ольшанського, але й інших членів його родини. Зокрема, чи не вперше вдалося висвітлити долю Л. Ольшанського, який був одним з активних учасників демонстрацій 1861 р. й котрий був підданий репресивним заходам. Також нам вдалося пролити світло на випадок Віталії Ольшанської, яку було помічено в носінні траурного одягу 1862 р., що також було однією із форм протесту проти імперського поневолення.

Було поглиблено й систематизовано відомості про антиімперську діяльність Р. Ольшанського, котрий на чолі повстанського загону здійснив спробу об'єднання повстанських сил у межах північних повітів Київської губернії з подальшим об'єднанням з основними польськими силами, які чекали за межами кордону Російської імперії. Однак непорозуміння з українським селянством і нижчі бойові характеристики повстанців порівняно з професійною імперською армією не дали змогу реалізувати ці плани.

Безперечно, активна польська позиція дітей Євстафія Ольшанського свідчить про те, якою була політична позиція в родині Ольшанських. Водночас потрібно продовжити пошук нових джерел для ширшого висвітлення залученості Лева та Віталії Ольшанських до лав польського національно-визвольного руху.

Доведено, що будинок Ольшанських став чи не одним із головних осередків підготовки до польського повстання 1863–1864 рр. у Києві. На території їх манежу біла розташована підпільна друкарня, зберігалася зброя, проводилися таємні наради, а також це місце стало стартовою локацією до початку руху повстанського загону Р. Ольшанського навесні 1863 р.

Таким чином, це дослідження поєднало як мікро-, так і макроісторичний вимір і має значні перспективи для подальшого розвитку.

Список літератури

1. Гудь Б. В., 2018. *З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст.* Харків.

2. Моравец Н., 2021. Кривошея І. *Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів*. Київ.

3. Зашкільняк Л. О., 2013. Польське січневе повстання 1863–1864 років у висвітленні сучасної української історіографії. *Galicja a postanie styczniowe*. Warszawa, Rzeszów. 393–399.

4. Марахов Г. И., 1967. *Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине*. Киев.

5. Марахов Г. И., 1984. *Киевский университет в революционно-демократическом движении*. Киев.
6. Самчук Т. В., 2015. Викладання верхової їзди в Університеті Св. Володимира (1835–1863 рр.). *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*. 39–48.
7. Тинченко Я. Ю., 2022. Польські повстанські загони на Правобережжі України 1863–1864 рр. у світлі джерел. *Український історичний журнал*. 3. 98–118.
8. Micel M., 1995. *Spis powstańców 1863 roku więzionych w twierdzy kijowskiej*. Przemyśl.
9. Ramotowska F., 2018. *Warszawa przedstyczniowa. Przebudzenie: "rewolucja moralna"*. Warszawa.
10. Stupnicky H, 1865. *Imionospis poległych i straconych ofi ar powstania roku 1863 i 1864*. Lwów.

Anton Stolyarov

THE OLSHANSKI FAMILY BEFORE AND DURING THE POLISH UPRISING 1863–1864

The article examines the role of the Olshansky family members in the preparation and implementation of the January Uprising of 1863–1864 in Right-Bank Ukraine. The connections of this noble Polish family with Kyiv University, some of whose students and teachers participated in the Polish uprising, are investigated. The active participation of the family members in protests, demonstrations and armed actions, as well as repressive actions by the imperial authorities, are highlighted. Particular attention is paid to the individuals of Lev, Vitalia and Romuald Olshansky, who became key participants in the revolutionary movement. Lev Olshansky participated in student protests, for which he was arrested and exiled. Also, according to the materials of the police courts, there is evidence that Vitalia Olshanska joined the demonstrative wearing of mourning, which was one of the forms of Polish protest in 1861. Romuald Olshansky led the insurgent detachment that set out from Kyiv in April–May 1863 and was defeated after a series of battles with imperial troops.

The organizational and military aspects of the Olshanskys' participation in the uprising are analyzed, in particular the process of producing the "Golden Letters" of providing weapons and material resources, as well as the tactical maneuvers of R. Olshansky's detachment. The relationship with other figures of the uprising, such as Isidor Kopernytsky, Stanislav Tarasevich and Vladislav Rudnytsky, is investigated.

The repressive measures of the tsarist administration against the participants of the uprising are considered. The course of the investigation, trials and conditions of imprisonment of the Olshanskys are highlighted, which became a reflection of the general policy of the empire towards the Polish resistance movement. Key attention is paid to the case of Romuald Olshansky, his sentence and execution in the Kyiv Fortress in January 1864.

In conclusion, based on archival materials, memoirs of contemporaries and scientific works, the article determines the importance of the Olshansky family in the development of the Polish national liberation movement in the middle of the 19th century. The Olshansky house became one of the key centers in the preparation of the Polish armed uprising in Kyiv in the spring of 1863, and representatives of this family became one of the most active participants in demonstrations and armed struggle against the Russian Empire.

Key words: *history of Ukraine (second half of the XIX – early XX centuries), history of higher education in Ukraine, history of Kyiv, history of student community in Ukraine, Polish uprising of 1863–1864.*

References

1. Hud B. V., 2018. *Z istoriyi etnosocialnyx konfliktiv. Ukrayinci j polyaky na Naddnipryanshhyni, Volyni j u Shidnij Halychyni v XIX – pershij polovyni XX st.* [From the history of ethno-social conflicts. Ukrainians and Poles in the Dnipro region, Volyn, and Eastern Galicia in the 19th and the first half of the 20th centuries]. Harkiv. (In Ukrainian).
2. Moravec N., 2021. *Kryvosheya I. I. Polske nacionalne povstannya 1863–1864 rr. na Pravoberezhnij Ukrayini: vid mifiv do faktiv* [The Polish National Uprising of 1863–1864 on Right Bank Ukraine: from myths to facts]. Kyiv. (In Ukrainian).
3. Zashkilnyak L. O., 2013. Polske sichneve povstannya 1863–1864 rokiv u vysvitlenni suchasnoyi ukrayinskoyi istoriohrafiyi. *Galicja a postanie styczniowe* [The Polish January Uprising of 1863–1864 in the coverage of modern Ukrainian historiography]. Warszawa, Rzeszów. 393–399. (In Ukrainian).
4. Maraxov H. Y., 1967. *Polskoe vosstanye 1863 r. na Pravoberezhnoj Ukrayne* [Polish uprising of 1863 in Right Bank Ukraine]. Kyiv. (In Russian).

5. Maraxov H. Y., 1984. *Kyevskyj unyversytet v revolyucyonno-demokratycheskom dvyzhenyy* [Kyiv University in the revolutionary democratic movement]. Kyiv. (In Russian).

6. Samchuk T. V., 2015. Vykladannya verxovoyi yizdy v Universyteti Sv. Volodymyra (1835–1863 rr.) [Teaching horse riding at the University of St. Volodymyr (1835–1863)]. *Naukovyj visnyk Kremeneckoyi oblasnoyi humanitarno-pedahohichnoyi akademiyi im. Tarasa Shevchenka. Seriya: Pedahohika*. 39–48. (In Ukrainian).

7. Tynchenko Ya. Yu., 2022. Polski povstanski zahony na Pravoberezhzhi Ukrayiny 1863–1864 rr. u svitli dzherel [Polish insurgent units on the Right Bank of Ukraine in 1863–1864 in the light of the sources]. *Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal*. № 3. 98–118. (In Ukrainian).

8. Micel M., 1995. *Spis powstańców 1863 roku więzionych w twierdzy kijowskiej* [List of insurgents of 1863 imprisoned in the Kiev fortress]. Przemyśl. (In Polish).

9. Ramotowska F., 2018. *Warszawa przedstyczniowa. Przebudzenie: "rewolucja moralna"* [Pre-January Warsaw. Awakening: "moral revolution"]. Warszawa. (In Polish).

10. Stupnicky H, 1865. *Imionospis poległych i straconych ofi ar powstania roku 1863 i 1864* [List of names of the fallen and executed victims of the uprising of 1863 and 1864]. Lwów. (In Polish).

УДК 94(477)“185”(045)
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-13

Бірюков Андрій,
аспірант кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
a0503412123@gmail.com
ORCID ID: 0009-0005-2164-6278

ВПЛИВ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ НА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АДВОКАТУРИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано розвиток інституту адвокатури в Наддніпрянській Україні в XIX столітті після судової реформи 1864 року, умов та підстав набуття статусу адвоката (присяжного повіреного), висвітлено повноваження рад присяжних повірених, аспекти дисциплінарної відповідальності адвоката (присяжного повіреного) з посиланням на норми законодавства щодо регулювання вказаних відносин. Розкрито поняття присяжного повіреного, зазначено відмінності в статусі та правах між присяжним і приватним повіреним. Описано процедуру та порядок оскарження рішень про відмову в прийняття в присяжні повірені. Зазначено про неможливість оскарження рішень про відмову в прийнятті в присяжні повірені з визначених законодавством підстав. Указано, які особи взагалі не могли здобути статус присяжного повіреного відповідно до вимог законодавства. Відображено перелік визначених законодавством заборон присяжним повіреним на вчинення дій, пов’язаних з їхньою діяльністю: розголошення таємниці, представництво певних осіб, укладення певних угод тощо. Зазначено відносини та питання в діяльності Рад та присяжних повірених, які не були врегульовані чинним законодавством. Указано перелік питань, які самостійно регулювалися Радами присяжних повірених у зв’язку з відсутністю їх регулювання законодавцем (зокрема, щодо процедури та принципів дисциплінарної відповідальності присяжних повірених). Описано процедуру створення Рад присяжних повірених, їх повноваження. Водночас зазначено про їх підконтрольність Судовим платам та загальним зборам присяжних повірених. Відображено спосіб гальмування створення Рад присяжних повірених в судових округах України (Харківському, Київському та Одеському). Зазначено про підстави та мету призупинення владою створення Рад присяжних повірених, про передавання всіх їхніх функцій окружним судам та передавання права надавати статус присяжного повіреного особисто Міністру юстиції. Так, висвітлено дії царського уряду, націлені зупинити становлення та розвиток незалежного інституту адвокатури, передати функції від виборних органів самоврядування присяжних повірених до судів як органів державної влади.

Ключові слова: *адвокатська діяльність, адвокатське самоврядування, адвокатура, громадська діяльність, Наддніпрянська Україна, присяжний повірений, судова реформа 1864 року.*

Адвокатура за своєю суттю є недержавною інституцією, але тісно поєднаною із системою судочинства, судовою владою. Діяльність адвокатури неможлива без законодавчого визначення її статусу, порядку, умов функціювання, прав та обов’язків тощо. Фактично виникнення повноцінної адвокатури пов’язано саме з ухваленням відповідних законодавчих актів. Тривалий час уважалося, що судова реформа 1864 року надала можливість створити в другій половині XIX ст. незалежну професійну адвокатуру в Україні. Однак історичні джерела свідчать про гальмування вказаного процесу царським урядом, фактичне зупинення вказаного процесу, неможливість створити повноцінно незалежну адвокатуру в умовах тогочасного законодавства. Доведення твердження, що принципи незалежності адвокатури за судовою реформою 1864 року були, по суті, декларативними, а влада вживала всіх заходів для зупинення процесу становлення та діяльності незалежної адвокатури, зумовлюють мету й актуальність представленого дослідження.

Особливостям реалізації судової реформи 1864 року присвячено праці сучасних дослідників В. О. Святоцької (Святоцька В., 2009), Н. М. Бакаянової (Бакаянова Н. М., 2015), І. В. Корнієнко (Корнієнко І. В., 2018), Ю. М. Левчук (Левчук Ю. М., 2017), Н. О. Обловацької (Обловацька Н. О., 2013) та ін. Більшість указаних дослідників вважає, що судова реформа 1864 року запровадила демократичні засади створення компетентної і самоврядної організації адвокатів, уможливила подальший розвиток інституту адвокатури в Наддніпрянській Україні, сприяла перетворенню присяжних повірених на незалежних представників зі своєю самоврядною організацією. Однак, на нашу думку, створення адвокатури фактично було пригальмовано державою до її повного утворення як самостійного інституту, з огляду на що неможливо стверджувати про розвиток незалежної та демократичної адвокатури внаслідок указаної реформи.

Більша частина українських земель протягом XIX ст. перебувала в складі дев'яти губерній Російської імперії (Київської, Волинської, Катеринославської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської). Становлення адвокатської справи на цих територіях визначалося Судовими статутами, які містили чотири закони: Установ судових установлень, Статут цивільного судочинства; Статут кримінального судочинства; Статут про покарання, що накладаються мировими суддями. Ці закони прийнято називати судовими статутами 1864 року. В Іменному Указі Олександра II Урядуючому Сенату від 20 листопада 1864 року про опублікування Судових Статутів зазначалося: «Розглянувши ці проєкти, Ми вважаємо, що вони вповні відповідають бажанню Нашому впровадити в Росії суд скорий, правий, милостивий і рівний для всіх підданих наших, піднести судову владу, дати їй належну самостійність і узагалі утвердити в народі Нашому ту повагу до закону, без якої неможливий суспільний добробут і яка має бути постійним керівником дій всіх і кожного, від вищого до нижчого»[1].

Відповідно до Установ судових установлень (1864 р.), інтереси в судах могли представляти два види представників: присяжні або приватні повірені. Присяжні повірені зобов'язані були прийняти професійну присягу присяжного повіреного та перебувати в корпорації присяжних повірених. Приватні повірені займалися наданням правничої допомоги (адвокатською практикою) індивідуально й у корпорації не перебували.

Присяжні повірені – адвокати, що працювали при судових місцях (судових палатах та окружних судах) та склали присягу перед вступом на посаду; приватні повірені – адвокати, що могли брати участь у справах лише за довіреністю від однієї зі сторін спору та з дозволу суду. Саме використання терміна «присяжні» означає, що особа є такою, що прийняла присягу та, відповідно, зобов'язалася чесно й сумлінно виконувати покладені обов'язки, поважати суд і владу. Термін «повірений» означав, що особа мала право діяти від імені довірителя, представляти його права й захищати інтереси[2].

У ст. 353 Установ судових установлень зазначалося, що присяжні повірені перебували при судових місцях для заняття справами за вибором і дорученням позовників, обвинувачених та інших осіб, що беруть участь у справі, а також за призначенням в окремих випадках радою присяжних повірених і голів судових місць[3].

У ст. 354 Установ судових установлень уперше визначалися вимоги до присяжних повірених. Таким вимогами були: досягнення 25-річного віку, наявність вищої юридичної освіти, юридичного стажу, який мав складати не менш ніж п'ять років на посадах, що дають навички зі здійснення судочинства, або не менш ніж п'ять років помічника присяжного повіреного. До

[1] Высочайший указ Правительствующему Сенату от 20 ноября 1864 г. «Об учреждении судебных установлений и о Судебных Уставах». *Полное Собрание Законов Российской Империи*. Собр. 2. Т. XXXIX. Отд. II. № 41473. Санкт-Петербург, 1867.

[2] Там же. С. 209–214.

[3] Там само. С. 209.

стажу помічника присяжного повіреного прирівнювалася спеціальна підготовка в присяжного повіреного та під його керівництвом.

Ця ж стаття Установ судових установлень визначала поняття юридичного стажу та вказувала, що охочі стати присяжним повіреним мали служити по судовому відомству на таких посадах, які надавали практичні знання провадження судових справ; бути кандидатами на посади по судовому відомству; займатися судовою практикою як помічники присяжного повіреного. У всіх трьох випадках передбачався п'ятирічний термін[4].

Крім указаного, особа, що мала намір стати присяжним повіреним, повинна була відповідати морально-етичним вимогам, мати бездоганну репутацію, яку оцінювали при наданні статусу приватного повіреного. Відмова в прийнятті в присяжні повірені з формальних мотивів могла бути оскаржена в судовій палаті, а потім і в Урядуючому сенаті. Але відмова, яка базувалася на моральній оцінці особистості кандидата, взагалі не підлягала оскарженню. Особи, яких рада визнала такими, що відповідають всім вимогам, зараховувалися радою до числа присяжних повірених. Потім судова палата вносила їх до списку присяжних повірених округу, підписувала їм свідоцтво, видане радою, та здійснювала публікацію про їх прийняття (Обловацька Н. О., 2013, с. 70–72).

Установи судових установлень також визначали, які особи не могли бути присяжними повіреними, а саме: особи, що не досягли 25-річного віку; іноземці; особи, які обіймали посади на державній службі та ті, що займали виборні посади, за винятком осіб, які обіймали почесні чи громадські посади безоплатно; оголошені боржниками чи банкрутами (неспроможні боржники); особи, щодо яких винесено судове рішення з позбавленням чи обмеженням дієздатності, а також священнослужителі, позбавленні духовного сану за рішенням церковного суду; особи, яких виключено зі служби по суду або з духовного відомства за пороки або ж з товариств і дворянських зібрань рішеннями цих зібрань, до яких вони належали, та ін.[5]

Також не могли бути присяжними повіреними особи, які перебувають під слідством за злочини й проступки, що тягнуть за собою позбавлення чи обмеження прав стану; особи, яким судом заборонено представляти чужі інтереси, та особи, раніше виключені із числа судових повірених

Водночас законодавство не визначало поняття «особи, які обіймали почесні чи громадські посади безоплатно», з огляду на що Ради присяжних повірених фактично самостійно його тлумачили та небезпідставно вважали, що суспільно корисна робота з надання допомоги бідним і нужденним без отримання винагороди мала розцінюватися як почесна (Птицын В. В., 1894, с. 52–53, 55).

Присяжними повіреними також не могли бути чиновники та професори закладів вищої освіти. Фактично професорів прирівнювали до чиновників, оскільки вони, як і чиновники, підпорядковувалися керівництву. А. Вертеловський зазначав, що якщо професор замість стежити за успіхами науки, готуватися до читання лекцій й удосконалювати систему викладання буде займатися участю в судових справах як присяжний повірений, то він не матиме змоги задовольнити потреби студентів в університеті (Вертеловский А., 1880, с. 27–28).

Також існували вимоги щодо віросповідання. Особи нехристиянського віросповідання могли стати присяжними повіреними лише з дозволу Міністерства юстиції і за умови виконання певних додаткових умов[6].

У «Журналі цивільного і кримінального права» натрапляємо на відвертий антисемітський допис: «…євреї створили негативну репутацію адвокатурі, але саме вони є найбільш талановитими, уважними адвокатами, що всіма засобами відстоюють інтереси довірителя. Але невже

[4] Высочайший указ Правительствующему Сенату от 20 ноября 1864 г… С. 209

[5] *Судебные уставы 20 ноября 1864 г. с изложением рассуждений, на коих они основаны.* Ч. 1. Санкт-Петербург, 1867. С. 219.

[6] Высочайший указ Правительствующему Сенату от 20 ноября 1864 г… С. 288–289.

росіяни винні, що історичні причини завадили виробити в них спритність і що конкуренція з євреями для них є небезпечною і навіть просто неможливою»[7].

Варто зазначити, що до присяжних повірених висували навіть більш жорсткі вимоги, ніж до суддів окружних судів. Так, відповідно до ст. 203 Установи судових установлень, для призначення на посаду члена окружного суду вимагався стаж три роки; для того ж щоб стати присяжним повіреним, був необхідний п'ятирічний юридичний стаж.

У статті 379 Установ судових установлень визначено порядок та процедуру отримання статусу присяжного повіреного. Згідно з порядком, особа мала подати документи та відповідне клопотання до Ради присяжних повірених. З клопотанням мали буди надані всі документи для підтвердження відповідності особи умовам вступу до присяжних повірених. Також мало бути вказано місце проживання особи[8].

Після розгляду документів Рада присяжних повірених шляхом винесення постанови ухвалювала одне з двох рішень: або прийняти особу до присяжних повірених, або відмовити в цьому. Указана постанова надходила до суду, у якому мав вести діяльність присяжний повірений, і вже потім суд своїм розпорядженням приводив таку особу до присяги. Лише після присяги такого присяжного повіреного заносили до списків. Присяжні повірені могли практикувати в усіх судах відповідного округу, до судової палати якого вони були приписані. До того ж присяжні повірені могли вести діяльність і в судах іншого округу, але для цього присяжний повірений мав бути в підпорядкуванні Ради повірених того суду, який розглядав конкретну справу (Святоцька В., 2009, с. 148–149).

Присяжним повіреним заборонялося: 1) купувати або набувати в інший спосіб на своє ім'я або на ім'я підставних осіб права по судових справах, які вони ведуть; 2) вести справи як повірені проти своїх батьків, дружини, дітей, рідних братів, сестер, дядьків і двоюрідних братів та сестер; 3) бути повіреними обох сторін або переходити в тій самій справі від однієї сторони до іншої; 4) розголошувати довірені їм довірителями таємниці не тільки під час судового процесу, а й після його закінчення. За вказані умисні порушення присяжний повірений міг бути притягнутий до кримінальної відповідальності[9].

За судовими статутами 1864 року, інститут присяжних повірених створювався як незалежна професійна організація. Це передбачало та надавало можливість об'єднуватися присяжним за територіальним принципом (за кожним окремим округом судової палати). Об'єднання присяжних повірених здійснювалося шляхом загальних зборів відповідною Радою.

До того ж Ради присяжних повірених створювалися при Судовій палаті округів, які здійснювали функції контролю щодо Рад присяжних повірених. До функцій Рад присяжних повірених належали право прийняття та виключення осіб із числа присяжних повірених, установлення обов'язкових правил для присяжних повірених, розгляд скарг на дії присяжних повірених, нагляд за діяльністю присяжних повірених, за виконанням ними обов'язків, дотриманням правил, морально-етичного стану (Медведчук В. В., 2002, с. 8–9). Передбачалося щорічне звітування ради перед загальним зборами Рад за свою діяльність.

Як видно із зазначеного, крім вищевказаних адміністративних функцій, Рада присяжних повірених була наділена дисциплінарними.

За вчинки, несумісні зі званням присяжного повіреного, адвокат підлягав дисциплінарній відповідальності перед Радою присяжних повірених, що виступала як перша інстанція, і судовою палатою в другій інстанції. (Левчук Ю. М., 2017, с. 78–79).

Однак Установи судових установлень не визначали принципів щодо дисциплінарної відповідальності присяжних повірених. Єдиною нормою, яка стосувалася дисциплінарних про-

[7] Гребенщиков М. Г. Отчет Санкт-Петербургского совета присяжных поверенных за 1882–83 год. *Журнал Гражданского и Уголовного Права*. 1883. Книга 6 (Июнь). С. 18.

[8] Там само. С. 212.

[9] Высочайший указ Правительствующему Сенату от 20 ноября 1864 г… С. 291.

ваджень, був п. 2 ст. 367 нормативного акта «Утворення судових установ». У вказаній нормі містяться пункти про «розгляд скарг на дії присяжних повірених», а також «про нагляд за точним виконанням ними законів, закріплених правил і всіх узятих на себе обов'язків з користю для довірителів» (Черкасова Н. В., 1987, с. 103).

Відповідно до ст. 368 Утворення судових установ, до присяжного повіреного могли бути застосовані такі види дисциплінарних стягнень: 1) попередження; 2) догана; 3) заборона здійснювати обов'язки повіреного протягом визначеного радою строку, але не більше року; 4) виключення зі стану присяжних повірених; 5) в особливо важливих випадках передання присяжного повіреного кримінальному суду. У примітці до цієї статті закріплювалося важливе правило про те, що особи, виключені із числа присяжних повірених, позбавлялися права повторного вступу в це звання в межах держави (Чистяков О. І., 1991, с. 72–74).

Зауважимо, що процедура дисциплінарного провадження (підстави порушення дисциплінарного провадження, принципи доказування вини присяжного повіреного, порядок розгляду дисциплінарного провадження, строк притягнення до дисциплінарної відповідальності, тощо) не була регламентована. Це призвело до того, що практика дисциплінарних проваджень в кожній Раді була різною (Гернет М. Н. (а), 1916, с. 283–284).

Весь цей час функції щодо прийняття до присяжних повірених та дисциплінарних проваджень щодо них здійснювали окружні суди. Так, орган, у якому присяжний повірений вів діяльність, мав повне право притягувати його до дисциплінарної відповідальності та застосовувати будь-яке дисциплінарне стягнення, передбачене ст. 368 Утворення судових установ. До того ж у разі виключення «неугодного» присяжного повіреного зі стану присяжного повіреного останній позбавлявся права повторного вступу в це звання в межах держави. Зазначене призвело до того, що присяжні повірені під загрозою бути притягнутим до дисциплінарної відповідальності у зв'язку з іншою позицією по справі (зокрема, у кримінальних провадженнях) не здійснювали належним чином захисту прав своїх довірителів. Загалом, сам факт можливості здійснення дисциплінарного провадження не органом незалежної професійної корпорації (не Радою присяжних повірених), а судом свідчить про можливість тиску на присяжних повірених.

Установи судових установлень від 20 листопада 1864 року визначали ради присяжних повірених як орган адвокатського самоврядування[10]. Так, у статті 357 зазначалося, що в кожному судовому окрузі присяжні повірені обирали зі свого осередку Раду присяжних повірених, голову ради та його товариша (заступника). До того ж члени Ради, її голова та товариш голови могли бути обрані тільки присяжними повіреними й тільки із числа присяжних повірених, які належали до відповідного судового округу. Зазначене свідчить про організацію діяльності присяжних повірених на засадах самоврядування.

19 жовтня 1865 року затверджено «Положення про введення в дію Судових Статутів», згідно з якими нагляд за діяльністю присяжних повірених покладено на Раду присяжних повірених. Але до моменту створення рад присяжних повірених їхні функції та повноваження надано відповідним окружним судам[11].

Варто зазначити, що окружні суди в українських губерніях запроваджувалися з деяким запізненням та не повною мірою. Під юрисдикцією Харківської судової палати перебували Харківський, Ізюмський, Сумський, Полтавський, Лубенський, Таганрозький окружні суди. Під юрисдикцією Одеської судової палати – Одеський, Вінницький, Херсонський, Єлисаветградський, Катеринославський, Сімферопольський, Кам'янець-Подільський і Кишинівський окружні суди. Київській судовій палаті підпорядковувалися Київський, Уманський, Житомирський, Луцький, окружні суди, які створили в червні 1880 року.

[10] Высочайший указ Правительствующему Сенату от 20 ноября 1864 г. …, С. 209–214.

[11] Положение о введении в действие Судебных уставов: Высочайше учрежденное 19 октября 1865 г. *Полное Собрание Законов Российской Империи*. Собр. 2. Т. XL. № 42587. Санкт-Петербург, 1867. С. 74–84.

В українських губерніях першим судовим округом, заснованим 1867 року на основі нових Судових статутів, був Харківський, діяльність якого поширювалася на Харківську, Курську, Орловську й Воронезьку губернії. 1868 року засновано Одеський судовий округ, до якого уналежнено Херсонську, Катеринославську, Таврійську, Подільську губернії та Бессарабську області. 1880 року засновано округ Київської судової палати, територія якого охоплювала Київську, Чернігівську, Волинську та Могильовську губернії.

Незважаючи на те що окружні суди в Україні перебували в процесі створення, з 5 грудня 1874 року в Російській імперії взагалі призупинено створення Рад присяжних повірених (адвокатів) (Гернет М. Н. (b), 1916, с. 7).

Таке призупинення передбачалося Височайшим повелінням від 5 грудня 1874 року, яким припинялося подальше утворення нових рад присяжних повірених в округах, де вони ще не були створені, та водночас припинено дію дійсних Рад присяжних повірених з переданням їх функцій окружним судам[12]. Водночас влада посилалася на те, що створені ради не виправдали покладених на них завдань нагляду за гідністю й моральною чистотою в діях присяжних повірених. Також уряд висловив твердження, що створення Рад присяжних повірених в інших округах є передчасним.

Але 6 травня 1874 року, до вказаного Височайшого повеління від 5 грудня 1874 року, було створено Харківську раду в складі семи осіб: І. О. Клопов (1835–1907), С. Ф. Морошкін (1844–1900), М. В. Жученко (1840–1880), О. М. Зайцев (1840–1904) та ін. Її першим головою обрано відомого адвоката М. В. Жученка (Гессен І. В. (a), 1916, с. 229).

Спроби відкрити раду присяжних повірених у Києві були категорично відхилені владою. Тільки в 1905 році Ради присяжних повірених створено в Київському та Одеському судових округах (Гвоздій В. А., 2020, с. 56–58; Корнієнко І. В., 2018, с. 9).

Одеська рада присяжних повірених створена в 1904 році за велінням імператора Миколи II «Об образовании при Казанской, Одесской и Саратовской Судебных палатах Советов присяжных поверенных» від 10 листопада 1904 року. Фактично Рада присяжних повірених почала діяти після 26 лютого 1905 року, коли на загальному зібранні присяжних повірених, у присутності 124 осіб було обрано 15 членів цієї ради (Бакаянова Н. М., 2015, с. 16).

В аспекті призупинення реформи щодо створення незалежної адвокатури варто звернути увагу, що ще 19 жовтня 1865 року були введені тимчасові правила, згідно з якими Міністр юстиції особисто ухвалював рішення про вступ до адвокатури (Бакаянова Н. М., 2015, с. 14), яке було визначене Судовими статутами від 20 листопада 1864 року. Загалом же в Україні до 1917 року існували тільки три округи судових палат – Харківський, Київський та Одеський. Відповідно, тільки три ради присяжних повірених указаних округів.

З огляду на наведені факти, можна стверджувати, що царська влада була незацікавлена в існуванні незалежної адвокатури та, розпочавши її створення, дуже швидко (19 жовтня 1865 року) вжила заходів для зупинення її повноцінного становлення й функціонування. Так, задекларувавши вільний доступ до професії відповідно до порядку та вимог до кандидатів, визначених у Судових статутах, реальне право на прийняття до присяжних повірених було передано винятково Міністру юстиції. Водночас якщо Судовими статутами передбачалося право оскарження відмови в прийнятті до присяжних повірених Радою, то рішення Міністра юстиції фактично оскарженню не підлягало. Зазначеним повністю нівельовано демократичний принцип прийняття до корпорації присяжних повірених Радою, оскільки рішення ухвалювала єдина посадова особа, а не колегіальний орган. Варто заначити, що відмова в прийнятті до присяжних повірених, яка базувалася на моральній оцінці особистості кандидата, взагалі не підлягала оскарженню. Так, Міністр юстиції мав передбачене законом право не приймати

[12] О приостановлении временно дальнейшим учреждением Советов присяжных поверенных в округах тех Судебных палат, где оные до сего времени еще не открыты: Сенатский указ от 5 декабря 1874 г. *Полное Собрание Законов Российской Империи*. Собр. 2. Т. XLIX. Отд. 2. № 54130.

осіб до присяжних повірених з огляду на негативну оцінку моральних якостей кандидата, що свідчить про відсутність демократичного доступу до професії, оскільки в такому разі органи державної влади могли відмовляти в прийнятті до присяжних повірених з будь-яких надуманих мотивів, зокрема політичних та релігійних.

Тож попри низку прогресивних моментів судової реформи 1864 року (чітко визначених вимог до кандидата в присяжні повірені, порядку набуття статусу присяжного повіреного, видів дисциплінарних стягнень, які могли бути застосовані до присяжного повіреного, створення Рад присяжних повірених із широкими повноваженнями), указані принципи адвокатури були, по суті, декларативними, а їх упровадження зупинено через острах царської влади з огляду на швидку демократизацію судової системи.

Список літератури

1. Бакаянова Н. М., 2015. История возникновения адвокатского самоуправления на Украинских землях. *Вісник Запорізького національного університету.* №3. Запоріжжя. 13−20.

2. Вертеловский А., 1880. *Реформы Александра II. Исторический очерк*. Харьков: Университетская типография.

3. Гвоздій В. А., 2020. *Адміністративно-правовий статус органів адвокатського самоврядування: дис... канд. юр. наук: 12.00.07.* Тернопіль.

4. Гернет М. Н., 1916 (a). *История русской адвокатуры. Т. 2.* Москва: Издание советов присяжных поверенных.

5. Гернет М. Н., 1916 (b). *История русской адвокатуры. Т. 3 [Кн. 1.* Москва: Издание советов присяжных поверенных.

6. Гессен И. В., 1914. *История русской адвокатуры. Т. 1*. Москва.

7. Корнієнко І. В., 2018. Організація адвокатури в південноукраїнських губерніях кінця XIX – першої чверті XX ст.: порівняльно-правова характеристика. *Науковий. вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 1 (36)*. Одеса. 8–12.

8. Левчук Ю. М., 2017. *Київська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1880–1917): історико-правове дослідження : дис. ... канд. юр. Наук: 12.00.01*. Харків.

9. Медведчук В. В., 2002. *Історія адвокатури України*. Київ.

10. Обловацька Н О., 2013. Адвокатура України та Росії у другій половині XIX ст. *Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., 18 квітня 2013 р. Київ,. ун-т ім. Б. Грінченка.* 70–77.

11. Птицын В. В.. 1894. *Древние адвокаты и наши присяжные цицероны*. Санкт-Петербург: Типолитография И. В. Цветкова.

12. Святоцька В., 2009. Інститут присяжних повірених на території України за судовими статутами 1864 р. *Право України*. № 8. 47–153.

13. Черкасова Н. В., 1987. *Формирование и развитие адвокатуры в России, 60–80 годы XIX века*. Москва.

14. Флейшиц Е. 1910. О женской адвокатуре. *Право: Еженедельная юридическая газета.* 1910. № 2−3. 146.

15. Чистяков О. И., 1991. *Российское законодательство X–XX веков*. Т. 8. Судебная реформа. Москва.

Andrii Biriukov

THE IMPACT OF THE JUDICIAL REFORM OF 1864 ON THE DEVELOPMENT OF THE BAR IN NADDNIPRIANSHCHYNA UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

The article contains an analysis of the development of the institution of advocacy in the Nadnipryansk Ukraine in the 19th century after the judicial reform of 1864; the conditions and grounds for acquiring status of sworn attorneys, aspects of the disciplinary responsibility of a lawyer (attorney at law) with reference to the provisions of the law regulating the said relations. The concept of a sworn attorney is revealed, the differences in status and rights between a sworn attorney and a private attorney are noted. The procedure and order of appealing decisions on refusal to accept as the sworn attorneys is described. It is stated that

it is impossible to appeal decisions refusing to admit attorneys to the sworn attorney on grounds specified by law. It is indicated which persons cannot obtain the status of a sworn attorney in accordance with the law. A list of restrictions that the law imposes on sworn attorneys regarding their actions related to professional activities: regarding disclosure of secrets, representation of a person, conclusion of contracts, etc. is provided. The relations and issues in the activities of Councils and sworn attorneys that were not regulated by current legislation are indicated. A list of issues that were independently regulated by the Councils of Sworn Attorneys due to the lack of their regulation by the legislator (including the procedure and principles of disciplinary liability of sworn attorneys) is indicated. The procedure for creating a councils of sworn attorneys and its significance are described. At the same time, it is stated that they are under the control of the Court Chamber and the general meeting of sworn attorneys. The method of inhibiting the creation of Councils of Jury Attorneys in the judicial districts of Ukraine (Kharkiv, Kyiv and Odesa) is reflected. The reasons and purpose of the authorities' suspension of the creation of the Councils of sworn attorneys, the transfer of all their functions to district courts, and the transfer of the right to grant the status of a sworn attorney personally to the Minister of Justice are indicated. Thus, the actions of the tsarist government aimed at stopping the formation and development of an independent institute of the bar, transferring functions from elected self-government Councils of sworn attorneys to courts as authorities of state power, are highlighted. The above facts indicate the tsarist authorities' disinterest in the existence of an independent sworn attorneys and prove that, having begun its creation, the authorities took all measures to inhibit the creation and development of an independent bar, to level all declared democratic principles by adopting relevant legislative acts.

Key words: *advocacy activity, advocacy self-government, advocacy, public activity, Dnipro Ukraine, sworn attorney, judicial reform of 1864.*

References:

1. Bakayanova N. M., 2015. Istorija vozniknovenija advokatskogo samoupravlenija na Ukrainskih zemljah. [History of the emergence of lawyer self-government in the Ukrainian lands]. *Visnyk Zaporiz"koho nacional"noho universytetu.* №3. Zaporizhzhia. 13−20. (In Russian).

2. Vertelovskij A., 1880. *Reformy Aleksandra II. Istoricheskij ocherk*. [Reforms of Alexander II. Historical essay].Harkov: Universitetskaja tipografija, (In Russian).

3. Hvozdij V. A., 2020. *Administratyvno-pravovyj status orhaniv advokatskoho samovryaduvannya* [Administrative and legal status of bar self-government institutions.]: dys… kand. yur. nauk: 12. 00. 07. Ternopil. (In Ukrainian).

4. Gernet M. N., 1916. *Istorija russkoj advokatury* [History of Russian Advocacy]. T. 2. Moskva: Izdanie sovetov prisjazhnyh poverennyh. (In Russian).

5. Gernet M. N., 1916. *Istorija russkoj advokatury*. [History of Russian advocacy.] T. 3 [Kn. 1]. Moskva: Izdanie sovetov prisjazhnyh poverennyh. (In Russian).

6. Gessen I. V., 1914. *Istorija russkoj advokatury*. [History of Russian advocacy.]. T. 1. Moskva. (In Russian).

7. Korniyenko I. V., 2018. Orhanizaciya advokatury v pivdennoukrayinskyh huberniyah kincya XIX – pershoyi chverti XX st.: porivnyalno-pravova harakterystyka. [Organization of the Bar in the Southern Ukrainian Provinces of the Late 19th – First Quarter of the 20th Century: Comparative Legal Characteristics.], *Naukovyi. visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Yurysprudentsiia.* 1 (36). Odesa, 8–12. (In Ukrainian)

8. Levchuk Yu. M., 2017. *Kyivska sudova palata v derzhavnomu mexanizmi Rosijskoyi imperiyi (1880–1917): istoryko-pravove doslidzhennya* [The Kyiv Court Chamber in the State Mechanism of the Russian Empire (1880–1917): Historical and Legal Research.]: dys. ... kand. yur. nauk.: 12. 00. 01. Xarkiv. (In Ukrainian).

9. Medvedchuk V. V., 2002. *Istoriya advokatury Ukrayiny.* [History of the Ukrainian Bar]. Kyiv. (In Ukrainian).

10. Oblovacka N. O., 2013. Advokatura Ukrayiny ta Rosiyi u druhij polovyni XIX st. [Advocacy in Ukraine and Russia in the Second Half of the 19th Century] *Doslidzhennya molodyx uchenyx u konteksti rozvytku suchasnoyi nauky: materialy III Vseukr. nauk.-prakt. konf., 18 kvitnya 2013 r. Kyyiv,. un-t im. B. Hrinchenka.*70–77. (In Ukrainian).

11. Pticyn V. V., 1894. *Drevnie advokaty i nashi prisjazhnye cicerony*. [Ancient lawyers and our Ciceronian jurors]. Sankt-Peterburg: Tipolitografija I. V. Cvetkova. (In Russian).

12. Svyatocka V., 2009. Instytut prysyazhnyh povirenyh na terytoriyi Ukrayiny za sudovymy statutamy 1864 r. [The Institute of Sworn Attorneys on the territory of Ukraine under the judicial statutes of 1864.]. *Pravo Ukrayiny*. № 8. 147–153. (In Ukrainian).

13. Cherkasova N. V., 1987. *Formirovanie i razvitie advokatury v Rossii, 60–80 gody XIX veka*. [Formation and development of the legal profession in Russia, 60–80s of the 19th century.]. Moskva. (In Russian).

14. Flejshic E. 1910. O zhenskoj advokature. [About women's advocacy.]. *Pravo: Ezhenedelnaja juridicheskaja gazeta.* 1910. № 2−3. 146. (In Russian).

15. Chistjakov O. I., 1991. *Rossijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov.* T. *8. Sudebnaja reforma* [Russian legislation of the 10th – 20th centuries. Vol. 8. Judicial refoorma]. Moskva. (In Russian).

УДК 94(147):929Григорович(045)
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-14

Дьомін Олег,
доктор історичних наук, професор
Одеський Національний університет
імені І. І. Мечникова
olegborisovich.domin@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5842-6926

Житков Олександр,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
та всесвітньої історії
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
gitkov_oa@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-2423-6352

ПРОФЕСОР В. І. ГРИГОРОВИЧ – ВІД ДЕКАНА ДО МЕШКАНЦЯ ПРОВІНЦІЇ: СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ УЧЕНОГО

На основі оригінальних архівних документів та мемуарних джерел авторами статті висвітлюються перші кроки становлення й функціонування історико-філологічного факультету Новоросійського університету, відомого в історичній науці фундаментальними працями викладачів та випускників.

Комплексно досліджено адміністративну та подвижницьку наукову діяльність відомого в Європі вченого-славіста Віктора Івановича Григоровича на посаді члена університетської Вченої ради, першого обраного декана історико-філологічного факультету Новоросійського університету.

Акцентується увага на висвітленні його напруженої організаційної роботи з добору викладацьких кадрів на кафедри факультету, формування освітніх і робочих програм, навчальної та методичної праці, спрямованої на якісне забезпечення освітнього й виховного процесу.

Відзначено високі ділові якості, гуманістичні переконання та моральні чесноти професора В. І. Григоровича, що проявлялися в його ставленні до студентів, колег та численних учнів. Стверджується, що, попри труднощі й адміністративні перепони, він успішно, з гідністю та відповідальністю виконував обов'язки декана історико-філологічного факультету університету, чим заслужив велику повагу колег та студентів.

Висвітлено т. зв. єлисаветградський період діяльності В. І. Григоровича, який хронологічно припадає на жовтень – грудень 1876 року (м. Єлисаветград, Херсонської губернії). Наголошується, що цей час, позначений співпрацею В. І. Григоровича з колегами та учням, був продовженням плідної дослідницької роботи вченого над матеріалами, які він надбав за довгі роки наукових експедицій та пошуків в архівах і бібліотеках багатьох країн світу

Ключові слова: *біографістика, Григорович В. І., Єлисаветград, історико-філологічний факультет, Новоросійський університет, Одеса.*

Життю та діяльності відомого в Європі вченого Віктора Івановича Григоровича, професора Казанського, Московського й Новоросійського (Одеського) університетів, присвячено чимало робіт. Майже всі дослідники подають біографію В. І. Григоровича як науковця, визначають його місце в російському, а з другої половини XIX ст. – і в українському науковому світі. Показовим було те, що вони обходили практичну, адміністративну діяльність ученого. Про це свідчать, зокрема, різноманітні публікації підсумкового характеру, що з'являлись у зв'язку з ювілеями В. І. Григоровича (Сергеев А. В., 1978; Матвеева Л., 2009; Матвеева Л., 2010). Крок уперед у висвітленні персональної історії В. І. Григоровича зроблено в роботі О. Б. Дьоміна і М. В. Алєксєєнко «Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович», яка вийшла 2015 року в Одесі (Дьомін О. Б., 2015). Проте залишилася низка нез'ясованих питань, зокрема,

щодо адміністрування В. І. Григоровича в часи перебування на посаді обраного декана історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету міста Одеси в 1865–1868 рр., а також організаційної та громадської роботи в університеті та за його межами. Є потреба встановити головні причини й час переїзду відомого вченого з Одеси до повітового Єлисаветграда після завершення службової кар'єри в 1876 році, визначити коло його спілкування, яке складалося переважно із числа колишніх учнів – представників місцевої інтелігенції, сформувати більш повне уявлення про плани наукової роботи вченого та їх реалізацію в зазначений час.

Мета статті – дослідити організаційно-адміністративну, наукову та громадську роботу В. І. Григоровича на посаді першого обраного декана історико-філологічного факультету Новоросійського університету та «єлисаветградського періоду» його громадської діяльності в 1876 році.

Як відомо, процес оформлення Новоросійського університету в Одесі розтягнувся на декілька років. Рішення про заснування університету ухвалено 10 червня 1862 р., а реально він був відкритий 1 травня 1865 р. у стінах колишнього Ришельєвського ліцею на урочистому зібранні. Цей будинок і став помешканням нового, найпівденнішого університету на українських землях.

В. І. Григорович опинився в Одесі не випадково. Дані його особистого життя в Казані першої половини 60-х рр. XIX ст. вказують на бажання повернутися ближче до рідних місць. Як відомо, він народився в повітовому містечку Балта Подільської губернії, усього за 200 верств від Одеси. Крім того, його родичі проживали в Херсоні, а саме в Одесі очікувалося відкриття нового державного університету. В. І. Григорович уважав, що Причорномор'я може слугувати науковим полігоном для славістів, а можливо, й місцем, у якому збереглися сліди первісної слов'янської писемності. Загалом переїзд на південь імперії ставав певним символом його повернення на Батьківщину. У зазначеному сенсі знаковим був подарунок В. І. Григоровича великої кількості книжок до бібліотечного фонду новоствореного університету. На основі цього книжкового зібрання в бібліотеці Новоросійського університету «на вічні часи» утворювався «Відділ по Слов'янській філології Професора В. І. Григоровича». Він спорадично поповнювався за рахунок нових пожертв від відомого вченого.

З перших днів роботи в стінах рідного університету В. І. Григорович почав активно займатись організаційними й навчальними справами. На додачу до попереднього дарування, 2 травня 1865 року він подарував бібліотеці університету ще шістдесят один екземпляр рукописів та окрему частину рукописів і рідкісних книжок, які постійно використовували в навчальному процесі[1].

В. І. Григорович став одним з фундаторів нового університету та історико-філологічного факультету. На першому офіційному засіданні ради Новоросійського університету 4 травня 1865 року були присутні тільки три ординарні професори: ректор І. Д. Соколов, академік П. С. Білярський і член-кореспондент Академії наук В. І. Григорович[2]. П'ять ординарних професорів, внесених до списку викладацького складу університету, на той час ще не прибули до Одеси й, відповідно, не могли виконувати своїх обов'язків. Так, уже з перших днів функціонування університету В. І. Григорович став одним з небагатьох професорів, на плечі яких ліг тягар розбудови університетської навчальної та адміністративної частин. Він також входив до складу перших комісій університету, які займалися зарахуванням студентів, організацією діяльності викладачів і навчанням здобувачів.

На засіданні ради університету 6 вересня 1865 року відбулися вибори перших деканів історико-філологічного та фізико-математичного факультетів. Серед шести осіб історико-філоло-

[1] *Протоколы заседаний совета Императорского Новороссийского университета.* Одесса, 1865–1868. 1865. С. 13. URL: https://lib.onu.edu.ua/ukrayinska-biblioteka-novorosijskogo-universitetu-1865-1920/ (21.02.2025).

[2] *Професори Одеського (Новоросійського) університету*. Одеса, 2005. Т. 1. С. 11–14; Т 2. С. 124–127.

гічного факультету (ординарні та екстраординарні професори), які мали право бути виборцями, тільки ординарні професори могли бути обраними на посаду декана (потрібно було набрати більш ніж половину голосів). Таких професорів було три: В. І. Григорович, Ф. А. Струве[3] і П. С. Білярський. Під час голосування перший отримав три голоси, другий – два і третій – один. Тому провели другий тур, у якому вибирали між тими, за кого віддали більше голосів. І тут В. І. Григорович набрав чотири голоси, а Ф. А. Струве лише два. У результаті безперечної перемоги Григорович став першим деканом історико-філологічного факультету і першим обраним деканом Новоросійського університету загалом.[4]

Так, з вересня 1865 року почались адміністративні будні В. І. Григоровича, які залишали мало часу для плідної наукової роботи. Крім виконання обов'язків декана факультету, він входив до числа різноманітних університетських комісій. У листопаді 1866 р. В. І. Григорович виконував обов'язки ректора університету, очолював правління університету, головував на засіданнях ради[5]. Про завантаженість роботою, з одного боку, і про серйозне ставлення В. І. Григоровича до доручних справ свідчить його прискіпливий, але професійний відгук на навчальні посібники з румунської мови, навчальні плани.

Наступні роки виявилися заповненими нескінченними, марудними та виснажливими адміністративними обов'язками керівника факультету. Особливо важкими були вони для В. І. Григоровича, бо за складом характеру він не був адміністратором. В. І. Модестов згадував: *«Він не був створений керувати чим би то не було і стушовувався у своїй ролі предводителя факультету більше, ніж того вимагала користь останнього»*. Разом із тими труднощами, у роки деканства В. І. Григоровича, за спогадами того ж В. І. Модестова*, «…на факультеті інтрига була безсила замулити взаємні відносини»*[6]. І це при тому, що університет, як навчальний, науковий та виховний осередок, тільки починав працювати, а на плечі декана лягло все: від планів і розкладу занять до турбот щодо студентських справ і вирішення кадрових проблем. І ніхто не знімав із В. І. Григоровича навчального навантаження, як правомірно зазначала дослідниця Т. М. Попова (Попова Т. Н., 2007, с. 208).

Зважаючи на відсутність досвіду адміністративної роботи у Віктора Івановича, нічого дивного не було в тому, що спогадам сучасників відносно перших років його роботи в Новоросійському університеті притаманне суперечливе бачення: піднесено радісне колишніх студентів (О. І. Маркевич, Г. О. Афанасьєв) і навіть карикатурно прибільшене молодших колег (П. М. Полєвой). Проте ніщо не може бути кращим барометром масштабності людини, особливо викладача, як ставлення до нього студентів й учнів. Навколо В. І. Григоровича гуртувалися різні за походженням, знаннями, інтересами особистості: *«…студент міг принести Григоровичу свої непорозуміння, свою душевну боротьбу відносно самих різноманітних сторін життя і знав, що Григорович зрозуміє його, не насміється над ним, визнає важність і своєчасність цих жагучих питань..»* – згадували його сучасники[7]. Перекреслює всі гротескно-критичні оцінки адміністративної роботи В. І. Григоровича спогад Г. О. Афанасьєва, майбутнього доктора всесвітньої історії, про відрядження В. І. Григоровича до Санкт-Петербурга для вирішення адміністративних і кадрових питань. Він писав так: *«Від'їзд туди* [до Петербурга] *В. Григоровича був свідченням любові студентів до його особистості. Вони вранці зібрались на «практичній гавані», щоб провести декана … Стояв він, опершись ліктем, здається, на бочку із салом, а поряд із ним на тій же бочці сидів студент Южаков»* (С. М. Южаков – май-

[3] *Професори Одеського (Новоросійського) університету*... Т. 4. С. 185–187.

[4] *Протоколы заседаний совета Императорского Новороссийского университета…* С. 60; Маркевич А. И. Воспоминания о В. И. Григоровиче как о преподавателе. *Новороссийский университет в воспоминаниях современников: сборник воспоминаний / авт.-сост. Ф. А. Самойлов*. Одесса, 1999. С. 156.

[5] *Протоколы заседаний совета Императорского Новороссийского университета*… С. 23, 34.

[6] Модестов В.И. Отрывок из воспоминаний. *Новороссийский университет в воспоминаниях современников*… С. 14.

[7] Маркевич А. И. Указ. соч. С. 92.

бутній відомий журналіст і економіст)[8]. Серед повсякденних турбот В. І. Григоровича студентські проблеми займали багато часу, незважаючи на те, чи були це питання окремого студента, чи загалом студентської спільноти. Так, на засіданні університетської ради 20 вересня 1865 р. деканом історико-філологічного факультету вперше в навчальній практиці університету внесено представлення про надання студентам першого курсу стипендій[9]. Постійно клопотався В. І. Григорович і про розширення списку стипендій для студентів факультету. Характерна історія його боротьби за утвердження в Новоросійському університеті чотирьох іменних стипендій святих Кирила і Мефодія, які були встановлені ще в 1862 році для студентів російських університетів. У травні 1866 року декан через раду університету клопотався перед міністром освіти про встановлення таких стипендій для студентів Новоросійського університету[10].

У вересні-жовтні 1865 року В. І. Григоровича як декана долучали до складу комісії з напрацювання правил користування бібліотекою університету[11]. А на засіданні університетської ради 20 грудня 1866 року він єдиний з професорів виступав на підтримку пропозиції проректора університету О. М. Богдановського про відкриття безкоштовної читальної зали студентської бібліотеки на першому поверсі головного корпусу, мотивуючи тим, що *«…з одного боку, студенти прагнуть займатися наукою, а, з іншого, стримуються великою бідністю»*[12].

Особливістю адміністративних та викладацьких підходів В. І. Григоровича до розв'язання проблем було прагнення враховувати в процесі навчання позиції молодої людини – студента – в усіх її проявах, наголошуючи на дієвості особистого викладацького внеску й розуміння. З одного боку, В. І. Григорович, за спогадами колеги, навчав студентів *«…із такою майстерністю, так скоро ставив їх на ноги у своїй області, що ледь який-небудь інший професор міг вказати на таку животворчу і безпосередньо плодотворну свою викладацьку діяльність»*[13]. З іншого – він виявляв ліберальне ставлення у стосунках і часто переходив у скрутний час на сторону студентів, виправдовуючи їхні дії. Так, під час обговорення на засіданні ради причин швидкого переходу студентів із Новоросійського університету в інші навчальні заклади В. І. Григорович заявив, що студенти, вступаючи до нового університету, розраховували, особливо на історико-філологічному факультеті, на стипендії. Але не отримавши їх та зазнаючи з огляду на це значних труднощів внаслідок «одеської дорожнечі життя», прагнуть повернутися до своїх рідних країв, до найближчих їм університетів[14].

Значну увагу В. І. Григорович приділяв кадровим питанням з огляду на відсутність викладачів на окремих кафедрах. Як згадував його учень Г. О. Афанасьєв, В. І. Григорович уважав своїм обов'язком піклуватися про поповнення факультету висококваліфікованими викладачами[15]. Протоколи ради університету зафіксували неодноразові спроби В. І. Григоровича як декана історико-філологічного факультету заповнити вакантні посади на кафедрах факультету. Зокрема, коли не вдалося швидко знайти доцента або професора для кафедри всесвітньої історії, В. І. Григорович у травні 1866 року запропонував на посаду виконувача обов'язків доцента кандидатуру викладача Рішельєвського ліцею Ф. К. Бруна[16]. Після невдачі із запрошенням на цю ж кафедру молодого вченого із Санкт-Петербурга професора В. Г. Васильєвського, у жовтні 1866 року історико-філологічний факультет представив раді університету кандидатуру

---

[8] Афанасьев Г. Е. Воспоминания о Викторе Ивановиче Григоровиче. *Новороссийский университет в воспоминаниях современников*…. С. 99.

[9] *Протоколы заседаний совета Императорского Новороссийского университета*... С. 68.

[10] Там же. С. 92–93.

[11] Там же. С. 8–9, 29–30, 65.

[12] *Протоколы заседаний совета Императорского Новороссийского университета.* Одесса, 1865–1868. 1866. С. 52–53.

[13] Модестов В. И. Указ. соч. С. 13.

[14] *Протоколы заседаний*… 1866. С. 36.

[15] Там же. С. 99.

[16] Там же. С. 18, 68.

досвідченого викладача, ординарного професора Харківського університету М. Н. Петрова[17]. Але коли він відмовився від цього запрошення у квітні 1867 року, факультет представив на затвердження кандидатуру докторанта, викладача історії училища правознавства О. Г. Брікнера, якого й обрали на посаду 29 квітня[18].

Подібну мету В. І. Григорович ставив перед собою під час відрядження в Санкт-Петербург. Там він спробував запросити в Одесу, на вільну після смерті П. С. Білярського посаду, відомого славіста професора О. О. Котляревського, однак зустрів спротив з боку Міністерства освіти[19]. Серйозні труднощі виникли щодо заміщення на посаду викладачів кафедри церковної історії. Проте вони були дещо іншими, бо пов'язувались із відсутністю в магістрів духовних академій університетських ступенів і неможливістю внаслідок цього входити до складу університетських кафедр[20].

Постійну увагу приділяв В. І. Григорович питанням підвищення рівня кваліфікації наявного на кафедрах викладацького складу доцентів і професорів. Так, 7 лютого 1866 року В. І. Григорович клопотався про продовження закордонного відрядження для стажування доцента П. М. Польового та надання йому грошової допомоги в розмірі 750 карбованців через необхідне завершення курсу з вивчення «романських літератур»[21]. Уже наступного навчального року, як свідчать джерела, В. І. Григорович просив раду дати закордонне відрядження та виділити 500 карбованців магістру римської словесності доценту В. І. Модестову для завершення докторської дисертації[22].

В. І. Григорович значною мірою і організаційно, і особисто сприяв захисту докторської дисертації екстраординарного професора по кафедрі римської словесності магістра В. Н. Юргевича. Він виступив 18 лютого 1867 року другим опонентом, або, як тоді називали, заперечувачем по дисертації[23]. А вже за два дні, 20 лютого, за клопотанням декана факультету, викладача В. Н. Юргевича, як доктора римської словесності, рада університету одноголосно обрала ординарним професором[24]. Як декан історико-філологічного факультету, В. І. Григорович був задіяний у захисті 3 грудня 1867 року магістерської дисертації київського здобувача В. С. Іконнікова на тему «Максим Грек. Історико-літературне дослідження», який успішно відбувся на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету[25].

Іншою проблемою, яка постала перед В. І. Григоровичем з огляду на очевидний прогрес гуманітарних наук, був розподіл факультету на такі розряди або відділи: класична філологія, русько-слов'янська філологія, історичні науки. Останній відділ містив такі науки, як: всесвітня історія, руська історія, історія всесвітньої літератури, історія російської літератури, історія філософії, церковна історія, класичні мови, слов'янські мови, слов'янські старожитності, історія руського права, міжнародне право, всесвітня і руська географія[26]. В. І. Григорович не тільки поставив цю проблему на обговорення в раді університету, а й наполегливо займався її вирішенням під час свого відрядження до Санкт-Петербурга до Міністерства освіти[27].

25 серпня і 9 вересня на засіданнях факультету з ініціативи В. І. Григоровича обговорювалася кандидатура на посаду професора кафедри руської словесності. У результаті факультет одноголосно проголосував за Я. Ф. Головацького, колишнього професора Львівського університету,

[17] Протоколы заседаний… 1866. С. 14–15.

[18] *Протоколы заседаний совета Императорского Новороссийского университета.* Одесса, 1865–1868. 1867. С. 6–10; 27.

[19] *Новороссийский университет в воспоминаниях современников*… С. 99.

[20] Див.: Духовенство Одессы. 1794–1925. Одесса, 2012. С. 7, 503–504.

[21] *Протоколы заседаний*… 1866. С. 27–28; *Протоколы заседаний*… 1867. С. 40.

[22] Там же. С. 39–40.

[23] *Новороссийский университет в воспоминаниях современников...* С. 17.

[24] *Протоколы заседаний*… 1867. С. 47–49.

[25] Там же. С. 55–56.

[26] Там же. С. 52–56.

[27] *Новороссийский университет в воспоминаниях современников...* С. 99.

який потерпав від тиску австрійської влади. 11 вересня рада заслухала клопотання факультету, за відсутності декана, про вибори Я. Ф. Головацького, які успішно пройшли на раді 2 жовтня одночасно з виборами та затвердженням його в ступені доктора руської словесності[28]. Проте, оскільки Я. Ф. Головацького призначили на інше місце, історико-філологічний факультет запропонував на цю кафедру кандидатури доцента Харківського університету О. А. Потебню й професора університету Св. Володимира О. І. Селіна, а на кафедру слов'янської філології – магістра В. В. Макушева. У травні 1868 року до наявних претендентів В. І. Григорович додав ще кандидатуру І. С. Некрасова. Останній, за відмовами інших претендентів, успішно «пройшов» на посаду викладача кафедри[29].

У жовтні 1868 року трирічний термін деканства В. І. Григоровича добіг кінця. Він відмовився від переобрання на новий термін та не висував своєї кандидатури на вибори декана. З листопада почався інший період його життя, коли на перший план знову вийшли наукові інтереси й громадська робота.

У 1870-ті роки перебування В. І. Григоровича в університеті утруднилося марудною та неприємною справою щодо визначення його викладацького стажу, проблемами, пов'язаними з новою кадровою політикою міністерства та університетського керівництва на факультеті. Ці та деякі інші причини зумовили його відставку та переїзд до м. Єлисаветграда Херсонської губернії.

У сукупності, останні роки адміністративної діяльності вченого викладені в праці «Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович», авторами якої є вже згадувані науковці ОНУ імені І. І. Мечникова О. Б. Дьомін та М. В. Алєксєєнко (Дьомін О. Б., 2015). Є дві альтернативні версії, які пояснюють причини відставки В. І. Григоровича з посади декана та його переїзд до Єлисаветграда. Перша версія – офіційна: у науково-дослідницькому відділі рукописів російської державної бібліотеки збереглася чернетка подання професора В. І. Григоровича з визнанням неспроможності бути корисним для університету за станом здоров'я (припливи крові до голови). Друга – неофіційна: В. І. Григорович у згадуваному листі до московського професора Н. О. Попова від 11 жовтня 1876 року, написаного в Єлисаветграді, і наступник В. І. Григоровича у Новоросійському університеті професор О. О. Кочубинський у листах до того ж Н. О. Попова вказували на справжню причину розриву вченого з університетом, а саме – спробою угрупування університетських викладачів запросити на посаду В. І. Григоровича професора Берлінського університету І. В. Ягіча, який на той час перебував у Німеччині[30]. Як зазначали автори названої праці, за спинами ініціаторів виднілася постать ректора Ф. І. Леонтовича. Суть справи полягала, очевидно, у питанні про стан кадрового забезпечення на історико-філологічному факультеті. Пікантності подіям додавали ті обставини, що ініціаторами пропозиції про запрошення І. В. Ягіча до викладання в університеті були професор фізико-математичного факультету С. П. Ярошенко та професор юридичного факультету П. П. Цитович, молодші за віком, які формально ніяк не стосувалися історико-філологічного факультету й лише наприкінці 1873 року увійшли до складу ради, але, на часі, були наближені до особи ректора університету. Перебіг подальших подій детально розглянуто на сторінках згадуваної праці. Відповідно до протокольних записів, які були наведені науковцями, В. І. Григорович продовжував засідати та голосувати в раді університету 28 серпня, 7 і 16 вересня, 7 жовтня. І тільки 7 жовтня все остаточно вирішилося. Членам ради повідомили представлення попечителя округу, датоване 30 вереснем 1876 року, з якого стало відомо, що наказом управителя міністерства народної освіти від 18 вересня професора В. І. Григоровича звільнено з обійманої посади (Дьомін О. Б., 2015, с. 47–51). Колегам і близьким учням Віктор Іванович переїзд до Єлисаветграда мотивував так: *«Відносини мої, які визначаються наукою та пробуджують взаємну недовіру,*

[28] *Протоколы заседаний*… 1867. С. 31–32, 54–56 (вересень), 7–8, 18–19 (жовтень).
[29] *Протоколы заседаний*… 1867. С. 44 (березень), 31 (травень).
[30] *Протоколы заседаний*… 1867. С. 47.

привели мене до того переконання, що залишок свого життя більш корисно для моїх праць провести поза так званою слав'янською взаємністю. В Одесі її немає. Підтримувати науковий напрямок серед слав'ян, які перебувають в Одесі, вважаю не в змозі, …краще піти геть. Залишаючи освітню ниву, більш охоче присвячую свою особисту працю предметам мені більш доступним, навіть, якщо долі треба буде зробити мене рядовим в науці – залишуся ним…»[31].

Усупереч констатації краєзнавців про доволі плідне дослідження наукової спадщини вченого та педагогічного складника його діяльності, Єлисаветградський період життя В. І. Григоровича, через обмеженість джерельної бази, висвітлювався фрагментарно. Цілком очевидно, що сьогодні є потреба уточнити час переїзду вченого з Одеси до повітового Єлисаветграда після завершення службової кар'єри, визначити коло його спілкування, яке налічувало переважно колишніх учнів і представників місцевої інтелігенції, а також сформувати уявлення про плани та результати наукової роботи вченого. Забігаючи наперед, зазначимо, що, на жаль, чіткої картини діяльності В. Григоровича в період від 11 жовтня (ця дата зафіксована на поштовому штемпелі відправлення його першого листа з Єлисаветграда до професора Н. О. Попова в Москву) до 19 грудня 1876 року (дата смерті за старим стилем, яка була зафіксована в спогадах очевидців) поновити не вдалося. Не виправдалися наші сподівання на наявність документів у фондах Державного архіву Кіровоградської області, зокрема у Фонді 60 «Єлисаветградське вище земське реальне училище» (далі ЄЗРУ). Цей заклад краєзнавці називали місцем, де, імовірно, продовжилася професійна діяльність В. І. Григоровича, адже його директором із червня 1876 року був Михайло Ромулович Завадський, учень професора, видатний педагог, впливова особа, а з 1906 року – сенатор Урядового Сенату[32]. Не випадково дослідниця Т. В. Печериця відзначала, що на світогляд М. Завадського В. І. Григорович мав величезний вплив, про що той писав у своїх спогадах. Зокрема, читаємо таке: «*В. Григорович для М. Завадського на все життя став прикладом не лише справжнього вчителя та науковця, але й справжньої людини і громадянина. Сьогодні ми можемо лише припускатися думки, про те чи відбувся б М. Завадський як видатний педагог-реформатор і визначний громадський діяч, якби не доленосна зустріч з В. Григоровичем»* (Печериця Т. М., 2019, с. 146). Аналізуючи вплив В. І. Григоровича на студентів, зокрема, М.Р. Завадського, дослідниця наголошувала, що без *«…цієї доленосної зустрічі та співпраці спочатку як учителя й студента, а пізніше як педагогів-науковців і просто друзів М. Завадський міг й не відбутися як педагог реформатор в повній мірі»* (Печериця Т. М., 2019, с. 147). Зазначається, що їхній духовно-науковий зв'язок і щира дружба тривали до самої смерті вчителя [В. І. Григоровича]. У публікації на пошану пам'яті професора В. І. Григоровича в «Одесском вестнике» від 30 грудня 1876 року М. Р. Завадський писав, що Віктор Іванович переїхав до Єлисаветграда в середині жовтня 1876 року. Зазначав також, що той бадьорий та жвавий, повний «учених планів», оселився на самій околиці Єлисаветграда, осторонь від міського шуму, передбачаючи влаштуватися там й зажити «по-міщанські». Як звичайно, В. І. Григорович почав відвідувати духовенство та купців, вивчаючи місцеві звичаї, розшукуючи документи, приватні архіви. За спогадами учня, він говорив: *«Місцеві інтереси пробуджуються, і ми повинні свою допитливість спрямувати на вивчення етнографії та географії краю»*[33]. Тож факт переїзду В. І. Григоровича до Єлисаветграда документально підтверджується датуванням на штемпелі його листа до московського професора Н. О. Попова від 11 жовтня 1876 року, відправленого з Єлисаветграда, а спогади М. Р. Завадського дають нам уявлення про запланований В. І. Григоровичем великий обсяг наукової та громадської роботи, до якої, якщо вірити спогадам учнів, він приступив фактично з перших днів перебування в повітовому місті Єлисаветграді. Найбільш складним у нашому дослідженні є питання про висвітлення викладацької

[31] Завадский М. Р. Черты из жизни В. И. Григоровича. *Одесский вестник.* 1877. № 55. 12 марта. С. 1–2.

[32] Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКірО). Фонд 60. Єлисаветградське земське реальне училище. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 25.

[33] Завадский М. Р. Погребение В. И. Григоровича. *Одесский вестник*. 1876. №287. 30 декабря. С. 1–2.

діяльності В. І. Григоровича на новому місці. У краєзнавчій літературі залишається популярною думка, що відомий учений одразу розпочав активну педагогічну діяльність у міському реальному училищі, яке очолював М. Р. Завадський. Однак серед усього складу викладачів Єлисаветградського земського реального училища, список яких подано в загальному звіті за 1876 рік, прізвище професора В. І. Григоровича не загадується поряд з його найближчими учнями М. Р. Завадським (директором, викладачем словесності) та В. М. Ястребовим (викладачем історії), які були введені до штатного розпису навчального закладу у вересні. Останнього, В. М. Ястребова, до штату ЄЗРУ, згідно з архівними даними, зараховано вже першого серпня 1876 року[34]. Можливо, В. І. Григорович не мав права офіційно займати посаду викладача першого розряду в ЄЗРУ, яке достатньо успішно розвивалося як професійний навчальний заклад, однак ще не встигло набути широкого визнання зі сторони органів управління освітою. Підтвердженням його участі в просвітницькій роботі в ЄЗРУ є архівний документ про надання вченим за декілька років до приїзду до Єлисаветграда наукової літератури до бібліотеки цього навчального закладу, а також можливе читання тематичних лекцій серед викладачів закладу, запроваджене з ініціативи М. Р. Завадського[35]. Очевидно, найближчими до Віктора Івановича за науковими інтересами та педагогічними поглядами були освітяни ЄЗРУ, які зробили великий внесок у його розвиток і залишили помітний слід в історії української професійної освіти. Зокрема, у спогадах Н. Бракер, громадської діячки й членкині Правління ЄЗРУ, згадується, що патріархом осередку педагогів був М. Ф. Блуменфельд – людина високого досвіду й енциклопедичної освіти. Як поляк, та ще й без університетського диплому, він офіційно був тільки викладачем французької мови і помічником директора, але фактично не раз заступав його і взагалі мав великий вплив на життя установи. Його молодшими товаришами були: Р. В. Пржишиховський – математик, за чиєю ініціативою при школі було влаштовано одну з перших на Півдні України метеорологічну станцію; Г. Я. Блізнін – хімік і видатний метеоролог, що прийняв станцію від її основоположника й керував нею до останніх днів свого життя. Обидва педагоги відомі як видатні культурні діячі. Звичайно, до цієї когорти входив М. Р. Завадський, знаний як викладач мови й історії, а з 1876 року – останній земський директор школи, за якого вона досягла найвищого розвитку. Саме він – один із когорти найкращих учнів В. І. Григоровича, як уже зазначалося, запросив до ЄЗРУ свого вчителя, а також вихованця Одеського університету В. М. Ястребова[36]. Дослідники наголошували, що М. Р. Завадський заснував відомий далеко за межами Херсонської губернії, перший в Україні, методичний журнал «Педагогічний вісник», у якому упродовж 1881–1883 років публікувалися статті, що містили новаторські на той час ідеї в галузі професійно-технічної освіти, теорії і методики навчання фаху, трудового виховання учнів, а також системи управління освітянською галуззю, зокрема, підвищення майстерності викладачів реальних училищ (Чернишенко І. А., 2011, с. 34–35).

Окремий вид джерел, який уможливлює вивчення життя й діяльності професора В. І. Григоровича в Єлисаветграді, становлять некрологи та промови, виголошені на пошану видатного вченого-славіста, опубліковані вже після завершення його життєвого шляху. Зокрема, у некрологі, надрукованому в «Записках императорского Одесского общества истории и древностей» за 1879 рік, М. Мурзакевич (автор понад 200 наукових праць, віцепрезидент Одеського товариства історії і старожитностей) про життя В. І. Григоровича в провінційному Єлисаветграді писав, що, він винайняв житло на околиці міста, допомагав малозабезпеченим студентам, відмовився від своєї частки земельного спадку в Ананіївському повіті на користь рідних брата і

[34] Отчет о состояніи Елисаветградского земского реального училища в 1876/1877 акад. году. Херсон, [б.и], 1878. С. 2.

[35] ДАКірО. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 215.

[36] Бракер Н. Володимир Миколайович Ястребов: до тридцятих роковин смерті. *Єлисавет*. 1992. №1. 20 травня. С. 1.

сестер[37]. Офіційна історія Єлисаветграда містить матеріали, у яких зазначається, що Віктор Іванович оселився по вулиці Биківській. Тоді це було місце на околиці Єлисаветграда біля норовливого Інгулу, який широко розливався чи не кожної весни. Більше ніж скромний будиночок В. І. Григоровича, як згадував його учень В. М. Ястребов, був центром обговорення наукової діяльності послідовників професора. Зібрані свідчення вказують на те, що Віктор Іванович планував вивчати духовні скарби місцевих старообрядців, особливо Євангеліє Покровської церкви єдиновірців, написане на пергаменті в XIV–XV столітті, мав намір також читати лекції в ЄЗРУ. Однак добре відомо, що він найперше скеровував дослідників на вивчення місцевого археологічного й етнографічного матеріалу. Аналіз тематики, над якою довгі роки працювали краєзнавці, підтверджує, що до думки відомого історика вони прислухалися[38]. Ушанування пам'яті видатного вченого в місті має сумну історію. Як відомо, через запалення легень 19 грудня 1876 року Віктор Іванович помер. Професора поховано у дворі церкви Святих апостолів Петра і Павла. У радянські 1930-ті роки разом із церквою сплюндрували й могилу В. І. Григоровича. Погруддя ученого деякий час розміщувалося у дворі місцевого краєзнавчого музею. Про це свідчить світлина з особистого архіву краєзнавця Юрія Тютюшкіна, датована 1949 роком. Імовірно, у 1969 році його перенесено на міське Рівненське кладовище. Гіпсову копію погруддя В. І. Григоровича, створену скульптором А. Губенком, розташували перед входом до головного корпусу інженерного коледжу Центральноукраїнського національного технічного університету[39].

Віктор Іванович Григорович був першим обраним деканом історико-філологічного факультету Новоросійського університету. На його плечі ліг тягар організації та налаштування роботи одного з основних підрозділів університету. Як декан, він займався насамперед факультетськими справами філологів та істориків: програмами, навчальними планами, розкладом. Його статус вимагав участі в університетських заходах та справах Одеського навчального округу. Але головна, повсякденна робота В. І. Григоровича-декана зводилася до прийому студентів, вирішення питань студентського життя та забезпечення кадрового потенціалу кафедр факультету. В. І. Григорович, незважаючи на труднощі й адміністративні перепони, із гідністю виконував роботу керівника історико-філологічного факультету, заслуживши велику повагу колег та любов студентів.

Вихід у відставку В. І. Григоровича та його діяльність у Єлисаветграді позначені науковими контактами, консультаціями для колег та учнів як педагога й ученого, продовженням дослідницької роботи над матеріалами, які науковець надбав за роки експедицій, та архівних розвідок, упорядкуванням бібліографії.

Список літератури

1. Дьомін О. Б., 2015. Алєксєєнко М. В. *Шукач слов'янських скарбів В.І. Григорович.* Одеса: ОНУ.

2. Матвеева Л., 2010. *Виктор Григорович – первый украинский славяновед-византолог (1815–1876)*. Киев.

3. Матвеева Л. В., 2009. Виктор Иванович Григорович – первый украинский славяновед-византинист (1815–1879). *Східний світ.* № 3. Київ. 5–17.

4. Печериця Т. М. 2019. Завадський – видатний педагог-реформатор й громадський діяч України XIX – першої чверті XX ст. *Гілея. Науковий вісник.*. Вип. 149. Київ. 146–151.

5. Попова Т. Н. 2007. *Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета*. Одесса: Астропринт.

6. Сергеев В. И., 1978. Исторические взгляды В. И. Григоровича. Казань: Издательство Казанского университета.

7. Чернишенко І. А., 2011. *Михайло Завадський – педагог, громадянин, сенатор*. Кіровоград: Імекс ЛТД.

[37] Мурзакевич Н. Виктор Иванович Григорович. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*. Том. XI. 1879. С. 445.

[38] *Життя віддане науці*. URL: http://librarychl.kr.ua/pro_bib/grigorovich.php [22. 02. 2025].

[39] Там само.

Oleg Dyomin, Oleksandr Zhytkov

PROF. VIKTOR I. HRYHOROVYCH: FROM THE DEAN TO PROVINCIAL CITIZEN: A SOCIAL PORTRAIT OF THE SCHOLAR

This paper covers the first years of the School of History and Philology (Novorossiya University) famous for its professorship and alumni works after it was established and organised. The authors of the paper use archival documents and memoirs to substantiate their story of this prominent school formation.

The figure of the Europe-wide famous Slavic scholar Viktor Ivanovych Hryhorovych has been given comprehensive attention in respect to his zealous administrative and scientific activities, first as a Novorossiya University Senate member and later as the first elected Dean of its School of History and Philology.

The authors highlight his intensive organisational work to recruit new teaching staff, shape curricula and subject syllabuses as well as his educational and methodological activities aimed to provide the best educational services.

Special treatment is given to Prof. Viktor I. Hryhorovych business qualities, humanistic worldview and morals which were reflected in his treatment of students, colleagues and numerous disciples. Authors of the paper claim that despite lots of difficulties and administrative obstacles he succeeded as the renowned Dean of the School of History and Philology respected by colleagues and students and a person of dignity leading it ahead.

Special attention has been also given to the "Yelisavetgrad period" of Prof. Viktor I. Hryhorovych life in October–December 1876 (named after the city of Yelisavetgrad in the Kherson Province). Throughout this time he kept cooperating with his colleagues and students to continue fruitful researches of the raw study material he had accumulated for the long years of scholarly expeditions, archival work and library studies held in many countries of the world.

Key words: *biographical studies, Viktor Hryhorovych, Yelisavetgrad, School of History and Philology, Novorossiya University, Odesa.*

References

1. Diomin O. B., 2015. Alieksieienko. *Shukach slovianskykh skarbiv V.I. Hryhorovych* [Viktor Hryhorovych, Searcher of Slavic Treasures]. Odesa: ONU. (In Ukrainian).

2. Matveeva L., 2010. *Viktor Grigorovich – pervyj ukrainskij slavjanoved-vizantolog (1815–1876)* [Viktor Hryhorovych – the first Ukrainian Slavic scholar and Byzantologist (1815–1876)]. Kiev. (In Russian).

3. Matveeva L. V., 2009. Viktor Ivanovich Grigorovich – pervyj ukrainskij slavjanoved-vizantinist (1815–1879) [Viktor Ivanovych Hryhorovych, the First Ukrainian Slavic and Byzantine Scholar (1815–1879)]. *Skhidnyi svit.* №3. 5–17. (In Russian).

4. Pecherytsia T. M., 2019. Zavadskyi – vydatnyi pedahoh-reformator y hromadskyi diiach Ukrainy 19 – pershoi chverti 20 st. [Zavadskyi, an Outstanding Reformist Pedagogue and Public Figure of Ukraine of the 19th – First Quarter of the 20th Centuries]. *Hileia. Naukovyi visnyk.* Vyp. 149. Kyiv. 146–151. (In Ukrainian).

5. Popova T. N., 2007. *Istoriografija v licah, problemah, disciplinah. Iz istorii Novorossijskogo universiteta* [Historiography in Personas, Issues and Subjects]. Odessa: Astroprynt. (In Russian).

6. Sergeev V. I., 1978. Istoricheskie vzgljady V. I. Grigorovicha [Historical views of V. I. Grigorovich]. Kazan': Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta. (In Russian).

7. Chernyshenko I. A., 2011. *Mykhailo Zavadskyi – pedahoh, hromadianyn, senator* [Mykhailo Zavadskyi, a Pedagogue, Citizen and Senator]. Kirovohrad: Imeks LTD. (In Ukrainian).

УДК 94(477)"19/20"
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-15

Горбатюк Володимир,
аспірант кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
vrhorbatyuk@gmail.com
ORCID ID: 0009-0000-1954-660X

ВПЛИВ ПЕРІОДУ ЗДОБУТТЯ ОСВІТИ НА ФОРМУВАННЯ КОНСЕРВАТИВНОГО СВІТОГЛЯДУ СЕРЕД УКРАЇНСЬКИХ ДІЯЧІВ МЕЖІ XIX–XX ст. (НА ПРИКЛАДІ ЛИПИНСЬКОГО ТА ЧИКАЛЕНКА)

Досліджується вплив періоду здобуття освіти на формування консервативного світогляду в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., який визначається як найбільш оптимальне ідеологічне підґрунтя для побудови стабільної і процвітаючої держави. Відповідно, ця тема є надзвичайно актуальною в контексті сучасних викликів, з якими стикається українське суспільство.

Тема досліджена через з'ясування того, як період здобуття освіти впливав на становлення світогляду та політичні погляди українських інтелектуалів другої половини XIX – початку XX ст.). Саме таке спрямування історичної реконструкції дає змогу краще інтерпретувати сучасні процеси національного самовизначення, державотворення та культурного відродження. А крізь призму історичного порівняння такі дослідження допомагають робити прогностичні оцінки й поточної ситуації в нашій державі, що додатково посилює актуальність цього напряму історичних студій. Адже вони надають важливі історичні уроки, які можуть бути застосовані для вирішення сучасних соціальних, політичних та освітніх питань.

Доводиться вагомість періоду здобуття освіти, оскільки саме в ці роки відбувається оформлення особистості та її світогляду.

На прикладі В. Липинського та Є. Чикаленка обґрунтовується, що роки учнівства обумовили зміцнення їх як адептів консервативної ідеології і водночас виробили відразу до революційного радикалізму як деструктивного явища. Цьому сприяли як обставини зростання в патріархальному сільському середовищі та атмосфері «старосвітських» цінностей, що зміцнювалося як домашнім вихованням і впливом певних осіб вихователів, так і самим ритмом сільського життя. Додатково цьому сприяли інтелектуальні студії та потяг до самоосвіти, а також обставини особистого життя, зокрема створення власних родин, що змушувало вести більш розмірений стиль життя та посилювало відчуття відповідальності за близьких, сприяючи уникненню радикалізму дій і думок. Однак усе це було можливо за умови заможності. На жаль, унаслідок цілеспрямованої імперської політики на зубожіння українців таких осіб серед українських суспільно-політичних лідерів виявилось обмаль, що перешкоджало розробці прагматичного шляху державного будівництва й прирікало на поразку саму справу відродження політичної незалежності України на початку XX ст.

Ключові слова: *історія освіти, історія України кінця XIX – початку XX ст., персоналістика, політична історія України (кінець XIX – початок XX ст.), історія студентства, український національно-визвольний рух.*

Метою дослідження є реконструкція впливу періоду учнівства (проходження всіх сходинок освіти) на формування консервативного світогляду українських інтелектуалів другої половини XIX – початку XX ст. Це завдання реалізується на прикладі аналізу відповідних біографічних деталей В'ячеслава Липинського та Євгена Чикаленка.

Освіта в цей період була інструментом не лише передавання знань, а й формування світогляду, ідеологічних позицій та національної ідентичності, необхідних імперській владі. Уся система освіти Російської імперії була орієнтована на русифікацію та уніфікацію, а також вироблення відданості до імперії, що перешкоджало формування національної свідомості, відмінної від російської (Павко А. І., 2005; Омельчук В., 2013, с. 3–5; Медвідь Л. А., 2003, с. 125–160). І цей курс особливо посилився з кінця XIX ст. (Губерський Л. В., 2019, с. 301; Чут-

кий А. І., 2017, с. 155–165). Водночас досліджуваний період був часом особливого захоплення соціалізмом, що набирав популярності саме серед студентства у формі народництва, а потім есерівських та соціал-демократичних гуртків. Захоплення соціалізмом було повальним.

Тож виникає питання: як українські інтелектуали, як-от Липинський та Чикаленко, змогли сформувати свій консервативний світогляд у таких умовах, і яку роль у цьому відіграв період здобуття ними освіти?

Дослідження базується на узагальнювальних працях, що характеризують досліджувану епоху загалом (Чуткий А. І., 2024), а також на розвідках вузького тематичного спрямування (Кондратюк Р., 1994; Нагрибельний Я. А., 2011; Осташко Т., 2010, 2013, 2017, 2022) та архівних матеріалах[1]. Залучені й спогади низки діячів досліджуваного періоду (Дорошенко Д., 1934, 2007; Галаган М. М., 2005; Липинський В. К., 2003) та публікації відповідних матеріалів (Короткий В., 1994; Зайцев Б. П., 2010).

Незаперечним є той факт, що освіта – це тривалий період у житті особи, що її здобуває (якщо враховувати початкову, середню та вищу освіту). До того ж він збігається із часом становлення особистості, а тому традиційно посідає важливе місце в модерних дослідженнях у сфері персоналістики (Ульяновський В., 2004, с. 6–82; Чуткий А. І., 2008, с. 165–173). Ураховуючи період кінця XIX – початку XX ст., у межах якого побудовано це дослідження, він пов'язаний із незначною кількістю навчальних закладів та часто пансіонною формою перебування в них (у випадку гімназій). Це призводило до пов'язання всього життєвого періоду, що припадав на роки навчання, з відповідними закладами освіти, тому закономірно посилював роль останніх у житті молодої особи. Відносив її до відповідної учнівської / студентської корпорації з усталеним у ній способом життя, з його проблемами та умовами, а також з активною позицією в суспільно-політичному житті (Кругляк М. Е., 2008, 2011, 2015; Левицька Н. М., 1998; Посохов І., 2013; Чуткий А. І., 2020).

Освіта відіграла значну роль у формуванні світогляду українців (як і молоді інших європейських народів), впливаючи на їхні ідеї та підходи до суспільно-політичних питань. При цьому саме в роки навчання закладалися ті погляди й ідеали, що їх дотримувалися й після завершення навчання. Саме тому період здобуття освіти, особливо вищої, був знаковим і, відповідно, є особливо актуальним для вивчення.

У XIX – на початку XX ст. українці зазвичай здобували початкову освіту вдома (за наявності відповідних фінансових можливостей – від найманих вчителів), середню – у приватних пансіонах чи гімназіях (училищах), а вищу світську освіту – в університетах, що зумовлювало певні спільні риси їхніх поглядів. За учнівством здійснювався особливий нагляд як адміністрацій навчальних закладів, так і поліції як за особливо небезпечним контингентом. При цьому зазвичай гімназисти мешкали на території гімназії, а отже, перебували під безперервним наглядом, що полегшувало як їх ідеологічну «обробку», так і контроль, щоб відсіяти нелояльних до влади. Згадаймо щодо цього приклад О. Грушевського чи М. Довнар-Запольського.

Російська імперія використовувала всю систему освіти як головний канал русифікації (тож вона велась російською мовою) та виховання відданості імперії (Нагрибельний Я. А., 2011, с. 162–165.). Останнє спрацьовувало, спрямовувало частину учнів і студентів до провладних організацій (так званого академічного руху). Але прагнення молоді до радикальних змін й очевидна відсталість та злочинна сутність імперської влади ще більшою мірою штовхало студентів та гімназистів до різних ліворадикальних гуртків й організацій.

Відповідно, здобуття освіти українцями було непростою справою. А зберігати при цьому свої національні та культурні особливості було ще тяжче.

Весь час імперського панування освіта перебувала під тотальним впливом реакційної політики держави. Проте вже з другої половини XIX ст., після впровадження буржуазних реформ,

[1] Державний архів м. Києва. Ф. 108.

у Російській імперії починають «просочуватися» ліберальні та соціалістичні тенденції, носіями яких ставала радикальна молодь і малозабезпечені верстви населення. Хоча протягом 1860-х років освіта поширилася на більші кола населення, порівняно з європейськими державами рівень освічених людей усе ще бажав кращого (Чуткий А. І., 2024, с. 267). Водночас наполегливе просування через освіту лояльності до імперії хоч і спричинило утворення в середовищі тогочасного студентства значного прошарку проімперські налаштованих студентів-академістів (Гончарова Н. О., 2008; Чуткий А. І., 2020), але ще більшою мірою серед студентства набували популярності соціалістичні ідеї, що тоді становили своєрідний тренд у межах усієї європейської цивілізації (Граціозі А., 2005; Дергачов О., 1996, с. 15–18), особливо в Україні (Дергачов О., 1996, с. 4–10).

Аналогічною в той час була ситуація з політичними симпатіями молоді й в інших європейських країнах. Але там також існував потужний консервативний рух, що спирався на відданість традиційним цінностям та заперечував соціалістичну революцію. Натомість в Україні цієї течії як окремого значного явища не виникло. На нашу думку, це можна пояснити тим, що традиціоналізм властивий для осіб, які починають життєвий шлях з доволі впевнених базових засад, зокрема матеріального характеру, які успадковуються впродовж не одного покоління. Але у випадку українців таких людей (якщо брати національно свідомих українців з-поміж них) було обмаль. Це стало наслідком імперської політики: довести підкорений народ до максимального зубожіння, щоб назавжди зберігати владу над ним. Недарма консервативний рух був тим потужнішим, чим давнішою була власна державність та її непохитність – Англія як класичний взірець. А відсутність значної кількості осіб з консервативним світоглядом наперед підважувало саму боротьбу за політичну незалежність України, бо стабільне майбутнє можливе лише на міцному й стабільному фундаменті.

Тож у цій розвідці пропонується аналіз становлення поодиноких послідовників консерватизму серед тих, хто належав до свідомих українців, у період здобуття ними освіти.

Як уже зазначено, з другої половини XIX ст. у студентських колах зростає популярність соціалістичних ідей. Що ж до студентських організацій певного ідеологічного спрямування, то вони мали різний вимір – загальноімперський і місцевий. І лише у випадку консервативного спрямування можна вести мову про виключно місцевий їх рівень (у випадку орієнтованих на українську справу), що дає змогу уналежнювати їх саме до українського національного руху. Натомість соціалістичні осередки, навіть у разі належності до українських політичних партій, все ж тяжіли до загальноімперського виміру соціалістичного руху, що яскраво засвідчили події революції 1905–1907 рр. (Зайцев Б. П., 2010, с. 324–412).

З огляду на тему політичного життя студентства загалом, потрібно відзначити потужний російський вплив у містах, де розміщувалася більшість навчальних закладів. Студенти-українці, вступаючи до ЗВО Києва, Харкова чи Одеси, часто були здивовані мовною ситуацією та маргіналізацією української культури в містах (Короткий В., 1994, с. 345). Почасти це змушувало їх інтегруватися в російський простір, зокрема політичний його вимір. Та попри те, що суттєва частка студентської спільноти усвідомлювала себе соціалістами, а інша частина інтегрувалася в російську імперську систему, залишався незначний відсоток людей, для яких українська культура, традиції та історія державотворення становили неабиякий інтерес. Згодом більшість із них сучасні історики назвуть діячами консервативного руху. Проте на межі XIX–XX ст. майже ніхто з них усерйоз не ототожнював себе з класичним розумінням консерватизму. Стосувалося це, зокрема, і В. Липинського та Є. Чикаленка.

Період здобуття освіти відіграв велику роль у формуванні вищезгаданих особистостей, адже саме під час навчання переважно формується людська ідеологічна орієнтація та ціннісна система загалом, а інтереси переростають у захоплення, що супроводжують людей протягом усього життя.

Діячі українського консервативного руху мали якісну освіту та були високоінтелектуальними людьми через низку причин, пов'язаних із їхнім походженням, суспільними умовами та особистими прагненнями. Це пояснювалося тим, що вони походили зі шляхетських чи принаймні доволі заможних родин, які могли забезпечити своїм нащадкам доступ до якісної освіти й робили це, оскільки цінували її. У таких родинах освіта вважалася не лише засобом особистого розвитку, а й обов'язковою умовою підготовки до суспільного лідерства. Родинні цінності формували в цих діячів моральну відповідальність перед суспільством, культивували повагу до національних традицій і прагнення їх зберегти, словом, усе, що властиве консерватизму.

Важливу роль відігравало й середовище, у якому вони здобували освіту (як викладачі, так й інші здобувачі). Навчання в провідних закладах України, як-от Університет Святого Володимира, а також в університетах Західної Європи, відкривало їм доступ до різноманітних надбань європейської цивілізації, зокрема й конституціоналізму. Це середовище сприяло формуванню їхнього мислення як інтелектуалів, здатних переосмислювати долю України в контексті європейських національних рухів. Тому освіта для цих осіб була не лише засобом особистого розвитку, а й інструментом утвердження в певній ідеології. Вони глибоко вивчали історію, право, соціологію та політичну філософію, щоб знайти шляхи вирішення національного питання й обґрунтувати ідею незалежності України. Для них було важливо зберегти традиційні цінності – культуру, мову, релігію й моральність, що вимагало розуміння історичних процесів та суспільних явищ і водночас вводило їх в антагонізм із ліворадикальними політичними теоріями. Здобута освіта дала їм змогу в подальшому створювати програмні документи, засновувати організації та вести інтелектуальну дискусію з опонентами.

Крім цього, якісна освіта була відповіддю на виклики епохи. Кінець XIX – початок XX ст. став часом інтелектуальних зрушень і боротьби за національні права багатьох народів Європи, ці рухи супроводжувалися значними революційними потрясіннями (Граціозі А., 2005). За таких обставин українські консервативні діячі, що тоді формувалися, бачили себе елітою, здатною мислити стратегічно та діяти в інтересах нації, яка перебувала під владою імперій. Вони прагнули модернізувати суспільство відповідно до викликів часу, але при цьому не відкидаючи традиційних цінностей, що становили фундамент європейської цивілізації та ядро консервативної політичної теорії. Та, на жаль, таких осіб виявилося вкрай мало, щоб перетягнути на свій бік маси, а останні до того ж не бажали еволюційного шляху розвитку, пропонованого консерваторами. Найбільш показовими в цьому контексті є постаті В. Липинського та Є. Чикаленка.

В'ячеслава (Вацлава) Липинського від народження виховували в контексті шляхетських традицій у родинному маєтку на Волині. Його формування як особистості відбувалося в родинному середовищі, яке поєднувало польську шляхетську культуру з елементами української історичної пам'яті. Його батьки, Казимир Липинський і Катарина Ріпецька, були глибоко релігійними людьми, що вплинуло на формування у В. Липинського сильного морального стрижня, що був також фундаментом консерватизму. У сім'ї панував дух традиціоналізму, пошани до предків, культу освіти й служіння громаді, що було типовим для шляхетських родин.

Виховання В. Липинського відзначалося поєднанням польської освіти й українського сільського контексту. Сільська місцевість з її працьовитими людьми, народними звичаями та мовою значно вплинула на нього. Незважаючи на шляхетське походження й католицьке віросповідання, Липинський глибоко шанував українську культуру, що згодом визначило його зацікавленість у питаннях української державності.

Важливу роль у становленні світогляду В. Липинського відіграла освіта, що почалася з домашнього навчання, на яке батьки не шкодували коштів. Перші «паростки» знань він отримав від рідної матері та домашньої вчительки-француженки (гувернантки), яка протягом перших шести років викладала французьку. Більшість українських діячів не мали таких можливостей в освіті.

1893 р. В. Липинський вступив до Житомирської класичної гімназії, яка була створена на базі закритого Кременецького ліцею, що виховав декілька поколінь поляків у національно-патріотичному дусі та підштовхнув повстання 1830–1831 рр. Вибір був зумовлений не лише авторитетом і репутацією гімназії на Правобережжі, а й сімейними традиціями, оскільки в Кременці навчався дід В. Липинського.

В. Липинського було зараховано до другого класу Житомирської гімназії після успішного складання вступних іспитів. Незважаючи на проблеми зі здоров'ям, які змусили його пропустити більшість занять, Липинський демонстрував високі результати навчання. За спогадами сучасників, він мав переважно високі оцінки, отримавши лише одну «четвірку» з арифметики (Кондратюк Р., 1994, с. 5). У третьому класі він був нагороджений премією, отримав похвальний лист і книжку-дарунок, посівши перше місце серед однокласників. Проте через проблеми зі здоров'ям йому доводилося часто переривати навчання. Наприклад, у 1896/97 навчальному році він пропустив четвертий клас, але залишився серед найкращих учнів (Кондратюк Р., 1994, с. 8).

У 1898 р. внаслідок погіршення стану здоров'я В. Липинського перевели до Луцької прогімназії, яка була ближчою до родинного маєтку. Там він продовжив навчання в п'ятому та шостому класах. Однак через обмежені можливості Луцької прогімназії, яка не давала повної середньої освіти, родина вирішила перевести його до Першої Київської чоловічої гімназії (Приймак О. О., 2014, с. 5). Навчання в Києві тривало два роки[2]. Тут В. Липинський також демонстрував високу успішність. Зокрема, навчався переважно на «п'ятірки» (високий рівень). Ці оцінки свідчили про його старанність, попри проблеми зі здоров'ям, які періодично ускладнювали процес навчання[3]. Викладачі Київської гімназії описували В. Липинського так: «Липинський – скромний, добре вихований, середніх здібностей юнак. Чемний з усіма. Займався досить старанно. Добрий товариш». Із цього можна зазначити, що В. Липинський мав гарну репутацію як серед педагогічного колективу гімназії, так і серед її учнів[4].

Особливе враження на Липинського справив його перший учитель історії Микола Лятошинський, який викладав спершу в Житомирській, а згодом у Київській гімназії. Саме цей педагог, на думку Липинського, залишив найглибший слід у його науковому та світоглядному формуванні (Осташко Т., 2022, с. 63).

Також на В. Липинського в період навчання у київській гімназії вплинув «Гурток Требінської», що діяв у Києві наприкінці XIX ст. та захоплював юну освічену спільноту. Цей гурток був неформальним об'єднанням молоді, орієнтованим на вивчення історії, культури та суспільно-політичних питань. Його учасниками ставали гімназисти та студенти, які цікавилися розвитком української ідеї, зокрема автономією та культурним відродженням України. На засіданнях гуртка обговорювалися праці українських і європейських мислителів, питання національної ідентичності та марксизму (у межах дозволеного), історія та соціальні реформи в імперії. Серед гостей Марії Требінської можна було зустріти відомих культурних діячів того часу, як-от Марія Заньковецька та Микола Садовський; або викладачів Павла Матюшенка чи Ореста Левицького (Осташко Т., 2013, 2007, с. 140).

Саме під час навчання в Києві В. Липинський захоплюється «українством» та вперше осмислює питання власної національної ідентичності. Він критикував українське «культурництво» другої половини XIX ст., маючи на увазі українських соціалістично налаштованих діячів, які, на його думку, займалися культурою, відкидаючи активну участь у політиці. Небажання займатися політикою діячів старої української генерації Липинський порівнював з російськими лібералами, які всіх критикують, проте самі не беруться до вирішення поточних проблем.

[2] Державний архів м. Києва. Ф. 108. Оп. 94. Спр. 74. Арк. 246–247.
[3] Державний архів м. Києва. Ф. 108. Оп. 75. Спр. 7. Арк. 39.
[4] Там само. Арк. 55.

Як було зазначено, більшість учнів та студентів Києва та інших великих міст імперії були переважно соціалістично налаштованими. В. Липинський виділявся серед інших своєю поміркованістю та державотворчою позицією. Як писав Д. Дорошенко, «В'ячеслав Липинський ще гімназистом прагнув протиставити „ідейним спокусам" соціалізму та радикалізму національно-державницьку ідею» (Дорошенко Д., 2007, с. 140).

Навчаючись в освітніх установах, у яких велику частку становили поляки римо-католицької віросповідання, В. Липинський у певний час мав обрати свою політичну та ідеологічну належність. Більшість тогочасної польської спільноти Києва й України загалом, як і представники інших народів, перебувала під впливом соціалізму. В. Липинський не став винятком і вподобав певні ідеї польських соціалістів, зокрема ідею незалежності українських земель, яку поляки хотіли використати для власних амбітних цілей побудови соціалістичної Польщі.

На початку XX ст. майбутній ідеолог консерватизму В. Липинський створює польську гімназійну громаду, яка налічувала переважно римо-католиків (Осташко Т., 2022, с. 69). Не маючи адекватної альтернативи, яка б на ідеологічному підґрунті висунула ідею побудови незалежної держави, Липинський співпрацював з польським соціалістами, хоч і не поділяв їхні погляди (Липинський В. К., 2003, с. 345). Водночас він не полишав спроб об'єднати зусилля поляків та українців для побудови громади, яка б на противагу соціалістичним поглядам стояла на національній державницькій позиції з опертям на традиційні цінності.

Та поступово поляки почали скептично ставитися до деяких позицій В. Липинського в українському питанні (Осташко Т., 2010, с. 461–462). Тому Липинський почав відхід від польського суспільно-політичного середовища. Остаточно це сталося 1901 р., коли він узяв участь у крайовому з'їзді делегатів середньо-шкільних учнівських корпорацій Правобережжя (Галаган М. М., 2005, с. 88). На цьому з'їзді В. Липинський висунув пропозицію про об'єднання римо-католицької корпорації поляків з православною українською. Цей заклик був відхилений польськими делегатами. Із цього моменту В. Липинський остаточно визначився зі своєю національною належністю та почав не лише сам усвідомлювати себе українцем, а й показав це для інших. В. Липинський оголосив себе православним українцем та став членом гімназіальної української громади, змінивши навіть своє ім'я з польського Waclaw на українське «В'ячеслав» (Гай Нижник П. П., 2023, с. 26). Так, крайовий з'їзд назавжди змінив життя Липинського, перетворивши його з «кресов'яка» на, хоч і не на етнічного, але національно свідомого українця. Та це не означало відхід від консервативної ідеології – традиційні цінності європейської цивілізації, що становили ядро консервативної політичної ідеології, і надалі лежали в основі його світосприйняття.

Закінчивши 1902 р. Першу Київську гімназію та успішно склавши іспити, В. Липинський погодився відбути військову повинність в 11 кавалерійській дивізії 31 Ризького драгунського полку, що дислокувалась у Кременці (Осташко Т., 2010, с. 460). Тут В. Липинський добре зарекомендував себе як військовий командир та вправно просунувся військовою ієрархічною драбиною. Військова служба вимагає жорсткої дисципліни та субординації, що теж належить до елементів традиціоналізму, а отже, і консерватизму. Тобто можна говорити, що ця сходинка сприяла утвердженню В. Липинського як прибічника консерватизму. Окрім цього, під час проходження військової служби в Кременці він зрозумів що Україна, як майбутня незалежна країна, повинна мати вишколене регулярне військо, яке стоятиме на сторожі інтересів держави (Осташко Т., 2022, с. 75–76), що теж ув'язується з принципами консерватизму.

Також весь час учнівства В. Липинський формував свої політичні погляди в умовах тісного зв'язку із землею та сільським життям. Він змалку бачив важливість аграрної справи як основи економічного й соціального буття. Земля для нього стала не лише джерелом натхнення, а й платформою для побудови в майбутньому його концепції державності. Липинський уважав, що шляхта, яка споконвіку була землевласницьким станом, має відігравати ключову роль у творенні модерної української нації. Цілком закономірно, що такі ідеї та ціннісні орієнтири

перебували в площині консервативної доктрини, що зумовлювало й відповідну політичну орієнтацію самого В. Липинського.

Подальша освіта теж сприяла поглибленню консервативних установок В. Липинського. Це було навчання в Ягеллонському університеті в 1903–1907 рр., де він удосконалював свої знання з історії, соціології тощо. Лекції з української літератури, які він слухав, поглибили його розуміння важливості культурного фактору в національному відродженні, а особливу увагу він приділяв творчості П. Куліша, теж консерватора за світоглядом. Липинський, зокрема, сприйняв бачення Кулішем села як основи порядку. Однією з тем, яка зацікавила молодого студента Липинського, було дослідження історії України, зокрема Хмельниччини. Саме вони допомогли йому усвідомити роль еліт та їхніх взаємин із селянством. Вивчення соціології села та відносини між привілейованим станом і селянством дало йому підґрунтя для аналізу того, як цю співпрацю можна використати для побудови сильної та стабільної держави. І закономірно, що такий симбіоз передбачав використання саме консервативної доктрини.

Перебуваючи в Кракові, В. Липинський познайомився з багатьма українцями, поляками та представниками інших поневолених народів, що теж вплинуло на його формування як особистості. Одним із таких його знайомих став Б. Лепкий, що був знаним українцем в університетському середовищі Кракова та викладав такі дисципліни, як «елементарні заняття з руської мови» та лекції з «основ цивільного права» (Осташко Т., 2013, с. 474). В. Липинський доволі швидко призвичаївся до Кракова та отримав схвальну думку про себе не лише від викладачів, які відрізняли його від студентів з Російської імперії, а й від інших юнаків, з якими він завжди міг знайти спільну мову завдяки своєму гострому розуму. Б. Лепкий у своїх спогадах так описував В. Липинського: «Хоч молодий, та дуже опанований, уважливий, зрівноважений, – інтелект не позбавлений гарячого, щирого чуття. Не резонер, не полеміст і не вроджений агітатор, людина з великим зацікавленням до всіляких проявів життя» (Осташко Т., 2013, с. 505–509). Завдяки спогадам Б. Лепкого можна також дізнатися, що В. Липинський, будучи етнічним поляком, зростаючи та перебуваючи на навчанні в польськомовному середовищі, говорив українською «народною» мовою (Осташко Т., 2013, с. 505–509).

Навчаючись у Ягеллонському університеті, В. Липинський не лише поглиблював свої знання, а й налагоджував контакти з близькими за ціннісними установками особами. Серед таких був, зокрема, М. Шемет, з яким він мав товариські відносини ще з гімназійного періоду і який теж віддавав перевагу консервативним ідеям. Окрім цього, зі спогадів сім'ї Лепких можна дізнатися, що саме в їхній оселі відбулося знайомство В. Липинського з галицькими діячами, котрі стояли на консервативних засадах, зокрема з О. Барвінським, дружбу з яким в майбутньому дуже цінив В. Липинський, оскільки той був не лише консерватором, але й виступав за зближення поляків та українців у їх спільній боротьбі (Осташко Т., 2013, с. 505–509).

Інтелектуальний поступ та всебічний розвиток В. Липинського оцінив і М. Грушевський, говорячи про нього в переписці зі своїм учнем В. Герасимчуком. Останній описав його, як «одного з найсвідоміших русинів і гарячого патріота». Грушевський також звертав увагу на авторитет Липинського серед студентів та товаришів, що свідчило про неабиякі інтелектуальні здібності та знання В. Липинського (Передерій І., 2012, с. 74).

Варто також зауважити, що Краків кінця XIX – початку XX ст. був важливим центром інтелектуального та суспільно-політичного життя. Саме в той час у польській історичній науці протистояли два підходи до розуміння історії – краківська історична школа та неоромантики. Це філософське протистояння справило враження на молодого В. Липинського й інтерпретувало цю ситуацію з польського середовища в українське в протистояння молодшого покоління українців зі старогромадівцями (Осташко Т., 2022, с. 88).

У 1904 р. В. Липинський відвідав установчий з'їзд Української Радикальної Партії (далі – УРП), яка, як йому здавалось, вписувалася в його ідеологічні переконання. Проте одразу після надії настає розчарування, оскільки ідеологічне підґрунтя УРП суттєво різнилося з поглядами

В. Липинського й тяжіло до ліберального народництва. Зблизившись з деякими партійцями, В. Липинський також зрозумів, що УРП у своїх партійних засадах ґрунтується не на порозумінні між двома верствами суспільства (селянами і так званою шляхтою), а на ідеалізації «хлопського пролетаріату», за визначенням самого В. Липинського.

1906 р. В. Липинський переїхав на навчання до Женеви, попередньо побравшись з Казимирою Шумінською, з якою він розпочав спільне життя в новій країні (Осташко Т., 2017, с. 214). Проте перебування в Женеві було недовгим. Уже влітку 1907 р. через проблеми з впливом місцевого гірського клімату на здоров'я він разом із дружиною був змушений виїхати зі Швейцарії до України (Осташко Т., 2022, с. 94).

Повернувшись додому, Липинський роздумував над продовженням навчання та обирав належні варіанти, зокрема історико-філологічний факультет Університету Святого Володимира або Львівський університет (Осташко Т., 2017, с. 345) та, зрештою, продовжив навчання в Кракові до 1908 р. (Gancarz B., 2006, p. 88). Історична наука та філософські трактати й далі впливали на ідеологічний складник В. Липинського. Ще з першої своєї академічної декади на аграрному факультеті він почав цікавитись історією та політикою і вже на філософському факультеті зміг повністю поринути в першоджерела та архівні документи (Gancarz B., 2006, p. 78), якими пишалася «Ягеллонія». Ці освітні студії сприяли зміцненню його консервативної ідеології.

Незабаром, сповнений великим кластером інформації та нових ідей, В. Липинський вирішив покинути навчання задля нових проєктів та власних доробків і переконань, які він хотів втілити в життя.

Так, можна констатувати, що В. Липинський сформував свої політичні й ідеологічні погляди в освітньому середовищі, що поєднувало багатогранний вплив культурного, історичного та соціального досвіду. Земля й сільське життя, в умовах якого він почав свої освітні студії, стали для нього не лише джерелом натхнення, а й основою ідеології, яка визнавала важливість шляхти як фундаменту для побудови модерної української нації. Усе це були риси консерватизму. Подальше навчання в гімназії, особливо в Ягеллонському університеті, заклало інтелектуальну основу для поглибленого вивчення історії, соціології та культурних процесів. Перебування в Кракові розширило його світогляд завдяки знайомству з інтелектуалами різних національностей. Вивчення соціальних і політичних аспектів, зустрічі з діячами різних регіонів та середовищ, а також історичні дисципліни привели Липинського до висновку, що лише співпраця всіх соціальних верств може стати фундаментом для створення незалежної української держави, а отже, і засобом уникнення радикальних експериментів. Це знову ж таки було рисою консервативної політичної ідеології, що таким способом зміцнювалася. Шляхта, за переконанням В. Липинського, як історична еліта, мала взяти на себе відповідальність за політичне та культурне лідерство. Ці ідеї стали основою концепції українського консервативного руху, що знайшло втілення в його ключовій праці «Листи до братів-хліборобів».

Так, В. Липинський пройшов шлях від учня Житомирської та Першої Київської чоловічої гімназій до студента Ягеллонського університету. Його освіта була не лише засобом здобуття знань, а й інструментом критичного осмислення політичних процесів у тогочасній Україні. Навчання в польськомовному середовищі та ознайомлення з європейською консервативною думкою сприяли формуванню його власної концепції консерватизму, що базувалася на ролі шляхти як політичної еліти, здатної очолити процес національного державотворення. Важливу роль у цьому відіграли університетські студії, що допомогли йому зіставити українську політичну думку з європейськими тенденціями, а також глибше зрозуміти необхідність органічного поєднання традицій та модернізації. Сприяло цьому й оточення, друзі, які підбиралися за близькістю поглядів та життєвих орієнтирів. Тож вузьке їх коло, у якому домінували послідовники консерватизму, цілком відповідало як ступеню поширення консерватизму в українському середовищі, так і сприйняттю самого В. Липинського як адепта цієї течії політичної думки.

Для кращого унаочнення ролі періоду здобуття освіти в становленні діячів консервативного руху варто розглянути ще приклад Євгена Чикаленка. Рід Чикаленків мав давнє козацьке коріння. Серед предків Є. Чикаленка важливе місце належало його дідові – Івану Годорожію-Чикаленку, який належав до запорозького козацтва, що вплинуло на формування сімейних цінностей і світогляду його нащадків. Після ліквідації Запорозької Січі в 1775 р. І. Годорожій-Чикаленко, як і багато інших козаків, був змушений залишити землі, на яких проживав, і переселитися на Херсонщину, де розгорнув активну й доволі успішну господарську діяльність (Чикаленко Є., 1955, с. 17).

І. Годорожій-Чикаленко займався землеробством та скотарством, маючи багато худоби, яку успадкували й примножили його сини. Дід Є. Чикаленка зміг адаптуватися до нових умов життя, зберігаючи при цьому традиції та культурні особливості козацького способу життя. Його діяльність була спрямована на облаштування господарства та забезпечення добробуту родини на довгі роки (Чикаленко Є., 1955, с. 25). Дід Є. Чикаленка всіма силами прагнув, щоб його діти здобули дворянський статус, тож подбав про освіту своїх синів, Петра та Харлампія, навчивши їх читати й писати. Згодом він домігся прийняття своїх синів на державну службу до Ананьївського повітового суду. Після його смерті Х. Чикаленко не лише зберіг його господарство, а й розширив його. Він активно займався господарюванням, поєднуючи цю діяльність з державною службою. Його сусіди захоплено згадували його енергію та новаторський підхід до землеробства. Зокрема, він організував процес молотьби збіжжя за допомогою коней (Чикаленко Є., 1955, с. 26).

Х. Чикаленко був освіченою та амбітною людиною, яка прагнула підняти статус своєї родини. У 1858 р. він одружився з Оленою Краєвською, дочкою попереднього секретаря суду, що мала польсько-українське коріння. Попри те, що шлюб не забезпечив значного матеріального піднесення, він сприяв збереженню родинних традицій і формуванню освітнього середовища для дітей.

Мати Євгена Чикаленка, Олена, походила з інтелігентного середовища, здобула добру освіту в одеському французькому пансіоні, про що свідчить її знання французької мови. Однак її шлюб з представником дворянства, Харлампієм Чикаленком, виявився нещасливим. Нерозуміння «внутрішнього світу» та панська зверхність, з якою вона ставилася до чоловіка, називаючи його «неосвіченим мужиком», призвела до розладу в сім'ї. Це, своєю чергою, вплинуло на стосунки Олени із сином, який відчував до батька повагу та симпатію. Образ матері в спогадах Є. Чикаленка пронизаний суперечливими почуттями: з одного боку, він визнає її інтелект та освіченість, з іншого – засуджує панські манери та байдужість до сімейних цінностей. Цей конфлікт відображає складні процеси, які відбувалися в українському суспільстві того часу: зіткнення традиційних цінностей та нових, західноєвропейських ідей. Конфлікт між батьками Є. Чикаленка був тривалим і досить гострим. Свідчення цього ми знаходимо в його спогадах. Така ситуація не могла не вплинути на емоційний стан дитини. Хлопчик відчував розгубленість, нерішучість, а отже, шукав стабільності, що в зрілому віці наблизить його до консерватизму, який цю стабільність культивував (Чикаленко Є., 1955, с. 33).

Попри складні стосунки з матір'ю, вона значно вплинула на формування світогляду Є. Чикаленка. Олена Чикаленко була освіченою жінкою, володіла кількома мовами. Її інтереси та захоплення, безумовно, вплинули на інтелектуальний розвиток сина. З іншого боку, її пиха та байдужість до сімейних цінностей могли викликати в сина протест і прагнення до протилежних цінностей, що об'єктивно також штовхало його в бік консерватизму який, до речі, відповідав і життєвим цінностям його батька та діда до яких він мав особливий пієтет.

Одним з перших учителів Є. Чикаленка був придворний слуга батька Павло Олар, який становив невід'ємну частину дитинства Є. Чикаленка. Він розповідав дітям казки, притчі та історії, які формували їхній дитячий світогляд і, як представник селянського стану, що тяжів до «панства», закономірно сповідував традиційні цінності, а отже, прищеплював

їх юному Є. Чикаленку і якого Є. Чикаленко пізніше згадував з теплом (Чикаленко Є., 1955, с. 34).

Є. Чикаленко провів у селі майже все своє дитинство. Це опосередковано також сприяло прищепленню йому консервативного світогляду, адже саме він найбільш відповідний аграрній економіці та сільському життю загалом.

Важливу роль у початковій освіті та вихованні Є. Чикаленка відігравав також священник Василь Лопатинський, що став одним з перших його вчителів. Як згадував Є. Чикаленко, «усі парафіяни, як пани, так і люди, дуже любили і говорили про цього перешорського священника, як про незвичайного чоловіка. За треби він нічого не вимагав, а брав те, хто що дасть. Зовнішньо був схожий на тогочасних студентів. Сам ходив за плугом, сам косив, сам возив і взагалі виконував усі господарські роботи». Цей священник, на думку Є. Чикаленка, «був дуже начитаним як на провінціяльного священника, і головне – незлобливим і сердечним, якими повинні бути люди по Євангелії» (Чикаленко Є., 1955, с. 54).

Окрім освітньої функції, В. Лопатинський впливав і на моральне виховання Є. Чикаленка, знайомлячи його з релігійними засадами та етичною поведінкою, формуючи в нього почуття відповідальності, сумлінності й шанобливого ставлення до традицій. І юний Є. Чикаленко всотував ідеї та установки В. Лопатинського, оскільки він був його першим авторитетом. Як зізнавався згодом Є. Чикаленко, прихильне ставлення отця Василя до українства з дитинства прив'язало його до священника, і вони приятелювали аж до смерті останнього (Чикаленко Є., 1955, с. 82).

Здобуті під керівництвом В. Лопатинського знання та навички сприяли подальшому успішному навчанню Є. Чикаленка, зокрема його вступу до Одеського пансіону англійця Рангеля. Цей початковий освітній етап став визначальним для формування його світогляду, тут освіта базувалася на традиційних для англійської системи консервативних принципах, що вже мали підґрунтя у світогляді юного Є. Чикаленка й отримали завдяки цьому подальше поглиблення. Зміни в навчальному середовищі настали після трьох років перебування Чикаленка в пансіоні, коли його власником став Соколовський. Новий директор реформував підхід до освіти, залучивши до викладацького складу українських інтелектуалів, які значно вплинули на формування світогляду майбутнього громадського діяча, сформувавши в нього зацікавлення українською історією та культурою (Дорошенко Д., 1934, с. 13), як й ідею боротьби за українську державність (Чикаленко Є., 1955, с. 79–80).

Після чотирьох класів прогімназії в Одесі юний Є. Чикаленко продовжив освіту в Єлизаветградському реальному училищі в період з 1875 до 1881 р. Реальне училище в Єлизаветграді стало важливим етапом у становленні Є. Чикаленка як особистості та громадського діяча. Навчання в цьому закладі не лише дало йому ґрунтовні знання, а й розширило світогляд, сприяючи формуванню національної самосвідомості. Училище мало добру репутацію серед освітніх закладів Півдня України, адже забезпечувало якісну підготовку з природничих і технічних дисциплін.

На подальше формування політичних ідеалів Є. Чикаленка в цей період вплинув не лише процес навчання, а й оточення. Разом із ним навчалися діти інших заможних землевласників, чиновників і підприємців, що давало змогу спілкуватися з молоддю, яка в подальшому стала активним учасником українського національного руху й почасти стояла на консервативних засадах. Тож він і тут був у колі однодумців. Попри те, що викладання в закладі здійснювалося російською мовою, там не було негативного ставлення до українства. Директор училища Завальський, обговорюючи політичні питання зі старшими учнями, намагався спрямувати їхній світогляд у поміркованe русло.

Серед відомих учнів училища Чикаленко познайомився з майбутніми діячами української культури, зокрема Опанасом Тобілевичем (у подальшому відомим драматургом під псевдонімом Карпенко-Карий), Іваном і Миколою Садовськими, що згодом стали знаними акторами. Значний вплив на світогляд Є. Чикаленка справила українська театральна діяльність. Проте

1876 р., коли Емським указом заборонили українські вистави, національний рух у місті зазнав занепаду. Це відобразилося й на самому Чикаленкові, який почав розмірковувати над різними шляхами боротьби за суспільні зміни. У той час серед учнів поширювалися нелегальні революційні видання народників. Молодь розділилася у своїх політичних уподобаннях: одні підтримували радикальні методи боротьби, інші обстоювали більш поміркування, але так само соціалістичні ідеї. Однак сам Чикаленко не долучився до жодного із цих напрямів, оскільки вважав їх далекими від справжніх українських інтересів. Вихідні він часто проводив у домі Карпенка-Карого, де збиралися молоді патріоти. Там читали твори українських письменників, зокрема Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка. Важливу роль у його національному становленні відіграв лікар Опанас Михалевич – колишній учасник Київської громади. Саме він згуртував навколо себе молодих однодумців, сприяючи їхньому просвітницькому розвитку та зміцненню української ідентичності.

Після завершення навчання в училищі в 1881 р. Чикаленко постав перед вибором подальшого життєвого шляху. Після смерті батька він успадкував частину родинного майна, проте не мав змоги самостійно керувати господарством. У цей час він розглядав можливість здобуття вищої освіти, зокрема навчання в Сільськогосподарській академії в Пулавах (тепер Польща). Зрештою, його подальша доля була пов'язана з Києвом, де він намагався вступити до природничого факультету (Дорошенко Д., 1934, с. 14–16). Восени 1881 р. він разом із другом Олександром Тарковським прибув до Києва. Є. Чикаленко отримав рекомендації до професора В. Антоновича, який, однак, не зміг допомогти йому вступити до університету, оскільки тогочасна система обмежувала вступ абітурієнтів приватних шкіл. Попри це, Чикаленко передав в Києві Антоновичу свої зібрані матеріали (казки, пісні, словникові записи) та познайомився з діячами української культури, зокрема композитором М. Лисенком.

М. Лисенко запросив Є. Чикаленка до «хрестоматійного гуртка», що укладав українську читанку для дітей. Антонович запропонував йому долучитися до «словникової комісії» Старої громади. Так, Чикаленко опинився в середовищі провідних українських інтелектуалів і громадських діячів, серед яких були Д. Багалій, Л. Падалка, О. Русов.

У той час, коли українські громади активно займалися культурною працею, у місті діяли й радикальні політичні рухи. Прихильники народницької пропаганди намагалися залучити Чикаленка й Тарковського до революційної діяльності. Останній долучився до «народовольців» у Харкові й згодом був засланий до Сибіру. Натомість Чикаленко не виявив прихильності народництву та віддав перевагу просвітницькій праці, що нагадувало меценатсько-просвітницьку діяльність англійських консерваторів.

З огляду на неможливість вступити до Київського університету Чикаленко намагався продовжити освіту в Москві, однак через студентські заворушення його навчання перервалося. Після цього він переїхав до Харкова, де став вільним слухачем природничого факультету місцевого університету. Тут Є. Чикаленко опинився в середовищі, що сприяло формуванню його національної свідомості та громадянських переконань. Тут він також контактував з видатними діячами українського руху, серед яких були П. Єфименко, М. Лобода, А. Шиманов, а також низка професорів, які, хоч і не брали активної участі в громадському житті, однак таємно підтримували українську справу, стоячи на поміркованих позиціях, які тяжіли до консерватизму. Щоправда, на Чикаленка тут вплинув В. Мальований – радикальний революціонер, пов'язаний із народовольцями, який після втечі із заслання нелегально перебував у Харкові. Його діяльність ідеологічно та організаційно формувала українську молодь, серед якої був і Чикаленко (Зайцев Б. П., 2010, с. 179–186). Однак Чикаленко запозичував українські установки і натомість уникав революційних та бунтарських ідей як деструктивних. Тому контакти з представниками українського руху тривали, а з революціонерами він розійшовся й не підтримав їх дій.

Окрім громадсько-політичної роботи, цей період відзначився важливими особистими подіями в житті Чикаленка. У 1883 р. він одружився з Марією Садик, представницею українського

дворянства з Лубенщини. Сама ця подія, а також особа обраниці Є. Чикаленка закономірно сприяли його подальшому утвердженню в традиційних цінностях, а отже, зміцнювали і його симпатії до консервативної політичної ідеології. Адже саме консерватизм, на відмінну від революційних ексцесів, шанував сім'ю та сімейні цінності.

На початку 1884 р. поліція почала активні репресії проти революційних і національних гуртків та вийшла на Є. Чикаленка. Попри майже припинені зв'язки з революційними гуртками, він отримав покарання – п'ять років перебування під наглядом поліції з обмеженням місця проживання. Йому було заборонено мешкати в Харкові, Києві, Москві та Петербурзі, що звузило його можливості як для подальшого навчання (яке він так і не закінчив), так і для продовження громадської діяльності. У 1885 р. Чикаленко разом із родиною змушений був переїхати до села Перешори, де перебував під постійним контролем влади.

Життя під наглядом поліції виявилося складним: його листування контролювали, контакти з товаришами були майже неможливими, а кожна поїздка вимагала спеціального дозволу. Окрім цього, він був зобов'язаний регулярно з'являтися до місцевої влади для реєстрації. В умовах політичної ізоляції Чикаленко вирішив зосередитися на господарській діяльності. Попри початкові труднощі, він зумів упровадити нові агротехнічні методи, що згодом призвело до успішного розвитку його маєтку. Закономірно, що таке становище й спрямованість його господарських занять сприяли подальшому відходу від радикальних політичних ідей і зміцненню в консервативній ідеології.

Так, роки навчання (спочатку вдома, а потім в Одесі та Харкові) стали визначальними в житті Є. Чикаленка. Саме в ці роки сформувалися його погляди, що поєднували національну свідомість із прагматичним підходом до господарювання. Попри політичні переслідування, він не лише не відмовився від української справи, а й знайшов альтернативні шляхи її підтримки, що в майбутньому дало йому змогу стати одним із найвідоміших меценатів української культури та освіти (Дорошенко Д., 1934, с. 20–22). Водночас він переконався в непродуктивності революційної ідеології для вирішення українського питання, адже вона страждала на космополітизм, а фактично – мало різнилася від російської шовіністичної ідеології, хіба що прибрала її в шати революційної риторики. Тож він формувався як прибічник ліберально-консервативної доктрини. Цьому сприяв саме процес навчання. Зокрема, помітна роль й авторитет його перших вчителів, які поділяли традиційні цінності, а один (В. Лопатинський) належав до православного духовенства. На додаток неможливість завершити здобуття вищої освіти через звинувачення у зв'язках з революціонерами (з якими він саме розійшовся в поглядах) додатково відштовхнуло його від соціалістичних ідей і наближало до консерватизму. Як і створення власної родини та занурення в питання ведення власного господарства в сільському маєтку.

Отже, роблячи загальні висновки, можна насамперед підтвердити висновки сучасної історіографії, філософії та психології, що підлітковий і юнацький вік (який укладається в роки здобуття освіти) є визначальним у становленні будь-якої особистості. Але найперше тих персоналій, що мають потяг до знань, чим характеризуються всі громадсько-політичні діячі. Насамперед послідовники консервативної політичної доктрини, оскільки вона зараховує освітню сферу до важливих і всіляко культивує процес освіти та самоосвіти.

Також ці особи, маючи стабільне матеріальне становище, могли здобувати різнобічні знання під час домашнього виховання, а потім спрямовуватися на навчання до престижних закладів середньої та вищої освіти, що й доводять біографії В. Липинського та Є. Чикаленка, навіть навчатися за кордоном. Однак такі можливості мало обмежене коло осіб, що згодом відзначились в українському суспільно-політичному русі, оскільки серед них було обмаль заможних осіб. Останнє було результатом цілеспрямованої політики Російської імперії на зубожіння українців, щоб назавжди утримати їх у своїй владі. Натомість більшість тих, хто здобував повну середню, а потому й вищу освіту, не належали до української нації або ж були денаціоналізованими українцями («малоросами») чи прямо позиціонували себе

як росіяни. Тож такі особи йшли до проімперських рухів (академічного та інших). А ті, хто не мав статків, але пробився до освіти, зазвичай спрямовувалися до ліворадикальних рухів, щоб помститись імперії за бідність. Але й вони не працювали на українську справу, оскільки входили до загальноросійських рухів і партій лівого спрямування, а ці сили не збиралися вирішувати українського питання.

Саме тому серед української молоді межі XIX–XX ст. прибічників консервативної доктрини, що характеризувалася тяжінням до еволюційного розвитку, віддавала перевагу традиційним цінностям інтелектуальній праці на благо нації, було небагато. На нашу думку, це пояснюється двома чинниками: 1) молодь більше тяжіє до масштабних і радикальних дій, що обіцяють швидкі результати, а це ніяк не в'язалося з поміркованим консерватизмом; 2) таку доктрину сприймали представники заможної верстви, із чим (як показано вище) в Україні були проблеми. Відповідно, в Україні в досліджуваний період консерватизм був майже не знаний – тут захоплювалися марксизмом, і праці його західноєвропейських ідеологів ставали знаними ледь не від моменту перших публікацій. Те саме стосувалося поширення офіційної імперської ідеології. Натомість праці західноєвропейських основоположників консерватизму, як і самі персоналії, виявилися майже не знаними.

Тому його рідкісні вітчизняні послідовники доходили до ідей консерватизму самотужки, через наближеність до традицій старої, земельної аристократії та зв'язку із селом й аграрним сектором. Усе це характеризувало обох досліджених у цій розвідці осіб – В. Липинського та Є Чикаленка. Останній мав козацьке коріння, але ж, як відомо, козацтво плекало лицарські чесноти, що зближувалися з консервативними цінностями. А на додаток обидва вони зростали в сільському середовищі та були довгий час пов'язані з ним та аграрним сектором загалом. До того ж Є. Чикаленко навіть мусив самотужки порядкувати в аграрному маєтку, успадкованому від батька, як і В. Липинський.

Та чималу роль у цьому відіграв саме період здобуття ними освіти. Адже їхні перші вихователі та чимало педагогів тяжіли до традиційних цінностей. Так само спілкування з однолітками, що симпатизували іншим політичним рухам, додатково зміцнювало їх у правоті обраного шляху орієнтації на традиційні цінності. Хіба що вони пов'язали їх з українською нацією, тому розглядали їх утілення в незалежній українській державі. Водночас через взаємодію з офіційною освітньою системою та спілкуванням з однолітками, викладачами та іншими представниками інтелігенції, В. Липинський, Є. Чикаленко і їм подібні усвідомили необхідність розбудови української державності на основі традиційних цінностей, історичної спадщини та консервативного підходу до суспільно-політичних змін. Їхні ідеї стали основою для подальшого розвитку національної політичної думки у XX ст., закладаючи фундамент концепцій державницького націоналізму та модерного консерватизму. Висока освіта й розвинений інтелект діячів українського консервативного руху стали природним результатом їхнього соціального статусу, інтелектуальних пошуків і прагнення створити національну ідею, яка могла б інтегрувати майбутню українську державу у світовий політичний і культурний контекст. Це робило їх провідниками ідей, здатними впливати на долю українського народу та зберігати його ідентичність у складних історичних умовах. Однак загал опинився в омані ліворадикальних концепцій.

Тож тут можна робити висновки й для більш широких тем (що сприяє поєднанню мікро- та макро-історичних рівнів). Маємо на увазі нові підходи до «прочитання» українського суспільно-політичного руху XIX – початку XX ст. та пояснення причин поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Адже для побудови стабільної і процвітаючої держави був потрібний надійний ґрунт, який могла дати саме консервативна ідеологія. Але мізерна кількість її адептів з-поміж тогочасних українських суспільно-політичних лідерів і несприйняття загалом можуть розглядатися як ще один чинник поразки боротьби українців за відновлення власної державності.

Певною мірою це була загальноєвропейська проблема: тотальне захоплення радикальними політичними доктринами набувало популярності на європейському просторі від другої половини XIX ст., і в першій третині XX ст. стало закономірним наслідком установлення різноманітних варіацій диктаторських режимів. Країна, яка уникла цього, як і загарбання Третім Рейхом – Велика Британія – виявилася чи не єдиною в Європі державою, що послідовно залишалася відданою консервативній ідеології. Ураховуючи жахливі наслідки спроб гри в радикалізм і численні загрози для нашої державності, сьогодні варто врахувати цей вітчизняний та світовий досвід і повернутися до переосмислення консервативної ідеології в побудові стабільної та процвітаючої держави. І для цього варто продовжувати вивчати біографії вітчизняних послідовників консерватизму.

Список літератури

1. Гай-Нижник П. П., 2023. *Український націонал-консерватизм: Гетьманський Рух*. Кн. 1. 1900–1936 рр. Київ: Саміт-книга.
2. Галаган М. М., 2005. *З моїх споминів*. Київ: Темпора.
3. Гончарова Н. О., 2008. Академічна течія у студентському та учнівському русі початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. XIV. Вінниця. 121–128.
4. Граціозі А., 2005. *Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр.* Київ: Основи.
5. Губерський Л. В., 2019. Патриляк І. К., Колесник В. Ф., Чуткий А. І. (ред.). *Історія Київського університету*. (у 2 т., Т. 1). Київ: ВПЦ «Київський університет».
6. Дергачов О. (керівник авторського колективу), (1996). *Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз*. Київ: Політична думка.
7. Дорошенко Д., 1934. *Євген Чикаленко – його життя і громадська діяльність*. Прага, 1934.
8. Дорошенко Д., 2007. *Мої спомини про давнє минуле, 1901–1914*. Київ: Темпора.
9. Зайцев Б. П., 2010. Іващенко В. Ю., Кадєєв В. І., Куделко С. М., Мигаль Б. К., Посохов С. І. (Упоряд.). *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*. (у 2 т., Т. 2). Харків: Сага.
10. Кондратюк Р., 1994. *В'ячеслав Липинський – видатний український історик і політолог: житомирські сторінки життя*. Житомир: Журфонд.
11. Короткий В., 1994. Ульяновський В. (Упорядники). *З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників*. Київ. Кн. 2.
12. Кругляк М. Е., 2011. Матеріальне становище студентів Підросійської України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історична панорама*. 13. Чернівці. 7–31.
13. Кругляк М. Е., 2015. *Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст*. Житомир: Волинь.
14. Кругляк М. Е., 2008. Побут київського студентства другої половини XIX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць*. Харків. 175–184.
15. Левицька Н. М., 1998. *Студентство в національно-визвольному русі України наприкінці XIX – на початку XX ст*. Київ.
16. Липинський В. К., 2003. *Повне зібрання творів, архів, студії*. Т. 1. Київ: Смолоскип.
17. Медвідь Л. А., 2003. *Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні*. Київ: Вікар.
18. Нагрибельний Я. А., 2011. Професійна освіта в освітній системі Російської імперії (XIX – початок XX ст.). *Чорноморський літопис*. 4. 162–165.
19. Омельчук В., 2013. З історії русифікації шкільної освіти на Волині. *Нова педагогічна думка*. 2. 3–5.
20. Осташко Т., 2010, Терещенко Ю. (ред.). *В'ячеслав Липинський та його доба*. Кн. 2. Київ: Темпора.
21. Осташко Т., 2013, Терещенко Ю. (ред.). *В'ячеслав Липинський та його доба*. Кн. 3. Київ: Темпора.
22. Осташко Т., 2017, Терещенко Ю. (ред.). *В'ячеслав Липинський та його доба*. Кн. 5. Київ: Темпора.
23. Осташко Т., 2022. *Україна В'ячеслава Липинського*. Київ: Темпора.
24. Павко А. І., 2005, Курило Л. Ф. *Вітчизняна університетська педагогічна освіта в імперську добу: історіографічні та методичні аспекти*. Київ: Знання України.

25. Передерій І., 2012. *В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець*. Полтава: Видавництво ПолтНТУ.

26. Посохов І., 2013. *Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури*. Харків.

27. Приймак О. О., 2014. Громадсько-політична та наукова діяльність В'ячеслава Казимировича Липинського напередодні Першої світової війни. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. Черкаси. 7. 170–172.

28. Ульяновський В. І. (Упоряд.), 2004. *Іконніков В. Історичні портрети*. Київ: Либідь.

29. Чикаленко Є., 1955. *Спогади (1861–1907)*. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США.

30. Чуткий А. І., 2020. Академічний союз студентів Київського комерційного інституту початку XX ст. *Універсум історії та археології*. Т. 3 (28). Вип. 1. Дніпро. 41–59.

31. Чуткий А., 2008. *Микола Павлович Дашкевич (1852–1908)*. Київ: Темпора.

32. Чуткий А. І., 2024. *Нариси з економічної історії України (кінець XVIII – початок XX ст.): на шляху до другого утвердження капіталізму*. Ніжин: Видавець Лисенко М. М.

33. Чуткий А. І., 2017. Роль вишів Києва у справі підготовки діячів українських визвольних змагань 1917–1921 рр. *Університет*. 3–6. 155–165.

34. Gancarz B., 2006. *«My szlachta ukrainska…»*. Kraków: Arcana.

Volodymyr Horbatyk

THE INFLUENCE OF THE PERIOD OF EDUCATION ON THE FORMATION OF A CONSERVATIVE WORLDVIEW AMONG UKRAINIAN FIGURES AT THE TURN OF THE XIX–XX CENTURIES (ON THE EXAMPLE OF LIPINSKY AND CHYKALENKO)

The article examines the influence of the period of education on the formation of the conservative worldview in Ukraine in the late XIX and early XX centuries, which is defined as the most optimal ideological basis for building a stable and prosperous state. Accordingly, this topic is extremely relevant in the context of the current challenges faced by Ukrainian society.

The topic is explored by finding out how the period of education influenced the formation of the worldview and political views of Ukrainian intellectuals in the second half of the XIX and early XX centuries.) It is this direction of historical reconstruction that allows for a better interpretation of contemporary processes of national self-determination, state-building, and cultural revival. And through the prism of historical comparison, such studies help to make predictive assessments of the current situation in our country, which further enhances the relevance of this area of historical research. After all, they provide important historical lessons that can be applied to contemporary social, political, and educational issues.

The author proves the importance of the period of education, since it is during these years that a personality and its worldview are formed.

Using the example of V. Lypynsky and Y. Chykalenko, the author proves that the years of studenthood led to their strengthening as adherents of conservative ideology and at the same time developed an aversion to revolutionary radicalism as a destructive phenomenon. This was facilitated by the circumstances of growing up in a patriarchal rural environment and an atmosphere of "old world" values, which was strengthened by both home education and the influence of certain educators, as well as by the very rhythm of rural life. In addition, intellectual studies and the desire for self-education, as well as the circumstances of personal life, including the creation of their own families, which forced them to lead a more measured lifestyle and increased their sense of responsibility for their loved ones, which made them avoid radicalism of actions and thoughts, contributed to this. However, all of this was possible only if one was wealthy. Unfortunately, as a result of the targeted imperial policy of impoverishing Ukrainians, there were few such people among Ukrainian socio-political leaders, which hindered the development of a pragmatic path of state building and doomed the very cause of the revival of Ukraine's political independence in the early XX century.

Key words: *history of education, history of Ukraine of the late XIX – early XX centuries, personal history, political history of Ukraine (he late XIX – early XX centuries), history of student community, Ukrainian national liberation movement.*

References

1. Hai-Nyzhnyk P. P., 2023. *Ukrainskyi natsional-konservatyzm: Hetmanskyi Rukh* [Ukrainian national conservatism: Hetman's Movement]. Kn. 1. 1900–1936 rr. Kyiv: Samit-knyha. (In Ukrainian).

2. Halahan M. M., 2005. *Z moikh spomyniv* [From my memories]. Kyiv: Tempora. (In Ukrainian).

3. Honcharova N. O., 2008. Studentskyi rukh u Pidrosiiskii Ukraini: istoriohrafichnyi ohliad problemy [The student movement in the Sub-Russian Ukraine: a historiographical overview of the problem]. *Intelihentsiia i vlada. Hromadsko-politychnyi naukovyi zbirnyk. Seriia istoriia*. Vyp. 13. Odesa. 177–189. (In Ukrainian).

4. Hratsiozi A., 2005. *Viina i revoliutsiia v Yevropi, 1905–1956 rr.* [War and revolution in Europe, 1905–1956]. Kyiv: Osnovy. (In Ukrainian).

5. Huberskyi L. V., 2019. Patryliak I. K., Kolesnyk V. F., Chutkyi A. I. (red.). *Istoriia Kyivskoho universytetu* [History of Kyiv University]. (u 2 t., T.1). Kyiv: VPTs «Kyivskyi universytet». (In Ukrainian).

6. Derhachov O. (kerivnyk avtorskoho kolektyvu), (1996). *Ukrainska derzhavnist u XX stolitti. Istoryko-politolohichnyi analiz*. [Ukrainian statehood in the 20th century. Historical and political analysis]. Kyiv: Politychna dumka. (In Ukrainian).

7. Doroshenko D., 1934. *Yevhen Chykalenko – yoho zhyttia i hromadska diialnist* [Evgeny Chikalenko – his life and social activities]. Praha, 1934. (In Ukrainian).

8. Doroshenko D., 2007. *Moi spomyny pro davnie mynule, 1901–1914* [My memories of the ancient past, 1901–1914]. Kyiv: Tempora. (In Ukrainian).

9. Zaitsev B. P., 2010. Ivashchenko V. Yu., Kadieiev V. I., Kudelko S. M., Myhal B. K., Posokhov S. I. (Uporiad.). *Kharkivskyi universytet XIX – pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv* [Kharkiv University of the 19th – early 20th centuries in the memories of its professors and students]. (u 2 t., T. 2). Kharkiv: Saha. (In Ukrainian).

10. Kondratiuk R., 1994. *Viacheslav Lypynskyi – vydatnyi ukrainskyi istoryk i politoloh: zhytomyrski storinky zhyttia* [Vyacheslav Lypynskyi is an outstanding Ukrainian historian and political scientist: Zhytomyr pages of life]. Zhytomyr: Zhurfond. (In Ukrainian).

11. Korotkyi V., 1994. Ulianovskyi V. (Uporiadnyky). *Z imenem Sviatoho Volodymyra: Kyivskyi universytet u dokumentakh, materialakh ta spohadakh suchasnykiv* [With the name of Saint Volodymyr: Kyiv University in documents, materials and memories of contemporaries]. Kyiv. Kn. 2. (In Ukrainian).

12. Kruhliak M. E., 2011. Materialne stanovyshche studentiv Pidrosiiskoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [The financial situation of students in Sub-Russian Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th centuries)]. *Istorychna panorama*. 13. Chernivtsi. 7–31. (In Ukrainian).

13. Kruhliak M. E., 2015. *Zhyttia ta pobut studentstva pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st*. [Life and everyday life of students in the Russian Ukraine of the second half of the 19th and early 20th centuries]. Zhytomyr: Volyn. (In Ukrainian).

14. Kruhliak M. E., 2008. Pobut kyivskoho studentstva druhoi polovyny XIX st. [Life of Kyiv students in the second half of the 19th century]. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii: Zbirnyk naukovykh prats*. Kharkiv. 175–184. (In Ukrainian).

15. Levytska N. M., 1998. *Studentstvo v natsionalno-vyzvolnomu rusi Ukrainy naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* [Studentship in the national liberation movement of Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. Kyiv. (In Ukrainian).

16. Lypynskyi V. K., 2003. *Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii* [Complete collection of works, archive, studios]. T. 1. Kyiv: Smoloskyp. (In Ukrainian).

17. Medvid L. A., 2003. *Istoriia natsionalnoi osvity i pedahohichnoi dumky v Ukraini* [History of national education and pedagogical thought in Ukraine]. Kyiv: Vikar. (In Ukrainian).

18. Nahrybelnyi Ya. A., 2011. Profesiina osvita v osvitnii systemi Rosiiskoi imperii (XIX – pochatok XX st.) [Professional education in the educational system of the Russian Empire (XIX – early XX centuries)]. *Chornomorskyi litopys*. 4. 162–165. (In Ukrainian).

19. Omelchuk V., 2013. Z istorii rusyfikatsii shkilnoi osvity na Volyni [From the history of Russification of school education in Volyn]. *Nova pedahohichna dumka*. 2. 3–5. (In Ukrainian).

20. Ostashko T., Tereshchenko Yu. (red.), 2010. *V'iacheslav Lypynskyi ta yoho doba* [V'yacheslav Lypinsky and his time]. Kn. 2. Kyiv: Tempora. (In Ukrainian).

21. Ostashko T., Tereshchenko Yu. (red.), 2013. *V'iacheslav Lypynskyi ta yoho doba* [V'yacheslav Lypinsky and his time]. Kn. 3. Kyiv: Tempora. (In Ukrainian).

22. Ostashko T., Tereshchenko Yu. (red.), 2017. *V'iacheslav Lypynskyi ta yoho doba* [V'yacheslav Lypinsky and his time]. Kn. 5. Kyiv: Tempora. (In Ukrainian).

23. Ostashko T., 2022. *Ukraina Viacheslava Lypynskoho* [Vyacheslav Lipinsky's Ukraine]. Kyiv: Tempora. (In Ukrainian).

24. Pavko A. I., 2005. Kurylo L. F. *Vitchyzniana universytetska pedahohichna osvita v impersku dobu: istoriohrafichni ta metodychni aspekty* [Domestic university pedagogical education in the imperial era: historiographical and methodological aspects]. Kyiv: Znannia Ukrainy. (In Ukrainian).

25. Perederii I., 2012. *Viacheslav Lypynskyi: etnichnyi poliak, politychnyi ukrainets* [Vyacheslav Lypynskyi: an ethnic Pole, a political Ukrainian]. Poltava: Vydavnytstvo PoltNTU. (In Ukrainian).

26. Posokhov I., 2013. *Studentstvo universytetiv Rosiiskoi imperii XIX – pochatku XX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury* [Studentship at the universities of the Russian Empire in the 19th and early 20th centuries: formation and evolution of the subculture]. Kharkiv. (In Ukrainian).

27. Pryimak O. O., 2014. Hromadsko-politychna ta naukova diialnist Viacheslava Kazymyrovycha Lypynskoho naperedodni Pershoi svitovoi viiny [Public, political and scientific activities of Vyacheslav Kazimirovych Lypinsky on the eve of the First World War]. *Hurzhiivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats*. Cherkasy. 7. 170–172. (In Ukrainian).

28. Ulianovskyi V. I., 2004. *Ikonnikov V. Istorychni portrety* [Ikonnikov V. Historical portraits]. Kyiv: Lybid. (In Ukrainian).

29. Chykalenko Ye., 1955. *Spohady (1861–1907)* [Memoirs (1861–1907)]. Niu-York: Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SShA. (In Ukrainian).

30. Chutkyi A. I., 2020. Akademichnyi soiuz studentiv Kyivskoho komertsiinoho instytutu pochatku XX st. [Academic Union of Students of the Kyiv Commercial Institute of the Beginning of the 20th Century]. *Universum istorii ta arkheolohii*. T. 3 (28). Vyp. 1. Dnipro. 41–59. (In Ukrainian).

31. Chutkyi A., 2008. *Mykola Pavlovych Dashkevych (1852–1908)* [Mykola Pavlovich Dashkevich (1852–1908)]. Kyiv: Tempora. (In Ukrainian).

32. Chutkyi A. I., 2024. *Narysy z ekonomichnoi istorii Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.): na shliakhu do druhoho utverdzhennia kapitalizmu* [Essays on the economic history of Ukraine (end of the 18th – beginning of the 20th century): on the way to the second affirmation of capitalism]. Nizhyn: Vydavets Lysenko M. M. (In Ukrainian).

33. Chutkyi A. I., 2017. Rol vyshiv Kyieva u spravi pidhotovky diiachiv ukrainskykh vyzvolnykh zmahan 1917–1921 rr. [The role of Kyiv universities in training leaders of the Ukrainian liberation struggle of 1917–1921]. *Universytet*. 3-6. 155–165. (In Ukrainian).

34. Gancarz B., 2006. *"My szlachta ukrainska…"* ["We are the Ukrainian nobility…"]. Kraków: Arcana. (In Polish).

УДК 93:323.1(477.65)«19»
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-16

Кобзар Дмитро,
аспірант кафедри історії України та всесвітньої історії
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
dmitrokobzar@ukr.net
ORCID ID: 0009-0008-3948-1215

ДІЯЛЬНІСТЬ АНАРХІСТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ГРУП НА ТЕРЕНАХ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ПОВІТУ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Діяльність анархістських організацій та груп становить значний інтерес для дослідників. Метою роботи є дослідження діяльності політичних угрупувань та організацій анархістської направленості на теренах Єлисаветградського повіту на початку XX століття. Методологія дослідження базується на принципах історизму, системності, історико-порівняльного методу.

Наукова новизна зумовлена потребою вивчення проблеми локалізації анархістських груп на території Єлисаветградського повіту з подальшим виокремленням ступеня впливу представників лівого лібертарного руху на тогочасне суспільство, виокремленням тенденцій у формуванні руху, залучення до нього представників конкретних соціальних груп тощо. Окрему увагу приділено персоналіям, які представляють анархістський рух до 1917 року. Деякі з аспектів їхньої біографії створюють підвалини для огляду дослідниками низки тенденцій у тогочасному громадсько-політичному русі. Передумови їх входження в лівий лібертарний табір та аргументація його видних діячів має особливу динаміку зміни світоглядів та принципів. Не менш важливим є питання національної представленості в середовищі анархістів та виокремлення факторів, які могли посприяти залученню до цього політичного табору представників окремих національних меншин не лише як рядових учасників чи симпатиків, а і як найактивніших та найвпливовіших діячів.

Теоретична та практична діяльність анархістського руху, регіональні особливості організацій, персоналії залишаються малодослідженими та перспективними в межах загальноукраїнського та регіонального вимірів. Проблема дослідження історії анархістських угрупувань та організацій є важливою в пізнанні українського суспільства початку XX століття, оскільки вони займали свою нішу в тогочасному громадсько-політичному русі, привносячи особливі акценти.

Ключові слова: *Єлисаветград, анархізм, етатизм, громадсько-політичний рух, гуртки, експропріації, «Чорний прапор».*

Анархістський рух, безумовно, посідає особливе місце в історії політичних та філософських течій початку XX століття, оскільки представлений низкою організацій та напрямів, які мали значні відмінності між собою. Ця строкатість вносила свої корективи в громадсько-політичне життя суспільства Російської імперії до 1917 року загалом та Наддніпрянської України зокрема.

Історіографія анархістського руху здійснювалася контраверсійно, оскільки це питання мало політичне спрямування й не могло залишитися без оцінки з боку як апологетів, так і наступних поколінь. У межах досліджень цього явища вчені використовували різноманітні підходи та принципи. Автора цієї статті зацікавила історія анархістського руху на теренах Єлисаветградського повіту Херсонської губернії в межах визначення його ролі в становищі політичної ситуації в повіті та губернії, характерних рис тогочасних організацій та як складової частини громадсько-політичного руху.

Одну з перших спроб осмислення теорії та практики анархістського руху загалом здійснив Борис Горєв у своїй праці «Анархізм у Росії» (Горев Б. И., 1930), у якій під час огляду анархізму більш ґрунтовно розглядає їхню сутність як руху. Сам Горєв, згідно з власними поглядами та практичним досвідом, був поборником соціал-демократії, що накладало відбиток на

критичну оцінку анархістів як окремої політичної сили в тогочасних реаліях суспільства. Ці представники лівого політичного табору своїм корінням сягають ще часів «Першого Інтернаціоналу», у період існування якого вже почали відмежовуватися від марксистів та проявили антагоністичні риси щодо «етатистських» емансипаторів робітництва – соціал-демократів та соціалістів. Саме на такій платформі будується оцінювання автором анархізму (невід'ємною частиною якого він убачав український анархістський рух).

Незамінними в дослідженні та вивченні історії анархістського руху в Україні з 1903 до 1929 року є науковий доробок Віктора Савченка, відомого дослідника цієї проблематики. Його статті (Савченко В. А., 2011; Савченко В. А., 2015; Савченко В. А., 2012; Савченко В. А., 2017 (b)) та особливо докторська дисертація (Савченко В. А., 2017 (a)) детально висвітлюють генезу цієї політичної сили в загальноукраїнському вимірі, виокремлюючи різноманітні деталі (конкуренція між деякими анархістськими організаціями, чітка локалізація подій, хронологічна впорядкованість матеріалу тощо). У його наукових працях є відомості як про організацію загалом, так і про їхніх видатних діячів того часу. Варто виокремити й анархістів, які походили або діяли на теренах Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, чим і залишили свій слід в історії цього регіону. Ці праці базуються не лише на використанні вже здійснених науковцями пошуків, а й на архівних документах (особливо Державного архіву Одеської області).

Мета статті полягає в локалізації анархістських груп на теренах Єлисаветградського повіту з виокремленням тенденцій у формуванні лівого лібертарного руху.

На теренах українських земель склалися досить унікальні умови для появи та розвитку радикально лівих лібертарних угрупувань, які були представлені саме анархістами різного спрямування. В Україні діяло багато анархістських гуртків, які вирізнялись інтернаціоналістським підходом щодо вербування нових учасників (це явище було притаманне багатьом угрупуванням політичної лівиці, хоча серед них вирізнялися й такі, що орієнтувалися суто на конкретну національну меншину, як ті ж «бундисти» та Польська соціалістична партія) (Ядловська О. С., 2020, с. 59). На початку XX ст. такі гуртки діяли майже в 50 містах і селах України (Вершигора Н. А., 2018, с. 68).

Повертаючись до питання представлених у русі національностей, треба уточнити тогочасні умови. Низка національних меншин мала пригноблене становище, що спонукало їхніх активних представників шукати розв'язання своїх проблем у громадсько-політичній діяльності. Єврейське населення зазнавало утисків як на державному (так звана смуга осілості), так і на локальному (побутовий антисемітизм та погроми) рівнях. Останнє явище мало місце й на теренах Єлисаветградського повіту. Наприклад, у ніч з 15 (27) на 16 (28) квітня 1881 року в Єлисаветграді під час православного Великоднього тижня стався погром. Як наслідок, єлисаветградською міською владою було відряджено в розпорядження міської поліції 30 піших солдатів та 12 вершників й ескадрон гусарського білоруського полку задля підтримання громадського спокою. Але ці події спонукали єврейське населення рятуватися від загрози фізичної розправи шляхом утечі з міста і з квітня до вересня 1881 року виїхало 105 осіб. У подальшому погроми сталися ще в трьох містах, двох містечках, на залізничній станції та 40 сільських населених пунктах Херсонської губернії і навіть перекинулися на Катеринославську губернію[1].

Приклад саме політично вмотивованого насилля щодо євреїв особливо простежується в діяльності чорносотенної партії «Союз російського народу». Ця організація загалом відзначалась ультраправим терором, який ставив на меті залякування не лише опозиційно налаштованих щодо російського самодержавства діячів, а й населення загалом[2]. Самі ж учасники цієї організації щиро зізнавались у своїх шовіністичних поглядах стосовно всіх народів, які проживали на теренах тогочасної Російської імперії, де особливої критики зазнавали саме євреї[3].

[1] Державний архів Кіровоградської області (ДАКірО). Ф. 78. Оп. 13. Спр. 8. Арк. 6–6-зв., 77.
[2] ДАКірО. ДІФ. Газета «Наш путь». 13 березня 1907 р. №1. Інв. № 2047. С. 4.
[3] ДАКірО. ДІФ. Газета «Союз». 24 лютого 1907 р. № 8. Інв. №1960. С. 2–3.

Фактор утисків євреїв з боку місцевого населення та влади був однією з причин їхнього більш активного залучення в політичне життя суспільства та радикалізації окремих його представників, які знаходили свою нішу серед ліворадикалів (більшовики, есери, анархісти та інші).

Попри свій надмірно лібертарний підхід у теорії та практиці політичного життя суспільства, анархісти здійснювали спроби до консолідації сил між собою та максимально солідарними з ними угрупуваннями. Так, 1904 року в Одесі пройшла таємна конференція анархістів Півдня Російської імперії. О. Г. Таратута стверджував, що на неї з'їхалися представники від анархістських груп Одеси, Катеринослава, Єлисаветграда, Миколаєва, Херсона (Савченко В. А., 2017 (a), с. 101).

Одним із головних діячів анархістського руху на теренах Наддніпрянської України того часу був Крапель Ердалевський. Він народився в 1876 році в Єлисаветграді, у купецькій сім'ї. Попервах він долучився до соціал-демократичного гуртка, як і багато інших його товаришів у майбутньому анархістському русі. У 1903 році К. Ердалевський був заарештований у справі «Одеської групи соціал-демократів». Після відбуття покарання він створив «Союз непримиренних» – анархістську групу, яка об'єднувала колишніх соціалістів-революціонерів (есерів), що перейшли на рейки «махаєвщини». У подальшому, за прикладом Ердалевського, до цієї групи почали більше доєднуватися саме розчаровані соціал-демократи. Зрештою, Ердалевський також сформував групу анархістів безпосередньо в рідному для нього Єлисаветграді[4].

Ще вагомими постатями в історії українського анархістського руху було подружжя Ольги Рувинської-Таратути (псевдо «Бабуся») та Олександра Таратути, який був родом з міста Новомиргород Єлисаветградського повіту. Ці персоналії пройшли дотичний з Ердалевським шляхом: починали як симпатики загальносоціалістичної ідеології, мали досвід участі в соціал-демократичних гуртках РСДРП, були піддані репресіям за свої політичні вподобання та участь у різноманітних акціях, що були винятково агітаційно-пропагандистськими. Після звільнення, розчарувавшись у соціал-демократичному русі, вони перейшли на бік анархістської ідеї. Водночас сестра Ольги Таратути, Хася Ельївна Рувинська, також була анархісткою і перебувала під арештом за належність до робітничого гуртка в Єлисаветграді у 1898–1899 роках (Савченко В. А., 2015, с. 116).

Окремий внесок в історію розвитку теорії та практики вітчизняного анархізму зробив Юда Гроссман. Він народився в 1883 році в містечку Новоукраїнка Єлисаветградського повіту в заможній купецькій сім'ї. Як і чимало його товаришів по анархістському руху, він починав свій громадсько-політичний шлях із соціал-демократичних гуртків. У 1897 році долучився до створеної та очолюваної його старшим братом Абрамом «Південно-російської спілки робітників» у Єлисаветграді. Але наступного року разом зі своїм братом був заарештований. Від 1899 року Юда проживав у Новоукраїнці й перебував під наглядом поліції. У 1902 році він емігрував до Європи, де його погляди кардинально змінилися. Він остаточно відійшов від соціал-демократії і в 1903 році перейшов на анархістську платформу, яку тоді в Лондоні очолював Петро Кропоткін, один з найвпливовіших діячів лівого лібертарного руху.

Ю. Гроссман був блискучим оратором, «сперечався з бундівцями і соціалістами-революціонерами. Ніхто не міг перемогти його в дискусії». До організації своєї федерації він долучив відомих в українських губерніях анархістів К. Ерделевського, О. Таратуту та інших, що дало йому змогу організовувати групи «Чорного прапора» в багатьох містах України: Одесі, Миколаєві, Єлисаветграді, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Рівному, Житомирі, Бердичеві, Києві, Катеринославі, Кам'янську, Нікополі, Сімферополі, Севастополі, Новозибкові (Савченко В. А., 2017 (b), с. 14–15).

Ю. Гроссман критикував своїх конкурентів з табору анархістів, називаючи їх «угодовцями» та «дрібнобуржуазними федералістами», виступав проти участі анархістів у профспілках,

[4] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК). Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2440. Арк. 28.

доводячи тезу, що профспілки «привчають робітників до легалізму», до боротьби «за мінімальні вимоги». Ці ідеї, на перший погляд, здаються незіставними з лівими теоріями та практиками. Але для такої тактики очільника «Чорного прапора» було декілька причин: по-перше, конкуренція з «етатистами» з лівого табору, а саме соціал-демократами, які при обстоюванні інтересів робітництва в межах профспілок вважали за доцільне використовувати та зберегти державні інститути, що суперечило ідеології анархізму (особливо з такими радикалами та максималістами, як із «Чорного прапора»); по-друге, це тенденції «зубатовщини», або ж «поліцейського соціалізму», коли влада, беручи на озброєння реформістський досвід німецької соціал-демократії (насамперед Карла Каутського та Едуарда Бернштейна), підштовхувала робітників обстоювати суто економічні інтереси без зазіхання на політичні, що мало свій успіх і викликало невдоволення в більш радикально налаштованих угрупувань.

13 грудня 1905 року в Одесі спалахнув загальний робітничий страйк. Анархісти прагнули поглибити хаос у місті, дезорганізувати та паралізувати роботу влади. 17 грудня до одеського ресторану Лібмана висунулася група терористів, прихильників «Чорного прапора»: К. Ерделевський, М. Мец, Й. Брунштейн, О. Таратута, С. Шашек, Б. Шершевська, Б. Бахрах. Вони кинули бомби у вікна ресторану, що призвело до руйнувань і поранень відвідувачів. Одна бомба не розірвалася, але вибухнула згодом у поліцейському відділку, забравши життя офіцерів поліції. «Лібманівський акт» мав великий резонанс по всій імперії. Щодо вибуху в Одесі (та інших містах) анархістами були видані пропагандистські листівки: «Бомби Анархістів-Комуністів вибухнули у вертепі буржуїв… Нехай терор особистий і масовий широкою хвилею розіллється по всій країні!». Поліція заарештувала всіх терористів, і в листопаді 1906 року М. Мец, Б. Шершевська, Й. Брунштейн були засуджені та страчені, С. Шашек та О. Таратута «отримали» 17 років каторги, а К. Ердалевський утік з тюремної лікарні та продовжив свою діяльність в організації «Чорного прапора». Лідери анархо-синдикалізму й анархістів-комуністів федерації «Хліб і воля» засудили цей акт «невмотивованого» терору. Влада вважала «Чорний прапор» найбільш небезпечною групою імперії, на його рахунку були сотні актів терору та експропріацій[5].

На початку 1907 року до Херсона перевезено друкарню, у якій видано дві анархо-синдикалістські листівки. У червні 1907 року групу було ліквідовано поліцією, але вона відродилась у листопаді 1907 року. Анархісти-синдикалісти Херсона та Єлисаветграда організовували таємні профспілки на підприємствах. Обласний херсонський з'їзд есерів планував об'єднатися з анархістами-синдикалістами, але цього так і не сталося. Селянська анархістська група з Ольвіополя (видала листівку «До населення…») діяла у взаємодії з угрупованнями в Голті, Балті, Богопіллі, Підгур'ї. У Херсонській губернії групи існували також у Кривому Розі, Тирасполі, Златополі, Бобринці (угрупування робітників залізниці) (Савченко В. А., 2017 (а), с. 129).

Улітку 1907 року група анархістів-«безвладників» та бойова дружина есерів (складалася із чорноробів і робітників порту) заснувала Севастопольську революційну бойову дружину анархістів-індивідуалістів «Свобода всередині нас». Організація мала «свої філії серед селян Херсонської губернії, де велася агітація», лабораторію бомб і друкарню, у якій було видано сім різновидів листівок загальним накладом 30 тис. примірників, та підтримувала зв'язки з Одесою, Єлисаветградом, Києвом, матросами Чорноморського флоту. У 1907 році анархістська дружина провела експропріації поштово-телеграфних контор у Севастополі та Євпаторії, кас на станціях Шостаківка та Розсипна, організувала вбивство помічника коменданта Севастопольського порту, помічника пристава, втечу 21 арештанта із севастопольської в'язниці (Савченко В. А., 2017 (а), с. 131–132).

Успіхи одеських учасників руху вплинули на поширення ідей анархо-синдикалізму в інших містах. «Філії» формувалися в Тирасполі, Голті, Ананьєві, Акермані, Херсоні, Севастополі,

[5] Державний архів Одеської області. Ф. Р-2636. Оп. 1. Спр. 482. Арк. 32.

Керчі, Сімферополі, Євпаторії, Маріуполі, Катеринославі, Єлисаветграді, Кривому Розі, Харкові, Києві, Новоросійську. Головним завданням синдикалісти вважали створення підпільних профспілок – синдикатів, які б змогли організувати маси на загальний страйк. Синдикалісти вважали, що під час соціальної революції саме незалежні профспілки зможуть у подальшому об'єднатися в робітничі комуни, які стануть політичною, ідеологічною та соціально-економічною основою для анархістського суспільства майбутнього. На практиці, маючи прагнення відвернути матросів та робітництво від політичних партій етатистського типу (тобто всіх, хто не мав серед своїх принципів побудови бездержавного суспільства), вони проводили кампанії бойкотів виборів до Державної Думи, виборних установ та адміністрацій. Подібна практика була загалом притаманна анархістам усіх відтінків, за винятком іспанських анархістів у період Громадянської війни 1936–1937 років (Савченко В. А., 2017 (а), с. 139).

Окремий внесок у розвиток анархістського руху зробив «Союз Чорноморських моряків», який був нелегальною профспілкою моряків, що перетворилася на конспіровану політичну організацію. Попервах цим угрупуванням намагались опікуватися не лише анархісти, а й представники різних лівих партій та організацій: есери, меншовики, більшовики тощо. Але матроси дедалі більше схилялися до анархістів, тож зв'язки з ними набули більшого розмаху, особливо якщо брати до уваги ідеологічну близькість цієї нелегальної профспілки до анархосиндикалізму як оптимальної платформи.

Надалі учасники «Союзу Чорноморських моряків» мали вплив не лише на морських флотиліях, а й на суднах Дніпровської флотилії. Як наслідок, агітаційна та пропагандистська робота їхніх анархістських представників набула розголосу й серед річковиків Дністра та Південного Бугу, що й призвело до відродження низки підпільних груп у містах Російської імперії, серед яких було й місто Єлисаветград. Особливістю цієї ситуації було те, що такі підпільні групи загалом створювали цілу «павутину» організацій, що працювали у взаємодії. Окрім груп усередині Російської імперії на рівні окремих населених пунктів, існували «закордонні бази» в Галаці (Королівство Румунія), Варні (Болгарське царство), Стамбулі (Османська імперія), Афінах (Королівство Греція), Александрії (Єгипетський хедиват). Така система взаємозв'язків створювала умови як для підтримки страйків у великих містах (наприклад, Одесі в 1911 році), так і для контрабанди нелегальної анархістської та революційної літератури та зброї для учасників бойових загонів (Савченко В. А., 2011, с. 51).

Терористичну діяльність та експропріації продовжили в 1907–1908 роках анархісти-синдикалісти та анархісти-комуністи Херсона, Кривого Рога, Єлисаветграда, Радомишля, Бердичева, Умані, Юзова, Луганська, Глухова[6].

У 1910 року поліція отримала відомості від інформаторів про те, що одеські активісти руху налагодили зв'язок з однодумцями Олександрівська, Нікополя, Херсона, Миколаєва, Єлисаветграда, Києва. Доповідна записка Департаменту поліції повідомляла, що Одеса «до останнього часу була серйозним центром діяльності анархістів усіх напрямів, відігравши значну роль у поширенні їх у пунктах, що так чи інакше тяжіють до неї (Кишинів, Миколаїв, Херсон, Єлисаветград)». У 1907–1909 роках анархістський рух розгорнувся в українських селах. Частина його учасників розповсюджувала серед селянства листівки «До робочих та селян», «До всіх міських та сільських працівників», «Чого ми хочемо» (Савченко В. А., 2017 (а), с. 160).

У серпні – жовтні 1907 року Херсонською губернією прокотилася хвиля селянських виступів, підпалів економій, у підготовці яких активну участь брали анархісти. Їхня агітація здійснювалась у Глодосах, Богопіллі, Плетеному Ташлику, Акмечетці, Малій Висці, Вахнівці, Нововоронцовці, Ольвіополі, Ананьєві, Широкиному, Шістці, Інгульці. У листопаді – червні 1908 року поліція ліквідувала низку селянських анархістських груп Херсонщини. У Єлисаветграді було страчено членів селянської групи, що базувалася на Соколівських хуторах. Одесь-

[6] ЦДІАК. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 1111. Арк. 2–3.

кий тимчасовий генерал-губернатор доповідав: «Одеса є головною квартирою злочинців, що поширюють свою діяльність на всю губернію... З Одеси до Херсонської губернії надсилаються загони агітаторів, які збурюють селянські маси й робітників проти уряду» (Савченко В. А., 2017 (а), с. 160). У Єлисаветграді, водночас, діяла організація «Союз червоної помсти».

У 1909 році федерація анархістів формувала селянські осередки в Олександрівському повіті, намагалася структурувати анархістський рух на Донбасі, де вона мала прихильників серед робітників Луганська, Гришиного, Дебальцевого, Юзового, Петровських заводів, а також допомогла грошима анархістам з Єлисаветграда. До 1909 року діяла анархістська група в Бобринці. У 1910–1911 роках фіксувалася діяльність анархістів у Ялті, Севастополі, Вознесенську, Кременчуці, Чугуєві, Олександрівську, Бердянську, Вінниці, Нікополі, Кривому Розі, Маріуполі, Гришиному, Софіївці, Сербенівській копальні. Анархо-синдикалістські гуртки відновилися в Акермані, Єлисаветграді, Ізмаїлі, Керчі, Миколаєві, Херсоні, у гірничозаводській частині Катеринославської губернії. У с. Мар'янівка Єлисаветградського повіту анархіст О. М. Рябоштан готував напад на потяг, організував анархістську групу з місцевих селян. Поліцейські звіти у 1912 році вказували на існування таких анархістських груп, як «загін анархістів» учителя Г. Ахтирського в Єлисаветграді (Савченко В. А., 2017 (а), с. 173).

З перших місяців 1908 року стала помітною криза анархістського руху як у Російській імперії загалом, так і в її українських губерніях. Ця криза виявилась у згасанні терористичної та економічної боротьби анархістів, різкому скороченні їхньої агітаційної і пропагандистської роботи в межах видавництв, зникненні груп у багатьох містах та селищах, різкому скороченні чисельності учасників, що були в підпіллі. Причини цього історики шукають у загальній кризі революційного руху як такого, що посилилася із середини 1907 року після розгону II Державної Думи. Окрім того, у межах тогочасних українських реалій цьому сприяли конкуренція між анархістськими групами та ідеологічні конфлікти. Так, анархізм у теорії та практиці часто вступав у суперечності, що й спонукало його прихильників спершу до дискусій щодо ідеологічно вивірених методів у межах практичності та в подальшому закладало підвалини для розвалу дійсних структур та утворення нових угрупувань, відмінних за своєю методикою боротьби.

У 1908 році після серії арештів анархістів з «Бойового загону» К. Ерделевський провів невдалу спробу сформувати нову підпільну анархо-комуністичну групу. Поліція почала переслідування К. Ерделевського, його вистежили на конспіративній квартирі у Вінниці, де при невдалій спробі арешту анархіст чинив опір і, зрештою, застрелився. Такий перебіг подій не міг залишитися без наслідків для всієї організації. За співпраці поліції з арештованими членами «Бойового загону» пройшла успішна ліквідація анархістських груп у багатьох містах з Єлисаветградом включно. Слідство у справі «Бойового загону» тривало півтора року. У 1909 році на лаві підсудних опинився 21 екстреміст. Але були й ті, хто не побачив кінця слідства: 11 осіб померли або були вбиті у в'язниці, один збожеволів і ще один утік. Щодо очільників «Бойового загону», то Ольга Таратута була засуджена до 21 року каторги, Н. Тиш та І. Дубінський – 15 років каторги, Г. Сандомирський – вісім років, а С. Борисов був повішений за вироком суду. Тогочасне анархістське періодичне видання «Буревісник» писало, що в їхньому середовищі панує атмосфера розчарування та смутку внаслідок частих поразок (Савченко В. А., 2012, с. 59–60).

Згідно з доповідною запискою Департаменту поліції за 1909 рік, Одеса до того моменту залишалася серйозним центром діяльності анархістів усіх напрямів і відігравала значну роль у справі поширення руху в містах, які тією чи іншою мірою тяжіли до неї (це були насамперед Кишинів, Миколаїв, Херсон та Єлисаветград) (Савченко В. А., 2012, с. 64).

Так, ми можемо простежити основні тенденції та особливості розвитку анархічного руху на теренах Єлисаветградського повіту на тлі загальноукраїнських політичних процесів. Зокрема, вказано на видатних діячів цих організацій, їх національне та соціальне походження, що ста-

новить окремий інтерес для дослідників при огляді тогочасних тенденцій у суспільстві. Водночас проаналізовано взаємовплив місцевих організацій та діячів за межами початкової локації, оскільки така глобальна ідеологія, як анархізм (з урахуванням усіх його розгалужень), не могла розвиватися замкненою сама в собі на чітко окресленій території. Дослідження цієї проблематики не є вичерпаним, оскільки залишається ще пласт інформації, який потребує подальшого аналізу та опрацювання фахівцями задля поглиблення наявних відомостей про діяльність анархістських угрупувань як у регіональному, так і в загальнодержавному вимірах.

Список літератури

1. Вершигора Н. А., 2018. Анархістський рух України у першій третині XX ст. *Матеріали підсумкової науково-практичної конференції II туру Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт*. 67–71.

2. Горев Б. И., 1930. Анархизм в России. *Молодая гвардия.* Москва. 5–11, 137–139.

3. Кобзар Д. В., 2024. Проблеми висвітлення громадсько-політичного руху у північних повітах Херсонської губернії XIX – початку XX століття в українській історіографії. *Літопис Волині.* №30. Луцьк. 94–98.

4. Кудінов Д. В., 2015. Бездержавники й українське селянство в 1900-х роках: до історіографії проблеми. *Сумський історико-архівний журнал.* № XXV Суми. 5–18.

5. Лебеденко О. М., 1995. *История анархизма в Украине (кон. XIX – нач. XX вв.)*. Киев: Институт истории Украины НАНУ.

6. Лебеденко О. М., 2008. Тероризм в Україні під час революції 1905–1907 рр. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. 15. Київ: Інститут історії України НАН України. 73–79.

7. Савченко В. А., 2011. Анархісти Півдня України 1910–1914 рр.: від економічного терору до таємних профспілок. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія.* №22. Одеса. 48–56.

8. Савченко В. А., 2017 (a). *Анархістський рух в Україні в 1903–1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування*: дис… д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ.

9. Савченко В. А., 2015. До питання виникнення анархістського руху в Україні. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. 24. Київ: Інститут історії України НАН України. 113–122.

10. Савченко В. А., 2012. До причин кризи анархістського руху в Україні 1908–1909 рр. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія.* №27 Одеса. 54–64.

11. Савченко В. А., 2017 (b). Федерація анархістів-комуністів «Чорний прапор» у боротьбі за лідерство в анархістському русі в Україні (1905–1907 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник.* №2 (18). Миколаїв. 14–18.

12. Ядловська О. С., 2020. *Національні меншини Півдня України в контексті політичної діяльності (початок XX ст. – 1918 р.)*. Дніпро. Видавець: Біла К. О.

Dmytro Kobzar

ACTIVITIES OF ANARCHIST ORGANIZATIONS AND GROUPS IN THE TERRITORY OF ELYSAVETHRAD COUNTY AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The activities of anarchist organizations and groups are of considerable interest to researchers. The purpose of the work is to study the activities of political groups and organizations of an anarchist orientation in the territory of the Elisavetgrad district at the beginning of the 20th century. The research methodology is based on the principles of historicism, systematics, and the historical-comparative method. The scientific novelty is due to the need to study the problem of the localization of anarchist groups in the territory of the Elisavetgrad district with the subsequent isolation of the degree of influence of representatives of the left-libertarian movement on the society of that time, the identification of trends in the formation of the movement, the involvement of representatives of specific social groups in it, etc. Special attention is paid to personalities who represent the anarchist movement before 1917. Some aspects of their biographies create the basis for researchers to review a number of trends in the socio-political movement of that time. The prerequisites for their entry into the left-libertarian camp and the argumentation of its prominent figures have a special dynamics of changing worldviews and principles. No less important is the issue of national representation among anarchists and the identification of factors that could contribute to the involvement of representatives of certain national

minorities in this political camp not only as ordinary participants or sympathizers, but also as the most active and influential figures. Prospects for further research. The theoretical and practical activities of the anarchist movement, regional features of organizations, and personalities remain little studied and promising within the framework of the all-Ukrainian and regional dimensions. Conclusions. The problem of studying the history of anarchist groups and organizations is important in understanding Ukrainian society at the beginning of the 20th century, since they occupied their niche in the then socio-political movement, bringing their own special accents.

Key words: *Yelysavetgrad, anarchism, statism, socio-political movement, circles, expropriations, "Black Flag".*

References

1. Vershyhora N. A. Anarkhistskyj rukh Ukrainy u pershij tretyni XX st. [The Anarchist Movement of Ukraine in the First Third of the XX st.]. *Materialy pidsumkovoi naukovo-praktychnoi konferentsii II turu Vseukrainskoho konkursu studentskykh naukovykh robit*. 67–71. (In Ukrainian).

2. Gorev B. I. Anarxizm v Rossii. [Anarchism in Russia]. *Molodaya gvardiya*. Moskva. 5–11, 137–139. (In Russian].

3. Kobzar D. V. Problemy vysvitlennia hromadsko-politychnoho rukhu u pivnichnykh povitakh Khersonskoi hubernii XIX – pochatku XX stolittia v ukrainskij istoriohrafii [Problems of Coverage of the Public and Political Movement in the Northern Counties of the Kherson Province of the 19th – Early 20th Centuries in Ukrainian Historiography]. *Litopys Volyni*. №30. Lutsk. 94–98. (In Ukrainian).

4. Kudinov D. V. Bezderzhavnyky j ukrainske selianstvo v 1900-kh rokakh: do istoriohrafii problemy. [Stateless People and the Ukrainian Peasantry in the 1900s: Towards the Historiography of the Problem.]. *Sumskyj istoryko-arkhivnyj zhurnal*. №24. Cumy. 20–28. (In Ukrainian).

5. Lebedenko O. M. I*storiya anarxizma v Ukraine (kon. XIX – nach. XX vv.)* [History of anarchism in Ukraine (late XIXth – early XXth centuries).]. Kiev: Inctitut istorii Ukrainy NANU. (In Russian).

6. Lebedenko O. M. 2008. Teroryzm v Ukraini pid chas revoliutsii 1905–1907 rr. [Terrorism in Ukraine during the Revolution of 1905–1907]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st*. Vyp. 15. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 73–79. (In Ukrainian).

7. Savchenko V. A. Anarkhisty Pivdnia Ukrainy 1910–1914 rr.: vid ekonomichnoho teroru do taiemnykh profspilok. [Anarchists of Southern Ukraine 1910–1914: from economic terror to secret trade unions.]. *Intelihentsiya i vlada. Seriya: Istoriya*. №22. Odesa. 48–56. (In Ukrainian).

8. Savchenko V. A. 2017 (a). *Anarkhistskyj rukh v Ukraini v 1903–1929 rr.: orhanizatsijni formy, komunikatsii i mekhanizmy funktsionuvannia* [Anarchist movement in Ukraine in 1903-1929: organizational forms, communications and mechanisms of functioning: dissertation]: dys. … d-ra ist. nauk : 07.00.01. Kyiv. 2017. (In Ukrainian).

9. Savchenko V. A., 2015. Do pytannia vynyknennia anarkhistskoho rukhu v Ukraini. [On the issue of the emergence of the anarchist movement in Ukraine]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st*. Vyp. 24. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 113–122. (In Ukrainian).

10. Savchenko V. A.б 2012. Do prychyn kryzy anarkhistskoho rukhu v Ukraini 1908–1909 rr. [On the causes of the crisis of the anarchist movement in Ukraine in 1908–1909]. *Intelihentsiya i vlada. Seriya: Istoriya*. №27. Odesa. 54–64. (In Ukrainian).

11. Savchenko V. A., 2017 (b). Federatsiia anarkhistiv-komunistiv «Chornyj prapor» u borotbi za liderstvo v anarkhistskomu rusi v Ukraini (1905–1907 rr.). [The Federation of Anarchist-Communists "Black Flag" in the struggle for leadership in the anarchist movement in Ukraine (1905–1907)]. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*. №2 (18). Mykolaiv. 14–18. (In Ukrainian).

12. Yadlovska O. S., 2020. *Natsionalni menshyny Pivdnia Ukrainy v konteksti politychnoi diialnosti (pochatok XX st. – 1918 r.*). [National minorities of Southern Ukraine in the context of political activity (early 20th century – 1918)]. Dnipro. Vydavets: Bila K. O. (In Ukrainian).

УДК 94(470+571)(092)Войнови(045)
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-17

Марченко Олег,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
o_marchenko2008@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5720-0976

ВІДОБРАЖЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ТА РАДЯНСЬКОЇ ЕПОХ ЧЕРЕЗ ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ КУПЕЦЬКОЇ РОДИНИ ВОЙНОВИХ

У статті на основі архівних матеріалів та спогадів Надії Петрівни Салтанової показаний складний життєвий шлях купецької родини другої гільдії Войнових, яка мешкала в Єлисаветграді з другої половини XVIII ст. і була типовим взірцем порівняно багатої сім'ї провінційного міста, свого роду «середній клас». Нами використовується просопографічний метод, який стає в нагоді при створенні колективного життєпису купецького роду Войнових, мікроісторичний підхід, що дає змогу через життєвий шлях сім'ї Войнових дослідити повсякдення провінційної родини в часи Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст., у радянський період та на сучасному етапі.

Подається інформація про колезького реєстратора Михайла Войнова – першого згаданого в документах купця, який мешкав у Єлисаветграді, його сина Миколу, який успадкував підприємницьку діяльність батька, торгував харчовими продуктами й утримував три бакалійні крамниці в місті. Про дружину Миколи – Надію Олексіївну, яка допомагала чоловікові вести торговельні справи й після його смерті в 1888 році взяла торгівлю на себе. Висвітлюється життєвий шлях їхніх дітей: Михайла, Сергія, Гаврила та Василя, які всіляко допомагали матері вести торгівлю в місті, займалися громадською, благодійницькою діяльністю.

Власну сім'ю мав лише Гаврило Войнов (мати була суворою жінкою і забороняла синам одружуватися, щоб вести торгівлю, надалі сини так і не завели сімей), який пішов наперекір матері, одружився з міщанкою Є. Я. Столяровою, відокремився від родини й після смерті матері на заповідані йому кошти в 1914 р. облаштував власну крамницю.

У дослідженні показане ставлення радянської влади до «класового ворога» – купців. Василя й Михайла було заслано до Сибіру. Пізніше Василь зміг повернутися додому в місто, але в 1930-х роках згинув за невиявлених обставин. Михайло помер на шляху до Сибіру. Гаврило відмовився від купецького звання, записався в міщани й намагався жити непомітно. Трагічною була доля Сергія. Напередодні вступу німців до Кіровограда, обвинувальним вироком від 22 липня 1941 року за нібито вороже ставлення до радянської влади, за те, що в минулому він був купцем другої гільдії, торговим депутатом, його справу було направлено на розгляд до військового трибуналу і, ймовірно, він був розстріляний, у 1995 році – реабілітований.

Радянський період сім'ї Войнових досліджується через родину дочки Гаврила – Зінаїди, яка закінчила жіночу гімназію, музичну школу Г. Нейгауза і прожила до 1983 р. Її онука – Н. П. Салтанова, знана в Кропивницькому дитяча лікарка-урологиня, залишила спогади про свою родину. У статті висвітлюється її життєвий шлях у 1960–1980-х роках та в сучасній Україні.

Ключові слова: *Російська імперія, Єлисаветград, купці, радянська система, міське самоврядування, Войнови, Друга світова війна.*

Історія життя купецької сім'ї другої гільдії Войнових, які займалися торговельною діяльністю в Єлисаветграді з кінця XVIII ст., сформувалися в умовах російської імперської суспільно-економічної дійсності другої половини XIX – початку XX ст. як порівняно заможна купецька родина, що не тільки спрямовувала свої можливості на підтримання певного фінансового статку, а й вирізнялася посереднім рівнем соціально-культурного розвитку (мала певні освітні здобутки, займалася громадською, доброчинною діяльністю тощо). Про таку сім'ю сьогодні можна було б говорити як про представників «середнього класу», які становили соціаль-

ний «хребет» повітового міста, визначали середньостатистичну, порівняно забезпечену родину провінційного міста Російської імперії.

Революційні події 1917–1921 років, радянський етап життя 20–30-х років XX ст., Друга світова війна також істотно вплинули на долю родини Войнових. На прикладі життя Михайла, Василя, Сергія Войнових показано «класовий підхід» більшовицької системи до представників буржуазії, «купців-гнобителів» трудящих. Використовуючи матеріали кримінальної справи, відкритої проти Сергія Миколайовича Войнова в перші місяці німецької агресії 1941 року, показано механізм роботи радянської репресивної машини проти її ідейних противників, які «фальсифікували» справу, шукаючи в діях, висловах і в самому існуванні «ворога народу», потенційний антирадянський елемент.

Життєвий шлях Н. П. Салтанової, у минулому кіровоградської дитячої лікарки-урологині, правнучки Гаврила Войнова, свідчить, що підприємницькі традиції єлисаветградської купецької родини, служіння громаді, залишається актуальним і сьогодні.

Під час дослідження нами використано насамперед спогади Надії Петрівни Салтанової, онуки Зінаїди Гаврилівни, дочки Гаврила Миколайовича Войнова, єлисаветградського купця другої гільдії, які відображені в публікаціях Н. П. Салтанової (Салтанова Н. П., 2011), О. М. Марченка (Марченко О. М., 2012).

Про трагічну долю Сергія Миколайовича Войнова, про те, як радянська репресивна машина оперативно (за два тижні) розправлялася з потенційними ворожими для неї елементами (його звинуватили в антирадянській діяльності), розказано в публікації краєзнавця Федора Шепеля (Шепель Ф. О., 2008). Певний обсяг інформації про життєвий шлях, діяльність родини Войнових віднайдено в Державному архіві Кіровоградської області, а також у слідчих матеріалах справи Сергія Миколайовича Войнова, які були надані для публікації синами Н. П. Салтанової Денисом та Олегом (матеріали кримінальної справи вони отримали в архіві СБУ в Кіровоградській області).

Метою статті є висвітлення через життєвий шлях єлисаветградської купецької сім'ї Войнових умов повсякдення провінційної міської родини кінця XVIII ст. – початку XX ст., впливу буремних подій 1917–1921 років, радянської дійсності 20–30-х років XX ст., воєнних років на долі нащадків, показ життя сьогоднішніх спадкоємців Войнових.

В «Історичному нарисі м. Єлисаветграда», підготовленого міським головою О. М. Пашутіним, у розділі про лиха, що спіткали місто, є згадка про домоволодіння купецької сім'ї Войнових: «Під час найбільшої пожежі, 1798 року, липня 10-го дня, згоріли будівлі міських присутніх місць та духовного правління, а також їхні архіви, дві церкви, понад двадцять кварталів та сімдесят дві лавки… Пожежа почалася від будинку Морозова, на розі Михайлівської та Купецької (нині Преображенської) вулиці. На зазначеному місці сьогодні розташований будинок спадкоємців купця Войнова» (Пашутин А. Н., 1897, с. 39).

У рапортах губернатора про цю пожежу в Єлисаветграді збереглися відомості про збитки, завдані місту цим лихом. Там під № 30 записаний у відомостях колезький реєстратор Михайло Войнов, у якого під час пожежі згоріли будинок зі службами. Виділили йому допомоги на 170 крб[1].

Колезький реєстратор – це чиновник 14 класу згідно з Табелем про ранги, тобто найнижчий ступінь. Хоча перебуваючи на цивільній службі, він міг претендувати на отримання права на особисте дворянство. Але часто чиновники, яких не влаштовувала служба на державу, оскільки не приносила істотного прибутку, записувалися в купецький стан і займалися підприємництвом. За переказами, Михайло Войнов, який вірно служив імператору, був поставлений перед вибором: або прийняти дворянський титул, або взяти 25 крб золотом як заохочення за вірну службу. Михайло обрав гроші (Салтанова Н. М., 2011, с. 18).

[1] Розпорядження Новоросійської губернської канцелярії від 1798 року. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). Ф. 488. Оп.1. Спр. 1318. арк. 28–33.

Точних даних про початок підприємницької діяльності Михайла Войнова віднайти не вдалося. Відомо, що його син Микола Войнов успадкував бізнес від батька. Він займався торгівлею харчами й утримував три бакалійні лавки (магазини).

Перша лавка розташовувалася на Базарній площі в Лошкаревському ряду поруч із лавкою купця Беліченка. Друга лавка була на Новому базарі й виходила на Петрівську вулицю. Цей будинок зберігся (вул. Шевченка, 20/24, де зараз розміщені офісні приміщення).

Рис. 1. *Бакалійна крамниця родини Войнових у підвальному й на першому поверсі. Сучасний вигляд будівлі по вул. Шевченка, 20/24*

У підвальному приміщенні дому розташовувалися склади й бакалійні товари, де покупці могли придбати різні харчові продукти, уздовж стін лежали мішки з борошном та крупами, поряд стояли бочки, наповнені доверху червоною і чорною ікрою, на стінах висіли копченості, на полицях розташовувалися бляшані коробки із чаєм, спеціями тощо. Третя лавка розміщувалася на Великій Перспективній вулиці біля мосту через р. Інгул (Марченко О. М., 2012, с. 303).

Рис. 2. *Імовірне домоволодіння родини Войнових на розі вулиць Михайлівської та Преображенської (тепер ресторан «Адмірал»)*

Микола Михайлович мав свідоцтво, що він є купцем другої гільдії, а тому мав право торгувати внутрішніми й іноземними товарами, купувати і продавати в межах міста та повіту. Імовірно, що цей статус купця він успадкував від батька, як і бізнесові зв'язки, клієнтуру. Торговельна діяльність Миколи Войнова, можливо, була вельми успішною, про що свідчить будівництво сімейного домоволодіння на землі в кілька соток на розі вулиць Михайлівської та Преображенської (імовірно, зараз у цьому будинку по вул. Преображенська, 26 розміщений ресторан «Адмірал» або будівля по вул. Михайлівська, 73). Дім складався із шести кімнат, у дворі розташовувалося велике складське приміщення на чотири відсіки, стайня і приміщення для прислуги. Двір був великим і слугував стоянкою для підвод, які привозили в місто різні товари (Салтанова Н. М., 2011, с. 19).

Дружина Миколи, Надія Олексіївна, народила йому чотирьох синів. Сім'я була дуже набожною, регулярно відвідувала церкву, дотримувалася всіх постів і православних свят.

Діти виховувалися в суворості, дотриманні дисципліни. Мати була владною, сильною жінкою. Вона не тільки дбала про домашнє господарство, а й допомагала чоловікові вести торговельні справи. Після смерті чоловіка в 1888 році (Миколі було лише 53 роки, і він був похований у склепі на Петропавлівському кладовищі) Надія залишилась із синами: Михайлом – 19 років, 18-річним Сергієм, Гаврилом – 13 років і маленьким Василем (Марченко О. М., 2012, с. 303). Після смерті чоловіка Надія Олексіївна не залишила бізнес чоловіка напризволяще і взяла всю торгівлю на себе. Задля збереження за собою купецького звання, вона заплатила збір й отримала свідоцтво про те, що стала купчихою другої гільдії та успадкувала в такий спосіб після

чоловіка торговельні заклади: «бакалійний магазин на Великій Перспективній вулиці поблизу великого міського мосту», невеличку крамницю на Новому базарі та крамничку на Базарній площі в Лошкаревському ряду[2].

Оскільки вдові важко було самотужки справлятися з вихованням дітей і веденням торговельних справ, через три роки після смерті чоловіка вона в 1891 році довіряє ведення торгівлі в магазині на Великій Перспективній вулиці біля міського мосту старшому синові Михайлу, якому на той час уже виповнилося 22 роки. Цікаво, що Надія була неграмотна, тому доручення заповнював менший син Василь.

Ведення успішної торгівлі в активному місті Єлисаветграді на рубежі XIX–XX ст. було справою нелегкою. Необхідно було витримувати конкуренцію не тільки з боку купецького братства, а й від недобросовісних «торговців», які часто порушували встановлені міською думою правила торгівлі: торгували товарами із самовільно встановлених лавок, столів, возів тощо без сплати акцизного збору; часто викладали товар на землю без отримання попереднього дозволу від міської управи; інколи торговельні місця перебували в неналежному стані (засмічені, захаращені товарами, речами (порожні ящики, будівельні матеріали тощо) суміжні торговельні площі); порушувалися правила пожежної безпеки (часто на ринках, у дерев'яних лавках, споруджених приватними особами, розміщувалися печі й жаровні); власники будівель, лавок, що розташовувалися поряд із ринковими площами та на прилеглих вулицях, інколи надавали місця для торгівлі чи облаштування складу товарів стороннім особам, а також самостійно займали територію навпроти цих будівель, на хідниках та поряд із ними; процвітала спекуляція, коли укладалися попередні домовленості між торговцями для пониження чи підвищення ціни, створювалися перешкоди для реалізації чи транспортування товарів; мешканці околиць міста, які приїздили в ринкові дні (середа, п'ятниця, неділя) для продажу сільськогосподарської продукції, мали право безоплатно займати спеціально відведені місця та здійснювати торгівлю тільки з возів (це правило ними часто порушувалося); гуртова закупівля товарів мала здійснюватися в спеціально відведений час – у ринкові дні після одинадцятої години, і тільки на торгових місцях, відведених для цього місцевою владою. Дотримання правил торгівлі в місті покладалося на членів міського громадського управління, ринкових наглядачів, поліцію. Докладніше організаційні особливості торгівлі на спеціально відведених територіях м. Єлисаветграда наприкінці XIX століття розкриває стаття А. І. Безшкуренка (Безшкуренко А. І., 2021, с. 384–385).

Зберігся документ, де Михайло та Василь Войнови пишуть скаргу в Єлисаветградську міську управу про те, що біля їхнього магазину люди ставлять столи й рундуки, щоденно там торгують, утруднюючи підвезення і складування власних товарів. Брати просять виділити цим людям місця для торгівлі. У 1895 році подано спільну скаргу в міську управу від купців Войнових і Заславських. Суть полягала в тому, що на базарній площі, починаючи з Невської і Преображенської вулиць, і на площі перед міськими лавками по Преображенській вулиці дрібні торговці продавали різні товари із землі, зокрема харчі, причому робили це з раннього ранку й до пізнього вечора, тобто до й після закриття магазинів і без сплати відповідних зборів, чим шкодили тим, хто добросовісно платив належні податки. Міської управи від 15 квітня 1895 р. видала резолюцію, за якою торговому доглядачу рекомендувалося стежити за дрібними торговцями й забороняти їм продавати товари до відкриття й після закриття магазинів та дозволяти продавати харчові продукти тільки в бакалійних магазинах[3].

У 1895–1897 рр. сім'я Войнових на Новому базарі мала невелику крамничку, яка виходила на вул. Іванівську (зараз вул. Чорновола)[4].

[2] Список осіб, які користуються міськими місцями та крамницями в м. Єлисаветграді. ДАКО. Ф.78. Оп. 7. Спр. 497 А.

[3] Скарга до міської управи від торговців бакалійними та харчовими продуктами. ДАКО. Ф.78. Оп. 9. Спр.2. арк. 61

[4] Список осіб, які користуються міськими місцями на Новому базарі в 2-й частині м. Єлисаветграда, а також міськими крамницями. ДАКО. Ф. 78. Оп.2, Спр. 2. арк. 19

Рис. 3. *Торговий дім «М. І. Заславського та Х. Г. Гіршберга», у якому Г. М. Войнов мав крамницю*

На початку XX ст. на вул. Преображенській було побудовано ще одне домоволодіння з восьми кімнат, куди перебралася сім'я Войнових, а батьківський будинок був зданий в оренду родині Шполянських. Згідно з договором від 1 липня 1906 р. між купчихою Надією Олексіївною Войновою і купецьким сином Наумом Мойсейовичем Шполянським, Н. О. Войнова віддавала в наймання під квартиру Н. М. Шполянському дім по вул. Михайлівська, помешкання, що складалося з половини того будинку, розташованого до садка, із чотирма кімнатами, передпокоєм, кухнею, ванною з ватерклозетом, сараєм, льохом строком на два роки за ціною 420 крб на рік. Під час оренди помешкань Шполянський мав утримувати помешкання в чистоті, охайності і, якщо щось буде зламано, пошкоджено, розбите, засмічено, то орендар мав виправити все за власний кошт. Оплата води здійснювалася за водоміром. Передбачалося, що якщо Н. Шполянський вчасно не внесе орендну плату, то має сплатити Н. Войновій штраф у розмірі 300 крб. (Салтанова Н. М., 2011, с. 20–21).

Сини були завжди поруч із матір'ю, слухалися її беззаперечно, допомагали вести торгівлю. Надія Олексіївна не дозволяла їм одружуватися. Лише Гаврило порушив заборону матері. 6 жовтня 1902 р. Гаврило Миколайович Войнов, якому тоді було 25 років, вінчався в Грецькій церкві, або церкві Володимирські ікони Божої Матері (зараз кафедральний собор Свято-Різдва Пресвятої Богородиці) з єлисаветградською міщанкою Єфросинією Яківною Столяровою, православною, 27 років. Свідками, згідно з метричними записами, виступали з боку нареченого: єлисаветградські міщани Григорій Олексійович Козакевич та Андрій Петрович Врапівель, з боку нареченої – міщани: Степан Костянтинович Цуканов і Гаврило Пилипович Зубов[5].

Мати була розгнівана вчинком Гаврила, оскільки батько Єфросинії, Яків Столяров, був євреєм, чим, імовірно, пояснюється невдоволення Надії Олексіївни, яка мала упередження щодо невістки, тому молода сім'я не отримала благословення. Син був відразу відокремлений від родини. Будинок йому купили біля Знам'янської церкви (знесена в 30-ті роки XX ст.) на вулиці Верхній Биківській. Він налічував сім кімнат, мав три входи. Гаврило в 1914 р. отримав від братів за заповітом від матері 8 тис. крб на облаштування і крамницю в торговому домі «М. І. Заславського та Х. Г. Гіршберга», тобто на критому ринку біля великого мосту, де вів самостійно торгівлю бакалійними товарами.

Гаврило та Євдокія мали три дочки: Зінаїду, яка народилася 22 червня 1903 р., Люсю – народжена в 1907 році та Валентину – у 1912 році. Невістку Євдокію Надія Олексіївна не любила, чого не можна сказати про онуку Зіну, яка була улюбленицею всієї сім'ї Войнових.

Вона закінчила жіночу гімназію, вільно володіла німецькою, багато читала, з 10 років навчалася музики і гри на фортепіано в школі Г. Нейгауза.

За спогадами онуки Зінаїди Н. П. Салтанової, білий рояль у голодні 1930-ті роки поміняли на харчі. Сама Зінаїда до кінця своїх днів (померла в 1983 р.) робила ранкову зарядку, холодні обтирання, доглядала за собою (зачіска, макіяж). Вела помісячний і річний суворий облік доходів та витрат, який неухильно виконувався. 1924 року Зінаїда вийшла заміж за Миколу

[5] Метрична книга церкви Володимирської ікони Божої Матері за 1902 рік. ДАКО. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 43. арк. 43.

Рис. 4. *Зінаїда Гаврилівна Коробко (Войнова) (1903–1983)*

Кулика, який помер 1930 року. Зінаїда народила дочок: Ангеліну – 11 серпня 1925 р. (маму Н. П. Салтанової) та Аллу – імовірно, 1927 р.

1934 року Зінаїда вийшла заміж вдруге за Ф. К. Коробка, якого в 1937 р. репресували. Він працював на лісових заготівлях у республіці Комі. У 1953 р. був реабілітований, повернувся й прожив із дружиною ще 11 років (Салтанова Н. М., 2011, с. 23–24).

Надія Олексіївна Войнова померла в 1912 р. Старший син Михайло Войнов 4 березня 1913 р. отримав свідоцтво про зачислення його до купців другої гільдії вже після смерті матері, про що було повідомлено міську управу[6]. Таке ж свідоцтво про статус купця другої гільдії одержали брати Сергій, Гаврило та Василь, заплативши за це відповідний збір. На відміну від інших станів, перебування в купецтві не було довічним, його щорічно треба було підтверджувати.

За спогадами Зінаїди Гаврилівни, життя до Першої світової війни було порівняно благополучним. Торгівля йшла добре. Наприклад, перед великими святами з навколишніх сіл з'їжджалися покупці на підводах, на які з магазинів Войнових вантажилися продукти мішками й бочками. Можна зробити висновок із цього твердження, що купецька родина Войнових торгувала бакалійними продуктами не тільки вроздріб, а й оптом, будучи посередником у торгівлі між містом і сільською округою. Була можливість також купцям Войновим їздити за товаром до країн Західної Європи, а накопичення зберігати не тільки в російських банках, а й за кордоном, наприклад, у Швейцарії. Як згадувала Зінаїда Гаврилівна, перед революцією туди було вивезено столове срібло (Салтанова Н. М., 2011, с. 22).

З початком Першої світової війни кількість продовольства почала різко зменшуватися, торгівля бакалійними товарами занепадала. З 1915 р. у власників крамниць на базарі стали вимагати розписки про наявність у них тих чи інших товарів. Купці заповнювали спеціальні бланки з переліком продовольства, яке було в них у запасі. Міська управа вела суворий облік продуктів у місті. Була така розписка й у братів Войнових[7].

Щодо долі інших синів родини Войнових в імперську епоху, то, як уже зазначалося вище, Гаврило відділився від сім'ї і займався самостійно торговельною діяльністю, маючи власну крамницю в торговому домі «Заславського» на набережній р. Інгулу. Брати Михайло, Сергій та Василь парубкували й далі вели торговельну справу батька й матері, володіли двома бакалійними крамницями. В архівних документах знайдено інформацію, що в 1898 р. Михайло Миколайович Войнов був гласним Єлисаветградського земського повіту, а Сергій Миколайович Войнов навчався в початковій школі, яку закінчив у 1881 р., і став працювати продавцем у магазині свого батька. Потім три роки навчався в місцевій гімназії, яку не закінчив через неналежну поведінку. На вимогу дирекції гімназії батьки забрали Сергія зі школи. Після смерті батька в 1888 р. він допомагав матері торгувати. З 1912 до 1917 р. Сергій був торговим депутатом Херсонської губернії. З 1913 р. він був членом обліково-позикового комітету з торговельно-промислового кредиту Єлисаветградського відділу державного банку[8].

Революційні події 1917–1922 років істотно змінили долю родини Войнових. Гаврило Миколайович відразу після революції, щоб не наражати на небезпеку сім'ю, відмовився від купець-

[6] Алфавітний список купців м. Єлисаветграда за 1913 рік. ДАКО. Ф. 78. Оп. 5. Спр. 525. арк. 26, 26 зв.

[7] Протокол засідання Єлисаветградської міської управи по боротьбі з дорожнечею від 1915 року. ДАКО. Ф. 78. Оп.11. Спр. 42. арк. 30а, 37.

[8] Службовці Єлисаветградського відділу державного банку за 1913 рік. ДАКО. Ф. 78. Оп. 14. Спр. 9.

кого звання й записався в міщани. Це дало змогу йому зберегти життя. Він працював в «Укрснабі» бухгалтером, звідки й пішов на пенсію. Помер 2 квітня 1952 року у віці 75 років. Його дружина Єфросинія померла ще в 1920 році.

Рис. 5. *Сергій Миколайович Войнов (1870–1941)*

Братів Михайла, Василя та Сергія двічі заарештовували, спочатку загони отаманки Марії Нікіфорової в березні 1918 року, потім загони Никифора Григор'єва в 1919 році. Зінаїда Гаврилівна згадувала, як ходила в революційну військову раду, яка розміщувалася в приміщені єврейської лікарні І. А. Гольденберга (тепер міська лікарня № 3) і носила туди контрибуцію. Двічі вона приносила по 10 тис. крб. Братів відпускали, але приходила нова влада – і їх знову заарештовували (Салтанова Н. М., 2011, с. 23). Востаннє їх брали під арешт більшовики, але грошей, щоб виручити братів, уже не було. Торгівля в крамницях поступово занепадала, купувати товари для продажу було складно, а тим більше привозити з-за кордону.

У 1922 р. все майно родини Войнових (дві бакалійні крамниці, два житлові будинки й одне складське приміщення з трьома відділеннями) націоналізовано радянською владою. Сергію якось вдалося отримати кімнатку у власному домі (1919 р. вул. Преображенська була перейменована на вул. Карла Лібкнехта, на якій у будинку під номером 33/57 мешкав Сергій).

Василя та Михайла було заслано до Сибіру. По дорозі Михайло захворів на тиф і його ще живого викинули з вагона. Василь, мабуть, зміг повернутися, тому що в архіві є судова довідка, яка датується 25 жовтня 1929 р., де він просить не виселяти його з колись власного дому. У цій довідці йдеться, що Зінов'євський міський житловий кооператив № 1 просить про виселення братів Сергія та Василя Войнових із квартири колись власного будинку, бо вони були контрреволюційними елементами суспільства й позбавлялися права голосу. До честі суду, розглянувши справу, у виселенні відмовили, імовірніше тому, що до того часу вони працювали й офіційно просили дозволу про відновлення громадянських прав (Салтанова Н. М., 2011, с. 23–24). Що стало надалі з Василем, даних немає.

Трагічно склалася доля Сергія Миколайовича Войнова. До початку Другої світової війни йому вдавалося уникати репресій з боку радянських каральних органів. Він зрідка працював на різних державних підприємствах, переважно у сфері торгівлі. Проте до кінця своїх днів залишався для влади ворогом народу. У перші дні війни з'явився привід у каральних органів заарештувати Сергія Войнова, звинувативши його в антирадянській діяльності. Тоді йому був уже 71 рік.

В умовах воєнного стану репресивна радянська машина оперативно розправлялася з потенційними ворожими для неї елементами. Від відкриття слідчої справи 10 липня 1941 р. до вироку 22 липня 1941 р. минуло всього 12 днів, за які було встановлено винність Сергія Миколайовича (до речі, до Кіровограда німці вступили в ніч із 4 на 5 серпня 1941 р., що демонструє «оперативність» слідчих і «об'єктивність» вироку).

Розглянемо, як проводили розслідування «антирадянських», «злочинних» дій С. Войнова. Згідно з постановою про арешт від 11 липня 1941 р., зазначено, що С. М. Войнов, у минулому значний торговець і домовласник, мав два великі магазини, склади, три будинки по вул. Карла Лібкнехта, 33/57. За час радянської влади майже ніде не працював. З початком війни проводив антирадянську агітацію, заявляючи: «…Не вірте газетним повідомленням…».

За показаннями свідків, які зазначені в матеріалах справи, Сергій Миколайович систематично не відомо де бував до пізньої ночі, почав цікавитися будівлями, які раніше йому нале-

жали, і списками комсомольців та комуністів, які мешкали в цих домоволодіннях, нібито для встановлення чергування по двору. На питання, де він так пізно ходить, відповідав: «Почекайте й на вас влада прийде…».

Цікавими були свідчення Павла Мойсейовича Заславського (задокументовані від 21 липня 1941 р.), сина купця другої гільдії Мойсея Шмулевича Заславського, який майже 30 років знав Сергія, мешкав з ним в одному будинку. Він зазначав, що Сергій Миколайович був купцем другої гільдії, мав великий магазин і товарну базу, до 1917 р. неодноразово був за кордоном, куди їздив за товаром, відвідував дім «Союзу російського народу». З 1917 до 1941 року працював у радянських установах не більш ніж 5 місяців і не відомо, за які кошти жив. Із сусідами спілкувався ввічливо, поводився спокійно. Після початку війни поводився вже грубо, називав усіх за прізвищем (раніше за іменем і по батькові). За три дні до арешту, коли почалися перебої з хлібом, він купив два пироги, які всім сусідам показував і кричав, що не можна купити хліба, тоді як в нього був запас хліба 3–4 кг. Увечері часто кудись ходив і пізно повертався додому. Коли над містом з'являвся німецький літак, С. Воїнов поводив себе бадьоро й зухвало, із сусідами розмовляв криком.

Згідно з протоколом допиту від 12 липня 1941 р., С. М. Войнов на питання слідчого про соціальний та майновий стан, зазначив, що його батько Микола походив із міщан, займався торгівлею. Після смерті батька йому й братам у спадок залишилося дві лавки, два житлові будинки й одна комора з трьома відділеннями. До 1920 р. займався торгівлею. У 1922 р. у нього було націоналізовано майно, лавки. Він змушений був перебиватися тимчасовими роботами, але здебільшого ніде не працював. На питання, на які кошти жив, відповідав, що використовував накопичення, а також продавав майно.

Постанова про обшук від 13 липня 1941 р. вказує нам на коштовні речі, які були вилучені в С. М. Войнова на його квартирі: годинник чоловічий золотий «лонжинес» із золотим ланцюжком, два жіночі золоті браслети, ощадні книжки із сумами 2 024 крб 34 коп. і 1 906 крб. 75 коп., 1 023 крб. готівкою, облігація на суму 215 крб, дев'ять золотих «червінців» царського карбування на суму 90 крб, дванадцять 5-карбованців золотих на суму 60 крб, мідних стародавніх монет 228 штук, медалі. Що то за нагороди й кому саме належали, не уточнено. Як зазначав Ф. О. Шепель, відомо, що для заохочення підприємницької та громадської діяльності купецтва існувала ціла система відзнак, отримання яких могло суттєво підвищити їхній соціальний статус. Однією з найпоширеніших нагород були срібні або золоті медалі для носіння на грудях чи шиї. Медалі карбувались у формі диска діаметром 4–5 см із профілем імператора (що могло бути ще однією обтяжливою обставиною обвинувачення в антирадянській діяльності) на лицевому боці й носилися на спеціальній орденській стрічці (Шепель Ф. О, 2008, с. 33).

Згідно з протоколом допиту від 20 липня 1941 р., С. М. Войнову інкримінували обвинувачення по ст. 54-10 частині 2 Кримінального кодексу УРСР (це так звана політична стаття), що він у минулому був купцем другої гільдії, торговим депутатом, вороже налаштованим проти радянської влади. Із часу нападу Німеччини на СРСР серед людей проводив антирадянську агітацію спрямовану на поразку.

Усі обвинувачення С. Войнов заперечував, тільки визнав, що в минулому дійсно був купцем другої гільдії і торговим депутатом. Він розумів, що, попри те, що після 11 листопада 1917 р., коли відповідним більшовицьким декретом ліквідовувалися всі стани в Російській імперії (і купецький, зокрема), продовжував уважатися людиною класово ворожою для режиму. І, врешті, саме через це постраждав.

Згідно з обвинувальним вироком від 22 липня 1941 р., його справу відразу направили на розгляд військового трибуналу. Подальша доля його невідома. Є тільки документ про його реабілітацію управлінням Служби безпеки України в Кіровоградській області від 6 квітня 1995 року (Шепель Ф. О, 2008, с. 34).

У післявоєнні роки сімейні традиції Войнових можна простежити через життя онуки Зінаїди Гаврилівни Войнової – Надії Петрівни Салтанової (у дівоцтві Шляпникової), яка народилася в 1950 році.

Рис. 6. *Надія Петрівна Салтанова*

Її батько, Шляпников Петро Єфимович, народився в 1922 р. у селянській сім'ї. У 1934 р. сім'я переїхала до Омська, де Петро закінчив семирічну школу і вступив до Омського річного технікуму. Перед війною він був курсантом аероклубу. У 1942 р. він закінчив Омську військову школу пілотів, а в 1944 р. – Іванівську вищу школу штурманів і пілотів і пішов на війну. Літав на У-2, ІЛ-4, СБ, ДБ. Здійснив 56 бойових вильотів, зокрема й нічних. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки і вісьмома медалями. Петро Шляпніков у 1948 р., коли його полк був переведений у Кіровоград, зустрів майбутню дружину – Ангеліну. У 1958 р. молода сім'я переїхала до Амурської обл. у військове містечко Серишево, де Петро служив штабним офіцером.

Мама – Ангеліна Миколаївна, 1925 року народження, була донькою Зінаїди Гаврилівни Войнової і Миколи Кулика. Напередодні війни вона була студенткою Кіровоградського машинобудівного технікуму. Війну пережила в окупації. У післявоєнний час була домогосподаркою. У Серишеві на громадських засадах у будинку офіцерів організовувала свята для сімей військових, зокрема, зустрічала артистів М. Магомаєва, В. Мессінга та ін. У 1968 р. Петро Шляпніков був демобілізований і сім'я виїхала на постійне місце проживання в Луганськ, а пізніше в Кіровоград.

Надія Петрівна, як дочка військового, дитинство та шкільні роки провела в постійних роз'їздах. Шкільний атестат отримала у м. Серишево в 1968 р. У м. Благовєщенськ закінчила музичну школу. Після переїзду сім'ї в Луганськ поступила там у медичний інститут. На другому курсі навчання вийшла заміж за Костянтина Сусленського. У 1971 р. у молодої пари народився син Олег. У цьому ж році її чоловіка призвали в армію. Службу Костянтин проходив у Мурманську у військах ПВО. Надія із сином проживала в батьків у Луганську. Улітку 1971 р. надійшло повідомлення про травмування чоловіка, яку він отримав в армії під час навчань. Надія впродовж трьох місяців перебувала в шпиталі в Мурманську біля чоловіка, оформившись там санітаркою, щоб доглядати за Костянтином, який невдовзі помер. Надія залишилася вдовою з маленьким сином на руках.

Завдяки допомозі батьків Надії вдалося закінчити мединститут. За розподілом вона була направлена в Кіровоград, де їй було запропоновано посаду лікарки-урологині в Кіровоградській обласній лікарні. До цього Надія пройшла спеціалізацію з урології в Баку. Пізніше Надія Петрівна працювала урологом у дитячій обласній лікарні, а після відкриття урологічного кабінету в дитячій міській поліклініці перейшла туди на роботу.

У 1974 р. Надія вийшла заміж за Дмитра Олександровича Салтанова, який був курсантом Вищого військово-морського училища в Одесі. У 1975 р. у молодят народився син Денис. У 2002 р. Надія Салтанова вийшла на пенсію, але вона довго не шукала собі заняття. Давнє захоплення квітникарством побудило відкрити власну справу – невеличку приватну фірму «Флорис» із продажу квітів у горщиках для озеленення офісів, квартир (Попович Л., 2003). Потім була робота у фірмі «Прінт-Імідж», яка забезпечує сервісне обслуговування та ремонт

офісної техніки, комп'ютерів, керівником якої є її син Денис. По сьогоднішній день Надія Андріївна активно займається підприємництвом, волонтерством, бере участь у діяльності різних громадських організацій Кропивницького.

У 2020 р. чоловік Надії Дмитро помер після тяжкої хвороби, але довгий час, як пенсіонер-моряк, брав активну участь у роботі музею військово-морського флоту, який був створений моряками-відставникам під керівництвом С. В. Пролуненко в селищі Велика Северинка біля Кропивницького. Ідея відкриття музею в степовому краю була підтримана Кіровоградською обласною організацією ветеранів-підводників на чолі з В. П. Гребенюком (Демчак О., 2020).

Російські імперські, радянські часи й сучасний період незалежної України ілюструє суспільно-політичні, економічні, ментальні умови, у яких мешкала провінційна міська сім'я. Купецька єлисаветградська родина Войнових наприкінці XVIII – на початку XX ст. мала сприятливі умови для реалізації власного підприємницького потенціалу. Купці другої гільдії Михайло, його син Микола, дружина Надія, сини Михайло, Гаврило, Сергій, Василь, спираючись на досвід, сімейну згуртованість, організаторський, комерційний хист зуміли зберегти й примножити торгівлю, мали бакалійні крамниці, брали участь у громадській діяльності міста.

Радянська дійсність на прикладі життя чотирьох братів Войнових показала свою «класову» сутність, ненависть до ідеологічних опонентів, жорстокість режиму, людиноненависницький характер радянської системи влади. Торговельні лавки, родинне майно було націоналізоване. Михайла, Василя та Сергія декілька разів арештовували, відсилали в Сибір, де Михайло згинув. Гаврило відразу після революції 1917 року, щоб не наражати на небезпеку сім'ю, відмовився від купецького звання й записався в міщани, що дало змогу зберегти власне життя. Напередодні вступу німців у Кіровоград у серпні 1941 р. всього за 12 днів було встановлено винність 72-річного Сергія за політичними мотивами й, імовірно, розстріляно.

Дочка Гаврила – Зінаїда, за другим шлюбом за Федором Коробко, теж відчула на собі репресивну радянську машину. Її чоловік у 1937 р. був репресований, після смерті Сталіна в 1953 р. був реабілітований. Їхня донька – Ангеліна, вийшла заміж за офіцера-льотчика, учасника Другої світової війни Петра Шляпнікова. Їхня донька Надія попри складний життєвий шлях зуміла реалізувати себе в лікарській сфері, на пенсії бере участь у громадській, благодійницькій діяльності, займає активну життєву позицію. Вона народила двох синів, які продовжили традиції своїх предків і займаються підприємницькою і благодійною діяльністю. Чоловік Надії – Дмитро Салтанов – морський офіцер, усе своє життя був чесною, справедливою людиною, мав хист господарника. Використовуючи мікроісторичний підхід, ми дослідили особливості історичних епох Російської імперії, радянського періоду, часів незалежної України через життя родини Войнових, Коробко, Шляпнікових, Салтанових.

Список літератури

1. Безшкуренко А. І., 2021. Організаційні особливості торгівлі на спеціально відведених територіях м. Єлисаветграда наприкінці XIX століття. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»* № 5. 384–385.

2. Демчак О., 2020. Кропивничанин створив музей військово-морського флоту, в якому понад дві тисячі експонатів. 10 грудня. URL: https://suspilne.media/kropyvnytskiy/87204-kropivnicanin-stvoriv-muzej-vijskovo-morskogo-flotu-v-akomu-ponad-dvi-tisaci-eksponativ/ (дата звернення 17. 06. 2024).

3. Марченко О. М., 2012. Салтанова Н. П. Особливості розвитку купецтва в Єлисаветграді в XIX – початку XX ст. (на прикладі сім'ї купців Воїнових). *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Вип. 15. Кіровоград. 295–307.

4. Пашутин А. Н., 1897. *Исторический очерк г. Елисаветграда*. Елисаветград.

5. Попович Л., 2003. Орхідеї, фіалки… *Кіровоградська правда.* 7 березня.

6. Салтанова Н. П., 2011. *Купечество Елисаветграда (исторические очерки)*. Кировоград.

7. Шепель Ф. О., 2008. Визнаю себе винним у тому, що був купцем другої гільдії. *Кіровоградський краєзнавчий вісник*. Вип. 2. Кіровоград. 31–36.

Oleh Marchenko

REPRESENTATION OF THE RUSSIAN IMPERIAL AND SOVIET ERA THROUGH THE LIFE WAY OF THE YELYSAVETHRAD MERCHANT VOINOV FAMILY

The article, based on archival materials and memories of Nadiia Petrivna Saltanova, shows the complex life path of the merchant family of the 2nd guild of the Voinovs, who lived in Yelysavethrad from the second half of the 18th century, and represented a typical example of a relatively rich family of a provincial city, a kind of «middle class». We use the prosopographic method, which comes in handy when creating a collective biography of the Voinov merchant family, a micro-historical approach that allows us to explore the everyday life of a provincial family through the life path of the Voinov family during the Russian Empire of the late 18th – early 20th centuries, in the Soviet period, and at the present stage.

Information is provided about fellow registrar Mykhailo Voinov – the first merchant mentioned in the documents who lived in Yelysavethrad, his son Mykola, who inherited his father's entrepreneurial activity, traded in food products, and ran three grocers in the city. Mykola's wife – Nadiia Oleksiivna, who helped her husband in business affairs and after his death in 1888 took over the business. The life path of their children is highlighted: Mykhailo, Serhii, Havrylo, and Vasyl, who helped their mother in every possible way in running a trade in the city, engaged in public and charitable activities.

Only Havrylo Voinov had his own family (his mother was a strict woman and forbade her sons to marry in order to conduct trade, in the future the sons never started a family), went against his mother, married a bourgeois Ye. Ya. Stoliarova, separated from family, and after his mother's death, with the funds bequeathed to him, he set up his own shop in 1914.

The study shows the attitude of the Soviet authorities towards the "class enemy" – the merchants. Vasyl and Mykhailo were sent to Siberia. Later, Vasyl was able to return home to the city, but in the 1930s he died under unknown circumstances. Mykhailo died on the way to Siberia. Havrylo renounced the title of a merchant, enrolled in the burghers and tried to live inconspicuously. Serhii's fate was tragic. On the eve of the entry of the Germans into Kirovohrad, his case was sent to a military tribunal for consideration by a guilty verdict dated July 22, 1941 for alleged hostile attitude towards the Soviet authorities, for the fact that in the past he was a merchant of the 2nd guild, a trade deputy, and probably he was shot, in 1995 he was rehabilitated.

The Soviet period of the Voinov family is explored through the family of Havrylo's daughter Zinaida, who graduated from the girls' gymnasium, studied music at the H. Neuhaus school, and lived until 1983. Her granddaughter – N.P. Saltanova, a well-known pediatric urologist in Kropyvnytskyi, left memories of her family. The article highlights her life path in the 1960–1980's and in modern Ukraine.

Key words: *Russian Empire, Yelysavethrad, merchants, Soviet system, local self-government, the Voinovs, World War II.*

References

1. Bezshkurenko A. I., 2021. Orhanizatsiini osoblyvosti torhivli na spetsialno vidvedenykh terytoriiakh m. Yelysavethrada naprykintsi XIX stolittia. [Organizational features of trade in the specially designated territories of Yelysavethrad at the end of the 19th century]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Hraal nauky»* № 5. 384–385. (In Ukrainian).

2. Demchak O., 2020. Kropyvnychanyn stvoryv muzei viiskovo-morskoho flotu, v yakomu ponad dvi tysiachi eksponativ. [The resident of Kropyvnytskyi created a museum of the naval fleet, which has more than two thousand exhibits]. 10 hrudnia. (In Ukrainian). [Online]: Available from: https://suspilne.media/kropyvnytskiy/87204-kropivnicanin-stvoriv-muzej-vijskovo-morskogo-flotu-v-akomu-ponad-dvi-tisaci-eksponativ/ (Accessed: 17.06.2024).

3. Marchenko O. M., 2012. Saltanova N. P., Osoblyvosti rozvytku kupetstva v Yelysavethradi v XIX – pochatku XX st. (na prykladi simi kuptsiv Voinovykh). [Peculiarities of merchant development in Yelysavethrad in the 19th and early 20th centuries (on the example of the Voinov merchant family)]. *Naukovi zapysky*. Vyp.15. Seriia: Istorychni nauky. Kirovohrad. 295–307. (In Ukrainian).

4. Pashutin A. N., 1897. *Istoricheskij ocherk g. Elisavetgrada*. [Historical sketch of Yelysavethrad]. Elisavetgrad. (In Russian).

5. Popovych L., 2003. Orkhidei, fialky…[Orchids, violets...]. *Kirovohradska pravda*. 7 bereznia. (In Ukrainian).

6. Saltanova N. P., 2011. *Kupechestvo Elisavetgrada (istoricheskie ocherki)*. [Merchants of Yelysavethrad (historical essays)]. Kirovograd. (In Russian).

7. Shepel F. O., 2008. Vyznaiu sebe vynnym u tomu, shcho buv kuptsem druhoi hildii. [I plead guilty to being a merchant of the second guild]. *Kirovohradskyi kraieznavchyi visnyk*. Vyp. 2. Kirovohrad. 31–36. (In Ukrainian).

УДК (477.63.3:4:821:161).2-3
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-18

Митрофаненко Юрій,
доктор історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
mitrofanenko77@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5371-3918

ДІЯЛЬНІСТЬ АНАРХІСТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ В 1918–1921 рр.

У фокусі статті генезис анархістського руху на теренах Центральної України. Під Центральною Україною ми маємо на увазі історико-географічний регіон, розташований між річками: Синюхом та Дніпром – на заході та сході, Південним Бугом та Россю – півдні та півночі. Аналіз історіографічного доробку виявив відсутність досліджень, присвячених появі та розвитку анархістського руху на території Центральної України. Анархістські організації на цих теренах виникли ще до початку Української революції 1917–1921 рр. Однак найбільшого розвитку анархістський рух досяг в умовах революційного періоду 1918–1921 рр. Головними центрами були Єлисаветград, Чигирин, Суботів. На теренах Центральної України діяло декілька типів анархістських організацій. 1918 р. – загони анархістки М. Никифорової. 1918–1920 рр. – анархістські організації Конфедерації «Набат». У квітні 1919 р. в Єлисаветграді відбувся з'їзд анархістських конфедерацій «Набат», на якому вперше порушено питання про поширення досвіду діяльності анархістських організацій із міст у села за прикладом махновського руху, що був популярним серед селянства Південної України. Однак реалізувати цей задум не вдалося. Селянство Центральної України переважно підтримувало ідеї української державності, про що свідчив значний розмах повстанства уенерівської течії в цьому регіоні впродовж періоду визвольної боротьби 1917–1922 рр. Під час григор'євського антибільшовицького повстання анархісти, незважаючи на опозицію до більшовиків, боролися з підрозділами отамана й зазнали значних втрат, що послабило їхні позиції в регіоні.

Упродовж 1919–1920 рр. між Суботовим та Чигирином існувала анархістська «Чигиринська республіка» отамана С. Коцура. Упродовж липня – вересня 1919 р. Центральна Україна була місцем перебування лідера українських анархістів Н. Махна із частиною його війська. Тут відбулася реорганізація махновської армії. У 1920–1921 рр. в умовах конфлікту анархістів із більшовиками їхні організації ліквідовуються. Інформація про анархістський період історії краю, пов'язаний із М. Никифоровою, Н. Махном, С. Коцуром, і досі зберігається як частина усної історії Центральної України на рівні легенд та фольклору.

Ключові слова: *анархісти, Центральна Україна, «Набат», «Чигиринська республіка», махновський рух.*

Українська історична регіоналістика є перспективним напрямом наукових студій і традиційно не втрачає актуальності для дослідників. Одним із найменш осмислених історичних регіонів залишається Центральна Україна. Метою статті є аналіз анархістського руху доби Української революції 1917–1921 рр. Під Центральною Україною ми розуміємо терени Правобережжя від Дніпра на сході до Синюхи, Південного Бугу, Гнилого Тікича на заході, Росі на півночі та Південного Бугу на півдні (Mytrofanenko Y., 2023).

Актуальність публікації також зумовлюється відсутністю досліджень, у фокусі яких – аналіз анархістського руху на території цього регіону. Традиційно увага дослідників прикута до історії махновського руху на теренах Надпоріжжя, Запоріжжя, Приазов'я, Донбасу, а історія українського анархізму в Центральній Україні залишається на маргінесі регіональних наукових студій.

Завданнями публікації є висвітлення різних періодів та напрямів анархістського руху в період 1917–1921 рр.: від початку активізації діяльності анархістських організацій у Центральній Україні до їхньої ліквідації більшовиками військовими та політичними методами. Важливо

виокремити методологічну проблему, що трапляється в працях центральноукраїнських краєзнавців. Нерідко вони ототожнюють усіх без винятку анархістів із махновцями, що є помилкою. Неправильно також називати всю анархістську пресу махновською або повстанською. Такі неточності трапляються насамперед у Р. Базаки – дослідника преси на теренах Центральної України другої половини XIX ст. – 1921 рр. (Базака Р., 2018, с. 183–194).

Частково проблематика генезису анархізму на цих теренах у добу Української революції 1917–1921 рр. проаналізована в працях В. Верстюка (Верстюк, 1991), В. Волковинського (Волковинський, 1994), В. Чопа (Чоп, 1998), М. Ковальчука (Ковальчук, 2012), Д. Архірейського (Архірейський, 2015), А. Дубовика (Дубовик, 2019). Вони дослідили окремі події махновщини на теренах Центральної України, насамперед військово-політичні, щоправда не використовуючи назви цього регіону. У їхніх працях цей терен фігурує під назвами Правобережжя, Київщина, Херсонщина, Катеринославщина.

Краєзнавці та історики Центральної України згадували про анархістів у контексті студій, які стосувалися історії цього регіону. Ці події частково розглянуто як складник історії махновського руху або як частину досліджень історичної регіоналістики, присвячених аналізу подій визвольних змагань 1917–1922 рр. у Центральній Україні. Найбільш детально окремі аспекти анархістського руху висвітлено в працях Ф. Шепеля (Шепель Ф., 2014, с. 43–52), Г. Гусейнова (Гусейнов Г., 2017), Р. Базаки (Базака Р., 2018, с. 183–194), Ю. Митрофаненка (Митрофаненко Ю., 2021, с. 34–38; Митрофаненко Ю., 2022, с. 20–28), О. Солодара (Солодар О., 2022), О. Хмари (Хмара О., 2005).

Під час дослідження автором використано критичний метод, методики біографістики, гендерний підхід, прийоми компаративістики, територіальний метод, застосовано міждисциплінарні методичні оптики.

Одним із центрів анархізму Центральної України був Єлисаветград. Однак це не завадило містянам у березні 1918 р. виступити проти анархістських експериментів Марії (Марусі) Никифорової. Місто вибухнуло повстанням та змусило анархістів із поразкою залишити його. В історію Єлисавета революційного періоду ці події увійшли під назвою «Народне повстання» або «Маруськіни дні». А його учасникам міська дума навіть видавала посвідчення (Митрофаненко Ю., 2021, с. 34–38). До місцевих анархістів, які обмежувалися виданням часописів та проведенням мирних зібрань, ставлення в містян було іншим. У 1918 році в Єлисаветграді діяла Конфедерація анархістських організацій України «Набат», яка мала доволі великий штат. Редакція «Набату» з бібліотекою та читальнею розташовувалася в центрі Єлисавета.

Восени 1918 року Єлисаветградська Федерація Анархістських груп «Набат» видала свій орган з однойменною назвою російською мовою на чотирьох шпальтах. Одним із завдань газети було встановлення комунікації між розрізненими групами анархістів. Цікавою була рубрика «Про що розмовляють в Єлисаветграді» та «Про що розмовляють кругом». У першій порушували актуальні питання, пов'язані з життям міста. У другій розміщувалися короткі світові новини. Оригінальність рубрики полягала в тому, що повідомлення подавалися в гумористичній формі, наприклад: «Кажуть, що король Альберт Бельгійський добровільно відмовився від престолу, – зовсім добровільно, точнісінько, як сам Микола Романов. Кажуть, у даний час Альберт, перейнявшись демократичними принципами, зайнявся організацією союзу безробітних королів». Другу новину з Німеччини автор поєднав із першою, створивши комічну ситуацію: «Кажуть, що Вільгельм німецький, врахувавши потреби життя, висловив уже своє бажання вступити в організований Альбертом союз». Автор підписувався оригінально: «Яснослышащий»[1].

Майже в кожному номері, переважно на першій шпальті, подавалися серйозні публіцистичні матеріали Всеволода Воліна – впливового ідеолога анархізму. У них висвітлювалися теоретичні аспекти анархізму, ідейно-політичні концепції та орієнтири, напрями діяльності

[1] Набат. 1919. № 7.

груп анархістського руху. Воліну вдалося зацікавити ідеями безвладного суспільства чимало молоді. Серед авторів «Набату» найбільш помітними були Я. Балтин, М. Злой, М. Аксенфельд, поет А. Соколов. Деякі матеріали підписувалися псевдонімами: «Рейн», «Емігрант Іосиф», «Вовк», «Безробітній», «Генрі», «Набатівець».

На початку 1919 р. анархісти збройно підтримали більшовиків у боротьбі проти УНР. Але коли мова заходила про організацію влади або земельне питання, вони перетворювалися на запеклих опонентів комуністів, навіть залишаючись військовими союзниками. Гасло анархістів у відносинах з більшовиками було традиційне: «Окремо йти – разом бити!». Із впливовим анархістом України Нестором Махном більшовики мусили рахуватися, тому мирилися з анархістськими організаціями в Україні. Опозиція анархістів більшовикам була помітною на шпальтах їхніх часописів. На думку дослідника Р. Базаки, у революційну добу 1917–1921 рр. анархісти мали свою систему друкованої періодики та гідно протистояли ідеологічному противнику на інформаційному фронті (Базака Р., 2018, с. 183–194).

19 лютого 1919 року побачив світ перший номер ще одного анархістського часопису – «Вільний голос», тижневика Єлисаветградської федерації анархістських груп «Набат». На першій шпальті було гасло організації: «Конфедерація анархістських організацій України «Набат» з пригніченими проти гнобителів завжди!». Газета видавалася російською мовою та складалася із чотирьох шпальт. Мета видання була зазначена в зверненні до читачів «Від редакції»: «Єлисаветградська федерація анархістських груп «Набат» ставить собі прямим завданням поширення анархістської ідеї в широких прошарках трудових мас, вирішила видати пропоновану газету «Вільний Голос». Відгукуючись на всі події і явища дня, ми будемо висловлювати на сторінках «Вільного Голосу» нашу думку на останні і як ми на них реагуємо»[2].

У газеті були відсутні інформаційні матеріали, – їх місце займала пропагандистська анархістська публіцистика: «З цією метою наша газета, яка буде виходити щотижня, буде позбавлена того відділу телеграм та інформацій, яка є в усіх щоденних газетах, зберігаючи це місце для того матеріалу, який буде висвітлювати, виливати світло на всі події та явища дня, постійно вказуючи, що і як робітникам потрібно робити», – пояснювали редактори[3].

У першому номері редакція зверталася до читачів, які підтримують анархічні ідеї, із закликом надсилати статті та повідомлення до часопису. Для спілкування з читачами існувала рубрика «Лист та відповідь». Авторський склад обох анархістських часописів був майже однаковим: Я. Балтин, М. Злой, «Мишин», «Рейн», «Майн-Рейд», «Фежмеля» та інші. Автори були переважно молодого віку (18–19 років), тому мали революційний бунтівливий характер, помітний у їхніх матеріалах, поданих до друку. Особливої уваги заслуговує Я. Балтин, який підписував матеріали псевдонімами «Янус» та «Янус Балтин». Для іронії та сарказму над опонентами, особливо більшовиками, було обрано оригінальний прийом: памфлети ідейно-політичного спрямування у формі казок, де прототипами персонажів є реальні політичні опоненти анархізму та революції[4]. За якістю анархістські часописи не поступалися рівнем газетам своїх політичних опонентів. Поряд із серйозними теоретико-анархістськими матеріалами подавалася цікава креативна публіцистика, створена переважно молодими авторами, яка вирізняла ці видання з-поміж великого масиву преси ідейно-політичного спрямування. Анархісти намагалися робити свої газети близькими та зрозумілими пересічному читачеві (Базака Р., 2018, с. 183–194).

Поступово Єлисаветград перетворювався на впливовий центр анархістського руху в Україні. Про це свідчить проведення 2–7 квітня 1919 р. у цьому місті Першого з'їзду конфедерації «Набат», організованого єлисаветградськими анархістами. На ньому слухалися питання розвитку анархістського руху, обговорювалися плани подальшої діяльності анархістських груп

[2] Вільний голос. 1919. 19 лютого.
[3] Вільний голос. 1919. 19 лютого.
[4] Набат. 1919. 23 березня.

та їх федерацій, відбулися перевибори секретаріату, велася підготовка до Всеросійського з'їзду «Набат». Головним питанням з'їзду було питання подальшої співпраці з більшовиками, оскільки у своїх союзниках анархісти під впливом їх аграрної політики та жорсткого централізму влади розчаровувалися дедалі більше. Матеріалу з'їзду не друкувалися, але мали бути поширені окремою брошурою. Окремі рішення роботи з'їзду згодом розкрив його учасник, єлисаветградський анархіст Г. Тепер (Гордєєв) (Тепер Г., 1924, с. 15, 27) .

Цікавим питанням для учасників зібрання був аналіз махновського руху. Історик Владислав Верстюк у монографії «Махновщина» зазначив, що загалом політичне обличчя Н. Махна на момент Єлисаветградського з'їзду в квітні 1919 р. не було ще з'ясоване (Верстюк В., 1991, с. 78). Анархістам Центральної України було відомо про його військові успіхи, на шпальтах «Набату» друкувалися повідомлення за підписом «Батько Махно». Проте теоретики конфедерації «Набат» не могли визначитися, чим є махновщина: анархістським чи повстанським рухом? Тому в резолюціях Єлисаветградського з'їзду не згадано навіть імені Махна, незважаючи на матеріали, присвячені повстанству та позиції анархістів щодо них. Проте вплив ідей Н. Махна на з'їзді відчувався. Соціальною базою анархістів традиційно були міста. А Н. Махно фактично був першим, хто залучив українське селянство Придніпров'я, Півдня, Приазов'я до ідей анархізму. Під впливом цього факту одним із важливих рішень Єлисаветградського з'їзду 2–7 квітня 1919 р. було охоплення анархістською агітацією села Центральної України для розширення соціальної бази своїх прихильників в умовах боротьби з більшовиками.

Після завершення з'їзду єлисаветградські набатівці продовжили стежити за махновським рухом, шукаючи відповідь на питання про те, до якої міри він є анархістським. В одному з номерів було вміщено розлогий матеріал під назвою «У батьки Махно». Автори допису розповіли про візит до Гуляйполя, аналізували інформацію більшовиків про Махна та дійшли оригінального висновку: «Наша думка про Махна та Махновщину. Цей рух є народно-повстанським революційним рухом. Багато повстанців називають себе анархістами лише тому, що сам Махно старий анархіст. Махновський рух – *не анархістський, а суто ідейно-повстанський, буремний, стихійний та вільний рух*»[5]. Незважаючи на такий висновок, набатівці активно захищали та популяризували махновщину й різко критикували його опонентів, більшовиків, які вважали будь-який акт опозиції проявом контрреволюції. Цей погляд знайшов своє висвітлення на шпальтах місцевого «Набату»: «Ми не вважаємо, звичайно, усілякі повстання робітників, селян та червоноармійців контрреволюційним, як це робить влада. Ми, навпаки, кажемо, що всяке повстання, яке витікає з незадоволення трудових мас владою на основі її безсилля, є за сутністю своєю повстання революційне, тому що інстинктивно, самі по собі, трудові маси завжди більш схиляються вліво…»[6].

Упродовж квітня – травня 1919 р. Центральна Україна стала базою селянського повстанського руху під проводом отамана Никифора (Ничипора) Серветника (Григор'єва). Єлисаветградські анархісти, незважаючи на опозицію до комуністів, не підтримали це антибільшовицьке повстання, бо вбачали в ньому новий прояв диктатури. Н. Махно не підтримав Григор'єва, хоча отаман закликав його це зробити у властивій йому оригінальній манері: «Батьку, що ти дивишся на комісарів? Бий їх!». Але Н. Махно попри конфлікт з комуністами не наважився виступити на боці Григор'єва. По-перше, не повністю поділяв норми його універсалу, махновці навіть поширили відозву під назвою «Хто такий Григор'єв?», у який піддали критиці політичні погляди отамана та закликали не підтримувати його заколот. А по-друге, боялися відкрити фронт Денікіну та дозволити російським білогвардійцям захопити Південь України.

Єлисаветградські анархісти, які не перебували під впливом Н. Махна, також розкритикували ідеологічні засади універсалу Н. Григор'єва, авторство якого приписують Юрку Тютюн-

[5] Набат. 1919. № 16. 26 травня.

[6] Там само.

нику, його начальнику штабу, зазначивши, що можливе повстання матиме для революційного фронту шкідливі наслідки.

Під час григор'євського повстання проти більшовиків, яке вибухнуло в травні 1919 р. у Центральній України, місцеві анархісти були на боці більшовиків. Чимало з них загинуло в боях із григор'євцями в Єлисаветграді та під час єврейського погрому 15–19 травня 1919 р.[7] У боях за Єлисаветград загинув цвіт анархістської молоді: Валя Тарковський (брат відомого поета Арсенія Тарковського), Міша Злой (Радомислський) – брат лідера більшовиків Григорія Зінов'єва; талановитий журналіст Янус Балтин. Один з анархістів Григорій Тепер (Гордєєв) присвятив їм книгу, зазначивши в епіграфі: «Полеглим у боях з григор'євцями» (Тепер Г., 1924, с. 2). Ці втрати значно підірвали потужність анархістського руху в місті та спричинили занепад анархістської преси в Єлисаветграді.

У червні 1919 р. Н. Махно із частиною свого війська відступив на терени Центральної України з південного-сходу України У липні – серпні 1919 р. саме цей регіон стане важливим центром махновського руху. Розбиті білими, оголошені поза законом червоними, махновці шукали відносно спокійного місця для перепочинку та реорганізації свого війська. Крім того, у Піщаному Броді, що поблизу стратегічно важливої станції Помічна, проживали батьки нареченої Нестора Махна Галини (Агафії) Кузьменко, з якою він збирався одружитися.

Також у цей період для махновців було важливо порозумітися з отаманом Н. Григор'євим, який після поразки повстання також відновлював сили в центральноукраїнських селах. Стосунки між отаманами були не з найкращих. Н. Махно нещадно критикував Н. Григор'єва, не підтримав повстання, тому в отамана були серйозні підстави очікувати спалаху збройного конфлікту між повстанцями. Але стратегічна ситуація та спільні вороги штовхали ватажків до союзу один з одним, попри взаємну недовіру. Зустріч відбулася в липні 1919 р. після невдалого штурму повстанцями Єлисаветграда під Компанієвкою. У цьому волосному центрі отамани влаштували мітинг, на якому оголосили про об'єднання своїх загонів. Домовившись з Н. Григор'євим, Н. Махно взявся за укладання іншого союзу – шлюбного, тому відправився до Піщаного Броду на весілля з Галиною Кузьменко. Дружина Н. Махна була уродженкою Піщаного Броду (Митрофаненко Ю., 2022, с. 20–28).

Після весілля махновці прибули до села Сентове (нині Родніковка Кіровоградської області), де в цей час також перебували григор'євці. Н. Махно вирішив не затягувати сумнівний союз між двома харизматичними ватажками, бо вони, як правило, не були вдалими та тривалими. Амбітність отаманів, невміння домовлятися й узгоджувати власні інтереси робили подібні союзи короткими. 27 липня 1919 р. під час наради махновці звинуватили Н. Григор'єва в контактах з білими та застрелили його. Уже в еміграції Н. Махно однією з причин вбивства Н. Григор'єва назвав помсту за смерть єлисаветградських анархістів: «Це був час, коли я основною своєю бойовою частиною підійшов близько до Єлисаветграда… Від мешканців цього міста я дізнався, кожен раз як Григор'єв займав це місто, то громив у ньому євреїв. За його наказом було вбито близько двох тисяч євреїв, *серед яких був весь цвіт анархістської єврейської молоді*… (Митрофаненко Ю., 2019, с. 87). Цифри про дві тисячі жертв є перебільшеними. Насправді під час погрому 15–19 травня 1919 р. було вбито 390 осіб[8].

У серпні 1919 р. лави махновців поповнилися червоноармійцями. Так у районі Добровеличківка – Піщаний Брід – Помічна до них доєдналася майже половина бійців 58 Кримської радянської дивізії на чолі з давнім соратником «батька» О. Калашниковим. З'явилася можливість та потреба в реорганізації війська, яке влітку 1919 р. складалося з махновських частин, решток повстанських загонів отамана Григор'єва та колишніх червоноармійців кримської групи, зна-

[7] Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів. Упор. Вівсяна. І, Житков О, Маренець Л., Митрофаненко Ю., Орлик В., Пасічник Л. Кропивницький: ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2022. С. 115–116.

[8] Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів… С. 115–116.

чна частина якої налічувала колишніх махновців. У липні 1919 р. махновцям вдалося налагодити стосунки із загонами отамана Свирида Коцура та Федоса Богдана, які контролювали територію від Суботова до Чигирина. Контактам сприяв анархістський світогляд братів Коцурів – отаманів Чигиринської республіки, які до липня 1919 р. встигли розчаруватися в УНР, совєтській владі, тому вирішили творити власну Чигиринську республіку. Її центрами стали колишні гетьманські місця: Чигирин та Суботів. У вересні 1919 р. С. Коцур зі своїм загоном влився до складу махновської армії. На початку жовтня чигиринський відділ (1 000 багнетів та 10 кулеметів) увійшов разом з іншими підрозділами в так звану Середньодніпровську групу. Після повернення махновців на Південь С. Коцур продовжив боротьбу з білогвардійцями в союзі з іншими повстанцями, під чорним прапором та анархістським гаслом: «Воля або смерть!». Наприкінці 1919 р. С. Коцур намагався відновити контакти з більшовиками, які прагнули включити до червоної армії повстанські відділи українських отаманів. Однак ці перемовини зазнали невдачі. С. Коцур остаточно розірвав стосунки з більшовиками та, за словами сусідів-холодноярців, продовжив зміцнення своєї «чорної», тобто анархістської республіки. У квітні 1920 р. більшовикам вдалося полонити С. Коцура[9] Втративши отамана, анархічна Чигиринська республіка не проіснувала довго. З весни 1920 р. її сільську територію частково контролювали холодноярці, а Чигирин – більшовики.

Тим часом наприкінці серпня – на початку вересня 1919 р. завершився процес реорганізації махновської армії з повстанської в регулярну. Рішення було остаточно ухвалено під час наради в Добровеличківці (нині смт Кіровоградської області). Військо було поділено на чотири бригади. Кожна мала складатися з трьох піших полків. Кіннота повстанців розподілялася на три дивізіони, одним з яких командував Феодосій Щусь. Повстанці мали власну артилерію та використовували бронепотяги, відібрані в більшовиків. Реформоване військо отримало назву «Партизансько-повстанська українська армія ім. Н. Махна». Отже, саме під час перебування на теренах Центральної України з липня до вересня 1919 р. армія Н. Махна з повстанської максимально наблизилася до структури регулярного війська.

У вересні 1919 р. на теренах Центральної України тривали запеклі бої між махновцями та російськими білогвардійцями. За даними розвідки денікінців, чисельність махновців тоді не перевищувала 6–8 тис. осіб (Ковальчук М., 2012, с. 74). У вересні 1919 р. махновці намагалися захопити Єлисаветград, однак зазнали невдачі. Але з огляду на подальший розвиток подій перемога білих виявилася для них «пірровою». Поразка змусила Н. Махна шукати союзників. На Східному Поділлі в районі Умані перебували війська армії УНР, які теж воювали з денікінцями. Дві українські армії нарешті порозумілися та уклали військову угоду. Тексту договору дослідникам в архівах відшукати не вдалося. Проте факт існування цих домовленостей довели подальші події. Махновці отримали від УНР бойове та матеріальне постачання, а також можливість покласти своїх поранених до шпиталів. Ця угода стала передумовою розгрому білогвардійців під Перегонівкою (нині Голованівський район Кіровоградської області) та успішного рейду махновців на південний схід України. А бій під Перегонівкою став найдошкульнішою поразкою, якої денікінці зазнали на Правобережній Україні в 1919 р. У цьому бою загинули рештки 2 батальйону Сімферопольського полку разом зі своїм командиром. Втрати сімферопольців у цей день становили 233 особи вбитими та пораненими. Після блискучої перемоги махновці надвечір 27 вересня 1919 р. прорвалися з оточення та рушили на південь (Ковальчук М., 2012, с. 82).

Перемога під Перегонівкою стала початком найуспішнішого періоду в історії махновського руху. Після цієї звитяги повстанці прорвалися на Катеринославщину, Запорожжя, Приазов'я. Шлях до рідних для багатьох із них місць пролягав повз Єлисаветград. Чергова звістка про наближення махновців знову викликала паніку в місті. Єлисаветградську залогу планували

[9] Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів… С. 72..

посилити Слов'янським стрілецьким полком. Це була оригінальна військова одиниця, створена галичанами-москвофілами в 1918 р. Восени 1919 р. вона перебувала в Олександрівську, де поповнювалася галицькими біженцями. Але цей полк значно затримався в дорозі, тому не встиг вчасно потрапити до Єлисаветграда (Ковальчук М., 2012, с. 84–85). 29 вересня 1919 р. до Єлисаветграда також було терміново переведено з Кривого Рогу Таврійський кінний дивізіон (250 шабель). Завдяки цьому махновці здобули Кривий Ріг – великий промисловий центр Центральної України. А от Єлисаветград махновцям знову захопити не вдалося. Проте для махновців ця поразка не мала серйозного значення, після невдалого бою під Єлисаветградом основні сили анархістів продовжили шлях на Софіївку – Катеринослав. Наприкінці вересня 1919 р. махновці залишили терени Центральної України. Лише невелика їх частина продовжувала воювати в складі загонів отамана Свирида Коцура на Чигиринщині.

У грудні 1920 р. махновці після прориву з Криму повернулися до Центральної України. Спробуємо простежити за їхнім рухом узимку 1920–1921 року. Уперше махновці з'явилися поблизу Єлисавета в грудні 1920 р., чим неабияк налякали гарнізон міста. Цікаво, що одним із тих, хто збирався захищати Єлисаветград від махновців, був поет … Володимир Сосюра. На той момент – курсант Єлисаветської партійної школи, який друкував свої вірші в місцевій газеті під підписом «Соссюр». У грудні 1920 р. напад махновців на Єлисаветград не відбувся, натомість сам Сосюра ледь не загинув від шабель червоноармійців, бо зустрівши їхній роз'їзд у степу, не знав пароля. Врятувало те, що поет пам'ятав прізвище воєнкома, який був викладачем партійної школи Єлисавета[10].

У січні 1921 р. махновці знову опинились у Центральній Україні. Червоні, отримавши інформацію про їх появу в Єлисаветградському повіті, ретельно готувалися до оборони. У тому ж таки січні 1921 р. у приміщенні Зимового театру в Єлисаветграді, де колись виступали М. Кропивницький, М. Садовський та М. Заньковецька, місцеві більшовики навіть влаштували декілька показових судових процесів над Махном, щоправда, лише театралізованих. На очах вщент заповненої зали «батька» умовно допитали, тобто заслухали людину, що грала його роль, а також роль свідків, прокурорів і навіть адвокатів. Махна заочно засудили до смертної кари, а його сподвижників оголосили «поза законом». Ці процеси користувалися неабияким інтересом публіки в місті, де анархісти колись мали сильні позиції[11].

У лютому 1921 р. махновці втретє за зиму 1920–1921 рр. з'явилися на теренах Єлисаветградського повіту. Інформацію про чергову появу махновців поблизу Єлисавету зафіксували більшовицькі джерела наприкінці лютого 1921 року: «банда Махно в тисячу шабель переправилася на правий берег Дніпра й почала свій черговий рейд, наближаючись до наших повітів». Більшовики оголосили Єлисаветград містом на «осадному становищі», яке зняли тільки на початку березня 1921 р., коли махновці повернулися на Лівобережжя[12].

Наведений документ свідчить про перебування махновців на теренах Єлисаветградського повіту наприкінці лютого 1921 р. Більшовики навіть припустили, що Махно намагався повторити свій рейд грудня 1920 р., який завершився захопленням кількох сіл та містечок Центральної України. Але надалі, схоже, червоні просто загубили слід махновців, бо не встигали за їхніми переміщеннями. Тому й були змушені тримати в Єлисаветі сили для відбиття ймовірної атаки махновців на місто.

Наприкінці лютого 1921 р. у великому селі Рівне, волосному центрі Херсонської губернії, відбулася зустріч махновців із холодноярськими повстанцями, про яку не згадується в більшості досліджень з історії махновського руху. Натомість з архівних джерел відомо про перебування махновців у Єлисаветградському повіті саме наприкінці лютого 1921 р.[13] Детальні

[10] Сосюра В. Третя рота. Київ: Радянський письменник, 1988. С. 203–204.
[11] Єлисаветградські вісті соціалістичних партій. 1921. 12 січня.
[12] Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів… С. 214–215.
[13] Там само. С. 216–217.

спомини повстанця Юрія Горліса-Горського, автора роману «Холодний Яр», підтверджують цей факт і дозволяють локалізувати місце перебування Н. Махна з найближчим оточенням в кінці лютого 1921 р., з'ясувати його плани стосовно подальшої боротьби з більшовиками після їх підступних дій у Криму в листопаді 1920 р. Найбільш ймовірна дата цієї зустрічі – 26 лютого 1921 р. Чи міг Ю. Горліс-Горський вигадати цей факт? Навряд чи, достовірність його спогадів неодноразово підтверджувалися дослідниками, а спомини про зустріч з махновцями він подає в таких деталях, що по суті стверджують реальність цієї зустрічі. Ю Горліс-Горський навів колоритні описи Махна, його вояків, символіки, занотував враження від спілкування з анархістами стосовно їхньої ідеології, стратегії, тактики, які викликали неоднозначне ставлення в холодноярців. Про Махна він писав з іронічною симпатією, називаючи «Наполеоном українських степів» (Горліс-Горський Ю., 2006, с. 300). Ю. Горліс-Горський відзначив харизму «батька». Особистість ватажка надихала бійців його армії, про яких він теж залишив цікаві згадки. Якщо сам Махно та його хлопці викликали у холодноярців симпатію, хоча нічого анархічного автор «Холодного Яру» в них не розпізнав, то гасла та ідеологію махновців, вони сприймали іронічно, ледь «стримуючи нечемні посмішки», але з повним нерозумінням (Горліс-Горський Ю., 2006, с. 303).

Про об'єднання повстанських сил не йшлося. Махно попередив холодноярців, що рух до Чорного моря є небезпечним, бо звідти на нього «лава йде». Також він повідомив, навіть не чекаючи можливої пропозиції холодноярців, що об'єднуватися з тактичних міркувань не варто. Українські повстанці теж не мали наміру вступати в союз з анархістами. Вони лише узгодили напрямки руху, бо так було легше сплутати карти будьонівцям. З Рівного повстанці вирушили одночасно: холодноярці – на захід, махновці поверталися на Лівобережжя.

Тим часом у містах більшовики поступово ліквідовували анархістські групи. Після відновлення совєтської влади в січні 1920 р. всі опозиційні газети в Єлисаветграді були закриті рішенням місцевого ревкому. Припинила своє існування й місцева федерація анархістських груп «Набат». Але у вересні 1920 р. після укладання угоди між більшовиками та махновцями в Старобільську анархістські відновили друк своїх часописів. Це було однією з умов військово-політичного договору між махновцями та комуністами проти білогвардійців Врангеля. Проте, незважаючи на військовий союз, анархісти продовжували критикувати деспотичний централізм більшовиків. Ідеологічним противником більшовиків в інформаційній війні була газета «Набат», яка знову почала виходити в Єлисаветі. В. Сосюра, який тоді перебував на навчанні в партійній єлисаветградській школі, згадував, що «набатівці» повідомляли про кризу в лавах більшовиків, а також про те, що більшовики залишають партію. В. Скворчевський, його улюблений викладач політекономії, нервував, читаючи ці повідомлення, і казав: «Розігнав б цих сопляків, а то ми дочекаємося, що вони почнуть стріляти нас на кожному перехресті»[14]. Невдовзі так і трапилося. У 1921 р. проти єлисаветградських анархістів, що залишилися в місті, розпочалися слідчі дії та репресії. Їхні часописи було остаточно закрито, а організації заборонено.

У серпні 1921 р. звивисті шляхи махновської веремії знову перетнулися з теренами Центральної України. «Батько» вирішив прориватися на захід, за кордон. Надії Махна на селянську революцію, якою він так марив, не справдилися. Його плани були підірвані «появою в Україні свого Поволжя», тобто голодом; рішеннями про амністію повстанцям та різкою зміною аграрної більшовицької політики.

Документи свідчать про підготовку гарнізонів міст, зокрема Єлисаветграда, до боротьби з махновцями. Однак цього разу Н. Махно не атакував населені пункти, а намагався уникнути переслідування та оточення, тому швидко проскочив територію Центральної України, наблизившись до кордону з Румунією[15].

[14] Сосюра В. Вказ. праця. С. 203.

[15] Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів… С. 235–236.

Анархістський рух на теренах Центральної України поступово було ліквідовано. Колишні учасники махновщини та анархісти ретельно приховували своє минуле або були змушені доводити свою причетність до боротьби з ворогами революції, коли анархісти були союзниками більшовиків. Робити це було дедалі складніше. Серед архівних матеріалів є чимало справ репресованих, які отримували звинувачення за участь в анархістських організаціях, загонах махновців, никифорівців та коцурівців. У 1937 році в Єлисаветграді була заарештована та розстріляна Марія Никифорова, якій просто не пощастило бути тезкою відомої анархістки (Шепель Ф., 2014, с. 166–172). Інформація про анархістський період історії краю, пов'язаний із М. Никифоровою, Н. Махном, С. Коцуром, і досі зберігається, як частина усної історії Центральної України, на рівні легенд та фольклору (Бокій Н., 1994, с. 140). Його аналіз може стати цікавим майданчиком для інтердисциплінарних студій, пов'язаних з дослідженням фольклористики періоду Української революції 1917–1921 рр., вагомою частиною якого був анархістський рух.

Список літератури

1. Архірейський Д., 2015. *Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр.: науково-популярне видання*. Київ: Темпора.

2. Базака Р., 2018. *Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.)*. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво.

3. Бокій Н., 1994. Брайченко О., Куценко Л. *До джерел історії рідного краю: навчальний посібник*. Кіровоград.

4. Верстюк В., 1991. *Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921 рр.)*. Київ: Дніпро.

5. Волковинський В., 1994. *Нестор Махно: легенди і реальність*. Київ: Перлікт Продакшн.

6. Горліс-Горський Ю., 2006. *Холодний Яр*. Дрогобич: ВФ «Відродження».

7. Гусейнов Г., 2017. *Принцеси революції*. Київ: Ярославів вал.

8. Дубовик А., 2019. «Поле спотворених трупів». Як армія батька Махна змела денікінців під Уманню. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/-pole-izurodovannyh-trupov-yak-armiya-batka-mahna-zmela-27092019130000 [27.01.2025].

9. Ковальчук М., 2012. *Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 – лютий 1920 р.)*. Київ: Видавничий дім «Стилос».

10. Митрофаненко Ю., 2022. Анархістки Марія (Маруся) Никифорова та Галина (Агафія) Кузьменко: гендерний персоналістичний вимір революційної доби 1917–1921 рр. *Південний архів. Історичні науки.* №40. 20–28.

11. Митрофаненко Ю., 2021. Катеринославське чи Єлисаветградське повстання 1918 року ? Географічний казус книги В. Антонова-Овсеенко «Записки про громадянську війну на Україні». *Південний архів (історичні науки).* №.34. 34–38.

12. Митрофаненко Ю. (упор.), 2019. *Роки боротьби на Єлисаветчині 1917–1922. Український погляд Кн. 2. 1919.* Кропивницький: Імекс-ЛТД.

13. Солодар О, 2020. *Під покровом Холодного Яру*. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А.

14. Тепер Г., 1924. *Махно. Від єдиного анархізму до ніг румунського короля*. Київ.

15. Хмара О., 2005. *Галина Кузьменко – дружина й соратниця батька Махна. Нарис-дослідження*. Черкаси: Відлуння-Плюс.

16. Чоп В., 1998. *Маруся Никифорова*. Запоріжжя: «Тандем-У».

17. Шепель Ф., 2014. Для нас Маруся – не просто Марія… *Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавт-Зінов'євськ-Кірово-Кіровоград,* 2014. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

18. Шепель Ф., 2014. «Мішу Злого та Валю Тарковського вбили григор'євці…». *Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавт-Зінов'євськ-Кірово-Кіровоград*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

19. Mytrofanenko Y., 2023. Domaransky A. Central Ukraine as historical region: the problem theoretical conceptualization. *East Europen Historical Bulletin*. 27. 259–271. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://eehb.dspu.edu.ua/article/view/281540/277253 [27. 01. 2025].

Yurii Mytrofanenko

ACTIVITIES OF ANARCHIST ORGANIZATIONS ON THE TERRITORY OF CENTRAL UKRAINE 1918–1921

The article devoted to the genesis of the anarchist movement on the territory of Central Ukraine. By Central Ukraine, we mean the historical region located between the Sinyukh and Dnieper rivers, the Southern Bug and Ros'. The analysis of the historiographic work revealed the absence of studies devoted to the emergence and development of the anarchist movement in the territory of Central Ukraine. The author used the critical method, biographical methods, the gender approach, the methods of comparative studies, and the territorial method the research. Interdisciplinary methodical optics are also applied.

The anarchist movement on the territory of Central Ukraine arose before the beginning of the liberation struggle. It reached its greatest development during the revolutionary period of 1917–1921. Its centers were Yelysavetgrad, Chygyrin, and Subotiv. It was established that several types of anarchist organizations were active in Central Ukraine. 1917–1918 – units of anarchist M. Nykyforova. 1918 – 1920 – anarchist organizations of the "Nabat" Confederation.

In April 1919, a congress of anarchist confederations "Nabat" was held in Yelysavetgrad, at which the issue of spreading the experience of anarchist organizations from cities to villages was first raised, following the example of the Makhnovist movement, which was popular among the peasantry of Southern Ukraine. However, this idea failed to be realized. It was established that the peasantry of Central Ukraine mainly supported the idea of Ukrainian statehood, as evidenced by the significant scale of the Uener movement uprising in this region during the period of the liberation struggle of 1917–1922.

Between Subotiv and Chygyryn, there was the Chygyrin republic of anarchist direction led by chieftain S. Kotsur by1919–1920.

N. Makhno arrived in Central Ukraine in the second half of 1919. This territory was the residence of the leader of the Ukrainian anarchists, its restoration, replenishment and reorganization of the Makhno army were carried out during July – September 1919. The conflict between the anarchists and the bolsheviks, their organizations were destroyed in 1920–1921. Information about the anarchist period of the region's history, associated with M. Nykyforova, N. Makhno, S. Kotsur, is still preserved as part of the oral history of Central Ukraine, at the level of legends and folklore.

Key words: anarchists, Central Ukraine, "Nabat", "Chygyryn republic", Makhno movement.

References

1. Arkhireys'kiy D., 2015. *Makhnovs'ka veremiya. Ternystyy shlyakh Revolyutsiynoyi povstans'koyi armiyi Ukrayiny (makhnovtsiv) 1918–1921 rr.: naukovo-populyarne vydannya* [Makhno's Veremia. The Thorny Path of the Revolutionary Insurgent Army of Ukraine (Makhnovists) in 1918–1921: a popular science publication]. Kyiv: Tempora. (in Ukrainian).

2. Bazaka R., 2018. *Presa Kirovohradshchyny (1874–1921 rr.)*. [The Press of Kirovohrad Region (1874–1921)] Kropyvnyts'kiy: Tsentral'no-Ukrayins'ke vydavnytstvo. (in Ukrainian).

3. Bokiy N., 1994. Braychenko O., Kutsenko L. *Do dzherel istoriyi ridnoho krayu: navchal'nyy posibnyk* [To the Sources of the History of the Native Land: A Study Guide]. Kirovohrad. (in Ukrainian).

4. Verstyuk V., 1991. *Makhnovshchyna. Selyans'kyy povstans'kyy rukh na Ukrayini (1918 – 1921)* [Makhnovshchyna. Peasant insurgency in Ukraine (1918-1921)]. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).

5. Volkovyns'kyy V., 1994. *Nestor Makhno: legendy i real'nist'* [Nestor Makhno: legends and reality]. Kyiv: Perlikt Prodakshn, 1994. (in Ukrainian).

6. Gorlis-Gors'kyy Y., 2006. *Kholodnyy Yar* [Kholodnyi Yar]. Drohobych: Vydavnycha firma «Vidrodzhennya». (in Ukrainian).

7. Huseynov H., 2017. *Pryntsesy revolyutsiyi* [Princesses of the revolution]. K.: Yaroslaviv val. (in Ukrainian).

8. Dubovyk A., 2019. «Pole spotvorenykh trupiv». Yak armiya bat'ka Makhna zmela denikintsiv pid Umannyu [A field of disfigured corpses'. How Makhno's father's army swept away the Denikins near Uman]. [Online]: Available from: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/-pole-izurodovannyh-trupov-yak-armiya-batka-mahna-zmela-27092019130000 [Accessed 27. 01. 2025] (in Ukrainian).

9. Koval'chuk M., 2012. *Bez peremozhtsiv: Povstans'kyy rukh v Ukrayini proty bilohvardiys'kykh viys'k henerala A. Denikina (cherven' 1919 – lyutiy 1920 r.)* [No winners: The Insurgency in Ukraine Against the

White Guard Troops of General A. Denikin (June 1919 – February 1920)]. Kyiv: Vydavnychyy dim «Stylos». (in Ukrainian).

10. Mytrofanenko Y., 2022. *Anarkhistky Mariya (Marusya) Nykyforova ta Galyna (Ahafiya) Kuz'menko: hendernyy personalistychnyy vymir revolyutsiynoyi doby 1917–1921 rr.* [Anarchists Maria (Marusia) Nikiforova and Halyna (Agafia) Kuzmenko: Gender Personalistic Dimension of the Revolutionary Era of 1917–1921] Pivdennyy arkhiv. Istorychni nauky. № 40. 20 – 28. (in Ukrainian).

11. Mytrofanenko, Y., 2021. *Katerynoslavs'ke chy Yelysavethrads'ke povstannya 1918 roku ? Heohraphichnyy kazus knyhy V. Antonova-Ovseenko «Zapysky pro hromadyans'ku viynu na Ukrayini»* [The Katerynoslav or Yelisavetgrad Uprising of 1918: The Geographical Incident of V. Antonov-Ovseenko's Book "Notes on the Civil War in Ukraine"]. Pivdennyy arkhiv (istorychni nauky). №34. 34–38. (in Ukrainian).

12. Mytrofanenko, Y. (ed.) 2019. *Roky borot'by na Yelysavetchyni 1917–1922. Ukrayins'kyy pohlyad. Kn. 2. 1919*. [The Years of Struggle on Yelisavetchyna 1917–1922. The Ukrainian view Book 2. 1919] Kropyvnyts'kiy: Imeks-LTD. (in Ukrainian).

13. Solodar O., 2020. *Pid pokrovom Kholodnoho Yaru* [Under the shadow of Kholodny Yar]. Cherkasy: Vydavets'Chabanenko Y. A. (in Ukrainian).

14. Teper H., 1924. *Makhno. Vid yedynoho anarkhizmu do nih rumuns'koho korolya* [Makhno. From united anarchism to the feet of the Romanian king]. Kyiv. (in Ukrainian).

15. Khmara O., 2005. *Halyna Kuz'menko – druzhyna y soratnytsya bat'ka Makhna* [Halyna Kuzmenko was the wife and associate of Makhno's father. A research essay]. Narys-doslidzhennya Cherkasy: Vidlunnya-Plyus. (in Ukrainian).

16. Chop V., 1998. *Marusya Nykyforova* [Marusia Nikiforova]. Zaporozh'e: «Tandem-U». (in Ukrainian).

17. Shepel' F., 2014. Dlya nas Marusya – ne prosto Mariya [For us, Marusya is not just Maria...]. *Nikhto ne khotiv pomyraty, abo represovanyy Yelysavet-Zinov'yevs'k-Kirovo-Kirovograd*. Kirovograd: Imex-LTD. (in Ukrainian).

18. Shepel' F., 2014. Myshu Zloho ta Valyu Tarkovs'koho vbyly hryhor'yevtsi ["Misha Zlich and Valya Tarkovsky were killed by the Grigoryevites..."]. *Nikhto ne khotiv pomyraty, abo Represovanyy Yelysavt-Zinov'yevs'k-Kirovo-Kirovohrad*. Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian).

19. Mytrofanenko Y., 2023, Domaransky A. Central Ukraine as historical region: the problem theoretical conceptualization. *East Europen Historical Bulletin*. 27. 259–271. [Online]: Available from: http://eehb.dspu.edu.ua/article/ view/281540/277253 [Accessed 27. 01. 2025] (in English).

УДК 94:37.018.3:314.422.2-053.3(477.64-2)
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-19

Шугальова Інна,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу дослідження Голодомору та штучних масових голодів,
Національний музей Голодомору-геноциду,
shug_im@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-2397-0611

НАСИЛЬСТВО НАД ДІТЬМИ В ЗАКЛАДАХ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УСРР У РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

У статті аналізуються прецеденти насильства над дітьми, які застосовувалися представниками виховного, педагогічного складу закладів соціального виховання в роки Голодомору 1932–1933 рр. Тотальним насильством, організованим сталінським режимом, виступав голод. Одночасно в радянських закладах виховання й навчання, нарівні з голодом застосовувалися фізичне насилля, аб'юз, булінг, герасмент.

Метою статті є визначення та характеристика типів насильства, які нарівні із голодом практикувалися працівниками державних закладів соціального виховання УСРР щодо дітей у роки Голодомору-геноциду.

У роки Голодомору-геноциду насильство над дітьми стало неспростовним фактом. Більшість дітей, яким вдалося вижити під час Голодомору, пройшли крізь горнило фізичного й морального насильства та пресингу. У радянських закладах соціального виховання фіксувалася чітка градація дітей за ідеологічними критеріями: піонери знущалися над дітьми неколгоспників, цькуючи й ображаючи їх; педагоги-партійці вдавалися до порушень етики та моралі, принижуючи та навіть шмагаючи учнів. Іноді випадки застосування фізичної сили до дітей ставали настільки регулярними, що привертали увагу районних та обласних керівників освітянською справою. Проте відмітимо красномовний факт: за умови належності представників виховного та педагогічного складу закладів соціального виховання до партійно-комсомольського складу КП(б)У, їм вдавалося уникати серйозних покарань за знущання над дітьми; зазвичай вище керівництво обмежувалося доганою або переведення на роботу до іншого закладу. Характеризуючи типи насильства, що відбувалися в радянських закладах соціального виховання, ми навели лише окремі прецеденти булінгу, аб'юзу, фізичного, гендерного та сексуального насилля. Проте факти знущання над дітьми, випадки фізичного і психологічного насилля, пресингу ставали буденними моделями поведінки педагогічного-виховного складу закладів. Ба більше, вони трансформувалися у сталу практику, яка укорінилася в радянській системі виховання. Згодом це призвело до формування у дітей, які виховувалися в комуністичних сиротинцях, комплексу проблем, що поєднував постгеноцидний синдром, міжпоколінну травму, деструктивно-конформістську модель поведінки особистості в соціумі. Усе це в підсумку унеможливило гармонійний розвиток дітей, а отже, вплинуло на ментальне здоров'я нації.

Ключові слова: *Голодомор-геноцид, діти, насильство, знущання, пресинг.*

Нині в умовах громадянського суспільства, де домінують європейські цінності, одним із пріоритетних напрямів гармонійного виховання є культивування поваги до дитини як до особистості як у мікроколективі (родині, дошкільному, шкільному, позанавчальному колективі), так і в суспільстві взагалі. Утім, в українському соціальному просторі такі теми, як булінг (знущання, цькування), гарасмент (форма дискримінації, що проявляється в настирливій фізичній або словесній поведінці, що призводить до приниження людини, зневаги її моральних принципів)[1], насильство над дітьми тривалий час перебували на маргінесі: про це не прийнято було говорити прилюдно, а жертви зазнавали негласного осуду й перебували у психоемоційній ізоляції. Таку поведінкову патологію українці отримали у спадщину з СРСР, де десятиліттями культивувалися зневага до особистості, індивідуалізму, інклюзивності й нав'язливо пропагу-

[1] Харасмент – що це? Як його розпізнати і вберегтися? *Талант*. 2024. URL: https://shop.talantbooks.com.ua/kharasment-shcho-tse-yak-yogo-rozpiznati-i-vberegtisya/.

вався культ «радянської людини», яку позбавили емоцій, культури, мови, історії і яка була покірною маріонеткою у руках представників тоталітарного режиму. Такого роду ставлення до людей взагалі та дітей зокрема нав'язувалося з дитинства. Хоча в педагогічно-виховних моделях європейських країн початку XX ст. і простежувалися тенденції до застосування фізичного впливу у вихованні дітей, проте вже з першої чверті XX ст. такого роду методи вважалися застарілими й провідні світові педагоги переходили на позиції дитиноцентризму та гуманістичної педагогіки.

Тема насильства над дітьми в роки Голодомору не мала спеціального вивчення науковцями. Окремі аспекти насилля влади над дітьми оприлюднено в контексті гендерних студій О. Кісь (Кісь О., 2010, с. 171–191), збірок есе Т. Вронської (Вронська Т., 2013), В. Малько (Малько В., 2018) та В. Огієнка (Огієнко В., 2024). Разом із тим голодоморознавці приділяли достатньо уваги питанню індоктринації дитинства (Маркова С., 2021; Рева І., 2019), що підкреслює актуальність вивчення психоемоційного та фізичного пресингу щодо дітей, оскільки це впливало на їх подальшу долю та визначало ставлення до себе й оточуючих у родині, колективі, суспільстві.

Метою статті є визначення та характеристика типів насильства, які нарівні з голодом практикувалися працівниками державних закладів соціального виховання УСРР щодо дітей у роки Голодомору-геноциду.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. відбувалося завершення процесу формування ментально-психологічного типу «нової людини», для якої притаманна низька оцінка значущості людського життя, загальний дух високої мобілізаційної готовності, категоричність, ненависть до людей, яким приклеїли ярлик ворога, усі ці риси поєднувалися з невисоким освітнім рівнем. «Нова людина», про яку так багато говорили комуністи, набула ряд нових рис (про які майже не згадували): це пасивність, фаталізм, безпідставна ілюзорна віра у міфічне світле майбутнє і соціальну рівність і колективізм, беззастережна відданість вождю та владі, здатність терпіти труднощі, пристосовуватися, виживати. Штучне утворення під іменем «нова людина» було поширене радше у великих індустріальних містах, особливо в РСФРР. У селах (а більшість населення України становили саме селяни) тяжіння до традиційної системи виховання й освіти в цей час усе ще зберігалося. У розпал Голодомору в суспільному дискурсі ширився ще один вислів – «колишні люди» (автором словосполучення виступив М. Горький, який написав однойменну новелу «Бывшие люди»). Під час доповіді «Підсумки першої п'ятирічки» Сталін акцентував увагу на дефініції «колишні», наголошуючи, що українські селяни (а отже, і їх діти) є не людьми, а колишніми людьми, ворогами, до яких слід ставитися ще більш жорстоко. Отже, як влучно зауважив сучасний український дослідник В. Єрмоленко, комуністичний режим застосував до українців расистське розмежування на «справжніх» («нових людей») і «колишніх» людей (Єрмоленко В., 2022, с. 404). Напередодні Голодомору, з початком колективізації та розкуркулення, влада, продовжуючи попередню політику аб'юзу «колишніх людей», змістила акцент на цькування дітей батьків, що не вступили до колгоспу. Особливо це було відчутно у шкільному середовищі. При цьому політичний фактор був знаковим вододілом між так званими ворогами та власне більшовицькими пропагандистами. Дитяча політизована прокомуністична організація – піонерія – стала інструментом у руках комуністів для реалізації концепту «нової людини». У піонерській пресі активно оспівувався образ юного «героя», що фізично працював у полі, гнівно критикував прихильників церкви та всіляко протистояв так званим кулакам (особливо популярним був вчинок Павліка Морозова). У свідомість піонерів вкорінювалися ідеї щодо необхідності цькування однолітків за класовими принципами. Діти неколгоспників зазвичай піддавалися загальному булінгу й аб'юзу як з боку однолітків-піонерів, так і з боку педагогів. Свідок Голодомору П. Гребець, уродженець Сумщини, згадував, що під час його навчання у школі в Софіївці після уроків дітям давали по мисці затірки. Проте цей харч передбачався лише для дітей колгоспників. Діти одноосібників мали стояти в кутку. Їх

примушували дивитися на «щасливих колгоспників». Останні ж з притаманною дітям жорстокістю образливо називали своїх однолітків, дітей одноосібників «індусами» і кепкували з них: мовляв, добра затірка, а ви «дурні» в колгосп не йдете[2]. Є. Даллас, яка також у роки Голодомору відвідувала школу, у своєму інтерв'ю оповідала, що до закладу, де вона навчалася, ходили діти комуністів, які, довідавшись, що у класі були діти з родин розкуркулених селян, починали їх бити та штовхати. Є. Даллас згадувала: «Коли ми (діти розкуркулених селян. – *Авт.*) намагалися захиститися, до нас ставилися ще гірше, в усякому разі так поводилися зі мною. Це тривало доти, поки я не навчилася хапати їх за руки і крутити їм пальці. Тоді вони лишили мене в спокої, і я зрозуміла, що сама можу боронитися…» (Даллас Є., 2011, с. 31).

У школах процес індоктринації відбувався за участі піонерсько-комсомольського активу. Вчителями суспільствознавства мали бути суто комуністи. Республіканська комуністична верхівка виявляла занепокоєння, що достатньо високий відсоток вчителів були безпартійними та здобули освіту «за попередніх часів». Наприклад, у резолюції на доповідь РВК про хід загальнообов'язкового навчання зазначено, що головною причиною незадовільного рівня забезпеченості шкіл обладнанням і невисокого рівня показників навчання учнів тоталітарний режим називав низький відсоток комунізованих вчителів: зі 155 педагогів лише четверо були членами партії[3]. Під недостатнім рівнем знань учнів мали на увазі необізнаність дітей у політичних питаннях. Наприклад, у Кам'янець-Подільському районі дітей, яких записали до складу юних піонерів, учителі не примушували звітувати та заслуховувати шість «історичних порад Сталіна»[4]. У Козятинському районі Вінницької області в 1932 р. працювало 56 шкіл, 403 вчителі, з яких лише вісім члени партії та один комсомолець (останнього призначили директором, щоб убезпечити від призову до армії).

Нове покоління педагогів – комсомольці та члени партії – часто не лише не отримали відповідної освіти, а й мали дискредитаційні епізоди у власних біографіях. У протоколах ДПУ неодноразово фігурували справи щодо побиття учнів, пияцтва директорів шкіл та педагогів, які були партійними тощо[5]. Учителі-комсомольці у Вінницькій області під час уроків шмагали учнів. Їх зняли з роботи, але комсомольський актив звинуватив учнів і батьків «у терористичних актах та кулацьких вилазках»[6]. Каральні вироки педагогам-партійцям або комсомольцям виносилися вкрай рідко, зазвичай обмежувалися доганами. Пояснювалося це тим, що комуністичне керівництво не бажало скорочувати штати вчителів, які були комсомольцями, кандидатами або членами КП(б)У.

Учителями часто ставали «випадкові» люди, які проходили короткотермінові (до 3 тижнів) педагогічні курси, а потім одразу ж направлялися на роботу. В кращих випадках до роботи в закладах освіти призначалися студенти педагогічних закладів, які ані досвіду роботи не мали, ані належної практики. Зокрема, студентка Григорович, призначена очільницею дитячого будинку на Харківщині, не маючи досвіду, не здогадалася провести інвентаризацію продуктів, що стало причиною безсовісного розкрадання харчів, призначених для годування дітей, персоналом кухні. Коли настав час сесії, Григорович взагалі зникла на три тижні, не попередивши нікого із вчителів, що паралізувало навчально-виховний процес у закладі[7]. Директор Харківського притулку Пастернак регулярно бив дітей[8], а вихователька принижував та ображав, називаючи «сволотами». Зважаючи на те, що факти застосування Пастернаком сили обговорювалися на нараді секції народної освіти, то це був не одноразовий інцидент і в при-

[2] Ткаченко Б. *Під чорним тавром: документи, факти, спогади.* Лебедин: ВВ «Білий лебідь», редакції журналу «ЖЛ», 1993. С. 98–99.

[3] Державний архів Хмельницької області (ДАХмО). Ф. П-12. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 152.

[4] Там само. Арк. 175, 219.

[5] ДАХмО. Ф. П-50. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 123–124.

[6] Державний архів Вінницької області (ДАВіО). Ф.-П 136. Оп. 3. Спр. 212. Арк. 6.

[7] Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-1962. Оп. 1. Спр. 975. Арк. 14–16.

[8] ДАХО. Ф. Р-408. Оп. 22. Спр. 612. Арк. 348.

тулку застосовувалося фізичне насилля. Зауважимо, що в радянській педагогічній практиці 1920–1930-х досить поширеним було явище рукоприкладства: биття дітей лінійкою по руках, ляпаси, образи. Той же А. Макаренко вважав за ідеал виховання органи НК (ЧК) – НКВС, що викликало обурення українських педагогів, зокрема Г. Ващенка, який із хвилюванням зауважував, що чекісти спочатку знищили батьків дітей, а потім виховували цих же дітей чекістськими методами, щоб вони (себто діти) стали катами власного народу. Перестороги Г. Ващенка були небезпідставними. Тут проявилася вся суперечливість комуністичної системи: з одного боку, влада отримала багатомільйонну спільноту дітей, яких сама ж і зробила сиротами, репресувавши або вбивши голодом їх батьків, з іншого – сталінська система не була здатна опанувати ситуацією і стала виморювати голодом цих же дітей, які апріорі могли стати покірним електоратом режиму. Призначення бездарних, але ідеологічно перевірених педагогів, вихователів, керівників дитячих закладів призводило до практикування чекістської педагогіки, яку влада гордо йменувала «совєцькою». Отже, у школах УСРР у роки Голодомору діти піддавалися аб'юзу та булінгу, що впливало на їх психологічний стан, адже змучені голодом, налякані репресіями проти їх рідних, вони відчували цькування та приниження навіть від однолітків і вчителів. Педагогами в масовому порядку призначалися випадкові в педагогічному сенсі люди, але вони були відданими режиму або членами партії. Їм простіше й доступніше було не виховувати дітей, а застосовувати силу або здійснювати морально-психологічний тиск на них. Вони ніколи не цікавилися сутністю дитини, їм треба було вислужитися перед владою та упокорити підопічних. До дітей регулярно застосовувалося фізичне насильство. Інші типи насильства – гарасмент, булінг, аб'юз – проєктувалися на вихованців згідно з ідеолого-політичними шаблонами: під пресинг потрапляли діти неколгоспників, непіонери, члени родин розкуркулених і репресованих.

Найбільш отруєною була атмосфера в дитячих будинках та інтернатах. Вихованці сиротинців ставали заручниками режиму, який позбавив їх нормального родинного виховання, перетворив на сиріт або соціальних сиріт, репресувавши батьків. При цьому держава, переводячи дітей в інший соціальний статус, жорстко контролювала сферу індоктринації, у тому числі шляхом примусового вступу до лав піонерії. Повноцінного виховання, якісного навчання комуністична держава не здійснювала. Ставлення комуністів до справи забезпечення закладів дитячих будинків та інтернатів продуктами має риси чітко виражені риси геноциду. Тут очевидними є злочинна бездіяльність влади, бо в розпал Голодомору продовжували діяти норми постанови про виведення закладів з-під централізованого державного постачання від 1931 р. Офіційним поясненням такого кроку виступав той факт, що вихованці не належали до жодної категорії виробників (те, що більшість контингенту сиротинців становили неповнолітні діти, які апріорі не можуть залучатися до виробництва, до уваги влада не брала). Український дослідник професор В. Марочко виводить початок голодування та смертності від нього в дитячих притулках саме з кінця 1931 – початку 1923 рр. (Марочко В., 2003, с. 564). Уже тоді вичерпувалися наявні запаси продуктів, а хліба та борошна вони не отримували по кілька місяців[9].

Діти, яким вдалося вижити в сиротинцях, примусово перевиховувались у дусі «нової радянської людини», що демонструє черговий геноцидний намір влади примусового переміщення дітей до іншої групи. Основним методом знущання над дітьми був голод, організований сталінським режимом. Голодні поневіряння сиріт і вживання ними у їжу сурогатів висвітлено в окремих наукових дослідженнях (Шугальова І., 2018; Шугальова І., 2019). 1932 р. кількість дітей у сиротинцях стрімко зростала. Причини були типові: діти розкуркулених чи (або) репресованих селян часто поповнювали лави безпритульних. Ситуація в притулках загострювалася голодом, відсутністю постачання продуктів і супутніх товарів, а також ставленням педагогічно-вихов-

[9] Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України). Ф. 264. Оп. 1. Спр. 479. 204 арк.

ного складу закладів до вихованців. На початку 1932 р. в дитбудинку № 4 м. Слов'янська було побито дітей[10]. У дитячому притулку с. Любомирівка Запорізької області місцевий завгосп, вихователь і завідувач постійно били вихованців та знущалися над ними, саджаючи їх до погрібника, не даючи їм їжі по декілька днів. Садистська поведінка персоналу проявлялася і в тому, що з так званою виховною метою вони стріляли в дітей із дробовика (Романець Н., 2020, с. 521). Отже, застосування насилля щодо дітей ставало поширеним «методом виховання», на який майже не звертали уваги керівні педагогічні органи. Адже винуватці так і не понесли покарання. Зауважимо й на той факт, що насилля в стінах притулків застосовувалося досить регулярно й фактично виправдовувалося як важіль виховання.

Застосування насильства над дітьми впродовж 1920–1930-х рр. набувало системності і, як не парадоксально, підтримувалося місцевою владою. Так, на Вінниччині, після скарг керівниці патронату с. Красненьке Ситковецького району на те, що Міша Коваленко (13 р.) застелив своє ліжко чужим простирадлом, Андрій Сухий (13 р.) побився з Палажкою Козулею, бо вона обзивалася, голова колгоспу Євгененко зібрав цих дітей, роздягнув їх, вивіз за межі колгоспу й нагнав геть. Діти, напитуючи в перехожих дорогу, дісталися залізничної станції (це 25 км від патронату) та хотіли їхати до Києва. Оскільки купити квитки вони не могли, але боялися, що провідники висадять їх з поїзда за безквитковий проїзд, то переночували біля станції на холоді. Зранку двоє втікачів повернулися до патронату, зупинившись біля недобудованої лазні, вони плакали, але жоден колгоспник, комуніст і комсомолець не зацікавилися, чому діти стоять на будмайданчику та плачуть. Хоча згодом проти голови колгоспу Євгененка й було відкрито кримінальну справу за знущання над дітьми, проте слідство просувалося вкрай повільно й гальмувалося місцевим районно-партійним комітетом. У підсумку Євгененка перевели до Харкова до вищої комуністичної сільськогосподарської школи ім. Артема[11].

Зневага та гидливість до дітей щоденно демонструвалися педагогами й вихователями сиротинців. Наприклад, у Личанському дитбудинку, розташованому в м. Миргород, хлопців і дівчат стригли під «нуль», одяг, у якому вони прибули, забирали та спалювали, а натомість видавали по ганчірці з двома мотузками, щоб діти завісили себе спереду. До вихованців ставились як до злочинців, бо їхні батьки були розкуркуленими селянами та значилися як «вороги народу». Територія закладу була огороджена колючим дротом, і діти стали в'язнями цього сиротинця, який був відомим навкруги як «дитячий концтабір». Діти Личанського притулку, як і багато інших їх однолітків, стали жертвами практики так званого сімейного заручництва. Отримавши клеймо «син / донька ворога народу», вони все життя несли цей моральний тягар. Їм могли відмовити у вступі до навчального закладу, прийомі на роботу або перебуванні в тому чи іншому великому місті. До речі, обмеження свободи пересування в СРСР набуло офіційного статусу внаслідок запровадження паспортної системи та прописки в грудні 1932 р. Селяни, їх діти та родини репресованих і розкуркулених відповідних документів не отримали, що унеможливило їм виїзд з голодуючих сіл до інших республік. Як довела практика, підліткам і молоді, чиї батьки або рідні потрапили під розкуркулення та репресії, іноді вдавалося уникнути тоталітарного пресингу внаслідок нескладних маніпуляцій: вони або брали шлюб із наймитами чи бідняками й решту життя переховувалися під прізвищем дружини чи чоловіка, або (здебільшого) за настановами голів колгоспів діти зрікалися своїх батьків і каялись у своєму «неправильному» походженні. З 1930 року районні газети майоріли постійними рубриками «Зрікаюся батьків». У такий спосіб влада застосовувала методи психологічного залякування: діти відмовлялися від рідних, від власного оточення, унаслідок страху бути репресованими вони добровільно зрікалися всього та всіх, що їх оточувало. Комуністична тактика «упокорення страхом» спрацювала: виснажені голодом, осиротілі та змучені діти вже не здатні були чинити опір владі й покірно піддалися процесу індоктринації.

[10] ЦДАВО України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 557. 292 арк. Арк. 20.

[11] ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 6. Спр. 197. Арк. 147–149.

У низці дитячих будинків здійснювалася й гендерна наруга: хлопців за провину перевдягали в жіночий одяг, а дівчат – у чоловічий. Це вважалося найбільшою ганьбою з-поміж вихованців (Шугальова І., 2020, с. 21–42).

Ми звернули увагу ще на один малодосліджений аспект комуністичних злочинів, який в умовах Голодомору мав місце. Ідеться про сексуальні злочини в сиротинцях України. Прецедент відбувся в Ново-Миргородському, Ново-Архангельському та Голованівському районах Одеської (нині Кіровоградської) області. Відповідальні робітники місцевих РІКів встали на захист директора місцевого дитячого притулку та лікаря того ж закладу. Перший по суті займався сексуальною торгівлею 14–15-літніх дівчат. Хоча в секретному листі до Косіора, секретаря Одеського обкому КП(б)У Майорова, який доповідав про ці злочини, завуалював зґвалтування більш нейтральним висловом «примушував до статевого співмешкання», мерзотна сутність інциденту не змінюється. Щодо діяльності лікаря, то він займався приховуванням наслідків, здійснюючи аборти дівчатам, навіть на сьомому місяці вагітності[12].

Злочини сексуального характеру ретельно приховувалися самими учасниками (а часто і жертвами, яких залякували). Про описаний вище інцидент стало відомо завдяки новопризначеному голові контрольної комісії Ново-Архангельського та Ново-Миргородського районів Одеської (нині – Кіровоградської) області. Проте, як тільки «новенький» розпочав розслідування, представники місцевого компартійного угруповання (зазвичай функціонерів називають місцевою елітою, але в цьому випадку вживати цей вислів ми принципово відмовляємося) стали чинити надзвичайний опір і вимагали його зміщення. Детальне розслідування цієї справи ускладнюється внаслідок того, що факти злочинів сексуального насильства над дітьми не фіксувалися правоохоронними органами. Тут простежується черговий очевидний ланковий зв'язок активісти – комсомольці – партійці – міліція – групка містечкових чиновників: усі вони відчували себе феодалами у вотчині, хоча й ці терміни не були в пошані в комуністів 1930-х рр., але їх устремління до автаркії очевидні. Згідно з артикулами Карного кодексу УСРР 1927 р., сфера злочинів з розтління неповнолітніх належала до категорії «Злочини проти життя, здоров'я, волі та гідності особи» (окремого розділу в кодексі 1927 р. не було, на відміну від попереднього, опублікованого в 1922 р.). За статеві стосунки з особами, що не досягли статевої зрілості, розтління малолітніх, зґвалтування (статеві зносини із застосуванням фізичного або психічного насильства) передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі до восьми років (Джужа О., 2012, с. 29). Тут також є важливий момент. Ідеться не про віковий ценз жертви (повнолітня чи ні), а про так звану статеву зрілість, тобто готовність жінки до сексуальних контактів, її здатність народжувати та виховувати дитину. Отже, дівчата віком 14–15 років, навіть якщо й не чинили спротив сексуальним контактам, навряд чи відповідали поняттю статевої зрілості, а те, що їм робили аборти, якраз і підтверджує тезу про їх неготовність та незрілість до народження й виховання дітей.

З квітня 1931 р. по травень 1932 р. до реєстрів кримінальних злочинів по Зіновіївській міській контрольній комісії внесено 16 категорій злочинів, з-поміж яких значилися: порушення партійної етики (25 випадків, або 9 %), дезертирство з трудового фронту (14 випадків, або 5 %), пияцтво, порушення партійної дисципліни (42 випадки, або 15,3 % – найбільша кількість), темне минуле, карні злочини (4 випадки, або 1,4%), правий ухил на практиці, недбайливе та безгосподарне ставлення, відрив, механічне вибуття, антисемітизм, крадіжки, зв'язок із чужим елементом, перекручування класової лінії під час хлібозаготівлі та посівної кампанії, відмова працювати на хлібозаготівлях, затиск критики та самокритики, самопостачання[13]. Тобто офіційно такого злочину, як «примус до співмешкання, не існувало. На факти брутального

[12] Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5388. Арк. 4.

[13] *Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині мовою архівних документів* / авт.-упоряд. О. Житков. Кіровоград, 2008. С. 126–130.

ґвалтування неповнолітніх не звертали увагу ані органи соціального захисту, ані освітні установи[14]. Представник СПОНУ Гінзбург, завідувач облнаросвіти Внуков, аналізуючи діяльність притулків Одеської області в 1934 р. (це був звіт за попередні роки), звертали увагу лише на загальні умови діяльності 67 інтернатів, як новостворених, так давно діючих. Зокрема, мимохідь зазначалися випадки розбазарювання окремими керівниками притулків продуктів, але ця інформація подавалася поверхово, а основна увага інспектора Гінзбурга та завідувача Внукова спрямовувалася на підкреслення досягнень та успіхів. Це при тому, що якраз саме Гінзбург і Внуков мали проінспектувати і притулки Ново-Миргородського й Ново-Архангельського районів. Судячи з їх звіту, ніяких порушень вони не виявили. Отже, змучені голодом та зґвалтовані дівчата перебували у стані надзвичайного стресу. По-перше, якщо вони опинились у притулку, значить, вони були сиротами або бездоглядними, отже, складна життєва ситуація, коли дівчата втратили батьків та були позбавлені родинного виховання, часто на них чіпляли клеймо «діти ворогів народу». Дослідниця Д. Нейджел, зауважувала, що чоловіки часто сприймали жінок із так званого ворожого табору (у нашому випадку – жінок із тавром «ворог народу») як об'єкт ґвалтування (Нейджел Дж., 2003, с. 197). Тому шукати захисту дівчатам із сиротинців було ніде та ні в кого. Органи юстиції в тоталітарній державі ніколи не ставали на захист жертви, родичів якої звинувачували в державній зраді (або націоналізмі, опортунізмі та інших надуманих режимом статтях).

По-друге, голодне існування й злиденність сиротинців у роки Голодомору, можливо, змушували дівчат погоджуватися на сексуальні контакти. Вони могли віддаватися за їжу або за примарні обіцянки, що їх заберуть із притулку та забезпечать хлібом і одягом.

По-третє – сексуальне насилля, аборти та подальші залякування, призводили до страху й моральних страждань, під важелем яких вони жили.

Пройшовши крізь такі горнила тортур, молоді жінки вже не завжди могли подолати вплив травматичного дитячого досвіду в дорослому житті. Посттравматичний стресовий досвід переслідував багатьох із них протягом усього життя. Стратегія «забути і жити далі» не була дієвою, оскільки пережитий досвід ставав основою емоційних і фізичних розладів у подальшому житті. Сучасна німецька психологиня А. Ассман вважає, що між власне досвідом травми та його вербалізацією є диспропорція, оскільки слова не здатні передавати всю повноту почуттів, що переживали жертви. Проаналізувавши історію жертви концтаборів, Рут Клюгер, яка написала спомини й описала найбільші свої страждання – насилля над її матір'ю, зауваживши, що слова не здатні висвітлити весь жах і сум, пережиті нею, А. Ассман дійшла висновку, що вербальна форма передачі почуттів занадто амбівалентна і слово може мати як терапевтичний ефект, так і бути порожньою лузгою страху (Ассман А., 2012, с. 276–277). Історик Д. Ла Капра вважає, що ефективним способом подолання травматичного досвіду минулого виступає переосмислення, врахування багатьох аспектів і виформовування основних засад колективної пам'яті (La Capra D., 2001, p. 22–24).

Отже, у роки Голодомору-геноциду насильство над дітьми було неспростовним фактом. Більшість дітей, яким вдалося вижити під час Голодомору, пройшли крізь горнило фізичного й морального насильства та пресингу. У радянських закладах соціального виховання фіксувалася чітка градація дітей за ідеологічними критеріями: піонери знущалися над дітьми неколгоспників, цькуючи й ображаючи їх; педагоги-партійці вдавалися до порушень етики та моралі, принижуючи та навіть шмагаючи учнів. Іноді випадки застосування фізичної сили до дітей ставали настільки регулярними, що привертали увагу районних та обласних керівників освітянською справою. Проте відмітимо красномовний факт: за умови належності представників виховного та педагогічного складу закладів соціального виховання до партійно-комсомольського складу КП(б)У їм вдавалося уникати серйозних покарань за знущання над дітьми;

[14] *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область* / гол. ред. кол. Т. Т. Дмитренко. Кіровоград, 2008. С. 862–864.

зазвичай вище керівництво обмежувалося доганою або переведенням на роботу до іншого закладу. Характеризуючи типи насильства, що відбувалися в радянських закладах соціального виховання, ми навели лише окремі прецеденти булінгу, аб'юзу, фізичного, гендерного й сексуального насилля. Проте факти знущання над дітьми, випадки фізичного та психологічного насилля, пресингу ставали буденними моделями поведінки педагогічного-виховного складу закладів. Ба більше, вони трансформувалися у сталу практику, яка вкорінилася в радянській системі виховання. Згодом це призвело до формування у дітей, які виховувалися в комуністичних сиротинцях, комплексу проблем, що поєднував постгеноцидний синдром, міжпоколінну травму, деструктивно-конформістську модель поведінки особистості в соціумі. Усе це в підсумку унеможливило гармонійний розвиток дітей, а отже, вплинуло на ментальне здоров'я нації.

Список літератури

1. Ассман А., 2012. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр.

2. Бабенко О. (кер. авт. колективу), 2008. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД».

3. Вронська Т., 2013. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). Київ: Темпора.

4. Даллас Є., 2011. …Не вмирає душа наша. Доля сироти українського голодомору. Київ: Світ успіху.

5. Джужа О. (ред.), 2012. Кримінальна відповідальність за зґвалтування та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом. Ужгород: ТОВ «ІВА».

6. Єрмоленко В., 2022. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XXI століть. Київ: Дух і літера.

7. Кісь О., 2010. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС». 171–191.

8. Малько В. (ред.), 2019. Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидиці, призвідниці: матеріали Другого симпозіуму з нагоди 85-х роковин Голодомору-геноциду. 5 жовтня 2018 р. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019.

9. Маркова С., 2021, Шугальова І. Коли той світанок настане? Проєкти «світлого майбутнього» і «щасливого дитинства» від комуністичних творців Голодомору. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А.

10. Марочко В., 2003. Діти – найчисленніші жертви голодомору. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Наукова думка. 562–567.

11. Марочко В., 2018. Жертви Голодомору. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дрогобич: Коло. С. 139–140.

12. Мейс Дж., 2003. Ваші мертві вибрали мене. День, 12 лютого.

13. Нейджел Дж, 2003. Маскулінність і націоналізм: ґендер і сексуальність у творенні націй. Ґендерний підхід: історія, культура, суспільство. Львів: ВНТЛ Класика. 182–204.

14. Огієнко В., 2024. Голодомор: історія неусвідомленої травми. Київ: Віхолі.

15. Рева І., 2019. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Київ: К.І.С.

16. Романець Н., (упоряд.), 2020. Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. у Дніпропетровській області: масштаби, наслідки. Дніпро.

17. Черкаська Г., 2018. Антон Макаренко. UA. History. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://uahistory.com/topics/events/8066 (дата звернення: 10.12.2024).

18. Шугальова І., 2022. «Дитячий концтабір»: Миргородський сиротинець у роки Голодомор. *Інтердисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25 листопада 2021 р.)*. Київ: Національний музей Голодомору-геноциду; Інститут дослідження Голодомору. 215–222.

19. Шугальова І., 2016. Запорізький будинок немовляти: конвеєр смерті в центрі індустріального міста. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 46. Запоріжжя. 152–160.

20. Шугальова І., 2020. Народна пам'ять vs архівні документи на прикладі діяльності дитячого будинку м. Ногайськ Запорізької області. *Zaporozhzhian Revue*. Вип. 54. Запоріжжя. С. 21–42.

21. Шугальова І., 2019, Молдавський Р. *Заклади державного піклування над дітьми напередодні та в роки Голодомору 1932–1933*. Запоріжжя: Інтер-М.

22. Шугальова І., 2018, Молдавський Р. «Цветы жизни на асфальте»: діти в закладах опіки в роки Голодомору 1932–1933. *Електронний історичний журнал Scriptorium nostrum*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://sn.kspu.edu/index.php/sn/index (дата звернення: 15.11.2024).

23. La Capra D., 2001. Writing History, Writing Trauma. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 248 p.

24. Turchenko F., 2018, Shugalyova I. Child mortality in Zaporizhzhia during the Holodomor 1932–1933. *Proceedings of the international working conference «Genocide-Holodomor 1932–1933: The losses of the Ukrainian nation» (October 4, Kyiv 2016)*. Kyiv: National museum Holodomor Victims Memorial. 59–61.

Inna Shugalyova

VIOLENCE AGAINST CHILDREN IN SOCIAL EDUCATION INSTITUTIONS OF THE USSR DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933

The article analyses the precedents of violence against children committed by education workers during the Holodomor of 1932–1933. The famine was the total violence organized by the Stalinist regime. At the same time, physical violence, abuse, bullying, and harassment were used in soviet educational institutions along with the famine.

The purpose of the article is to identify and characterize the types of violence that, along with the famine, were practiced by employees of state social education institutions of the USSR against children during the Holodomor-genocide.

Conclusions. During the Holodomor-genocide, violence against children became an undeniable fact. Most of the children who managed to survive the Holodomor experienced physical and moral violence and pressure. In soviet social education institutions, a clear gradation of children was recorded according to ideological criteria: pioneers abused children of non-collective farmers, harassing and insulting them; party teachers resorted to violations of ethics and morality, humiliating and even whipping students. Sometimes cases of using physical force on children became so regular that they attracted the attention of district and regional leaders of educational affairs. However, we note an eloquent fact: provided that representatives of the educational and pedagogical staff of social education institutions belonged to the party-komsomol structure of the communist party, they managed to avoid serious punishments for abusing children; usually, the higher management limited itself to a reprimand or transfer to work in another institution. Characterizing the types of violence that occurred in soviet institutions of social education, we have cited only individual precedents of bullying, abuse, physical, gender and sexual violence. However, the facts of bullying of children, cases of physical and psychological violence, pressure became everyday models of behavior of the pedagogical and educational staff of institutions. Moreover, they transformed into a stable practice that took root in the Soviet education system. Over time, this led to the formation of a complex of problems in children raised in communist orphanages, which combined post-genocide syndrome, intergenerational trauma, destructive-conformist model of individual behavior in society. All this ultimately made it impossible for children to develop harmoniously, and, accordingly, affected the mental health of the nation.

Key words: *Holodomor-genocide, children, violence, bullying, pressure.*

References

1. Assman A., 2012. Prostory spohadu. Formy ta transformatsiyi kulturnoyi pamyati [Spaces of Memory. Forms and Transformations of Cultural Memory]. Kyiv: Nika-Tsentr. (In Ukraine).

2. Babenko O. (ed.), 2008. *Natsionalna knyha pamyati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrayini. Kirovohradska oblast* [National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Kirovohrad region]. Kirovohrad: TOV “Imeks LTD”. (In Ukraine).

3. Vronska T., 2013. *Upokorennya strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalniy praktytsi radyanskoyi vlady (1917–1953 rr.)* [Subjugation by Fear: Family Hostage in the Punitive Practice of the Soviet Government (1917–1953)]. Kyiv: Tempora. (In Ukraine).

4. Dallas Ye., 2011. *...Ne vmyraye dusha nasha. Dolya syroty ukrayinskoho holodomoru* [...Our Soul Does Not Die. The Fate of the Orphan of the Ukrainian Holodomor]. Kyiv: Svit uspikhu. (In Ukraine).

5. Dzhuzha O. (ed.), 2012. *Kryminalna vidpovidalnist za zgvaltuvannya ta nasylnytske zadovolennya statevoyi prystrasti nepryrodnym sposobom* [Criminal liability for rape and violent satisfaction of sexual passion by unnatural means]. Uzhhorod: TOV "IVA". (In Ukraine).

6. Yermolenko V., 2022. *Plynni ideolohiyi. Ideyi ta polityka v Yevropi XIX–XXI stolit* [Fluid ideologies. Ideas and politics in Europe of the 19th – 21st centuries]. Kyiv: Dukh i litera. (In Ukraine).

7. Kis′ O., 2010. Kolektyvna pamyat ta istorychna travma: teoretychni refleksiyi na tli zhinochykh spohadiv pro Holodomor [Collective memory and historical trauma: theoretical reflections on the background of women's memories of the Holodomor]. *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriya yak teoriya, metod ta dzherelo*. Kharkiv: PP "TORHSIN PLYUS". 171–191. (In Ukraine).

8. Malko V. (ed.), 2019. *Zhinky ta Holodomor-henotsyd: zhertvy, ochevydytsi, pryzvidnytsi: materialy Druhoho sympoziumu z nahody 85-kh rokovyn Holodomoru-henotsydu. 5 zhovtnya 2018 r*. [Women and the Holodomor-genocide: victims, eyewitnesses, instigators: materials of the Second Symposium on the occasion of the 85th anniversary of the Holodomor-genocide. October 5, 2018]. Kyiv: Vydavnychyi dim "Kyevo-Mohylyanska akademiya". (In Ukraine).

9. Markova S., 2021. Shuhalyova I. Koly toy svitanok nastane? Proyekty "svitloho maybutnoho" i "shchaslyvoho dytynstva" vid komunistychnykh tvortsiv Holodomoru [When will that dawn come? Projects of a "bright future" and a "happy childhood" from the communist creators of the Holodomor]. Khmelnytskyi: FOP Tsyupak A. A. (In Ukraine).

10. Marochko V., 2003. Dity – naychyslennishi zhertvy holodomoru [Children are the most numerous victims of the Holodomor]. *Holod 1932–1933 rokiv v Ukrayini: prychyny ta naslidky*. Kyiv: Naukova dumka. 562–567. (In Ukraine).

11. Marochko V., (ed.), 2018. Zhertvy Holodomoru [Victims of the Holodomor]. *Entsyklopediya Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrayini*. Drohobych: Kolo. 139–140. (In Ukraine).

12. Meys Dzh., 2003. Vashi mertvi vybraly mene [Your Dead Chose Me]. *Den*, 12 lyutoho. (In Ukraine).

13. Neydzhel Dzh., 2003. Maskulinnist i natsionalizm: gender i seksualnist u tvorenni natsiy [Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Creation of Nations]. *Gendernyi pidkhid: istoriya, kultura, suspilstvo*. Lviv: VNTL Klasyka. 182–204. (In Ukraine).

14. Ohiyenko V., 2024. *Holodomor: istoriya neusvidomlenoyi travmy* [Holodomor: History of Unconscious Trauma]. Kyiv: Vikholi. (In Ukraine).

15. Reva I., 2019. *Po toy bik sebe: sotsialno-psykholohichni ta kulturni naslidky Holodomoru i stalinskykh represiy* [Beyond myself: socio-psychological and cultural consequences of the Holodomor and Stalinist repressions]. Kyiv: K.I.S. (In Ukraine).

16. Romanets N. (ed.), 2020. *Holodomor-henotsyd 1932–1933 rr. u Dnipropetrovskiy oblasti: masshtaby, naslidky* [The Holodomor-genocide of 1932–1933 in the Dnipropetrovsk region: scale, consequences]. Dnipro. (In Ukraine).

17. Cherkaska H., 2018. Anton Makarenko. [Anton Makarenko]. *UA.History*. [Online]: Available from: https://uahistory.com/topics/events/8066. [Accessed: 10.12.2024]. (In Ukraine).

18. Shuhalyova I., 2022. "Dytyachyi kontstabir": Myrhorodskyi syrotynets u roky Holodomor ["Children's concentration camp": Myrhorod orphanage during the Holodomor]. *Interdystsyplinarni pidkhody u doslidzhenni Holodomoru-henotsydu: materialy V Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Kyiv, 25 lystopada 2021 r.)*. Kyiv: Natsionalnyi muzei Holodomoru-henotsydu; Instytut doslidzhennya Holodomoru. 215–222. (In Ukraine).

19. Shuhalyova I., 2016. Zaporizkyi budynok nemovlyaty: konveyer smerti v tsentri industrialnoho mista [Zaporizhzhia Baby House: A Conveyor of Death in the Center of an Industrial City]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 46. Zaporizhzhya. 152–160. (In Ukraine).

20. Shuhalyova I., 2020. Narodna pamyat vs arkhivni dokumenty na prykladi diyalnosti dytyachoho budynku m. Nohaysk Zaporizkoyi oblasti [Folk memory vs. archival documents on the example of the activities of the orphanage in Nogaysk, Zaporizhia region]. *Zaporozhzhian Revue*. Vyp. 54. Zaporizhzhya. 21–42. (In Ukraine).

21. Shuhalyova I., 2019. Moldavskyi R. *Zaklady derzhavnoho pikluvannya nad ditmy naperedodni ta v roky Holodomoru 1932–1933* [State care institutions for children on the eve and during the Holodomor of 1932–1933]. Zaporizhzhya: Inter-M. (In Ukraine).

22. Shuhalyova I., 2018. Moldavskyi R. "Tsvety zhyzny na asfalte": dity v zakladakh opiky v roky Holodomoru 1932–1933 ["Flowers of life on the asphalt": children in foster care during the Holodomor of 1932–1933]. *Elektronnyi istorychnyi zhurnal Scriptorium nostrum*. [Online]: Available from: http://sn.kspu.edu/index.php/sn/index. [Accessed: 15.11.2024]. (In Ukraine).

23. La Capra D., 2001. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 248 p. (In English).

24. Turchenko F., 2018. Shugalyova I. Child mortality in Zaporizhzhia during the Holodomor 1932–1933. *Proceedings of the international working conference "Genocide-Holodomor 1932–1933: The losses of the Ukrainian nation" (October 4, Kyiv 2016)*. Kyiv: National museum Holodomor Victims Memorial. 59–61. (In English).

УДК 738:7.071.1]:94(100)(477.53-22)"1941/1945"
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-20

Кульбака Ольга,
аспірантка кафедри історії України,
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка
olgakulbaka93@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-5850-8269

ПОВСЯКДЕННЯ ОПІШНЯНСЬКИХ ГОНЧАРІВ У ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1941–1945 рр.)

У статті здійснено комплексний аналіз та систематизацію відомостей про особливості побутового й професійного життя опішнянських гончарів у період німецько-радянської війни. Превалювальними методами дослідження є порівняльно-історичний (виявлення та зіставлення долі й трудових шляхів різних людей упродовж одного хронологічного періоду), структурно-функціональний аналіз (формування та категоризація обраної хронології на різні етапи: мобілізація, участь в активних бойових діях, життя в окупації), діахронно-синхронний метод (розгляд періоду в його зв'язку із сучасністю).

У статті на основі архівних матеріалів Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства, досліджень провідних українських керамологів, спогадів колишніх працівників артілей проаналізовано особливості повсякденного життя гончарів одного з найбільших гончарних осередків України – селища Опішня (Полтавщина) – під час німецько-радянської війни, а також висвітлено їхню роль у розвитку української культури, збереженні традицій гончарного ремесла в умовах збройного конфлікту. Дослідження засвідчує, що, попри численні випробування, майстри продовжували свою професійну діяльність або ж відновлювали її одразу після завершення окупації, демонструючи стійкість духу та відданість традиційному ремеслу й народному мистецтву.

Висвітлення в статті повсякденного життя опішнянських гончарів під час німецько-радянської війни не лише підкреслює історичну значущість гончарства, а й демонструє його важливість для збереження національної ідентичності українців. У сучасному контексті приклад збереження цього промислу навіть у найскладніших умовах воєнної агресії постає важливим досвідом для переосмислення й адаптації до тяжкого сучасного повсякдення за умов рашистської війни проти України.

Ключові слова: *гончарі, німецько-радянська війна, мобілізація, Опішня, остарбайтер, повсякдення, реміснича практика, традиційне гончарство, УРСР.*

Німецько-радянська війна була наймасштабнішим збройним конфліктом, який значною мірою відбувався на території України у XX столітті, як за кількістю учасників, так і за чисельністю втрачених життів. Її вивченню присвячено значний масив наукових публікацій. Але лише невелика частина з них розглядає питання повсякдення цивільного населення, яке опинилося й мусило жити в окупації, а також його мобілізації до Червоної армії. Наразі не існує жодного дослідження, що дало б змогу повною мірою дізнатися про буденне життя опішнянських гончарів у роки німецько-радянської війни.

Наукових досліджень, які б висвітлювали буденне життя гончарів Опішні впродовж аналізованого періоду, обмаль. Частково цієї теми торкалися автори книг, присвячених окремим персоналіям або ж вивченню діяльності гончарних закладів Опішні. Зокрема, у 1994 р. побачила світ книга народознавця Володимира Качкана «Жива глина» (Качкан В., 1994), у якій, окрім іншого, автор висвітлив питання повсякдення майстрів, зокрема в період німецько-радянської війни. Із сучасних розвідок, що стосуються порушеної теми, варто виокремити монографії керамологів Віктора Міщанина (Міщанин В., 2013; Міщанин В., 2019) та Людмили Меткої (Метка Л., 2019; Метка Л., 2024), у яких проаналізовано окремі аспекти біографій опішнянських гончарів, певною мірою торкаючись і питань їх повсякдення в часи німецько-радянської війни.

Вагоме значення для характеристики повсякденного життя гончарів Опішні в період німецько-радянської війни мають мемуари й листування, матеріали «усної історії», що містять інформацію про внутрішні переживання майстрів, їх ставлення до подій того часу, а також про побут в окупації та армії. До джерельної бази дослідження увійшли мемуари гончаря Трохима Демченка, присвячені частково й подіям німецько-радянської війни, у яких він серед інших деталей висвітлив реалії повсякдення солдатів[1]. Важливі факти згадує у своїх листах до дружини й гончар-військовий Іван Сердюк[2]. Значний внесок у всеосяжне розуміння предмета дослідження роблять спогади колишніх примусових робітників Третього рейху, зафіксовані керамологами під час польових експедицій[3]. Ця інформація нині зберігається в Національному архіві українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства.

Метою статті є аналіз і систематизація відомостей про побут та професійну діяльність опішнянських гончарів у період німецько-радянської війни.

Радянська влада активно готувалася до повномасштабної війни з нацистською Німеччиною. Навесні 1941 р. розпочалася прихована мобілізація (доукомплектація) військових частин Червоної армії у зв'язку з нібито навчальними зборами запасу. Мобілізовані передислоковувалися ближче до західного кордону СРСР. Поступово там також почали розгортати тил та госпітальну базу (Мельтюхов М., 2008). Серед тих, хто потрапив у списки осіб на доукомплектування, були й опішнянські гончарі.

Так, Івана Багрія (1911–1941) війна застала у військових таборах під Львовом, куди його мобілізували з гончарного цеху будівельного заводу в м. Єреван (Вірменська РСР) у квітні 1941 р. Згодом він брав участь у Львівсько-Луцькій оборонній операції (22.06–01.07.1941). З війни не повернувся. У джерелах наводяться різні роки його смерті. Керамологиня Олена Клименко, за спогадами Марії Омеляненко, сестри гончаря, зафіксувала, що майстер загинув у перші ж дні війни[4]. Дослідниця життєвого й творчого шляху її чоловіка – Василя Омеляненка – Людмила Метка, спираючись на інформацію, зазначену в Книзі пам'яті України[5], вказала інший рік смерті Івана Багрія – 1943 р. (Метка Л., 2024, с. 45). З документа, копія якого зберігається в НАУГ, дізнаємося, що хоча «датою вибуття» наводиться 1943 р., письмовий зв'язок з Іваном Багрієм обірвався ще в 1941 р. Того ж року його востаннє бачили товариші – у бою під Львовом[6].

Гончар Іван Сердюк (1909–1943/1944?) був військовим командиром у відставці, але щороку їздив на перепідготовку на полігоні в с. Яреськи (Полтавщина). З 1939 р. він уже самостійно навчав новобранців. У березні 1941 р. Іван Сердюк закінчив 20-денні курси ПСО (Повітряне спостереження та оповіщення) та ППХО (Протиповітряна та хімічна оборона) при Укрхудожпромсоюзі в Києві, а в травні 1941 р. його вкотре призвали на збори. Вони мали тривати 45 діб, але 22 червня 1941 р. почалася німецько-радянська війна, й Івана Сердюка вдома більше ніколи не бачили (Міщанин В., 2021, с. 587). Майстер мріяв повернутися до роботи в артілі «Художній керамік», у якій працював після військової служби, але з початком війни його одразу забрали на фронт, про що він повідомив дружину в листі (Яценко О., 2021, с. 548). Наприкінці липня 1941 р. гончар отримав поранення й до вересня того року перебував на лікуванні в с. Нікольський Тамбовської обл. (Російська Федерація). Достеменно невідомо, коли загинув Іван Сердюк. Донька майстра Марія свідчила, що він пропав безвісти в боях за Білорусь у грудні 1943 р.

---

[1] Національний архів українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства (далі – НАУГ НМЗУГ). Ф. 4. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 31–56.

[2] НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 248. Арк. 2, 5-–1.

[3] НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 237. Арк. 2; НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 206. Арк. 3.

[4] Спогади Омеляненко Марії Юхимівни (1921–2004). Опішне, Полтавщина. 13.08.1991. Польові матеріали Олени Клименко.

[5] *Книга Пам'яті України. Полтавська обл.: Т. 4. Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район*. Полтава 1996. С. 315.

[6] НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 432. Арк. 20.

(Міщанин В., 2021, с. 592). Натомість у «Книзі пам'яті України» про Івана Сердюка подано інформацію про його загибель у грудні 1944 р.[7]

У травні 1941 р. до Червоної армії було мобілізовано й завідувача виробництва артілі «Художній керамік», гончаря Хому Сакуна (1901–1943). Він брав участь у боях на білоруському напрямку. Загинув 31 січня 1943 р., похований у с. Карабаєво Тверської обл. (Російська Федерація)[8].

У зв'язку з нападом нацистської Німеччини на Радянський Союз, Указом Президії Верховної Ради СРСР було оголошено загальну мобілізацію. 23 червня 1941 р. на території Київського, Харківського (до його складу входив Опішнянський районний військовий комісаріат) та Одеського військових округів почався призов військовозобов'язаних чоловіків віком від 23 до 36 років. За час війни Україною прокотилося дві хвилі мобілізації: перша збіглася в часі з оборонними боями (23 червня 1941 – серпень 1942), друга – з проведенням наступальних операцій (1943–1945) (Рибченко Л., 2010, с. 303–304). В Опішні гончарі, як і представники інших професій, в екстреному порядку були мобілізовані до дійсної армії.

Про події перших днів війни чи не найбільше написав у своїх рукописних спогадах опішнянський гончар та скульптор Трохим Демченко (1912–1985): «Того двадцять другого червня сорок першого року після короткого повідомлення по радіо про внезапний напад німецьких загарбників на нашу країну, я як і інші військово зобов'язані в шість годин ранку зявився в Опішнянський райвійськомат, де вже було багато людей. За столом сиділи райвоєнком Кучерявий, секретарь райкому партії Куліков, тоді я його вперше побачив якогось сурово зхвильованого. Мобілізованим видавали повістки і направляли в тодішній будинок культури, куди йшли військовозобов'язані в повній готовності для відправки у воєнську частину а після на фронт. За ними йшли плачучи жінки на плечіх несли мішки, за ними тяглися плачучи діти. На вулицях Опішні було багатолюдно. З заходу на схід по вул. Заливчого йшли військові, їхали машини, підводи, між багатопрохожими людьми була якась незвичайність. Йшли мовчки»[9] (збережено мову першоджерела – *О. К.*).

Трохим Демченко потрапив у першу хвилю мобілізації та воював до жовтня 1942 р. Після другого поранення був визнаний обмежено придатним до військової служби, на фронт не повернувся й служив парторгом кулеметного батальйону військової частини 51030, пунктом дислокації якої було м. Бобруйськ (Білорусь)[10]. До Опішні він повернувся в січні 1946 р. Був нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня та медалями «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» і «За відвагу»[11].

1941 р. також був мобілізований опішнянський гончар Терентій Дяченко (1907–1977). Незабаром він потрапив у німецький полон і перебував у концентраційному таборі в Кременчуці. Дружина майстра через підкуп змогла домовитися про його звільнення з лікарем, що працював у цьому шталазі. Так гончар опинився в Опішні, де й перебував до звільнення селища від окупантів. 1943 р. він потрапив у штрафний батальйон через ухилення від участі в бойових діях. Згодом Терентій Дяченко форсував Дніпро, отримав тяжке поранення в спину та став інвалідом (Пошивайло С., 2021, с. 307).

Гончар-цегельник і посудник Павло Головань (1908–1982), якого в 1930-х роках було репресовано й вислано до Казахстану за відмову від входження до «колективного господарства», потрапив на фронт у 1942 р. у складі штрафного батальйону. У боях отримав поранення правої руки, унаслідок чого в майстра паралізувало декілька пальців. Згодом потрапив у німецький полон, але зміг утекти й повернутися до Опішні в 1943 р. Незважаючи на травму, удома він

[7] *Книга Пам'яті України. Полтавська обл.: Т. 4…* С. 344.
[8] НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 431. Арк. 5, 7.
[9] НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 425. Арк. 52.
[10] НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 426. Арк. 40.
[11] НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 432. Арк. 1–5.

продовжив гончарювання: виготовляв лише літрові горщики, бо більші не міг витягнути. Свою продукцію пішки розносив по селах[12].

Наприкінці 1942 р. Червоній армії критично бракувало людей. Тож 1943 р. радянське командування видало спеціальну директиву про необхідність ширшого використання такого джерела поповнення військ, як мобілізація військовозобов'язаних із щойно визволених районів. Одразу після звільнення Опішні від німецьких загарбників у числі інших новобранців до Червоної армії забрали й місцевих гончарів. Зокрема, восени 1943 р. на фронт потрапив гончар Йосип Мареха (1897–1982). Був тричі поранений, за зразкове виконання бойових завдань і виявлену доблесть та мужність нагороджений орденом «Червона Зірка»[13].

Тоді ж був мобілізований і гончар-посудник Гаврило Пошивайло (1909–1991). Він служив санінструктором стрілецької роти 2 мотострілецького батальйону 53 мотострілецької бригади. Був поранений, контужений. За хоробрість, виявлену в боях, гончар нагороджений орденами «Червона Зірка» та «Вітчизняної війни II ступеня», медаллю «За відвагу»[14].

Незважаючи на страшні події німецько-радянської війни, важкі бої, поранення, гончарі не забували й про улюблену справу. Під час звільнення Угорщини від німецьких окупантів опішнянський майстер, старший лейтенант Іван Головань (1914–1991) в одному з місцевих творчих центрів показав, як він гончарює, і вразив тамтешніх митців своєю майстерністю. Йому запропонували залишитись у країні та працювати, але чоловік вирішив повернутися до рідного селища[15]. Івана Голованя нагороджено орденом «Вітчизняної війни I ступеня», медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»[16].

Гончар Іван Білик (1910–1999) також під час війни не втрачав нагоди поліпити з глини. Перебуваючи в Сочинському військовому госпіталі на лікуванні й реабілітації, до його рук потрапив цей матеріал. Майстер відразу почав створювати традиційні народні іграшки: різних баранчиків, качечок, коників. Своєму лікарю в дарунок Іван Білик залишив кілька з них, а також «Трьох богатирів» та «Лева». Працівникам медзакладу гончар виготовив сувеніри, а вони на знак вдячності дали майстру одяг, продукти та гроші. З війни гончар повернувся, маючи майже 400 карбованців (Чечель Ж., 2014, с. 851). Гончаря мобілізували до війська 23 вересня 1943 р. після звільнення селища від німецьких окупантів. Від відправки на фронт не врятувало навіть те, що Іван Білик був знятий з військового обліку через поранення, отримане під час служби в армії. Гончар брав участь у форсуванні Дніпра, деякий час вважався загиблим. Дружина навіть отримала повідомлення про безповоротну втрату[17]. За героїзм, виявлений у боротьбі з німецькими загарбниками, був нагороджений орденом «Червона Зірка» та медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»[18].

Гончар Степан Коломієць (1909–1994), відомий в Опішні не лише своїми творчими талантами, а й організаторськими здібностями, з 1941 р. воював на фронтах німецько-радянської війни. Був санітаром санітарного взводу 1 стрілецького батальйону 1261 стрілецького полку. 1943 р. під час відпустки після поранення разом із Федором Хлонем відновлював роботу опішнянської артілі «Червоний гончар» після деокупації Опішні, а потім знову повернувся до участі в бойових діях. Нагороджений орденом «Червона Зірка» та медалями «За відвагу» та «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»[19]. Степан Коломієць пригадував, що коли повертався з війни, привіз величезну брилу свинцю, щоб використати її для

[12] НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 95. Арк. 98.
[13] НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 431. Арк. 1.
[14] НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 432. Арк. 9–11, 14.
[15] Приватний архів Олени Клименко. Опішня, Полтавщина. 11. 09. 1991; 28. 10. 1998; 31. 10. 2005.
[16] НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 431. Арк. 9.
[17] НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 430. Арк. 2.
[18] НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 430. Арк. 3.
[19] НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 432. Арк. 16–19.

виготовлення свинцевої поливи для глиняних виробів. Натомість інші солдати везли трофейні побутові речі[20].

Із 6 жовтня 1941 р. до 19 вересня 1943 р. Опішня була окупована німецькими військами. Під керівництвом гончаря-цегельника Іларіона Гладиревського (1889–1960) місцева артіль «Художній керамік» продовжила функціонувати як Опішнянський керамічний завод Полтавського обласного промислового управління. На ньому виготовляли переважно тарілки, миски, глечики, вази. Частиною виготовленої продукції розпоряджалася німецька окупаційна влада, а решта залишалася Райспоживспілці (Міщанин В., 2013, с. 222). 1942 р. по всій території України розпочалося вивезення населення (переважно юнаків і дівчат 1922–1925 р. н., придатних до фізичної праці) на примусові роботи до Німеччини. Андрій Сидоренко (1891–1967), технічний керівник заводу упродовж 1942–1943 рр., з метою запобігання депортації молоді організував навчання гончарній справі на виробництві з подальшим працевлаштуванням. Опішнянський гончар Василь Слободський (1926–2013) пригадував, що орієнтовно в липні 1943 р. в селищі оголосили про набір 40 учнів на Опішнянський керамічний завод (Метка Л., 2019, с. 374). Завдяки Андрію Сидоренку двічі вдалося уникнути вивезення працівників заводу й лише на третій раз 15 осіб насильно змушені були залишити селище (Міщанин В., 2013, с. 206). Одним із них був відомий опішнянський гончар Василь Біляк (1924–1995). Його вивезено на примусові роботи до Німеччини в травні 1943 р. З невідомих причин гончар невдовзі потрапив до концтабору Заксенхаузен (Оранієнбург, Німеччина), де перебував до квітня 1945 р. (Міщанин В., 2019, с. 766). Відомо, що через тридцять років після завершення війни він так і не отримав звання заслуженого майстра народної творчості УРСР лише тому, що був депортований до Німеччини (Галян Г., 2019, с. 224).

Серед тих, кого вивезли на примусові роботи до Німеччини, була й Варвара Шиян (1925–?) – малювальниця, майстриня глиняної іграшки. 1943 р. вона та її сестра Мотрона (1922–2014) разом із багатьма іншими мешканцями Опішні, потрапили до німецького міста Дюссельдорф, де й перебувала до кінця 1945 року[21]. Сини гончаря Корнія Підгребельного (1897–1991), майбутні працівники артілі «Художній керамік» – Іван (1925–2009), Микола (1927–2009) та Гаврило (1930–1999) – працювали в господаря Фрідріха Вінзельберга у с. Ронетек Остенбурзького району[22].

Остарбайтерами в період німецької окупації України стали й опішнянські гончарі Семен Яценко (1926–?) (Міщанин В., 2019, с. 808) та Григорій Кирячок (1926–1998)[23]. Подібна доля спіткала й майстриню глиняної іграшки Любов Маслак (1924–1995). Упродовж 1943–1945 рр. вона була на примусових роботах у Німеччині: працювала на господарів, які лояльно до неї ставилися, дарували подарунки на свята, добре годували. Любов Маслак повернулася до Опішні 1946 р., оскільки тривалий час перебувала в лікарні з осколковим пораненням у груди, отриманим унаслідок радянського бомбардування території Німеччини[24].

Насильно була вивезена до нацистської Німеччини й опішнянська іграшкарка Ганна Грипич (1925–2011) (Метка Л., 2019, с. 144, 150). 1946 р. вона повернулася до селища дуже хворою і ще майже рік нездужала. На початку 1990-х рр. унаслідок того, що Німеччина почала здійснювати гуманітарні виплати колишнім примусовим робітникам Третього рейху, майстриня отримала компенсацію та розділила її порівну між усіма родичами, оскільки власної сім'ї не мала[25].

---

[20] Приватний архів Олени Клименко. Опішне, Полтавщина. 13. 07. 1987.

[21] Приватний архів Олени Клименко. Опішне, Полтавщина. 9. 08. 1993, 29. 09. 2000; НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 212. Арк. 2–3.

[22] НАУГ НМЗУГ. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 237. Арк. 2. Найбільш імовірно йдеться про с. Реннебек округу Остербург (Альтмарк) – О. К.

[23] НАУГ НМЗУГ. Ф. 33. Оп. 1. Од. зб. 5. Арк. 3.

[24] Приватний архів авторки. Опішне, Полтавщина. 31. 01. 2025.

[25] НАУГ НМЗУГ Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 206. Арк. 3.

Малювальниця Любов Острянин (1922–2016) восени 1942 р. разом з іншими дівчатами була примусово вивезена окупантами на господарські роботи до Відня (Австрія), де працювала на військовій фабриці з виготовлення електроапаратури Siemens (Міщанин В., 2013, с. 442). У 1943 р. її було направлено на пропагандистські двомісячні курси до Берліна, після чого вона повернулася до роботи на фабриці, де мала завдання розповідати співвітчизникам про «райське життя» німецького населення, про добрі наміри армії та про свавілля радянської влади. 9 квітня 1945 р. Любов Острянин разом з іншими депортованими була звільнена й повернулася на батьківщину. Але на цьому її поневіряння не закінчилися. Хоча зі свідчень співтаборників майстрині відомо, що ніякої агітації на користь окупаційної влади Любов Острянин не вела, її все одно було заарештовано за антирадянську пропаганду. Упродовж наступних двадцяти років їй довелося «відчути гостинність» уже радянських таборів (Міщанин В., 2013, с. 443–469).

Після примусового вивезення до Німеччини та повернення в Україну долі гончарів і малювальниць склалися по-різному. Когось перемолола тоталітарна машина, хтось спокійно працював на гончарних підприємствах до самої старості, а дехто здобув заслужене визнання, отримавши державні нагороди.

Під час німецької окупації деякі гончарі, яких за віком не мобілізували до радянської армії, працювали вдома як кустарі. Нова тимчасова влада не здійснювала ніяких переслідувань та утисків щодо їхньої приватної виробничої діяльності. Відома опішнянська гончарка Олександра Селюченко (1921–1987) згадувала, що в цей період вони з матір'ю ліпили іграшку, а батько випалював. Щоб якось вижити, майстриня ходила з виробами по хуторах і селах та обмінювала їх на продукти (Сморж Л., 2004, с. 50). Натомість гончарі Василь Омеляненко (1925–2021) та його брат Петро (1930–2010) у період окупації іграшки майже не виготовляли, бо збувати їх було нелегко (Метка Л., 2024, с. 42). Зі спогадів Василя Омеляненка відомо, що в той час опішнянські майстри виготовляли переважно різний посуд на гончарному крузі, бо через спричинену німцями розруху промисловості на нього був неабиякий попит (Качкан В., 1994, с. 156).

З приходом нацистських окупантів на Полтавщині помітно змінилася й релігійна ситуація. Намагаючись завоювати прихильність місцевого населення, гітлерівці не перешкоджали відродженню Української Православної Церкви, яка в 1930-х рр. зазнала утисків з боку радянської влади. Опішнянський гончар Олександр Багрій (1896–1961) на замовлення вірян виготовив скульптурні зображення Ісуса Христа та Божої Матері, які відливав у гіпсових формах. Розмальовував теракоту олійними фарбами гончар і художник Терентій Наливайко (1899–1979) (Ханко В., 2014, с. 97). Глиняні фігури Ісуса Христа великого розміру (до 1 м висотою) створював і сам Терентій Наливайко. Окрім цього, художник намалював біблійні образи для Покровської церкви в Опішні (Ханко В., 2015, с. 75).

Деякі працівники гончарних підприємств Опішні були вимушені перекваліфікуватися, щоб вижити в нелегкі часи окупації. Зокрема, відома опішнянська малювальниця Мотрона Назарчук (1911–2008) працювала в колгоспі разом з іншими робітниками заводу на збиранні та обмолоті збіжжя, а потім у заготконторі на сушінні овочів (цибулі, моркви, буряків) для фронту (Міщанин В., 2019, с. 288).

Отже, німецько-радянська війна стала найбільшим збройним конфліктом XX століття й трагічною подією для мільйонів цивільних осіб, серед яких були й гончарі. У статті вперше здійснено спробу систематизувати відомості про повсякденне життя опішнянських майстрів гончарної справи.

За результатами дослідження вдалося встановити, що більшість місцевих майстрів захищала свою країну в складі Червоної армії. Вони проявляли неабияку мужність та відвагу як учасники війни, хоча й багато хто з них додому не повернувся. Аналіз долі гончарів, які потрапили в німецький полон або були вивезені на примусові роботи до Німеччини, відображає всю трагічність війни і водночас стійкість їхнього духу.

Важливим аспектом дослідження є життя гончарів в окупації. У цих умовах здобутий фах та відпрацьовані навички позитивно впливали на їхнє повсякдення. Німецька окупаційна влада не зупиняла роботу керамічних підприємств, а навпаки – користувалася їхньою продукцією. Постраждалий від важких воєнних умов побут так само потребував найпростіших гончарних виробів, особливо посуду. Через це повсякдення багатьох опішнянських гончарів супроводжувалося відносно стабільною трудовою діяльністю. Вагомою була й роль колективних зусиль у збереженні гончарства під час окупації. Попри жорсткі умови, гончарі продовжували працювати, піклуючись один про одного й подеколи навіть рятуючи життя інших майстрів. Саме організація навчання гончарній справі на виробництві з наступним працевлаштуванням врятувала десятки молодих хлопців і дівчат від примусового вивезення до Німеччини.

Так, дослідження демонструє важливість володіння професійними навичками для повсякденного життя опішнянських гончарів, хоча вони і не були гарантією особливих привілеїв. У період німецько-радянської війни вони змогли не просто захистити Батьківщину та вижити, а й зберегти місцеві традиції гончарного ремесла для наступних поколінь.

Список літератури

1. Галян Г., 2019. Спомин про майстра (Василь Біляк). *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008: Персоналії української керамології.* Опішне. 214–224.

2. Качкан В., 1994. *Жива глина: Мандрівка в минуле та сьогоднішнє Опішного*. Опішне.

3. Мельтюхов М., 2008. *Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. Москва: Вече*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://militera.lib.ru/research/meltyukhov/10.html (06. 02. 2025).

4. Метка Л., 2019. *Гончарство Опішного в іменах його майстрів*. Опішне.

5. Метка Л., 2024. *Лауреати Національної премії України імені Тараса Шевченка: гончар Василь Омеляненко*. Опішне.

6. Міщанин В., 2021. Листи з сорок першого (фронтові трикутники опішненського гончаря Івана Сердюка до своєї сім'ї). *Українська керамологія: національний науковий щорічник. За рік 2016: Персоналії українського гончарства.* Опішне. 586–593.

7. Міщанин В., 2019. *Мотрона Назарчук: Життя і творчість*. Опішне.

8. Міщанин В., 2013. *Репресивні заходи радянського тоталітарного режиму в галузі традиційного гончарства України (1930-ті – 1950-ті роки)*. Полтава.

9. Пошивайло С., 2021. Спогади про гончаря Терентія Дяченка (1907–1977). *Українська керамологія: національний науковий щорічник. За рік 2016: Персоналії українського гончарства.* Опішне. 305–312.

10. Рибченко Л., 2010. *Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 роках. Друга світова війна: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Кн. 1.* Київ.

11. Сморж Л., 2005. *Гончарівна (одержима керамікою).* Опішне.

12. Ханко В., 2014. *Енциклопедія мистецтва Полтавщини.* Т. 1. Полтава.

13. Ханко В., 2015. *Енциклопедія мистецтва Полтавщини.* Т. 2. Полтава.

14. Чечель Ж., 2014. Лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка Іван Білик. *Народознавчі зошити. Серія мистецтвознавча*. № 5. Львів. 849–851.

15. Яценко О., 2021. Опішненські гончарі – брати Сердюки (пронизані гончарством долі). *Українська керамологія: національний науковий щорічник. За рік 2016: Персоналії українського гончарства.* Опішне. 543–552.

Olha Kulbaka

EVERYDAY LIFE OF OPISHNYAN POTTERS DURING THE GERMAN-SOVIET WAR (1941–1945)

The article presents a comprehensive analysis and systematization of information about the features of the everyday and professional life of the potters of Opishnya during the German-Soviet war. The prevailing research methods are comparative-historical (identification and comparison of the fate and career paths of different people during one chronological period), structural-functional analysis (formation and categorization

of the selected chronology into different stages: mobilization, participation in active hostilities, life under occupation), diachronic-synchronic method (consideration of the period in its connection with modernity).

The article, based on archival materials of the National Archive of Ukrainian Pottery of the National Museum-Reserve of Ukrainian Pottery, research by leading Ukrainian ceramists, and memoirs of former workers of the artels, analyses the features of the everyday life of potters of one of the largest pottery centers of Ukraine – the village of Opishnia (Poltava region) – during the German-Soviet war, and also highlights their role in the development of Ukrainian culture, the preservation of the traditions of the pottery craft in the conditions of the armed conflict. The study shows that, despite numerous trials, the masters continued their professional activities or resumed them immediately after the end of the occupation, demonstrating fortitude and devotion to the traditional craft and folk art.

The article's coverage of the everyday life of the Opishnia potters during the German-Soviet war not only emphasizes the historical significance of pottery, but also demonstrates its importance for preserving the national identity of Ukrainians. In the modern context, the example of preserving this industry even in the most difficult conditions of military aggression is an important experience for rethinking and adapting to the difficult modern everyday life in the conditions of the racist war against Ukraine.

Key words: *potters, German-Soviet war, mobilization, Opishnya, Ostarbeiter, everyday life, craft practice, traditional pottery, Ukrainian SSR.*

References

1. Halian H., 2019. Spomyn pro maistra (Vasyl Biliak) [Memory of the Master (Vasyl Bilyak)]. *Ukrainska keramolohiia: Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Za rik 2008: Personalii ukrainskoi keramolohii*. Opishne. 214–224. (In Ukrainian).

2. Kachkan V., 1994. *Zhyva hlyna: Mandrivka v mynule ta sohodnishnie Opishnoho* [Living Clay: A Journey into the Past and Present of Opishne]. Opishne. (In Ukrainian).

3. Meltiukhov M., 2008. *Upushhennyj shans Stalina. Sovetskij Sojuz i bor'ba za Evropu: 1939–1941. Moskva: Veche. [Stalin's lost chance, the fight for Europe, 1939–1941, (documents, facts, judgments)]*. [Online]: Available from: https://militera.lib.ru/research/meltyukhov/10.html (Accessed: 06.02.2025). (In Russian).

4. Metka L., 2019. *Honcharstvo Opishnoho v imenakh yoho maistriv* [The pottery of Opishny is in the names of its masters]. Opishne. (In Ukrainian).

5. Metka L., 2024. *Laureaty Natsionalnoi premii Ukrainy imeni Tarasa Shevchenka: honchar Vasyl Omelianenko* [Laureates of the Taras Shevchenko National Prize of Ukraine: potter Vasyl Omelyanenko]. Opishne. (In Ukrainian).

6. Mishchanyn V., 2021. Lysty z sorok pershoho (frontovi trykutnyky opishnenskoho honcharia Ivana Serdiuka do svoiei simi) [Letters from 1941 (front triangles of Opishne potter Ivan Serdyuk to his family)]. *Ukrainska keramolohiia: natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Za rik 2016: Personalii ukrainskoho honcharstva*. Opishne. 586–593. (In Ukrainian).

7. Mishchanyn V., 2019. *Motrona Nazarchuk: Zhyttia i tvorchist* [Motrona Nazarchuk: Life and creativity work]. Opishne. (In Ukrainian).

8. Mishchanyn V., 2013. *Represyvni zakhody radianskoho totalitarnoho rezhymu v haluzi tradytsiinoho honcharstva Ukrainy (1930-ti – 1950-ti roky)* [The Repressive Actions of the Soviet Totalitarian Regime in the field of the Traditional pottery of Ukraine (the 1930s – the 1950s)]. Poltava. (In Ukrainian).

9. Poshyvailo S., 2021. Spohady pro honcharia Terentiia Diachenka (1907–1977) [Memories of the potter Terentiy Dyachenko (1907–1977)]. *Ukrainska keramolohiia: natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Za rik 2016: Personalii ukrainskoho honcharstva*. Opishne. 305–312. (In Ukrainian).

10. Rybchenko L., 2010. *Radianski viiskovi mobilizatsii na terytorii Ukrainy u 1941–1945 rokakh. Druha svitova viina: pohliad z KhKhI stolittia. Istorychni narysy.* Kn. 1 [Soviet military mobilizations on the territory of Ukraine in 1941–1945. World War II: a view from the 21st century. Historical essays: in 2 volumes. Vol. 1]. Kyiv. (In Ukrainian).

11. Smorzh L., 2005. *Honcharivna (oderzhyma keramikoiu)* [Goncharivna (obsessed with ceramics)]. Opishne. (In Ukrainian).

12. Khanko V., 2014. *Entsyklopediia mystetstva Poltavshchyny.* T. 1 [Encyclopedia of the Art of Poltava Region: in 2 volumes. Vol. 1]. Poltava. (In Ukrainian).

13. Khanko V., 2015. *Entsyklopediia mystetstva Poltavshchyny. T. 2.* [Encyclopedia of the Art of Poltava Region: in 2 volumes. Vol. 2]. Poltava. (In Ukrainian).

14. Chechel Zh., 2014. Laureat Derzhavnoi premii Ukrainy imeni Tarasa Shevchenka Ivan Bilyk [Ivan Bilyk, laureate of Taras Shevchenko State prize of Ukraine]. *Narodoznavchi zoshyty. Seriia mystetstvoznavcha*. № 5 Lviv. 849–851. (In Ukrainian).

15. Yatsenko O., 2021. Opishnenski honchari – braty Serdiuky (pronyzani honcharstvom doli) [Opishne potters – the Serdyuk brothers (destinies permeated with pottery craft)]. *Ukrainska keramolohiia: natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Za rik 2016: Personalii ukrainskoho honcharstva*. 543–552. (In Ukrainian).

УДК 94(47+57)"1951/1964":323:+061.2
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-21

Докашенко Віктор,
доктор історичних наук,
професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії,
Горлівський інститут іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
v.m.dokashenko@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-2769-7197

ПРОФСПІЛКИ ТА ТОВАРИСЬКІ СУДИ В КОНТЕКСТІ ПОВОЄННИХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (1951–1964 рр.)

Досліджується проблема політичної діяльності товариських судів, організаційно підпорядкованих професійним спілкам. Метою статті є увиразнення й аналіз політичних аспектів діяльності цих громадських утворень, що функціонували в межах Української РСР у хронологічному діапазоні початку 1950-х – початку 1960-х рр., а також в окресленні політичних завдань професійних спілок у процесі їх функціонування. Вибір хронологічних меж дослідження зумовлений необхідністю порівняти сталінські підходи з діяльністю в період «відлиги».

Причини їх відновлення автор убачає, по-перше, у переважанні в повоєнному світі ліберальних тенденцій, яких тогочасні керманичі СРСР аж ніяк не могли оминути. По-друге, не менш важливим мотивом поновлення роботи судів громадськості, з одного боку, була нагальна необхідність відмови від жорстких методів регулювання виробничих відносин, а з іншого – потреба в утриманні належного рівня дисципліни праці. Низький рівень останньої пояснюється відчуженням робітників і колгоспників від засобів виробництва і, як наслідок, їхньою невмотивованістю до праці. Товариські суди унаслідок не до судової, а до виховної конструкції радянської держави.

Політичний бік питання автор убачає також у тому, що товариські суди, перебираючи на себе переважну частину справ із порушень дисципліни праці, запобігали їх розгляду на рівні районних судів, утримуючи радянську судову статистику в прийнятних для неї політичних межах. Останню можна було без щонайменших політичних втрат демонструвати світу. Детальне вивчення засадничих документів цих організацій дає змогу констатувати їхню суттєву еволюцію – від звичайного інструмента впливу на стан дисципліни праці до перетворення на важливий механізм формування спочатку моральних, а потім й ідеологічних орієнтирів суспільства. Наголошується на неперехідній ролі профспілок у масовій розбудові товариських судів. Без їхньої участі навряд чи взагалі стало б можливим утворення єдиної та цілісної системи впливу цих органів на суспільство. Водночас перебуваючи під безпосереднім впливом партії влади, вони привносили у свою діяльність ті завдання та принципи, яких вона вимагала.

Ключові слова: *«відлига», лібералізація, професійні спілки, сталінщина, судова система, товариські суди, тоталітаризм.*

Понад 70-річна історія існування радянської державності зафіксувала дивовижну кількість форм і методів діяльності владних структур, спрямованих на її збереження. Побудована на ілюзорних принципах, якими до того ще ніхто й ніколи не послуговувався в практиці державного будівництва, влада була змушена виявляти дива винахідливості задля свого збереження. Для цього їй довелося до непізнаванності видозмінити сутність усіх ланок політичної системи, зокрема й наймасовішої громадської організації – професійних спілок. Вона наділила їх низкою владних повноважень, залишивши за собою основне – право політичного керівництва. У сфері діяльності профспілок опинилися досить екзотичні організації – товариські суди, які створювали на кожному підприємстві, у цеху, колгоспі, при сільській раді. І хоча їх було названо судами, але фактично вони виконували виховну функцію. Однак це не були виховні заклади в прямому значенні цього слова. Починаючи з довоєнних часів вони періодично то з'являлися, а то зовсім щезали з практики профспілкового життя, аж поки їхня діяльність не була остаточно відновлена в 1951 році, що, на думку автора, зумовлювалося політичними причинами.

Наукові дослідження з окресленої проблематики, що вийшли друком останнім часом, є доволі численними, чим завдячуємо насамперед дослідникам О. М. Махині (Махиня О. М., 2009; Махиня О. М., 2011; Махиня О. М., 2012) та О. Г. Лазуренко (Лазуренко О. Г., 2018 (a), Лазуренко О. Г., 2018 (b), Лазуренко О. Г., 2019), які виконали їх у межах підготовки до захисту дисертаційних робіт. Можна погоджуватися, дискутувати чи навіть заперечувати деякі положення, винесені ними на захист, однак не можна не визнати скрупульозності та комплексності, з якими вони підійшли до аналізу предмету свого наукового пошуку. Єдине, у чому можна дорікнути авторам цих праць, – це те, що вони належним чином не виокремили політичний складник проблеми й не визначили місця й ролі професійних спілок у діяльності цих громадських утворень, які, прикриваючись своїм громадським статусом, виконували всі політичні забаганки партії влади. Утім, ми маємо бути вдячні авторам за це «упущення», оскільки саме воно й дає нам змогу провести подальше дослідження теми.

Ураховуючи зазначене, уся наявна на сьогодні наукова література з теми уявляється нам у вигляді листового пирога, що налічує чотири відносно самостійні, але пов'язаних між собою кластери. До першого ми зарахували праці, у яких безпосередньо висвітлюються різні аспекти діяльності товариських судів, зокрема й названі нами вище. Другий містить роботи, що характеризують радянську модель тоталітаризму, роль і місце в ній профспілок, а також, звичайно, дають характеристику епосі «відлиги», як одного з її складників (Даниленко В. (ред.), 2021). Цей вузол питань найближче підводить дослідника до політичного аспекту проблеми, який розглядається як визначальний, особливо якщо сприймати його не лише щодо діяльності профспілок як важливої ланки політичної системи, а й у ширшому значенні – у контексті формування особистості нового типу.

До третьої групи досліджень зараховано ті, що характеризують формування феномену радянської людини. Винайдений у СРСР, цей психотип особистості завжди був предметом пильної уваги влади, а напередодні й після затвердження Програми будівництва комунізму – і поготів. Американський історик Девід Л. Хофман називав ці владні потуги «вирощуванням мас» (Хоффманн Д. Л., 2018), його український колега Ю. Каганов використав інший термін – «конструювання радянської людини» (Каганов Ю., 2022). Однак не важливо, як назвати ці намагання, головне те, що вони були реальними й посідали своє місце в практиці радянського будівництва та виховання. Це й дає нам підстави висунути припущення, що товариські суди були одним з інструментів «вирощування» чи «конструювання» цієї «надлюдини» майбутнього: беззавітно відданої владі, надзвичайно працелюбної та безкорисливої, яка без вагань віддає перевагу громадським інтересам над власними, добросовісно працює на благо держави, а в повсякденному житті керується постулатами, окресленими партією, залишаючись вірною її ідеалам до кінця життя. Детальний перелік цих рис невдовзі буде сформульовано в Моральному кодексі будівника комунізму. Як результат – поява особливого типу ілюзорної ідентифікації особи, який становитиме дивовижний мікс громадських та індивідуальних рис. Він виявиться настільки стійким, що його на вияви можна буде натрапити й через три десятиріччя після повалення системи, що його виплекала.

З огляду на це, не можемо не наголосити на важливості для нашого дослідження праць ще однієї, уже четвертої, групи наукової літератури, яка допомагає розкрити сутність проблеми. Вона готувалася по гарячих слідах партійних постанов ще в 1960-ті роки (Ільчук О., 1960; Гончаров Г. І., 1961; Сусло Д. С., 1968). Питання політики в її цивілізаційному вимірі в ній, звичайно, винесено за дужки, а вся фабула публікацій просякнута неприхованими лестощами в бік панівної партії. Зрозуміло, що нині немає щонайменшого сенсу заперечувати чи дискутувати з їх авторами в питанні ідеології чи політики. Тому ми розглядаємо ці праці скоріше як джерело дослідження або як своєрідний тлумачний словник політичних намірів теоретиків того часу. Сутність сформульованих у них сентенцій часто ретельно приховували між рядками

нав'язливих партійних настанов. У них важко було визначити життєздатність, а якісь невдовзі залишаться просто намірами не дуже наполегливих побажань.

Отже, заявлена тема дослідження представлена досить повним історіографічним доробком, у якому залишаються не до кінця розкритими хіба що питання політичного призначення товариських судів, а також посередницької ролі радянських спілок у їх організації. Подальше дослідження цих питань дасть змогу не тільки повніше зрозуміти сутність радянської системи тоталітаризму, а й масштабніше осягнути природу сумнозвісного громадського чинника, який і забезпечував її тривале панування за всієї його очевидної алогічності. Перемежовування сталінських часів з епохою «відлиги» дасть змогу контрастніше виокремити особливості кожного з них, залишаючи при цьому незмінне спільне єство.

Мета статті – увиразнити й проаналізувати політичні аспекти діяльності товариських судів, що функціонували в межах кордонів Української РСР, у хронологічному діапазоні початку 1950-х – початку 1960-х рр., а також окреслити політичні завдання професійних спілок, під опікою яких вони перебували.

Виклад основного матеріалу почнемо з уточнення чинників, які зумовили вивчення політичного зрізу проблеми. Серед них насамперед виокремимо профспілковий фактор, який посідає в цій іпостасі чільне місце. Будучи важливим складником політичної системи і перебуваючи під впливом ідеології єдиної політичної партії, професійні спілки не могли виконувати жодної зі своїх компетенцій поза політикою останньої. Тому вся їхня діяльність уже первинно набувала політичних ознак і точно дотримувалася визначених політичних цілей. Отже, оскільки радянські тред-юніони апріорі не могли бути поза сферою політики, важко навіть припустити, що створені ними громадські утворення у вигляді товариських судів могли її оминути.

По-друге, щоб у подальшому уникнути помилкового уявлення про політичне значення товариських судів, варто, на нашу думку, виключити щонайменшу їх належність, крім хіба що самої назви, до судової системи республіки. Хоча з огляду на певні обставини, тут може виникнути оманливе враження про них, як про її безпосередній складник. Дійсно, відродження товариських судів здебільшого є заслугою першого повоєнного періоду та «відлиги» (на цій обставині зупинимося дещо пізніше). Але водночас у відзнаку останній варто поставити й реформування правової системи, результати якої, як порівняти із часами сталінщини, були більш ніж вагомими. Нині серед юридичної наукової спільноти навіть утвердилася думка, що здобутки правової реформи того часу дали змогу започаткувати в СРСР і УРСР «процес виокремлення самостійної і відносно демократичної судової влади» (Бігун В. С., 2014).

Тож численні зміни в правничій сфері, а це майже півтора десятка законодавчих актів, створювали ілюзію належності товариських судів до судової влади республіки. Насправді ж їх варто зарахувати до сонму виховних намірів, активованих владою в магмі повоєнних цивілізаційних протистоянь. Сприяла цьому й вимушена відмова від жорстких сталінських методів правового регулювання суспільного та виробничого життя, про що нам уже доводилося писати (Докашенко В., 2022). Відмова від старої методи регулювання виробничих відносин і відсутність нової, а вона напрацьовувалася майже впродовж 10 років, змусили владу активувати фактор громадського впливу, у якому безперечне лідерство мали радянські спілки. За нашими підрахунками, зробленими під час опрацювання тексту їхнього Статуту (редакція 1963 р.), вони в цей час мали біля 70 компетенцій[1], що надавало їм доступ до більшості сфер виробничого, громадського та суспільного життя. Із цього боку заслуховування на грудневому Пленумі ЦК КПРС (1957 р.) питання «Про роботу професіональних спілок СРСР»[2] є першочерговим, навіть з урахуванням наявності всього сонмища проблем, що залишилися як спадщина після класич-

[1] Підраховано нами за: *Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден XIII съездом профсоюзов СССР 1 ноября 1963 г*. Москва: Профиздат, 1963. 49 с.

[2] О работе профессиональных союзов СССР. Постановление Пленума ЦК КПСС 16–17 декабря 1957 г. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*. Т. 9. 1956–1960. Москва: Политиздат, 1986. С. 215–222.

ного сталінізму. Пленум зробив спробу перетворити наймасовішу громадську організацію на своєрідний акумулятор громадського впливу на суспільство, що за своєю первинною сутністю є дійством глибоко політичним.

І все ж таки, незважаючи на всю вагомість дій «відлиги» в аспекті поновлення діяльності цих громадських утворень, першоджерела їх повоєнного відродження варто шукати в документах сталінської доби. Їх наріжним Каменем стала Постанова Ради Міністрів СРСР від 14 липня 1951 року, якою затверджено «Положення про товариські суди на підприємствах і в установах»[3]. З огляду на це, Секретаріат вищого органу профспілок 19 липня 1951 року зобов'язав усі свої структурні підрозділи «взяти участь в організації товариських судів на підприємствах і установах та всіляко сприяти їх практичній роботі»[4]. Водночас залишається не до кінця зрозумілим, принаймні в частині документального підтвердження, факту того, чому саме профспілки взяли на себе цю функцію. І як саме вони це зробили: за власною ініціативою чи на підставі рішення партії? Згідно з Положенням, вони разом із партійними й комсомольськими органами отримували лише право висувати кандидатури в члени суду. Про опіку над цими громадськими утвореннями в документі взагалі не йшлося. Принаймні нам так і не вдалося знайти документ, яким би партія доручала громадській організації виконання цієї справи.

До сфери компетенції судів належали випадки прогулів, запізнення на роботу, поява на робочому місці в нетверезому стані, невиконання наказу чи розпорядження керівництва, допущення браку, недбале ставлення до майна, порушення правил техніки безпеки… Це за умови, якщо зазначені порушення не тягли за собою кримінальної відповідальності. Не приховувалася й істинна мета їхньої діяльності. Вони створювалися з метою «сприяння вихованню працівників підприємств і установ в дусі свідомого виконання трудової дисципліни, високої відповідальності за доручену справу, точного і своєчасного виконання наказів і розпоряджень адміністрації…». Ну, і хто може заперечити, що цей набір таких бажаних для влади рис не був формою «конструювання» нової людини? Щоправда, залишається незрозумілою сама логіка реалізації ідеї. Формування окреслених якостей робітників об'єктивно вимагало широкого розголосу вищезгаданого Положення серед трудівників. Однак документ супроводжувався грифом «Без друку в пресі», що повністю дезавуювало поставлену мету. Схоже, що тінь пізнього сталінізму ще виразно падала навіть на документи повоєнної епохи.

Того ж дня Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ про заміну судової відповідальності заходами дисциплінарного та громадського впливу, що може справити враження послаблення командно-адміністративного тиску. Утім, оманливість такого враження очевидна. Цей Указ мав серйозне застереження стосовно тієї категорії осіб, яка здійснила неодноразові й тривалі прогули. Крім того, директору підприємства надавався досить широкий спектр дисциплінарних засобів. Найсуворішим із них було звільнення з роботи з відповідним записом у трудовій книжці. Водночас зауважимо, що цей Указ не відміняв також судового переслідування щодо самовільного залишення робітниками підприємств[5]. Принагідно зазначимо, що остання обставина в умовах міграційного підходу до забезпечення промислових регіонів робочою силою мала неперехідне значення, на чому зупинимося пізніше. Зараз же спробуємо визначитися з причинами поновлення діяльності товариських судів.

На нашу думку, тут ми стикаємося з комплексом чинників, в основі яких лежить фактор всеосяжної світової повоєнної лібералізації суспільного життя. Сталінська система політичного та господарського управління швидко вловила цей тренд. Не підтримати його – значить однозначно випасти із системи світових політичних процесів, дати підстави для тверджень

[3] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 288. Арк. 181–182.

[4] Там само. Арк. 181.

[5] Президиум Верховного Совета СРСР. Указ 14 июля 1951 года. О замене судебной ответственности рабочих и служащих за прогул, кроме случаев неоднократного и длительного прогула, мерами дисциплинарного и общественного воздействия. URL: http://surl.li/mopjvy [дата звернення: 29.01.2025]

про недемократичність радянської системи виробничих відносин. Водночас дозволимо собі нагадати, що в 1951 р. ще продовжував діяти Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р., згідно з яким, за пропозицією тих же профспілок, не лише збільшено робочий день і тиждень, а й заборонено самовільне залишення робітниками й службовцями підприємств та установ. Дія цього Указу була дещо послаблена через заміну судової відповідальності засобами морального впливу, але всі інші його складники залишалися чинними. Самовільне залишення підприємства загрожувало працівникам ув'язненням від двох до чотирьох місяців, а черговий прогул без поважних причин міг призвести до виправно-трудових робіт на цьому ж підприємстві строком до шести місяців з відрахуванням на користь держави до 25% заробітку[6].

Загалом, нам зрозуміле вибудовування логіки збереження названого Указу. Відбудова зруйнованого війною народного господарства відбувалася зовсім не за тим сценарієм, як доповідалося про це з високих трибун. Порушення дисципліни праці, яких так намагалися позбутися владні структури, відновлюючи товариські суди, вимірювалися втратою тисяч людиноднів. Як наслідок, безгосподарність та безвідповідальне ставлення до роботи стали ознакою того часу як у місті, так і в селі. Деякі факти просто вражають. Так, у Чернігівській області у квітні 1953 року ослаблений зимівлею та бідними кормами молодняк великої рогатої худоби вигнали на пасовисько, але після похолодання вчасно не загнали в приміщення. Як результат – загинуло понад 1 000 голів худоби[7]. Звернімо увагу, що цей інцидент трапився невдовзі після гучної постанови Ради Міністрів № 67 від 15 січня 1951 р. «Про хід зимівлі худоби в колгоспах і радгоспах Української РСР», у якій зазначалося, що внаслідок безгосподарності поголів'я худоби за пів року (1950 р.) значно скоротилося. Тому Рада Міністрів вимагала «Встановити систематичний контроль за доглядом, утриманням, кормлінням і збереженням поголів'я…»[8].

Фактично критичним був стан дисципліни в промислових регіонах. У 1954 р. органами прокуратури проведено перевірку законодавства про працю на вугільних підприємствах Донбасу. Під час її лише у двох комбінатах і трьох трестах виявлено 130 041 прогульника, які допустили 232 078 прогулів[9]. У 1955 р. число засуджених за прогул сягнуло 11 895 осіб, 991 прогульника було виправдано, 35 055 засуджено за самовільне залишення підприємства (виправдано – 2 946)[10].

Отже, труднощі відновлення утримували владу від негайного й остаточного скасування Указу. Ще раз зауважимо, що на це не змогла вплинути навіть уся вагомість геополітичних обставини. Тобто, з одного боку, влада була змушена демонструвати свою належність до просякнутого лібералізмом повоєнного світу, з іншого – дотримуватися жорстких методів управління. Влада обрала третій варіант розвитку подій. Цей Указ не набув остаточного скасування, але й не застосовувався в судовій практиці. Влада радше воліла «забути» про наявність Указу, ніж повністю скасувати. Чи не тому з його остаточною відміною вона тягнула майже 5 років? Проте сьогодні, через багато років потому, цією «забудькуватістю» сповна послуговуються сучасні історики. Вона дає змогу не без цікавості спостерігати, як владні структури виходили із цієї ситуації.

Для прикладу проаналізуємо листи обласних комітетів партії з питань керівництва правоохоронними органами до ЦК Компартії України, надіслані у зв'язку з підготовкою до проведення республіканської наради представників силових структур. Так, у довідці від 26 березня 1953 р.

[6] Президиум Верховного Совета СССР. Указ от 26 июня 1940 года. О ходе перехода на восьмичасовой рабочий день и семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений. URL: https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16456.htm [дата звернення: 31.01. 2025]

[7] ЦДАВО України, Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 2795. Арк. 142. (Животноводство, птицеводство, выполнение планов развития, выполнение планов поставок мяса).

[8] ЦДАВО України, Ф. 2. Оп. 8. Спр. 2576. Арк. 275. (Оригінали постанов Ради Міністрів УРСР).

[9] Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО). Ф.1. Оп. 24. Спр. 4083. Арк. 89–90 (Информации обкомов КПУ в ЦК)

[10] Там само. Спр. 4395. Арк. 113 (Справки административного отдела ЦК КПУ).

«Про стан та заходи боротьби з карною злочинністю в Кіровоградській області», адресованій Секретарю ЦК КПУ О. І. Кириченку, обласний комітет партії дає досить детальний аналіз усіх видів карної злочинності: вбивств, зґвалтувань, спекуляції, посадових злочинів, хуліганства, крадіжок власності. Але партійці обласного рівня не знали, куди зарахувати такі порушення трудової дисципліни, як прогули. Тому останні вони не виокремили в параграф, як це зроблено з іншими видами злочинів. Машиністка просто пропустила один рядок у тексті, відділяючи їх від характеристики стану попереднього виду криміналу. Ось і виходило, що злочини мали місце, був і механізм покарання винних у їх скоєнні, але на практиці він не застосовувався.

Це означає, що формально прогули та самовільне залишення роботи обком партії, як і раніше, згідно з Указом від 26 червня 1940 р., продовжували зараховувати до карних. До нього зверталися за крайньої необхідності, а могли й не використовувати. Наприклад, у 1952 р. на заводі «Червона зірка», що в Кіровограді, прогули здійснили 1 652 особи, 7 осіб самовільно залишили підприємство. Принагідно зазначимо, що жодного з порушників не притягнуто до відповідальності відповідно до сумнозвісного Указу[11]. Це означає, що дія Указу обмежувалася формальним застосуванням. Тобто юридична норма не була вилучена й формально продовжувала діяти, але в судовій практиці не використовувалася або застосовувалася обмежено.

Чи означало це, що порушення дисципліни залишалися безкарними? Ні! Ось тут у пригоді й стали товариські суди. Вони перебрали на себе розгляд значної частини справ із порушень дисципліни праці. З одного боку, порушники не залишалися непокараними, товариські суди мали право оголосити громадський осуд, громадську догану або порушити перед адміністрацією клопотання про пониження порушника на посаді аж до звільнення[12]. На перший погляд може здатися, що покарання не було аж занадто суворим, але таке уявлення є хибним, тому що внутрішній порядок функціонування підприємств загрожував засудженому товариським судом, повним або частковим позбавлення додаткових матеріальних виплат. Тобто рішення суду негайно підкріплювалося заходами матеріального впливу.

З іншого боку, товариські суди, беручи на себе переважну частину справ із порушень дисципліни праці, запобігаючи їх розгляду на рівні районних судів, утримували радянську статистику в пристойних політичних межах. Складно уявити, яких політичних збитків було б завдано політичній системі, якби всі понаднормові прогули розглядали районні суди. Навряд чи комусь у СРСР вдалося б уникнути статусу засудженого. У першій половині 1952 р. кількість прогулів у Ворошиловградській, Сталінській, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій областях і м. Києві сягнула позначки 117 734, а в другому півріччі – 131 359[13]. І це лише в п’яти з 25 областей Української РСР. Ще гіршими були справи із самовільним залишенням робітниками підприємств. У другій половині 1952 р. за рішенням судів через самовільне залишення підприємств лише в чотирьох областях (Миколаївська, Сталінська, Ворошиловградська, Дніпропетровська) розшукувалося міліцією 27 319 осіб. Вдалося знайти лише 10 559, що становило 38,6 %[14]. Продовження цієї політики загрожувало тим, що більша частина суспільства могла мати судимість за прогули, а іншу розшукували б за самовільне покидання місця роботи.

Погодьмося, чудовий матеріал для зарубіжних аналітиків, названих у СРСР «буржуазними фальсифікаторами». Саме вони піддавали аргументованій та нищівній критиці всю систему соціалістичного будівництва. На основі цих і подібних даних можна було не лише успішно дезавуювати рівень ефективності радянської економіки, а й піддати небезпідставному сумніву раціональність подальшого збереження всієї системи виробничих відносин, заснованій на державній формі власності. З цього погляду товариські суди вже не були такими безневинними

[11] ЦДАВО України, Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 2818. Арк. 190 (Совещание о происшествиях и борьбе с уголовными преступлениями).

[12] ЦДАВО України, Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 288. Арк. 182 (Постановления Совета Министров СССР).

[13] ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп.8. Спр. 3036. Арк. 55. Информации и справки по видам работы профсоюзов (товарищеские суды, дисциплина труда, соцсоревнование).

[14] Там само. Арк. 54.

та нікчемними утвореннями, як може здатися. У дійсності вони відігравали роль важливого інструменту збереження радянської політичної системи, а професійні спілки, які ними опікувалися, виконували важливі організаційну та управлінські функції. Водночас зауважимо, що обидві недооцінювали як практики господарської роботи в роки радянської дійсності, так і сучасні дослідники з погляду політичного значення їхньої діяльності.

Не змінилася роль товариських судів і в наступний період історичного розвою, який отримав назву «відлига». Побудована на повному запереченні сталінізму, намагаючись засвідчити значущість запропонованих нею змін, вона повністю скасувала судову відповідальність за багаторазові прогули та самовільне залишення місця роботи. І хоча автори Указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 квітня 1956 р. стверджували, що ці заходи стали можливим через зміцнення дисципліни праці, «зростання свідомості трудящих, підвищення їх добробуту та культурного рівня»[15], насправді ж ситуація була іншою. Привчені до жорстких методів управління трудівники відреагували на заходи пом'якшення управління зростанням порушень широкого діапазону дисципліни праці – від звичайних прогулів до порушення техніки безпеки. Тому з погляду інтересів адміністрації підприємств, яка теж керувалася принципами жорсткого адміністрування, таке рішення було передчасним і здебільшого дотримувалося політичних цілей.

І в цьому вони мали рацію. Ухвалений рівно через два місяці після завершення роботи XX з'їзду КПРС Указ від 25 квітня мав засвідчити внутрішньому та зовнішньому споживачеві всю рішучість намірів творців «відлиги» відмовитися від щонайменших деталей сталінського менеджменту. Навіть поспіх, з яким було ухвалено Указ, засвідчує, що він був логічним продовженням політики засудження культу особи Сталіна, а не зростанням свідомості мас, про що зазначалося в його констатуючій частині. Перед владою постало питання пошуку заміни судових методів впливу на трудящі маси іншими, менш одіозними. Логіка соціалістичної власності на засоби виробництва підказувала теоретикам «відлиги», що ним може бути метод громадського впливу на порушників дисципліни. Логіка зрозуміла: суспільна власність – громадський вплив.

Першою такою спробою була постанова грудневого 1957 року Пленуму ЦК КПРС «Про роботу професійних спілок», яку ми вже згадували на початку цієї розвідки. У ній наймасовіша громадська організаціє постає уособленням колективності керівництва. Під впливом XX з'їзду владникам, мабуть, дуже хотілося показати, що управління державою й народним господарством надалі здійснюватиме не вождь, як це було в часи класичного сталінізму, а народні маси через громадську організацію, наділену значною кількістю функцій. Саме через профспілки, як зазначається в Постанові пленуму, «робітничий клас здійснює свій контроль за діяльністю господарських керівників, що чинять управління на основі принципів єдиноначальності». Водночас у документі наголошувалося, що виконувати ці завдання профспілки можуть «лише за умови керівництва з боку партії, за її допомоги і підтримки»[16].

Подальшого розвитку тема громадського впливу набула через два роки, у винесеному на всесоюзне обговорення проєкті закону «Про підвищення ролі громадськості в боротьбі з порушеннями радянської законності і правил соціалістичного співжиття». Щоправда, його подання мало вигляд того, що підготовка Проєкту здійснювалася з ініціативи самих трудящих, про що йшлося, наприклад, на сторінках «Радянської Донеччини»[17].

Провідне місце в Проєкті закону належало товариським судам. На цей раз у ньому вже чітко прописувалося, що «керівництво товариськими судами на підприємствах, організаціях і

[15] Президиум Верховного Совета СССР. Указ от 25 апреля 1956 года. Об отмене судебной ответственности рабочих и служащих за самовольный уход с предприятия и из учреждения, и за прогул без уважительных причин. URL: http://surl.li/saipio [дата звернення: 1.02.2025]

[16] О работе профессиональных союзов СССР. Постановление Пленума ЦК КПСС 16 – 17 декабря 1957 г. *КПСС в резолюциях*… Т. 9. С. 218, 227.

[17] Проект Закону про підвищення ролі громадськості в боротьбі з порушеннями радянської законності і правил соціалістичного співжиття. *Радянська Донеччина*. 1959, 24 жовт.

установах здійснюється профспілковими органами»...[18]. Того ж дня на обговорення винесено проєкт Примірного положення про товариські суди. Верховній раді кожної з республік на його основі пропонувалося затвердити власну редакцію Положення[19].

Можна, звичайно, цей крок трактувати як розширення прав республік, що зовні й мало такий вигляд, хоча, на нашу думку, тут ми стикаємося скоріше з елементарним перекладанням відповідальності за стан дисципліни праці на органи влади союзних республік. Спробуємо пояснити. Оскільки вибір форми власності був виключно прерогативою центральних органів влади, закріплений згодом Конституцію СРСР, то такий жест «доброї волі» вищого законодавчого органу Союзу вбачається більше, ніж сумнівним. Дійсно, зважаючи на практику радянського будівництва, державна власність була найменш ефективною її формою. У такому разі основна причина порушень трудової дисципліни простежується саме в ній. Тому такий «щедрий» жест, як передача повноважень щодо затвердження власних положень про товариські суди в республіки, видається саме перекладанням відповідальності за стан виробничої дисципліни із союзних органів державної влади на республіканські. Виходить, що рішення про першопричину порушень (вибір форми власності) ухвалювали в Москві, а боротьбу з її наслідками перекладали на республіки.

Не можна оминути ту обставину, що організація та функціонування товариських судів до 1959 року включно здійснювалася на основі сталінського Положення, затвердженого ще в 1951 р. Навряд чи цей факт можна зарахувати до звичайного недогляду. Найімовірніше, владу «відлиги» цілком влаштовували результати роботи цих громадських утворень, сконструйованих ще за сталінськими лекалами. Якби у владників виникли якісь принципові питання до роботи судів, то засади їх функціонування зручно було оновити ще в 1956 році після XX з'їзду або в 1957 році після грудневого Пленуму ЦК. Реальна ж спроба адаптувати товариські суди до умов «відлиги» почалася лише після XXI з'їзду КПРС, який проголосив остаточну перемогу соціалізму в СРСР. Результатом стала підготовка проєкту Примірного положення, про який ми згадували раніше.

Аналіз основних тез Проєкту засвідчує, що за основу нового документа взято той же сталінський варіант. Як і його попередник восьмирічної давності, це Положення, хоч і з певними уточненнями, орієнтувалося на утримання належного рівня дисципліни праці. Проте ст. 6 доповнена добрим десятком нових позицій, які значно розширювали повноваження цих громадських формувань. До них належало судове вирішення малозначущих конфліктних ситуацій, які могли бути результатом як особистих стосунків, так і тих, що виникали в процесі виробництва чи були наслідком несуттєвих проступків громадян. Своєю чисельністю вони роз'їдали морально-психологічний клімат, створювали атмосферу напруги, зумовлюючи негативні емоції та невдоволення. Хоча для вирішення таких конфліктів часто було достатньо участі третьої сторони. Нею стали товариські суди з досить широким переліком прав.

До таких, згідно з Положенням, належали: право розглядати справи про ухиляння громадян від суспільно корисної праці, про невиконання обов'язків з виховання дітей, про образу, заподіяння побоїв, про дрібне браконьєрство, про виготовлення самогону, про псування житлових і нежитлових помешкань. Сюди ж зараховано спори мешканців з оплати комунальних послуг, майнові спори між громадянами в межах 500–1 000 рублів за умови взаємної згоди. Перелік нових повноважень яскраво засвідчує цілковиту доречність використання цього методу виховання для влади. Очевидно, проаналізувавши досвід повоєнної діяльності товариських судів, комісія з підготовки Проєкту визнала його позитивним і вирішила розширити повноваження цих інституцій. Детальне їх вивчення дає змогу зробити висновок про те, що внесення їх до

[18] Проект Закону Про підвищення ролі громадськості в боротьбі з порушеннями радянської законності і правил соціалістичного співжиття. *Радянська Україна*. 1959. 23 жовтня.

[19] Примірне Положення про товариські суди. Проект. *Радянська Україна*. 1959. 23 жовтня.

компетенції товариських судів допомагало локалізувати значну кількість конфліктних ситуацій у межах трудового колективу, використовуючи фактори морального впливу.

Звичайно, перебіг підготовки нового Проєкту положення суттєво відрізнявся від процедури ухвалення попереднього, що, власне, характеризувало нову епоху радянського розвою. Так, наприклад, якщо в 1951 р. на затверджене Положення напустили туман таємничості, забезпечивши його відповідним грифом, то в 1959 р. все відбувалося навпаки: задіяли всі можливі фактори, щоб зробити його надбанням мас. Опублікований у центральній і місцевій пресі Проєкт з ініціативи партійних, профспілкових і комсомольських організацій широко обговорювався на зборах трудових колективів промислових і сільськогосподарських підприємств, у колгоспах та місцевих радах. Тут він поступово обростав пропозиціями й зауваженнями. Активно долучалася до обговорення центральна та місцева преса. Влада «відлиги» намагалася так показати результати «повної перемоги соціалізму».

Не можна не визнати винахідливості та навіть вишуканості цього плану. Повсюдне усунення тисяч конфліктних ситуацій у десятиденний термін, а саме такий строк Примірне положення надавало товариським судам для розгляду справи, справляло саме таке враження. Суперечності, які отруювали мікроклімат колективів і сусідів по комунальних квартирах роками, швидко вирішували на місцях. Тобто конфліктність усувалася з виробничого й побутового поля, що на політичному фоні «повної перемоги» соціалізму створювало ілюзію впевненого поступу суспільства вперед. Останнє й переміщало цей задум у політичну площину. Звідси й наполеглива пропаганда розширення повноважень судів. Наприклад, «Луганська правда» в грудні 1959 р. з огляду на це писала: «Назріло питання, щоб суди громадськості розширяли свої функції і почали розглядати ширше коло справ. Необхідно, щоб товариські суди зайнялися поведінкою членів трудових колективів не тільки на роботі, а й у побуті»[20].

Зрозуміло, ми далекі від ідеалізації процесу «всенародного» обговорення Проєкту, як у цьому намагалася переконати влада. Радянський різновид лібералізму не міг не датися взнаки, тому не варто дивуватися, скажімо, що учасники обговорення могли не знати навіть його предмета, а самі пропозиції «творилися» не деінде, як у кабінетах партійних чи профспілкових функціонерів, а на зборах лише озвучувалися трудівниками. Утім, навіть з урахуванням всієї палітри формалізму, притаманного етапу «повної перемоги» соціалізму ухвалення Проєкту в такий спосіб суттєво відрізнялося від процедури затвердження його аналога зразка 1951 р.

Після тривалого обговорення Верховна Рада Української РСР 15 серпня 1961 р. врешті затвердила «Положення про товариські суди Української РСР». У плані поставленої проблеми воно мало чим відрізняється від Проєкту, підготовленого в 1959 р. Хіба що вигадливішими стали окремі позиції, які в тексті було поділено на дві, а то й три самостійні компетенції. Об'єднано було також статті 5 і 6. Тепер в одній статті поєднувалися дисциплінарні та моральні компетенції цих громадських утворень. І все ж таки в новому документі чітко виокремлюється одна нова обставина, що наділяє її політичним, навіть концептуальним значенням. Ідеться про ст. 1, якою укладачами Положення зроблено глибокий і неприхований реверанс у бік панівної партії, що є, безумовно, дійством політичним. Товариські суди, зазначається в ній, «покликані активно сприяти вихованню громадян у дусі комуністичного ставлення до праці…»[21]. Неважко переконатися, що останнє логічно випливає з постулату Морального кодексу будівника комунізму: «Добросовісний труд на благо суспільства, хто не працює, той не їсть». Але Кодекс у цій частині з дивовижною точністю накладався на послання апостола Павла фесалонікійцям: «Якщо хтось не хоче працювати, то хай і не їсть» (2 Фес. 3, 10), – написано в Святому Писанні.

Залишається тільки здогадуватися, коли укладачі Положення встигли внести до нього уточнення про ставлення громадян до праці. Тут вони виявили дивовижну спритність, якщо вра-

[20] Тодорова З. Судит общественность. *Луганська правда*. 1959. 4 грудня.

[21] Положение о товарищеских судах Украинской ССР. *Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної республіки.* 1961. 25 серпня, № 35.

хувати, що Проєкт третьої партійної програми, до якої ввійшов Кодекс будівника комунізму, опубліковано 15 серпня, і цього ж дня Верховна Рада УРСР затвердила «Положення про товариські суди Української РСР». Залишимо розгадку цієї головоломки всім охочим. Ми, однак, звернемо увагу на одкровення одного з розробників Кодексу Федора Бурлацького, який у своїх спогадах зізнався в авторстві ідеї максимального його морального наближення до Біблії. Якщо це так, то тоді й аналізоване нами Положення в цьому аспекті теж скановане зі Святого Писання. Певні, ніхто не здивується, якщо виявиться, що й інші статті Нового положення, крім тієї, що вже наведена нами, беруть свої витоки зі Святого Письма. Тому, очевидно, треба просто погодитися з думкою деяких авторів, яку, вочевидь, можна застосувати й до нашого випадку: «з “відсталої релігії” бралося все, що могло задовольнити сучасні ідеї і діяти заради їхнього розвитку» (Куриляк В., 2021, с. 60). Утім, усе вищезазначене вимагає подальшого ретельного порівняльного аналізу інших статей Кодексу та Положення про діяльність товариських судів з Біблією, до чого ми збираємося повернутися пізніше.

Аналіз політичних завдань, що постали перед товариськими судами та профспілками, які ними опікувалися, дає змогу дійти певних висновків. По-перше, причину відновлення функції товариських судів автор бачить у переважанні ліберальних тенденцій розвитку цивілізації після Другої світової війни. Використовуючи ідею товариських судів, керівництво країни намагалося вирішити не тільки питання дисциплінарного ґатунку. Спочатку воно докладало всіх зусиль, щоб довести цивілізованому світу свою рішучу відмову від жорстких передвоєнних і воєнних методів управління виробництвом, переконуючи світову громадськість у наявності в СРСР якогось особливого, вищого виду демократії.

По-друге, ґрунтовне вивчення засадничих документів, якими у своїй роботі керувалися ці громадські утворення, дає змогу констатувати їх суттєву еволюцію в інтересах держави: від звичайного інструмента впливу на стан дисципліни праці в умовах повного відчуження робітника від засобів виробництва на завершальному етапі сталінщини до перетворення на важливу деталь складного механізму, формування таких необхідних для влади спочатку моральних, а потім й ідеологічних орієнтирів суспільства вже на етапі «відлиги».

По-третє, варто відзначити неперехідну роль професійних спілок у масовій розбудові товариських судів. Без участі радянських тред-юніонів навряд чи взагалі стало б можливим утворення єдиної та цілісної системи функціонування цих органів впливу на суспільство. Водночас, перебуваючи під безпосереднім керівництвом партії влади, вони привносили в діяльність судів ті завдання та принципи функціонування, яких вимагалося.

Список літератури

1. Бігун В. С, 2014. Бойко І. Й, Бондарук. *Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку*. Київ: Наукова думка.

2. Гончаров Г. І., 1961. *Перед судом товаришів*. Київ: Держвидав УРСР.

3. Даниленко В. (ред.), 2021. *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси*. Київ: Інститут історії України.

4. Докашенко В., 2022. Профспілки та дисципліна праці крізь призму політичних завдань «Відлиги». *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Т. 36. Кам’янець-Подільський. 226–247.

5. Ільчук О., 1960. Роль громадськості в здійсненні радянського правосуддя. Київ: Держполітвидав УРСР.

6. Каганов Ю., 2022. *Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика».

7. Куриляк В., 2021. Палій Д. Марксистські підходи до інтеграції комуністичної та релігійної ідеології: богопошук та богобудівництво. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. Вип. 35. Львів. 53–63.

8. Лазуренко О. Г., 2018 (а). Застосування громадської відповідальності в товариських судах Української РСР в 1960-х рр. *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки.* Число 28. Вип. 12. Черкаси. 15–19.

9. Лазуренко О. Г., 2018 (b). Особисте та приватне життя під прицілом товариських судів Української РСР на початку 1960–х років. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* Вип. 137 (10). Київ. 66–69.

10. Лазуренко О. Г., 2019. *Товариські суди Української РСР в умовах лібералізації (1958–1964)*: автореф. дис ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Переяслав-Хмельницький.

11. Махиня О. М., 2009. Становлення роботи товариських судів у добу «відлиги». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Вип. 3. Тернопіль. 151–155.

12. Махиня О. М., 2011. *Залучення громадськості до боротьби із правопорушеннями у добу «відлиги» (1958–1964 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Черкаси.

13. Махиня О. М., 2012. Діяльність товариських судів у контексті лібералізації радянської правоохоронної системи доби «відлиги». *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. №9. Черкаси. 120–123.

14. Сусло Д. С., 1968. *Історія суду Радянської України (1917–1967 рр.)*. Київ: Видавництво Київського університету.

15. Хоффманн Д. Л., 2018 *Взращивание масс. Модерное государство и советский социализм. 1914–1939*. Москва: Новое литературное обозрение.

Viktor Dokashenko

TRADE UNIONS AND COMRADIANT COURTS IN THE CONTEXT OF POST-WAR POLITICAL TRANSFORMATIONS (1951–1964)

The problem of political activities of comradiant courts managed by trade unions in the period of the early 50s–early 60s of the past century is investigated. The purpose of the article is to express and analyze the political aspects of the activities of the comradiant courts that operated within the Ukrainian SSR in the chronological range of the early 1950s– early 1960s, as well as to outline the political tasks of the trade unions under which leadership they were. The choice of chronological boundaries is dictated by the need to compare Stalin's approaches to the functioning of these public entities with the actions of the "thaw" figures.

The author sees the reasons for their revival, firstly, in the dominance of liberal tendencies in the post-war world, which the leaders of the USSR at that time could not avoid. Another low motive for the resumption of the work of public courts was, on the one hand, the urgent need to abandon rigid methods of regulating industrial relations, and on the other, the need to maintain an appropriate level of labor discipline. The low level of the latter is explained by the alienation of workers and collective farmers from the means of production and, as a consequence, their lack of motivation to work. The researcher considers the comradiant courts not to be a judicial, but rather an educational construction of the Soviet structure.

The author also sees the political side of the issue in the fact that the comradiant courts, by diverting the majority of cases of violations of labor discipline, thereby prevented their consideration at the level of district courts, thereby keeping the Soviet judicial statistics within the acceptable political limits. A detailed study of their fundamental documents allows stating their significant evolution: from an ordinary tool for influencing the state of labor discipline to their transformation into an important mechanism for forming first the moral and then the ideological guidelines of society. The indispensable role of trade unions in the massive development of comradiant courts is noted. Without their participation, it would hardly be possible to form a single and integral system of action of these bodies influencing on society. At the same time, being under the direct leadership of the ruling party, they brought into their activities the tasks and principles that it required.

Key words: *"thaw", liberalization, professional unions, Stalinism, judicial system, comradiant courts, totalitarianism.*

References

1. Bigun V. S, 2014. Bojko I. J, Bondaruk T. I. *Sudova vlada v Ukraïni: istorichni vitoki, zakonomirnosti, osoblivosti rozvitku* [Judiciary in Ukraine: Historical Origins, Patterns, and Peculiarities of Development]. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian).

2. Honcharov G. I., 1961. *Pered sudom tovarishiv* [Before the court of comrades]. Kyiv: Derzhvidav URSR. (In Ukrainian)

3. Danylenko V. (ed.), 2021. *Ukrayinske suspilstvo v 1960–1980-x rr. Istorychni narysy* [Ukrainian Society in the 1960s and 1980s: Historical Essays]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny. (In Ukrainian).

4. Dokashenko V., 2022. Profspilki ta disciplina praci kriz prizmu politichnih zavdan «Vidlyhy» [Trade Unions and Labour Discipline through the Prism of the "Vidlyha's" Political Objectives]. *Naukovi praci Kamyanec-Podilskogo nacionalnogo universitetu imeni Ivana Ogiєnka: Istorichni nauki*. Vol. 36. Kamyanec-Podilskyi. 226–247. (In Ukrainian).

5. Ilchuk O., 1960. *Rol gromads'kosti v zdijsnenni radjanskogo pravosuddja* [The role of the public in the administration of Soviet justice]. Kiïv: Derzhpolitvidav URSR. (In Ukrainian).

6. Kaganov Ju., 2022. *«Konstrujuvannja «radjans'koï ljudini» (1953–1991): ukraïnska versija* [The construction of the "Soviet man" (1953–1991): Ukrainian version]. Odesa: Vidavnichij dim «Gel'vetika». (In Ukrainian).

7. Kurylyak V., 2021. Palij D. Marksysts'ki pidxody do intehraciyi komunistychnoyi ta relihijnoyi ideolohiyi: bohoposhuk ta bohobudivnyctvo [Marxist Approaches to the Integration of Communist and Religious Ideology: God-Searching and God-Building]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: filosofsko-politolohichni studiyi*. Is. 35. Lviv. 53–63. (In Ukrainian).

8. Lazurenko O. H., 2018 (a). Zastosuvannya hromadskoyi vidpovidalnosti v tovaryskyh sudah Ukrayinskoyi RSR v 1960-x rr. [The Application of Public Liability in the Comrades' Courts of the Ukrainian SSR in the 1960s] *Humanitarnyi visnyk. Seriia: Istorychni nauky*. Vol. 28. Is. 12. Cherkasy. 15–19. (In Ukrainian).

9. Lazurenko O. H., 2018 (b). Osobyste ta pryvatne zhyttya pid prycilom tovaryskyx sudiv Ukrayin'koyi RSR na pochatku 1960–x rokiv [Personal and private life in the crosshairs of the Ukrainian SSR's comrades' courts in the early 1960s]. *Hileya: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovyx prac*. Is. 137 (10). Kyiv. 66–69. (In Ukrainian).

10. Lazurenko O. H., 2019. *Tovaryski sudy Ukrayinskoyi RSR v umovah liberalizaciyi (1958–1964)* [Companies' courts of the Ukrainian SSR in the context of liberalisation (1958–1964)]: avtoref. dys ... kand. ist. nauk: spec. 07. 00. 01. Pereiaslav-Khmelnytskyi. (In Ukrainian).

11. Maxynya O. M., 2009. Stanovlennya roboty tovaryskyx sudiv u dobu «vidlyhy» [Establishment of the work of community courts in the "vidlyha" era]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho nacionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoriya*. Is. 3. Ternopil. 151–155. (In Ukrainian).

12. Maxynya O. M., 2011. *Zaluchennya hromadskosti do borotby iz pravoporushennyamy u dobu «vidlyhy» (1958–1964 rr.)* [Involvement of the public in the fight against offences in the "vidlyha" era (1958–1964)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spec. 07. 00. 01. Cherkasy. (In Ukrainian).

13. Maxynya O. M., 2012. Diyalnist tovaryskyh sudiv u konteksti liberalizaciyi radyanskoyi pravooxoronnoyi systemy doby «vidlyhy» [The Activity of the Friendly Courts in the Context of Liberalisation of the Soviet Law Enforcement System in the "Vidlyha" Period]. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya: Istorychni nauky*. №9. Cherkasy 120–123. (In Ukrainian).

14. Suslo D. S., 1968. *Istoriia sudu Radianskoi Ukrainy (1917–1967 rr.)* [History of the Court of Soviet Ukraine (1917–1967)]. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu. (In Ukrainian).

15. Xoffmann D. L., 2018. *Vzrashhyvanye mass. Modernoe gosudarstvo i sovetskij socializm. 1914–1939* [Educating the masses. The Modern State and Soviet Socialism]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. (In Russian).

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(37)(045)
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-22

Пономаренко Людмила,
кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка,
l_ponomarenko12@ukr.net
ORCID ID: 0009-0009-1359-303X

МАРК ТУЛЛІЙ ЦИЦЕРОН ПРО КОРУПЦІЮ У РИМСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті здійснено спробу вивчити промови Марка Туллія Цицерона на судових процесах і публічні виступи в сенаті з метою дослідження корупційних явищ у римському суспільстві Пізньої Республіки. Зазначено, що Цицерон звертав увагу на судову систему як найбільшу проблему римської держави та суспільства. Ним визначені основні зловживання в судочинстві, як-от: підкуп суддів та свідків, затягування розгляду справ, втручання посадових осіб у судові процеси, тиск на суддів. Автор промов акцентував увагу на ролі в корупційних діяннях високопосадовців, які часто обирались за допомогою підкупу виборців та, перебуваючи на посаді, своїми діями чи бездіяльністю розплачувались за послуги. Він вказував на цілу низку фінансових операцій під час виборів, пов'язаних із корупцією: перерахунок грошей на відповідний рахунок, зберігання грошей, персональне отримання коштів, передавання готівки іншій особі, посередницька діяльність. Високопосадовці також використовували свої можливості задля незаконного збагачення шляхом прямого здирництва, вимагання та шантажу, шахрайських способів отримання майна за допомогою доступу до державних документів, казнокрадства. Висвітлюється вплив корупції на суспільство Стародавнього Риму, що проявлялось у руйнації традиційних моральних стандартів, знецінені поняття «чесності», свідомій бездіяльності політичних еліт. Зазначається, що сприйняття римськими громадянами та провінціалами корупційних діянь залежало від особистої вигоди. Існувала патрон-клієнтська система, за якої сторони були взаємозацікавлені в ухиляні від повинностей і підкупі високопосадовців задля вирішення власних проблем. Римляни негативно сприймали лише відкрите здирництво та демонстративне ігнорування законів. Римське суспільство раціонально оцінювало практичні результати боротьби із зловживаннями і не сподівалося на припинення хабарництва і поборів.

Ключові слова: *корупція, Марк Туллій Цицерон, республіка, Стародавній Рим, суспільство.*

Корупція як негативне явище в житті суспільства виникла разом із появою держави та існує уже декілька тисячоліть. У державах Стародавнього Сходу, полісах Стародавньої Греції робили спробу окреслити прояви корупції у своїх суспільствах і знайти способи боротьби із зловживаннями. Проте саме стародавні римляни вперше запропонували формулювання корупції, яке використовується до сьогодні. У перекладі із латинської мови corruptio – спокушання, підкуп, корупція, занепад, зрадливість, розлад[1]. Римляни охарактеризували окремі види корупційних діянь у державі та здійснили на законодавчому рівні й практичній діяльності заходи протидії зазначеним негативним явищам. Значна частина проявів корупції, з якими мали справу римські громадяни, залишились актуальними до сьогодні.

Теоретико-методологічним проблемам дослідження корупції присвятили свої праці вітчизняні вчені, як-от М. І. Мельник (Мельник М. І., 2001; Мельник М. І., 2009), І. О. Ревак (Ревак О. І., 2011), Т. В. Ільєнок (Ільєнок Т. В., 2012), В. В. Нонік (Нонік В. В., 2019), В. Я. Цитряк

[1] Литвинов В. Д. *Латинсько-український словник*. Київ, 1998. С. 165.

(Цитряк В. Я., 2009), І. Ю. Чайка та Г. В. Дьомочка (Чайка І. Ю., 2021). Історичні витоки корупції, антикорупційні норми, розробку механізмів протидії корупції у стародавньому світі та Стародавньому Римі вивчали, зокрема, О. С. Бондаренко (Бондаренко О. С., 2021), В. О. Веклич (Веклич В. О., 2017), Г. Ю. Лук'янова (Лук'янова Г. Ю., 2020), К. В. Ростовська (Ростовська К. В., 2015). Проте маловивченою залишається проблема висвітлення корупції римськими авторами – сучасниками подій.

Метою дослідження є вивчення корупційних діянь у Стародавньому Римі шляхом опрацювання й аналізу промов Марка Туллія Цицерона, у яких він розкриває зловживання в державі, та сприйняття зазначених явищ римським суспільством.

Джерельною базою дослідження є промови Марка Туллія Цицерона, у яких висвітлюється корупційна діяльність у римському суспільстві періоду Пізньої Республіки. Серед них важливе місце посідає «Промова на захист Секста Росція із Амерій» (80 р. до н. е.), де Цицерон виступав у суді із захистом Секста Росція, якого безпідставно звинувачували у вбивстві свого батька та мали на меті конфіскувати його майно[2]. «Промови проти Гая Верреса» (70 р. до н. е.) стосувалися намісника в провінції Сицилія Гая Верреса, якого звинувачували у зловживаннях на посаді, розкраданні суспільного майна та здирництві багатих власників[3]. «Промова про земельний закон народного трибуна Сервілія Рулла» (63 р. до н. е.) викривала спробу Сервілія Рулли за допомогою законодавства вирішити майнові питання впливових осіб[4]. У «Промовах проти Луція Сергія Катиліни» (63 р. до н. е.) Цицерон викривав змову Катиліни проти держави, характеризував високопосадовців щодо їхньої реакції на вказані події, що привели до бездіяльності в попередженні негативних тенденцій і загрожували функціюванню державних органів[5] .

Марк Туллій Цицерон (106–43 рр. до н. е.) – римський політичний діяч, оратор і філософ. З його іменем здебільшого пов'язують поняття красномовства й ораторського мистецтва. Він народився в Арпіно, що поблизу Рима, походив із родини вершників, хоча, як зазначав Плутарх, «мати Цицерона Гельвія була жінкою знатного роду і бездоганної поведінки»[6]. Прізвище ж Цицерон походило від латинського «ціцер» – горох, проте, за зауваженням Плутарха, «…перший, хто отримав це прізвисько, був, очевидно, людиною визначною, тому що його нащадки не тільки не відмовилися від цього прізвиська, а, навпаки, полюбили його, хоч воно правило багатьом за привід для насмішок»[7]. Цицерон отримав блискучу освіту, вивчав грецьку літературу та практикувався в ораторському мистецтві в Греції, у Римі навчався красномовству у знаменитих ораторів Антонія і Красса, вивчав теорію красномовства та римське право у популярного на ту пору юриста Квінта Муція Сцеволи Авгура. Ораторське мистецтво, моральні якості дали змогу Марку зробити блискучу кар'єру й отримати посади квестора, претора, сенатора, а пізніше і консула (63 р. до н. е.). Під час своєї кар'єри на державних посадах Цицерон написав цілу низку праць, присвячених теоретичним проблемам державотворення, морально-філософські трактати, праці з ораторського мистецтва, промови. Для дослідження проблеми корупції у римському суспільстві інформативними та цінними є саме його промови на судових процесах, у сенаті та інші публічні виступи. У своїх промовах Цицерон, маючи яскраві ораторські здібності, емоційно, аргументовано, з посиланням на документи та свідків, у доступній для всіх

---

[2] Марк Туллий Цицерон. Речь в защиту Секста Росция из Америй. *Марк Туллий Цицерон. Речи в двух томах*. Т. 1 (81–63 гг. до н. э). Пер. В. О. Горенштейна. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1962. С. 5–44 (далі: Цицерон. Промови. Секст Росцій).

[3] Марк Туллий Цицерон. Речь против Гая Верреса. Марк Туллий Цицерон. *Там само*. С. 44–167 (далі: Цицерон. Промови. Гай Веррес).

[4] Марк Туллий Цицерон. Речь о земельном законе народного трибуна Публия Сервилия Рулла. Марк Туллий Цицерон. *Там само*. С. 249–281 (далі: Цицерон. Промови. Сервіллій Рулл).

[5] Марк Туллий Цицерон. Речи против Луция Сергия Катилины. Марк Туллий Цицерон. *Там само*. С. 292–330 (далі: Цицерон. Промови. Луций Сергий Катилина).

[6] Плутарх. Порівняльні життєписи. Київ: Дніпро, 1991. Плутарх. Ціцерон. І (далі: Плутарх. Цицерон).

[7] Там само.

римських громадян формі, незалежно від їхнього походження, викривав усі негативні явища в суспільстві, які мали корупційні ознаки.

Найперше, на що звертав увагу Цицерон, характеризуючи корупційні прояви в римському суспільстві, – це судова система, яка давала можливість уникнути покарання для багатьох зловмисників. Найбільш докладно, з використанням конкретних прикладів він розкрив сутність наявної судової системи на прикладі процесу проти Верреса. Гай Веррес був намісником у Сицилії і ввійшов в історію як високопосадовець, що максимально використав свої повноваження, щоб грабувати місцеве населення, привласнювати предмети мистецтва, організовувати підкуп вищих магістратів і судових органів. Цицерон зазначав, що «*...утвердилась згубна для держави думка, яка поширена не тільки в Римі, але і серед іноземних народів, що при нинішніх судах жодна людина, яка має гроші і якою б винуватою вона не була, не може бути засуджена*»[8]. Для уникнення покарання існувало безліч засобів. Найбільш поширеним був прямий підкуп суддів, де, зокрема, Веррес «*...підкупив наявний склад суддів за великі гроші*»[9]. Найімовірніше, ця система була досить поширена, оскільки він і не приховував, що буде так діяти, «*...розповідаючи про свої задуми всім і кожному*»[10], та «*купив навіть час для суду над собою, щоб простіше було купувати все інше»[11]. На цілком законних підставах використовувались усілякі махінації з перебігом розслідування, щоб зруйнувати або затягнути розгляд справи, не даючи можливості вчасно й неупереджено провести з'ясування обставин, пов'язаних із злочином[12]. Неабияке значення мало і втручання посадових осіб у судові процеси та тиск на суддів. Зокрема, Веррес, перебуваючи на посаді, безпосередньо контролював суд і без його схвалення не відбувалося жодного вироку, внаслідок чого майно багатьох власників було відчужено судовими рішеннями, «...злочинці за гроші звільнялись від відповідальності, а шановані громадяни, яких звинувачували заочно, без розгляду справи були засуджені»[13].* У корупційні діяння були залучені і представники найвищих магістратур, зокрема консули, яким спочатку безпосередньою участю та коштами допомагали обиратись на посади або яких підкуповували грошима, натомість за підтримку вони отримували майбутні переваги. Така протекція та відвертий захист зі сторони високопосадовців, як свідчив Цицерон, були звичайним явищем, оскільки їх не приховували і навіть ними хизувалися, відкрито ігноруючи закон: «*Тепер уже очевидно, що правосуддя не існує, звинувачуваний… після того як його захисника обрали консулом, уже вважається виправданим»[14]. У судах навіть існувала вартість вирішення тих чи інших проблем. Цицерон цитує Квінта Калідія, який сказав, «що преторія непристойно засудити, не отримавши за це хоча б 300 000 сестерціїв»[15].* Причому кошти можна було отримати одразу від двох сторін: «*...сенатор, який був суддею, при слуханні однієї ж і тієї справи, взяв гроші і від звинувачуваного, щоб розподілити їх між суддями, і з обвинувача, щоб засудити звинувачуваного»[16].*

Підкуп і використання впливу посадових осіб відбувалися не тільки під час судових процесів. Сам процес виборів дуже часто супроводжувався корупційними діями, зокрема підкупом виборців із метою отримати бажану посаду або нашкодити опоненту. Цицерон наводить приклад, що бажання завадити обранню його едилом коштувало для зацікавлених осіб 500 000 сестерціїв[17]. Для проведення успішної виборчої кампанії претенденти на посади формували цілі групи осіб, яких Цицерон називав «роздавачами грошей», вони обходили триби, агітуючи за

[8] Цицерон. Промови. Гай Веррес. I, 1.
[9] Там само. VI, 16.
[10] Там само, II, 5.
[11] Там само. III, 8.
[12] Там само. II, 6.
[13] Там само. V, 13.
[14] Там само. VII, 20.
[15] Там само. XIII, 38.
[16] Там само. XIII, 39.
[17] Там само. VIII, 23.

потрібних людей[18]. Він вказував на цілу низку фінансових дій під час виборів, пов'язаних із корупцією: переведення, зберігання грошей, персональне отримання коштів, передавання коштів іншій особі, посередницька діяльність[19]. Судячи з усього, чесні вибори в період Пізньої Республіки стали явищем унікальним, тому що Цицерон із гордістю говорив, що «*...я обраний в консули не стараннями впливових осіб та за виняткового впливу меншості, а за рішенням всього римського народу...»*[20]. На думку Г. Ю. Лук'янової, підкуп виборців у Стародавньому Римі набув такого поширення, що деякі римські громадяни почали сприймати одержані ними суми як законну платню (Лук'янова Г. Ю., 2020, с. 23). Римські громадяни, які таким чином отримували посади, повинні були своїми діями чи бездіяльністю розплачуватись за надані їм послуги: *«...обрані консулами завдяки його стараннями... тому обидва консули і голова суду – угодні люди»*[21]. Крім того, Цицерон вказував, що перебування на посаді в цей період потребувало розподілу нечесно отриманих коштів, тому «*...кожен бере стільки, щоб вистачило йому самому, його покровителям та заступникам, претору і суддям»*[22].

Автор промов, де викривалися корупційні дії високопосадовців та їхнього найближчого оточення, висвітлював також і методи незаконного збагачення. Судячи з наведених прикладів, існувала ціла система отримання коштів, рухомого та нерухомого майна як цілком законним шляхом, так і всілякими махінаціями та відвертим пограбуванням громадян і провінціалів.

Протягом існування Римської республіки, крім її останнього століття, громадське землеволодіння залишалось основним видом власності на землю. За зауваженням Є. О. Харитонова, весь цей період також точилася боротьба за те, щоб змінити або зберегти систему землеволодіння. Проте зміцнення Римської держави, зростання громадського земельного фонду привело до розширення практики надання земельних ділянок із його складу приватним особам (Харитонов Є. О. 2016, с. 9). Для захисників республіканських традицій, до яких належав і Цицерон, будь-які посягання на зміну земельної власності вважалися неприйнятними, якщо за ними стояли ще й приватні інтереси конкретних осіб. У 63 р. до н. е. народний трибун Сервілій Рулл розробив законопроєкт, який передбачав забезпечення землею малоземельних громадян в новозаснованих колоніях у Кампанії, завдяки продажу державних земель у провінціях та отриманій військовій здобичі. У законопроєкті передбачалося створення комісії з десяти децемвірів із широкими фінансовими, судовими й адміністративними повноваженнями. Цицерон уже спостерігав за практикою проведення попередніх аграрних реформ, зокрема й надання земельних ділянок малозабезпеченим громадянам за реформами Тиберія Гракха. Пізніше Плутарх так охарактеризував її результати: *«Багачі, що раніше були сусідами бідняків, за допомогою підставних осіб стали орендувати ділянки бідняків самі і врешті-решт уже відкрито зайняли більшу частину ділянок»*[23]. Цицерон у своїх промовах про земельний закон розкрив, у чиїх інтересах був цей законопроект і яким чином ним можна було скористатися для покращання фінансового становища окремих осіб. Автор промови акцентував увагу на тому, що під гаслом блага для народу суспільство вводять в оману: «... *вам не дають нічого, але певним людям віддають все... багатства приватних осіб збільшують… державну скарбницю спустошують...»*[24]. Цицерон висвітлив і механізм використання закону з вигодою для певних громадян. Він зазначав, що виділена земля буде оформлена на підставних осіб, а реально нею користуватимуться зовсім інші власники. Із часом ці землі будуть об'єднані у великі маєтки, якими володітимуть лише декілька землевласників. Окрім

[18] Цицерон. Промови. Гай Веррес. IX, 25.
[19] Цицерон. Промови. Гай Веррес. XII, 36.
[20] Цицерон. Промови. Сервілій Рулл. I, 7.
[21] Цицерон. Промови. Гай Веррес. X, 29.
[22] Там само. XIV, 41.
[23] Плутарх, Цицерон. VIII.
[24] Цицерон. Промови. Сервілій Рулл. VI, 15.

того, на його думку, закон також буде використаний для легального оформлення земельної власності, отриманої під час проскрипцій Сулли[25]. Цицерон вважав, що надзвичайні повноваження децемвіра дозволяють використовувати цей статус із великою користю для себе, бо він «*...наділений вищим імперієм, необмеженою судовою владою… ніхто не може викликати його в суд...»,* а тому *«...це все задумано, проведено тільки для того, щоб встановити... владу над доходами, всіма провінціями, над всією державою...*»[26].

Автор промов викрив ще одне явище корупції – шахрайський спосіб отримання майна за допомогою фальсифікації, тобто внесення інформації минулою датою до державних документів. Перший судовий процес у 80 р. до н. е., у якому брав участь Цицерон, стосувався захисту Секста Росція, у якого хотіли відібрати майно за підробленими документами. Восени 81 р. до н. е. був убитий багатий римський громадянин Секст Росцій. Його родичі у змові з впливовим вільновідпущеником Сулли Хрісогоном внесли ім'я Секста до проскрипційних списків, хоча вони були закриті ще в червні. Як вказував Плутарх, у цей час Хрісогон купив маєтки Росція всього за дві тисячі драхм, коли, за словами його сина, теж Секста Росція, вони коштували 250 талантів. Сина Росція звинуватили в батьковбивстві, усі від нього відвернулися, злякавшись жорстокості Сулли[27]. Цицерон, якому тоді було 26 років, не побоявся виступити проти впливових осіб та викрити всі їхні махінації. У своїй промові він звертав увагу на той факт, що змовники за відсутності фактів для звинувачення використали своє становище в державі: «*Хрісогон дуже впливовий, і Сексту Росцію захисників не знайти, ні про продаж майна та підробку документів ніхто навіть не заїкнеться»*[28]. Під час судового процесу підкуплені свідки та обвинувачі вели себе впевнено, маючи захист поважних осіб. Проте Цицерону завдяки його ораторському мистецтву та представленим фактам вдалося виграти цю справу, під час розгляду якої було проігноровано могутність Хрісогона. Його *«...судді слухали уважно, а народ обурений»*[29]. Попри позитивні результати суду, Цицерону все ж таки довелося виїхати до Греції, щоб уникнути переслідування високопоставленого Хрісогона.

Значна частина промов Цицерона стосувалася викриття способів, які посадові особи використовували, щоб отримати матеріальні та фінансові надбання. Найбільш поширеними були вимагання та грабунок. Зокрема, Веррес як намісник Сицилії відкрито грабував місцеве населення: «*...у всій Сицилії не було жодної срібної... коринфської... делоської вази, жодного предмета із золота чи слонової кістки... картини, яких би він не розшукав... і якщо вони сподобались, не забрав собі»*[30]. Причому Веррес навіть не робив спроби дотримуватися видимої законності за допомогою купівлі-продажу предметів мистецтва, настільки був упевнений у своїй безкарності: *«...він поводив себе як людина... яка ніколи не буде звинувачувана... він робив це не таємно, а відкрито... в силу свого імперія та влади*», внаслідок чого «*...своїми наказами пограбував все місто, будинок за будинком»*[31]. Інколи речі все ж таки купувались, але це було *«...грабунком, а не купівлею, якщо власнику не можна продати своє майно на власний розсуд... а особа наділена... владою... візьме собі любу річ, продається вона чи ні, за тією ціною, якою захоче»*[32]. У таких зловживаннях часто використовувався шантаж як метод отримання коштів. Під приводом звинувачення багатих громадян у вчинках, які вели до кримінальної відповідальності, зокрема участі в заколотах, пропонувалось відкупитися грошима[33]. Казнокрадство як спосіб нажитися за кошт держави також всюди використовувалося для збагачення

[25] Цицерон. Промови. Сервілій Рулл. XXVI, 69, XXVIII, 78.
[26] Там само. VI, 15; XXXVI, 99.
[27] Плутарх. Цицерон. III.
[28] Цицерон. Промови. Секст Росцій. X, 28.
[29] Там само. XXII, 60.
[30] Цицерон. Промови. Гай Веррес. Книга 4, I, 1.
[31] Там само. XXII, 49; XXIV, 53.
[32] Там само. V, 9.
[33] Там само. VII, 17; VIII,18; IX, 24.

посадових осіб. Поширеним було зловживання під час сплати податків та інших обов'язкових зборів у залежних від Риму общин. Зокрема, Цицерон наводив приклад, коли мамертинців за відповідну плату звільнили від військової повинності та від постачання хліба до Рима, а іншим общинам додатково визначили зобов'язання, щоб надолужити недостачу[34]. Привласнювалися кошти, які виділялися союзними общинами на утримання війська і флоту. У Сицилії була розроблена ціла схема збагачення, яку висвітлив Цицерон, назвавши її «морською справою», бо можна було *«...брати гроші з міських общин за звільнення від повинностей постачати матросів; за 600 сестерціїв відпускати матросів у відпустку; всі кошти, які повинні були виплачені відпущеним морякам, привласнити, а решті – обмежити законні виплати»*[35]. Можна було нажитися і за кошт будівництва морських кораблів, яких римляни потребували, оскільки вели в цей час постійні війни. Цицерон звинувачував Верреса в тому, що *«...справою флоту він займався, маючи на увазі не оборону провінції, а привласнення коштів під приводом будівництва кораблів»*[36]. Причому, маючи впевненість у своїй безкарності, Веррес сприймав небезпеку суду залежно від кількості награбованого: чим більше накопиченого багатства, тим менша небезпека. *«Все це відбувалось не таємно, через друзів чи посередників, а відкрито... завдяки імперію та владі»*[37].

Цицерон звертав увагу і на відсутність будь-яких моральних норм у високопосадовців, оскільки вони не гребували наживатись навіть за кошт храмів, тобто, займалися святотатством. Він вказував, що «*...у міських книгах Сиракуз... які знаходились у таємному відділенні ерарія... було точно записано, що пропало із храму Міневри, що – із храму Юпітера, що – із храму Лібера»*[38]. Приватне життя осіб наділених владою також було далеке від моральних норм. Вони оточували себе сумнівними друзями – учасниками пиятик, жінками, з якими проводили час. Жінок для утіх могли обирати, використовуючи свій статус. Зокрема, Цицерон про Верреса свідчив, що «*...серед міст... не було жодного, де б він не вибрав для себе жінки із знатної сім'ї, яка повинна була задовольняти його хтивість»*[39]. Таке сумнівне оточення дуже часто впливало на прийняття рішень: «*...жоден із мешканців муніципій не був таким простим, щоб не знати, що всі судові рішення міського претора залежать від волі і думки розпусниці Хелідони...»*[40]. Загалом Цицерон відзначав вплив знатних і красивих жінок, які керували Верресом протягом трьох років його претури[41]. Вплив корупції в житті римського суспільства призводив до посилення правил поведінки, які не відповідали традиційним нормам. Деградація окремих індивідів, на думку В. О. Веклич, спричиняла невідповідність становищу, яке вони посідали в суспільстві. Деградація ж владних еліт призводила до виникнення неправових і руйнівних тенденцій у політичному житті держави (Веклич В. О., 2017, с. 6). Про занепад моральних цінностей, зокрема чесності та вірності високопосадовців, Цицерон вказував у «Промові проти Луція Сергія Катиліни». Він звинувачував сенат і вищих магістратів у свідомій бездіяльності, що може привести до загибелі держави: «*Сенат все розуміє, консул бачить... а він (Катиліна) приходить в сенат, бере участь у обговоренні державних справ... а ми, хоробрі мужі, уявляємо, що виконуємо свій обов'язок перед державою...»*[42]. Цицерон у цій ситуації не спростовував і своєї відповідальності як консула: «*...серед нас знаходяться люди, які бажають загибелі міста... я консул, їх бачу... навіть пропоную їм висловити свою думку про становище держави*

[34] Цицерон. Промови. Гай Веррес. XXI, 52, 53.
[35] Там само. XXIV 61, 62.
[36] Там само. XVII, 43.
[37] Там само. XXII, 49.
[38] Там само. LXIII, 140.
[39] Там само. X, 28.
[40] Там само. XIII, 34.
[41] Там само. X, 28.
[42] Цицерон. Промови. Сергій Катиліна. I, 3.

і все ще не наважуюсь вразити словом тих людей, яких необхідно було знищити мечем. Що за часи, що за мораль»[43].

Корупційні дії посадових осіб римські громадяни та мешканці провінцій сприймали залежно від конкретної ситуації, яка стосувалася їх особисто. За зауваженням В. О. Веклич, загальне правове розуміння корупції у Стародавньому Римі узгоджувалося з моральними й етичними нормами. Корупція була практично непомітною з урахуванням традиційних «шаблонів» дарування, прихильності і заступництва, за допомогою яких забезпечувалася стійкість соціальних позицій римської еліти (Веклич В. О., 2017, с. 5). Якщо в суспільстві виявлялося відкрите здирництво, зловживання посадою з метою нажитися за кошт інших громадян, то реакція суспільства була негативною. Зокрема, мешканці з великим осудом сприймали суд над Росцієм, відкриті грабежі сицилійського населення намісником Верресом. Зате патрон-клієнтську систему, за якої сторони були взаємозацікавлені в ухилянні від повинностей, підкупі високопосадовців задля вирішення власних проблем, суспільство сприймало з розумінням. Зокрема, Цицерон вказував, що мешканців міста Месани Веррес звільняв протягом трьох років від усіх повинностей, натомість територія міста використовувалася для приховування накопиченого майна, яке таємно вивозилося на кораблях. Представник їхньої громади виступив із похвальною промовою у суді на користь Верреса, хоча дуже добре знав про його діяльність[44]. Навіть казнокрадство у сприйнятливих, на їхню думку, розмірах не вважалося великим проступком. Цицерон зазначав, що римське населення передбачало таку ситуацію як окремий випадок, де «*...кожен намісник буде брати собі стільки, скільки достатньо для нього і для його дітей»*[45]. Проте провінціали, на думку Цицерона, були незадоволені законом про хабарництво та судовими процесами над здирниками, бо вважали, що внаслідок таких дій вимагання наберуть більших розмірів, оскільки звинуваченому потрібно буде платити покровителям і суддям. Римське суспільство раціонально оцінювало практичні результати боротьби із зловживаннями і не сподівалося на припинення хабарництва та поборів. Саме явище корупції не викликало у римських громадян і провінціалів великого осуду, не сприймалися тільки занадто великі грабежі мешканців і відверте та демонстративне ігнорування законів.

Таким чином, Марк Туллій Цицерон, аналізуючи матеріали та перебіг подій у судових процесах і політичному житті Риму, учасником яких він був у період Пізньої Республіки, виокремив та висвітлив у своїх промовах корупційні прояви, які набули поширення в римському суспільстві. До корупційних діянь автор промов відносив: підкуп суддів, підробку документів, отримання коштовних подарунків, шахрайське отримання майна, відкриті вимагання, зловживання посадовими обов'язками з метою отримання незаконного прибутку, підкуп виборців, хабарництво, використання законодавчої діяльності в корисливих інтересах. На його думку, зазначені явища відбувалися на фоні відносно толерантного ставлення суспільства до таких проявів та певної моральної деградації політичних еліт республіканського Риму. У процесі подальшого дослідження теми варто звернути увагу на докладне вивчення політичної корупції, яка в цей період призвела до руйнації демократичних принципів формування органів влади.

Список літератури

1. Бондаренко О. С., 2021. Ретроспективний аналіз походження корупції як явища та ступінь впливу історичного аспекту на формування сучасного поняття «корупція». *Правові горизонти.* Вип. 26 (39). Суми. 7–11.

2. Веклич В. О., 2017. Історичний досвід щодо протидії корупції за часів Стародавнього Риму і його значення за умов пострадянського корупційного середовища. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спецвипуск.* Ч. 1. Дніпро. 3–7.

[43] Цицерон. Промови. Сергій Катиліна. I, 2; IV, 9.

[44] Цицерон. Промови. Гай Веррес, VIII, 17; X, 23.

[45] Там само. X, 9; XIV, 41.

3. Ільєнок Т. В., 2012. Історико-правові витоки поняття корупції. *Держава та регіони.* № 3. Запоріжжя. 51–56.

4. Ревак І. С. (ред.), 2011. *Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження.* Львів: ЛьвДУВС.

5. Литвинов О. М., 2012. Про культурно-національні аспекти проблеми корупції. *Економіка та право.* № 3. Київ. 167–172.

6. Лук'янова Г. Ю., 2020. Проблематика протидії корупції в стародавньому світі. *Правові новели. Науковий юридичний журнал*. № 10. Т. 3. Херсон. 21–25.

7. Маложон О. І., 2016. Юриспруденція в давньому Римі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. №6. Т. 1. Дніпро. 3–6.

8. Мельник М. І., 2001. *Корупція: сутність, поняття, ознаки, заходи протидії.* Київ: Атіка.

9. Мельник М. І., 2009. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії. *Національна безпека і оборона.* № 7. Київ. 67–72.

10. Нонік В. В., 2019. Дослідження сутності та трактування поняття «корупція»: еволюційний аспект. *Інвестиції: практика та досвід.* № 3. Миколаїв. 99–105.

11. Нонік В. В., 2016. Савіцький В. В. *Корупція як елемент державного управління в стародавніх цивілізаціях*. Дніпро. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1017 (07.02.2025).

12. Ростовська К. В., 2015. Історичні аспекти виникнення корупції. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право».* Вип. 20. Харків. 85–87.

13. Самойлович А. А. *Загальна характеристика історичного стану запобігання та протидії корупційним правопорушенням*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/5/17.pdf (06.02.2025).

14. Харитонов Є. О., 2016. Формування концепту права приватної власності у Стародавньому Римі. *Часопис цивілістики.* Вип. 21. Одеса. 8–13.

15. Цитряк В. Я., 2009. Корупція та хабарництво: проблеми визначення та співвідношення понять. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць.* № 47. Одеса. 96–102.

16. Чайка І. Ю., 2021. Дьомочка Г. В. Феномен корупції: особливості міждисциплінарного аналізу. *Право та державне управління.* № 1. Запоріжжя. 154–160.

Lyudmyla Ponomarenko

MARCUS TULLIUS CICERO ON CORRUPTION IN ROMAN SOCIETY

In the article an attempt is made to study the speeches of Marcus Tullius Cicero at court trials and his public speeches in the senate with the aim of investigating corruption phenomena in the Roman society of the Late Republic. It is noted that Cicero considered the judicial system as the biggest problem of the Roman state and society.

He identified the main abuses in the judiciary, such as: bribing judges and witnesses, delaying the consideration of cases, interference of officials in court proceedings, pressure on judges. The author of the speeches focused on the role of high-ranking officials in corrupt practices, who were often elected by bribing the voters and, while in office, paid for the services by their actions or inaction. He pointed to a whole series of financial transactions during the elections related to corruption: transfer of money to the appropriate account, storage of money, personal receipt of funds, transfer of cash to another person, intermediary activity. High-ranking officials also used their opportunities for illegal enrichment through direct extortion, extortion and blackmail, fraudulent methods of obtaining property through the access to state documents, and embezzlement. The impact of corruption on the society of Ancient Rome is highlighted, which was manifested in the destruction of traditional moral standards, the devaluation of the concept of "honesty", and deliberate inactivity of political elites.

It is noted that the perception of corrupt acts by the Roman citizens and provincials depended on their personal gain. There was a patron-client system in which the parties were mutually interested in evading duties and bribing high-ranking officials to solve their own problems. The Romans negatively perceived only open extortion and demonstrative disregard of laws. The Roman society rationally evaluated practical results of the fight against abuses and did not expect bribery and extortion to end.

Key words: *corruption, Marcus Tullius Cicero, republic, Ancient Rome, society.*

References

1. Bondarenko O. S., 2021. Retrospektyvnyi analiz pokhodzhennia koruptsii yak yavyshcha ta stupin vplyvu istorychnoho aspektu na formuvannia suchasnoho poniattia "koruptsiia" [Retrospective analysis of corruption origin as a phenomenon and the degree of influence of a historical aspect on the formation of the modern concept of "corruption"]. *Pravovi horyzonty.* Vyp. 26 (39). Sumy. 7–11. (In Ukrainian).

2. Veklych V. O., 2017. Istorychnyi dosvid shchodo protydii koruptsii za chasiv Starodavnoho Rymu i yoho znachennia za umov postradianskoho koruptsiinoho seredovyshcha [Historical experience in combating corruption in the times of Ancient Rome and its significance in the post-Soviet corruption environment]. *Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii*. Spetsvypusk. Ch. 1. Dnipro. 3–7. (In Ukrainian).

3. Ilienok T. V., 2012. Istoryko-pravovi vytoky poniattia koruptsii [Historical and legal origins of the concept of corruption]. *Derzhava ta rehiony.* № 3. Zaporizhzhia. 51–56. (In Ukrainian).

4. Revak I. O. (ed.). *Koruptsiia: teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhenia* [Corruption: theoretical and methodological foundations of research]. 2011. Lviv: LvDUVS. (In Ukrainian).

5. Lytvynov O. M., 2012. Pro kulturno-natsionalni aspekty problemy koruptsii [On the cultural and national aspects of the problem of corruption]. *Ekonomika ta pravo.* № 3. Kyiv. 67–172. (In Ukrainian).

6. Lukianova H. I., 2020. Problematyka protydii koruptsii v starodavnomu sviti [The problem of combating corruption in the ancient world]. *Pravovi novely. Naukovyi yurydychnyi zhurnal* № 10. Kherson, T. 3. 21–25. (In Ukrainian).

7. Malozhon O. I., 2016. Yurysprudentsiia v davnomu Rymi [Jurisprudence in ancient Rome]. *Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii*. № 6. T. 1. Dnipro. 3–6. (In Ukrainian).

8. Melnyk M. I., 2001. *Koruptsiia: sutnist, poniattia, oznaky, zakhody protydii* [Corruption: essence, concept, characteristics, countermeasures]. Kyiv: Atica. (In Ukrainian).

9. Melnyk M. I., 2009. Politychna koruptsiia: sutnist, chynnyky, zasoby protydii [Political corruption: essence, factors, means of counteraction.]. *Natsionalna bezpeka i oborona.* № 7. Kyiv. 67–72. (In Ukrainian).

10. Nonik V. V., 2019. Doslidzhennia sutnosti ta traktuvannia poniattia "коruptsia": evoliutsiinyi aspekt [Research of the essence and interpretation of the concept of "corruption": an evolutionary aspect]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*. № 3. Mykolaiv. 99–105. (In Ukrainian).

11. Nonik V. V., 2016. Savitskyi V. V. *Koruptsiia yak element derzhavnoho upravlinnia v starodavnikh tsyvilizatsiiakh* [Corruption as an element of public administration in ancient civilizations]. Dnipro. [Online]: Available from: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1017 [Accessed: 07.02.2025]. (In Ukrainian).

12. Rostovska K. V., 2015. Istorychni aspekty vynyknennia koruptsii [Historical aspects of corruption appearance]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia "Pravo"*. Vyp. 20. Kharkiv. 85–87. (In Ukrainian).

13. Samoilovych A. A. *Zahalna kharakterystyka istorychnoho stanu zapobihannia ta protydii koruptsiinym pravoporushenniam* [General characteristics of a historical condition of preventing and counteracting corruption offenses]. [Online]: Available from: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/5/17.pdf [Accessed: 06.02.2025]. (In Ukrainian).

14. Kharytonov Ye. O., 2016. Formuvannia kontseptu prava pryvatnoi vlasnosti u Starodavnomu Rymi [Formation of the concept of private property in Ancient Rome]. *Chasopys tsyvilistyky*. Vyp. 21. Odesa. 8–13. (In Ukrainian).

15. Tsytriak V. Ya., 2009. Koruptsiia ta khabarnytstvo: problemy vyznachennia ta spivvidnoshennia poniat [Corruption and bribery: problems of the definition and correlation of the concepts]. *Aktualni problemy derzhavy i prava: zbirnyk naukovykh prats.* № 47. Odesa. 96–102. (In Ukrainian).

16. Chaika I. Yu., 2021. Domochka H. V. Fenomen koruptsii: osoblyvosti mizhdystsyplinarnoho analizu [The phenomenon of corruption: specifics of interdisciplinary analysis]. *Pravo ta derzhavne upravlinnia.* № 1. Zaporizhzhia. 154–160. (In Ukrainian).

УДК 94(477.5)«194»:070.13
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-23

Позднякова Інна,
кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
pozdnyakova@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9256-4633

СИСТЕМА ЗАОХОЧЕНЬ І ПОКАРАНЬ СПІВРОБІТНИКІВ РАДЯНСЬКИХ ЦЕНЗУРНИХ ОРГАНІВ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

У статті розглянуто особливості трудового законодавства часів Другої світової війни та перших повоєнних років. Зазначається, що під час війни трудове законодавство характеризувалося посиленням відповідальності за порушення трудової дисципліни. У повоєнні роки з правового регулювання трудових відносин поступово усувалися обмеження воєнного часу, норми якого поширювалися і на співробітників радянських цензурних органів. Показано, що серед форм заохочення цензорів найпоширенішими були нагородження медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні» та Почесною грамотою за «відмінні показники» з охорони державної та військової таємниці в пресі й на радіомовленні. До працівників цензури застосовували й дисциплінарні стягнення. Підставою для їх застосування найчастіше було несвоєчасне подання звітної документації та розголошення відомостей, що становлять військову й державну таємницю. Службові стягнення накладалися з формулюванням: «поставити на вид», «догана», «сувора догана», «догана із занесенням в особову справу», «звільнення з посади», «звільнення з органів цензури». Розкриття теми дослідження здійснено на основі залучення низки репрезентативних джерел, які зберігаються у фондах Державного архіву Кіровоградської області. Основний зміст узагальнювальних висновків і напрямів подальших досліджень із цієї проблеми полягає в тому, що вона дає змогу з'ясувати взаємозв'язок між трудовими «звершеннями» радянської доби та механізмами стимулювання праці, простежити, як радянські методи контролю за трудовою дисципліною вплинули на сучасну культуру праці українців, зрозуміти, наскільки соціалістичне змагання сприяло зростанню продуктивності, й оцінити ступінь ефективності системи заохочень порівняно із сучасними, ринковими методами мотивації. Отже, вивчення системи заохочень і дисциплінарних стягнень, що застосовувалися до радянських цензорів, дасть змогу ґрунтовніше дослідити радянські методи управління та оцінити їх вплив на характер трудових відносин у сучасній Україні.

Ключові слова: *дисциплінарні стягнення, заохочення, ідеологічний контроль, радянська цензура, соціалістичне змагання.*

Радянська система трудових відносин з її ставленням до праці та підходами до управління персоналом глибоко вкорінилася на пострадянському просторі. Дослідження адміністративних та каральних механізмів контролю за трудовою дисципліною дає змогу краще зрозуміти радянське суспільство і його спадщину, що й дотепер впливає на українське суспільство. Окремий інтерес становить модель «колективної відповідальності», коли порушення засуджувалися на зборах, догани оголошувалися привселюдно, а відзначення найкращих працівників мало пропагандистський характер. Адже чимало людей, які працювали в радянський період, досі сприймають роботу через призму тих часів.

Окремі питання становлення та розвитку трудового законодавства України неодноразово потрапляли до поля зору дослідників. Варто згадати статтю Наталії Обушенко, яка здійснила загальний аналіз розвитку трудового законодавства України за радянської доби (Обушенко Н., 2019). Окремі аспекти трудового законодавства УРСР у перше повоєнне десятиліття дослідила Наталія Харасик (Харасик Н., 2020). Вагомий внесок у дослідження системи радянських цен-

зурних органів зробили Юрій Шаповал та Оксана Федотова (Шаповал Ю., 2021). Утім, основні форми заохочень, види та причини застосування дисциплінарних стягнень до працівників цензурних органів досі не ставали предметом спеціального наукового розгляду.

Мета статті – дослідити особливості стимулювання праці співробітників радянських цензурних органів, розглянути види дисциплінарних стягнень та підстави їх застосування протягом перших повоєнних років.

Оскільки УРСР перебувала в складі СРСР, то до джерел трудового законодавства перших повоєнних років належали загальносоюзні нормативно-правові акти, як-от Укази Президії Верховної Ради СРСР, постанови Ради Міністрів СРСР, а також постанови партії – постанови ЦК ВКП(б). До власне українського законодавства щодо регулювання трудових відносин належали: Кодекс законів про працю УРСР 1922 р. зі змінами та доповненнями, Укази Президії Верховної Ради УРСР, постанови Верховної Ради УРСР, постанови Ради міністрів УРСР, а також партійні постанови – постанови ЦК КП(б) У. Пріоритет надавався союзному законодавству, тому в багатьох республіканських нормативних актах обов'язково зазначалася їх відповідність нормативним актам СРСР (Харасик Н., 2020, с. 28).

Під час війни Німеччини із СРСР встановлювались умови праці, обумовлені воєнним станом. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про оголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану» дозволив військові владі залучати громадян до трудової повинності. 26 червня 1941 р. був виданий Указ «Про режим робочого часу робітників та службовців у період війни», який дозволив керівникам підприємств (промислових, транспортних, сільськогосподарських, торгівельних) при узгодженні з Раднаркомом СРСР вводити понаднормові роботи від однієї до трьох годин на день. Особи, яким виповнилось 16 років, могли працювати понаднормово не більш ніж дві години. У 1942 р. вводилися нові види трудової повинності – роботи зі спорудження оборонних об'єктів, заготівлі палива тощо. Рішення про введення трудової повинності в місцевостях, де був уведений воєнний стан, ухвалювала влада (Харасик Н., 2020, с. 29–30).

Загалом трудове законодавство характеризувалося посиленням відповідальності за самовільне залишення роботи, яке для робітників, службовців та інженерно-технічних працівників розглядалося як дезертирство й каралося згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. тюремним ув'язненням строком від 5 до 8 років[1].

У повоєнні роки з правового регулювання трудових відносин поступово усувалися обмеження воєнного часу. Уже з 1 липня 1945 р. відновлюються чергові та додаткові відпустки, розпочинається видача грошової компенсації за відпустки, які не були використані під час війни. Скасовувалися понаднормові роботи, трудові мобілізації та повинності (Харасик Н., 2020, с. 31).

По завершенню Другої світової керівництво Головліту СРСР неодноразово порушувало питання про нагородження орденами та медалями окремих цензорів, які особливо відзначились у роки війни.

У записці «Про роботу Головліту в роки війни» уповноважений РНК СРСР з охорони таємниці в пресі та начальник Головліту М. Г. Садчиков інформував членів ЦК ВКП(б), що за період війни органами цензури перевірено друкованих видань загальною кількістю 2 233 862. Цю роботу здійснив колектив у складі 4 585 цензорів, які працювали як у центрі, так і на місцях. Цензори не допустили оприлюднення 82 161 матеріалу, відомостей і даних, з яких 36 212 з причин збереження державної таємниці, 17 047 – з політичних мотивів та вилучили 28 900 антирадянських відомостей з іноземної преси[2].

---

[1] Указ Президиума Верховного Совета СССР от 29 сентября 1942 года «О переводе на военное положение рабочих, служащих и инженерно-технических работников в близких к фронту районах» URL: https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16427.htm [23. 02. 2025].

[2] О работе Главлита в годы войны. *Цензура в Советском Союзе.1017–1991. Документы*. М., 2004. С. 326–327.

Зважаючи на важливість цензурної роботи в радянській системі, ініціатива була сприйняти й на місця почали надходити запити з проханням надіслати необхідні дані щодо працівників цензури, апарат обллітів та райуповноважених, які гідні бути нагороджені Почесною грамотою за виняткову роботу з охорони військової та державної таємниці в пресі в роки війни[3].

Згідно з наказом Уповноваженого РНК СРСР з охорони державної таємниці в пресі та начальника Головліту за № 526 від 9 червня 1945 р., за успішну роботу з охорони державної таємниці в пресі в роки війни Почесною грамотою нагородили п'ятьох співробітників Головліту Латвійської РСР та по одному представнику Головлітів Північно-Осетинської АРСР, Якутської АРСР, Туркменської АРСР, Комі АРСР та працівника Вологодського облліту[4].

У лютому 1946 р. нагородили ще тринадцять працівників цензурних органів серед яких: два заступники начальників обллітів, п'ять цензорів, п'ять райуповноважених і начальник Нижньо-Тагільського міськліту Свердловської області[5].

Працівників цензури нагороджували й з нагоди інших знакових для радянської доби подій. Зокрема, у листопаді 1947 р. з формулюванням: «за зразкове виконання своїх обов'язків, чіткість та оперативність у роботі», начальник Головліту УРСР К.Ф. Полонник оголосив подяки із занесенням в особову справу тринадцятьом співробітникам Головліту УРСР, зокрема чотирьом начальникам відділів, двом заступникам начальників відділів, двом старшим цензорам, двом цензорам, а також головному бухгалтеру, бухгалтеру-касиру та завідувачу секретаріату. На рівні областей подяки оголосили начальникам Миколаївського, Закарпатського, Чернігівського та Одеського обллітів[6]. Своєю чергою, начальники обллітів мали відмітити роботу кращих цензорів апарату та райуповноважених

До працівників цензурних органів застосовувалися й основні види дисциплінарних стягнень. В офіційних документах найчастіше трапляються такі: «поставити на вид» (зауваження – *Авт.*), «догана», «сувора догана», «догана із занесенням в особову справу», «звільнення з посади», «звільнення з органів цензури». Утім, якщо прорахунок не мав ідеологічного характеру і не розкривав воєнної таємниці чи державного секрету, то до звільнення справа не доходила.

Відповідно до розпорядження Головліту УРСР № 970 від 2 грудня 1944 р., усі начальники обллітів зобов'язані були не пізніше 20 грудня 1944 р. підготувати та надіслати річний звіт. Архівні матеріали свідчать, що вчасно надіслали звіти начальники Київського, Миколаївського, Станіславського, Кам'янець-Подільського, Чернігівського, Сумського, Житомирського, Волинського, Рівненського, Сталінського та Дрогобицького обллітів. Із запізненням Головліт УРСР все ж таки отримав звіти Дніпропетровського, Полтавського, Ізмаїльського та Кіровоградського обллітів. Не надіслали звітів начальники обллітів: Харківського – т. Павлюк, Ворошиловградського – т. Акімов, Львівського – т. Кущінський, Чернівецького – т. Корнієнко, Вінницького – т Фещенко, Херсонського – т. Софронов, Тернопільського – т. Труфанов та Запорізького – т. Тхор. За несвоєчасне подання звітної документації спеціальним наказом начальника Головліту УРСР від 26 січня 1945 р. приписувалося: «поставити на вид начальникам обллітів т. Кущінському, Фещенку, Софронову, Труфанову. Вказати на недисциплінованість т. Тхор і т. Корнієнко. Інформувати секретарів обкомів про недисциплінованість начальників Харківського облліту т. Павлюка, Ворошиловградського облліту т. Акімова та винести їм догану»[7].У грудні того ж року до начальника Львівського облліту знову було застосовано дисциплінарне стягнення. Причиною стали порушення правил випуску друкованої продукції в Золочівському районі Львівської області. Керівнику Облліту доручено скласти акт про притяг-

[3] Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКірО). Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 21.
[4] ДАКірО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 31.
[5] ДАКірО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 9.
[6] ДАКірО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 86.
[7] ДАКірО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 2.

нення винних до відповідальності та інформувати керівництво про виконану роботу. Цей наказ теж не було виконано. Вказавши, що це не перший випадок недисциплінованості т. Кущінського, якому протягом року вже двічі ставили на вид невиконання директив центру, начальник Головліту УРСР К. Полонник наказав: «начальнику Львівського облліту т. Кущінському оголосити догану з занесенням в особову справу й попередити, що у випадку ще одного прояву недисциплінованості він буде відсторонений від роботи в органах цензури Української РСР»[8].

У розпорядчій документації Головліту УРСР, яка зберігається у фондах Державного архіву Кіровоградської області, міститься низка документів, які свідчать і про суттєві, з погляду керівництва республіканського органу цензури, недоліки в роботі Дніпропетровського облліту. Його начальник т. Приступа Володимир Євстафійович протягом короткого часу зазнав кількох суворих дисциплінарних стягнень. У березні 1946 р. йому оголосили сувору догану за «неодноразове невиконання наказів Головліту УРСР». Підставою стали надіслані із запізненням списки газет, що видаються в області. У наказ, який зафіксував оголошення догани, також указувалося на те, що фінансовий звіт Облліту за четвертий квартал 1945 р. не був підготовлений належним чином та надісланий частинами із суттєвим запізненням, унаслідок чого Головліт УРСР не зміг вчасно надіслати звітні матеріали Уповноваженому РНК СРСР з охорони військової таємниці в пресі[9].

За несвоєчасно надіслані зведення викреслень попередньої цензури догану оголосили й начальнику Тернопільського облліту т. Труфанову І. В. з попередженням, що він буде відсторонений від займаної посади, якщо не організує роботу відповідно до наказів та розпоряджень Головліту[10].

Окрім імовірних прорахунків керівників обллітів, причини несвоєчасного подання звітних матеріалів могли мати цілком об'єктивне підґрунтя. Адже в радянську добу активно практикувалося залучення студентів, викладачів, інженерів та навіть учених до участі в господарських кампаніях під час збору врожаю. Ця практика поширювалась і на працівників цензурних органів. Так, начальник Кіровоградського облліту М. Т. Лайс у пояснювальній записці на ім'я начальника одного з відділів Головліту УРСР, що датується жовтнем 1947 р., зазначала: «розпорядження Головліту УРСР від 16 червня 1947 р. за № 529 повністю не виконали. Матеріали, які ви просили, украй повільно надходять з районів. Це пояснюється тим, що більшість райуповноважених були залучені до збору врожаю в колгоспах»[11].

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон про четвертий п'ятирічний план на 1946–1950 рр. У серпні 1946 р. на восьмій сесії Верховної Ради УРСР ухвалено «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.». Він розроблявся на основі контрольних показників, визначених для України союзним планом четвертої п'ятирічки. У законі ставилося завдання відновити довоєнний рівень промисловості та сільського господарства, а в окремих галузях – перевищити цей рівень. При цьому традиційно наголошувалося на важкій індустрії. За четвертим п'ятирічним планом передбачалося відродження вугільної промисловості Донбасу й чорної металургії Півдня. Відбудовувалися підприємства металургійної промисловості – Азовсталь, Запоріжсталь, Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського та ін. (Литвин В., 2004, с. 370–371, 373).

У зв'язку з початком німецько-радянської війни, 22 червня 1941 р. на території СРСР введено в дію «Перелік відомостей, що становлять військову та державну таємницю на воєнний час». А 23 червня 1941 р. підготовлені на випадок війни «Додатки до Переліку… на час війни» були направлені Головлітом до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на затвердження.

[8] ДАКірО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 67.
[9] ДАКірО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 15.
[10] ДАКірО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 76.
[11] ДАКірО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 20.

Режим, як і раніше, прагнув зберегти військові та економічні секрети, а також запобігати поширенню інформації, яка не відповідала його ідеологічним настановам. «Перелік…» залишався чинним і в перші повоєнні роки. Оновлений «Перелік найважливіших відомостей, що становлять державну таємницю» набув чинності 1 березня 1948 р. (Позднякова І., 2024, с. 42, 44).

У серпні 1946 р. начальника Дніпропетровського облліту звинуватили в тому, що в пресі Дніпропетровської області мали місце кілька випадків розголошення державної таємниці. Зокрема, протягом червня в обласній газеті «Дніпропетровська правда» допущено 12 грубих порушень, а саме:

– 4 червня в статті «Рахуємо собівартість продукції» газета «Дніпропетровська правда» оприлюднила вартість однієї тони металу (§221 «Переліку відомостей, що становлять військову та державну таємницю);

– 9 червня те саме видання в статті «За передову технологію виробництва» надрукувала статтю, у якій автор порівнює собівартість тонни сталі по трьох заводах (ім. Петровського, ім. Дзержинського та Єнакіївському);

– 22 червня та сама газета в статті Сидоріна опублікувала цифри п'ятирічного плану союзної промисловості на Дніпропетровщині по чавуну, сталі, рейкам, запасам залізної та марганцевої руди, по новому будівництву домен, мартенів, трубопрокатних станів, що заборонено §215 та §223 «Переліку…». Ті самі цифри п'ятирічки по Дніпропетровській області були оприлюднені й в іншій обласній газеті «Зоря». Крім того, чимало районних газет Дніпропетровщини оприлюднили на своїх шпальтах заготівельні ціни на сільськогосподарські продукти, що було заборонено §233 «Переліку…»[12].

Ці порушення, на думку начальника Головліту УРСР, вказували на те, що начальник Дніпропетровського облліту т. Приступа ставиться до виконання своїх обов'язків недбало. Не приділяє належної уваги цензорському апарату облліту та районним уповноваженим. Розголошення державної таємниці, допущене в обласних газетах, свідчило про те, що цензори облліту не знають «Переліку…» та інших базових документів.

За допущення розголошення в обласних друкованих виданнях державної таємниці, за відсутність оперативного керівництва цензорським апаратом області начальнику Дніпропетровського облліту т. Приступі В. Є. оголосили сувору догану із занесенням в особову справу. Тим самим наказом приписувалося звільнити з роботи цензора, який допустив опублікування в газеті «Дніпровська правда» відомостей, що становлять державну таємницю, а всім цензорам Облліту до 16 вересня поточного року варто було здати техмінімум на знання «Переліку…», «Інструкції цензору» та інших документів по цензурі[13].

Можна припустити, що такі випадки мали місце й в інших обллітах, оскільки в наказі начальника Головліту УРСР № 36 від 12 серпня 1946 р. ішлося про те, що унаслідок неналежного знання основних цензурних документів цензори обллітів допускали опублікування відомостей, які становлять державну таємницю. З метою усунення зазначених недоліків Головліт УРСР наказав: 1) начальникам всіх обллітів організувати повторні заняття з вивчення «Переліку…», «Інструкції…», «Зведених вказівок» та циркулярів Головліту; 2) увести складання цензорами техмінімуму; 3) усьому особовому складу цензорів обллітів скласти техмінімум; 4) про результати складання техмінімуму повідомити Головліт УРСР[14]. Передбачалося, що ці заходи мали поліпшити рівень професійної підготовки працівників цензури.

Варто також зауважити, що відповідно до законодавства на цензорів поширювався і порядок зняття догани, зокрема й достроково. Наприклад, у серпні 1947 р. з формулюванням «ураховуючи загальне покращення цензурної справи в Закарпатській області» догану, винесену наказом

[12] ДАКірО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 45.
[13] ДАКірО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 45–46.
[14] ДАКірО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 54.

начальника Головліту УРСР № 56 від 17 грудня 1946 р. начальнику Закарпатського облліту т. Омельяненко М. Н., приписувалося зняти[15].

Перше повоєнне десятиліття пройшло під гаслом «соціалістичних змагань» та трудових звершень радянського народу. Соціалістичне змагання – це особлива форма трудової активності, що використовувалась у Радянському Союзі для стимулювання працівників до підвищення продуктивності праці, перевиконання планових показників та розвитку ініціативи (Удод О., 2012, с. 731). Цей рух був одним з ключових складників радянської трудової політики, починаючи з 1920-х років, й охоплював усі сфери господарства – від промисловості й сільського господарства до науки та освіти. Були охоплені цим рухом і співробітники органів цензури.

Ще в липні 1944 р. всі начальники обліттів отримала циркуляр, у якому ішлося про політичну значущість соцзмагань, під час яких співробітники органів цензури мають продемонструвати пильність і зразкову роботу. Начальникам обліттів приписувалося: взяти під особистий контроль питання про участь працівників облліту та райуповноважених у соцзмаганнях; долучити до соцзмагань усіх працівників облліту та райуповноважених; щомісяця перевіряти виконання взятих ними соцзобов'язань. Показники, які мав виконати співробітник, фіксувались у спеціальних документах (угодах), які передбачали: підвищення пильності; недопущення жодного розголошення державної таємниці й водночас уникнення необґрунтованого втручання у зміст цензурованого матеріалу; підвищення політичного та професійного рівня співробітника; популяризацію найкращого досвіду працівників цензури через інформаційні листи облліту[16].

Соцзмагання проводилися не лише між працівниками обліттів, а й між республіканськими цензурними органами. Наказом начальника Головліту УРСР від 15 жовтня 1944 р. за № 62 приписувалося: «Шляхом завзятої та кропіткої роботи всіх цензорів та начальників обліттів досягти того, щоб у четвертому кварталі цього року не допустити жодного порушення в пресі та радіомовленні та вивести Головліт УРСР в ряди передових. Кращих цензорів висунути на нагородження Почесною грамотою»[17].

У підсумку зазначалося, що кожен працівник органів цензури має, шляхом участі в соцзмаганнях, домагатися права на отримання Почесної грамоти. Про результати соцзмагань та про найкращих працівників цензурних органів варто було інформувати Головліт щомісяця, не пізніше 5 числа[18].

Так, на співробітників цензурних органів поширювалися види заохочень та дисциплінарних стягнень, передбачені чинним законодавством перших повоєнних років. Серед заохочень найчастіше застосовувалося нагородження Почесною грамотою. Службові стягнення накладалися з формулюванням: «поставити на вид», «догана», «сувора догана», «догана із занесенням в особову справу», «звільнення з посади», «звільнення з органів цензури». Підставою для застосування дисциплінарних стягнень найчастіше було несвоєчасне подання звітної документації та розголошення відомостей, що становлять військову та державну таємницю. Показово, що накази про застосування дисциплінарних стягнень розсилалися для ознайомлення в усі обласні цензурні органи та зобов'язували начальників обліттів ознайомити всіх працівників органів цензури з їх змістом. Це була така собі форма негативної мотивації та «показового покарання», що цілком відповідала сутності радянського режиму.

[15] ДАКірО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 44.
[16] ДАКірО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 10.
[17] ДАКірО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 37-зв.
[18] ДАКірО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 10.

Список літератури

1. Литвин В., 2004. *Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955).* Київ.
2. Обушенко Н., 2019. Розвиток трудового законодавства України за часів існування СРСР. *Південно-український правничий часопис.* Випуск 4. Т. 2. Одеса. 142–146.
3. Позднякова І., 2024. Тема війни та військова таємниця в розпорядчій документації радянських цензурних органів 1920–1940-х років. *Історія та археологія. Спецвипуск.* Кропивницький. 39–49.
4. Удод О., 2012. Соціалістичне змагання. *Енциклопедія Історії України.* Т. 9. Київ. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1290-5/978-966-00-1290-5.pdf [23. 02. 2025].
5. Харасик Н., 2020. Трудове законодавство Української РСР у перше повоєнне десятиліття (1945–1955 рр.). *Порівняльно-аналітичне право.* Випуск 4. Ужгород. 28–34.
6. Шаповал Ю., 2021. Федотова О. Цензурний контроль творів М. Грушевського та В. Винниченка в УСРР–УРСР. *Український історичний журнал.* №5. Київ. 50–60.

Inna Pozdniakova

THE SYSTEM OF REWARDS AND SANCTIONS FOR EMPLOYEES OF SOVIET CENSORSHIP BODIES IN THE FIRST POST-WAR YEARS

In this article, the peculiarities of labor legislation during World War II and the first post-war years have been examined. It has been noted that during the war, labor legislation was characterized by increased liability for violations of labor discipline. In the post-war years, wartime restrictions were gradually eliminated from the legal regulation of labor relations, the norms of which also applied to employees of Soviet censorship bodies. It has been shown that among the reward forms of censors, the most common was the awarding of the medal "For Valorous Labor in the Great Patriotic War" and the Certificate of Honor for "excellent performance" in the protection of state and military secrets in the press and on the radio. Disciplinary sanctions were also applied to censorship employees. The grounds for their application were most often the untimely submission of reporting documentation and the disclosure of information constituting military and state secrets. Official sanctions were imposed with the following wording: "to issue a warning", "reprimand", "severe reprimand", "reprimand to the personnel file", "dismissal from position", "dismissal from censorship bodies". The disclosure of the research topic was carried out by involving a number of representative sources stored in the funds of the State Archive of the Kirovohrad Region. The main content of the generalizing conclusions and directions for further research on this problem is that it allows us to clarify the relationship between labor «achievements» of the Soviet era and labor incentive mechanisms, to trace how Soviet methods of control over labor discipline influenced the modern labor culture of Ukrainians, to understand how socialist competition contributed to increased productivity, and to assess the degree of the incentive system effectiveness in comparison with modern, market-based methods of motivation. Therefore, studying the system of rewards and disciplinary sanctions in Ukraine under Soviet control, using the example of censorship bodies, will allow for a more thorough investigation of Soviet management methods and an assessment of their impact on the nature of labor relations in modern Ukraine.

Key words: *disciplinary sanctions, ideological control, socialist competition, Soviet censorship, reward.*

References

1. Lytvyn V., 2004. *Ukraina u pershomu povoiennomu desiatylitti (1946–1955)* [Ukraine in the first post-war decade (1946–1955)]. Kyiv. (In Ukrainian).
2. Obushenko N., 2019. Rozvytok trudovoho zakonodavstva Ukrainy za chasiv isnuvannia SRSR [The development of labor legislation of Ukraine during the existence of the USSR]. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys*. Vypusk 4. T. 2. Odesa. 142–146. (In Ukrainian).
3. Pozdniakova I., 2024. Tema viiny ta viiskova taiemnytsia v rozporiadchii dokumentatsii radianskykh tsenzurnykh orhaniv 1920–1940 rokiv [The Topic of War and Military Secrets in the Administrative Documentation of Soviet Censorship Bodies (1920s–1940s)]. *Istoriia ta arkheolohiia. Spetsvypusk.* Kropyvnytskyi. 39–49. (In Ukrainian).
4. Udod O., 2012. Sotsialistychne zmahannia [Socialist competition]. *Entsyklopediia Istorii Ukrainy.* T. 9. Kyiv. [Online]: Available from: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1290-5/978-966-00-1290-5.pdf [Accessed: 23. 02. 2025]. (In Ukrainian).

5. Kharasyk N., 2020. Trudove zakonodavstvo Ukrainskoi RSR u pershe povoienne desiatylittia (1945–1955 rr.) [Labor legislation of the Ukrainian SSR in the first post-war decade (1945–1955)]. *Porivnialno-analitychne pravo.* Vypusk 4. Uzhhorod. 28–34. (In Ukrainian).

6. Shapoval Yu., 2021. Fedotova O. Tsenzurnyi kontrol tvoriv M. Hrushevskoho ta V. Vynnychenka v USRR–URSR [Censorship Control of the Works by M. Hrushevskyi and V. Vynnychenko in the UkrSSR]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5. Kyiv. 50–60. (In Ukrainian).

УДК 94(5):94(47+57)’’196/198’’(045)
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-24

Ковальков Олександр,
доктор історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університету
імені Володимира Винниченка
KovalkovAlex@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-2344-3050

Савченко Олексій,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник,
Скарбниця Національного музею історії України
Alexey89xzy@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8132-3204

ПОЛІТИКА СРСР НА ДЕКОЛОНІЗОВАНОМУ СХОДІ В 1960–1980-х РОКАХ: НЕОКОЛОНІАЛІЗМ, ТЕОРІЯ «СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ» ЧИ ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ ПІДХІД?

Проаналізовано історіографічні концепції, які використовувалися для тлумачення політики СРСР щодо деколонізованих держав Азії та Африки, та з’ясовано перспективи її вивчення із застосуванням теоретично-методологічних принципів постколоніального підходу.

З’ясовано, що панівні в роки «холодної війни» в західному й радянському суспільствознавстві теорії неоколоніалізму й «соціалістичної орієнтації» вивчали досвід імперсько-колоніальної взаємодії держав «першого» та «третього» світів. Оскільки класична колоніальна теорія нерозривно пов’язувала поняття «капіталізм» і «колоніалізм», то на Радянський Союз та його відносини із залежними державами й регіонами вона не поширювалася. Започаткований уже класичними працями Е. Саїда постколоніальний підхід також, принаймні в його первинному, культурологічно-літературознавчому, варіанті, зосереджувався на вивченні особливостей та наслідків колоніального панування в різних регіонах світу насамперед Британської і Французької імперій. Розпад СРСР та «світової соціалістичної системи» сприяв пожвавленню імперіологічних студій і поступового перенесення постколоніального дискурсу на терени колишніх Російської імперії та Радянського Союзу. У 1990-ті роки в Україні відбувся «постколоніальний бум», коли українські літературознавці діаспори, а затим і вітчизняні вчені вивчали різні аспекти культурних наслідків російського-радянського панування в Україні. На початку XXI ст. завдяки працям Д. Мура, Е. Томпсон та ін. постколоніальний підхід остаточно поширився на вивчення історії Російської та радянської імперій, а також сателітів СРСР у Центральній та Південно-Східній Європі. Аналіз засадничих принципів політики Радянського Союзу в державах Азії та Африки, які визначалися як «держави соціалістичної орієнтації» (механізми політичної домінації та контроль над внутрішньою і зовнішньою політикою, нав’язування економічної та культурно-ідеологічної залежності, використання суверенних держав для задоволення власних геополітичних інтересів тощо) довів виправданість використання постколоніального підходу до її вивчення й тлумачення. Це, своєю чергою, створює значні перспективи конкретно-історичних досліджень цього складника новітньої історії країн Азії та Африки та зовнішньої політики Радянського Союзу.

Ключові слова: *імперіалізм, історіографія, неоколоніалізм, постколоніалізм, Радянський Союз, «соціалістична орієнтація».*

Розпад Радянського Союзу і демонтаж «світової соціалістичної системи» пожвавили вивчення різних форм колоніального панування й імперських утворень, яке вийшло за межі дослідження досвіду «класичних» колоніальних імперій. В українській та західній суспільній думці поступово утвердився погляд на СРСР як на імперську силу, яка, утім, відрізнялася від

західних імперій нового й новітнього часу. Агресивна зовнішня політика пострадянської Росії, кульмінацією чого стала розв'язана у 2014 р. й ескалована в лютому 2022 р. війна проти України, спрямована насамперед на відновлення статусу наддержави, а насправді – на реінкарнацію імперії у кордонах кінця XIX–XX ст. Примітно, що, стикнувшись з протидією з боку України й західного світу, Москва шукає підтримки на «Глобальному Півдні», значна частина якого ще пів століття тому перебувала у сфері впливу Радянського Союзу. Усе це актуалізує вивчення засад і принципів політики Кремля в країнах Азії та Африки в постколоніальну добу, в умовах глобальної цивілізаційної «холодної війни», яка нині відроджується, хоча й у нових формах та з іншою конфігурацією учасників.

Традиційні підходи до вивчення колоніалізму й імперіалізму, які тривалий час панували в історичній і політологічній науках, зосереджувалися на західному імперському досвіді й здебільшого обходили російсько-радянську історію панування над підкореними країнами та територіями. Значного імпульсу до перегляду такого підходу надав постколоніальний дискурс, який на межі XX–XXI ст. поступово відійшов від літературної критики й посів панівні позиції у вивченні різних форм колоніалізму та імперіалізму. Під впливом уже класичних досліджень Е. Саїда (Саїд Е., 2007; Саїд Е., 2001) та численних праць учених із США, Європи та країн «Глобального Півдня», які мають колоніальне минуле (Беккер С., 2004; Вулф Л., 2009; Йобст К., 2013; Мукґерджі А. П., 1996; Слемон С., 1996; Співак Г. Ч., 1996; Суни Р., 2004; Томпсон Е., 2006; Фігуейра Д., 1999; Хаген фон М., 2004; Hagen von M., 2014; Moore D. C., 2001; Shohat E., 1992 та ін.), постколоніалізм зацікавив українських літературознавців, спочатку з діаспори (С. Величенко, 2005; Павлишин М., 1997; Павлишин М., 2014; Шкандрій М., 2004), а потім в Україні (Грабовська І., 2008; Грабовська І., 2009; Гундорова Т., 2014 (a); Гундорова Т., 2014 (b); Дитина Т., 2013; Забужко О., 1999; Сеник Л., 2009; Сінченко О., 2014; Федунь О., 2001; Чобанюк М., 2005; Юрчук О., 2013 та ін.). Згодом постколоніалізм вийшов за межі літературної критики й став засобом переосмислення історії України (Гісем І. І., 2016; Гнатюк О., 2005; Рябчук М. Ю., 2013; Рябчук М., 2011) та предметом політологічних (Баталов О. А., 2016), історіографічних і методологічних (Долід В. В., 2012; Євтушенко С., 2017; Іванишин П., 2011; Кузін М., 2015; Северин Н. В., 2017; Троян С. С., 2012; Троян С. С., 2015 (a); Троян С., 2015 (b); Троян С., 2014) студій. На межі XX–XXI ст. зацікавленість постколоніалізмом поширилась і на частину російського суспільствознавства (Голубкина С. Е., 2016; Шишков В. В., 2013 та ін.). Особливої згадки вартий дослідницький центр Ab Imperio (Казань)[1]. Наслідком стало застосування постколоніального підходу до вивчення історії Російської та Радянської імперій та наслідків їх колоніальної політики для України та інших підпорядкованих Москві територій, залучення до цього широкого кола як власне історичних, так і літературних джерел, а також перенесення дослідження російсько-імперських впливів на країни Центральної та Південно-Східної Європи. Утім, великі території Азії та Африки, які перебували під кремлівською домінацією, наразі залишаються поза дослідницьким полем постколоніальних та імперіологічних студій.

Метою статті є аналіз історіографічних концепцій, які використовувалися для тлумачення політики СРСР щодо деколонізованих держав Азії та Африки, і з'ясування перспектив її вивчення із застосуванням теоретично-методологічних принципів постколоніального підходу.

Чи не найбільш значущим процесом, який докорінно змінив світ у другій половині XX ст., стала деколонізація – розпад колоніальної системи та утворення на її місці нових суверенних держав. Упродовж 1950–1970-х рр. на політичній карті світу сталися найбільш масштабні зміни за всю писемну історію людства: на мапі Азії (включно з колишніми центральноазійськими республіками СРСР) сьогодні налічується 47, а Африки – 55 країн. Загалом же після Другої світової війни кількість суверенних країн у світі зросла втроє. В умовах «холодної війни»

[1] Прикладом може слугувати збірник статей: *Новая имперская история постсоветского пространства / под ред. И. В. Герасимова и др.* Казань: Центр исследований национализма и империй, 2014. 652 с.

колишні колонії в Азії та Африці, разом з країнами Латинської Америки, сформували т. зв. «третій світ» – на додачу до «першого» – «капіталістичного», і «другого» – «соціалістичного».

Більшість цих держав прийшла до незалежності з потворними сировинно-монокультурними економіками, нездатними бодай якось конкурувати з розвинутими країнами. Утім, ще в 1960-ті рр. існувала переконаність у можливості подолання економічної відсталості, найбільш ефективним шляхом чого вважалася реалізація концепції «наздоганяльного розвитку». Припускалося, що молоді держави, насамперед східні, здійснюватимуть форсовану індустріалізацію, поставлять на світові ринки конкурентоспроможну продукцію, що дасть їм змогу подолати відставання, розв'язати соціальні проблеми, забезпечити своїм громадянам достойний рівень життя. Низка держав сподівалися на кредити й новітні технології від колишніх метрополій і США. Утім, лише Японії та небагатьом державам Східної і Південно-Східної Азії (т. зв. новим індустріальним країнам) це вдалося. Відставання ж решти держав лише пришвидшилося. Тоді як держави «першого світу» переживали науково-технічну революцію, більшість держав Азії, особливо Африки, залишалися аграрно-сировинними за структурою своєї економіки.

Тож головним завданням, яке постало перед деколонізованими країнами Сходу, було подолання економічної відсталості. Держави, у яких ринкові елементи вкоренилися достатньо глибоко, сподівалися розв'язати цю проблему шляхом прискореної ринкової модернізації. Частина країн стала на шлях «некапіталістичного розвитку», або «соціалістичної орієнтації». Цей вибір багато в чому був зумовлений реаліями біполярного світу й орієнтацією в зовнішньополітичній, соціально-економічній, військовій та політико-ідеологічній сферах на одного зі світових лідерів – США чи СРСР. Оскільки «холодна війна» була насамперед війною ідеологічною, це протистояння екстраполювалося й на суспільно-політичну та історичну науку як у Радянському Союзі, так і на Заході. Результатом стало вироблення кон'юнктурних теорій, покликаних втиснути в панівні ідеологічні парадигми тогочасні реалії.

У суспільно-політичній та історичній науці СРСР і тих держав, у яких марксизм був безальтернативною ідеологією, у 1960–1980-х рр. запанувала теорія неоколоніалізму. Вона випливала з ленінської концепції колоніалізму, згідно з якою він був невід'ємним атрибутом капіталізму й без експлуатації колоній та залежних територій останній як система був неможливий[2]. В. Ленін виокремив три стадії колоніалізму: 1) «торговельний колоніалізм» (початок XVI – середина XVIII ст.), що характеризувався «гонитвою за колоніальними товарами» для вивезення їх до Європи; 2) «колоніалізм епохи промислового капіталу», або «колоніалізм періоду першого етапу промислового перевороту», або «період експлуатації засобами промислового капіталу» (друга половина XVIII – кінець XIX ст.); головним методом експлуатації колоній і напівколоній тоді був експорт до них товарів з метрополій; 3) «колоніалізм епохи імперіалізму», або «колоніалізм періоду монополістичного капіталу», або «колоніалізм періоду другого етапу промислового перевороту»; основним засобом експлуатації тоді було вивезення капіталу до колоній та напівколоній.

Деколоніальні ідеї використовувалися в СРСР як інструмент культурного, ідеологічного, політичного, а подеколи й військового протистояння в «холодній війні». Під час та після деколонізації деякі лідери новоутворених держав Азії та Африки звинувачували колишні метрополії та США в нових методах колоніальної експлуатації – «неоколоніалізмі». Ці закиди швидко підхопили радянські теоретики, що й зумовило обґрунтування вже до кінця 1960-х рр. цілісної теорії неоколоніалізму. Уважається, що цей термін уперше вжив перший президент республіки Гана Кваме Нкрума в праці «Неоколоніалізм як остання стадія імперіалізму»[3]. Згодом ця дефініція ввійшла в ужиток задля пояснення зовнішнього втручання у справи слаборозвинутих

[2] Ленин В. И. Империализм, как высшая стадия капитализма. *Ленин В. И. Полное собрание сочинений*. Т. 27. Москва, 1969. С. 385–396.

[3] Nkrumah K. *Neo-Colonialism, The Last Stage of Imperialism*. London, 1965. URL: https://www.marxists.org/subject/africa/nkrumah/neo-colonialism/index.htm [7. 02. 2025].

держав. У роки «холодної війни» «боротьба проти неоколоніалізму» була стрижнем зовнішньої політики Радянського Союзу та багатьох країн Африки, Азії та Латинської Америки.

В історіографії СРСР теорія неоколоніалізму остаточно сформувалась у 1970-х рр.[4] Під ним розумілася політика «імперіалістичних держав» щодо країн «третього світу», форми, методи і засоби збереження їх залежного становища, нав'язування їм капіталістичного шляху розвитку. Головні принципи теорії зводилися до таких тез: 1) неоколоніалізм – це нова політика поневолення імперіалізмом молодих держав; 2) оскільки капіталізм без колоніалізму неможливий, неоколоніалізм є неминучим; 3) історичною передумовою неоколоніалізму є розпад колоніальної системи й постання на її місці нових суверенних держав; 4) наслідком політики неоколоніалізму є експлуатація, а не розвиток, поглиблення прірви між бідними й багатими країнами; 5) в умовах «холодної війни» неоколоніалізм тлумачився як антикомунізм, як засіб перешкоджання світовому тріумфу «соціалістичної системи».

Як аргументи на користь безперспективності такого шляху розвитку молодими країнами Сходу марксистські вчені наголошували на тому, що: 1) капіталізм як система давно пройшов свій зеніт і переживав кризу, а тому не здатен запропонувати ефективну соціальну модель; 2) капіталізм, що породив колоніалізм, сприймався народами звільнених держав як несправедливий, базований на економічному й національному поневоленні, тому не здатен подолати їх відставання.

У радянському сходознавстві в межах теорії неоколоніалізму панівною стала «теорія залежного розвитку». Згідно з нею, «імперіалізм» закріплює нерівноправне становище нових держав у міжнародному розподілі праці, нав'язує таку модель розвитку, яка дає йому змогу, як і раніше, використовувати країни, що розвиваються, як аграрно-сировинний придаток і ринок збуту своєї продукції. Як наслідок – неоколоніалізм є хибним шляхом, а країни, що обрали ринкову модель, приречені на занепад та поневолення. Тож єдиною альтернативою була «соціалістична орієнтація» (про неї нижче).

Різні підходи до неоколоніалізму (утім, цей термін вживався рідко) розвивались і на Заході. Тривалий час панівною там була концепція «модернізації». Згідно з нею, новоутворені держави потребували модернізації власних структур за підтримки провідних держав, що відкрило б для них шлях до прогресу. Так, панівний у марксистській теорії термін «експлуатація» щодо взаємин між державами «першого» й «третього» світів змінився поняттям «співпраця». У колишніх метрополіях також розвинулися похідні від колоніальних ідеологій XIX ст. теорії т. зв. патерналістського неоколоніалізму. Згідно з ними й зі здобуттям незалежності колишні колонії потребували опіки з боку колишніх метрополій, які колись узяли на себе відповідальність за долю підвладних їм народів. Цим виправдовувалися домінація колишньої метрополії, її втручання у внутрішні справи колишніх колоній. Аргументами на користь орієнтації нових держав на «колективний Захід» були такі: 1) економіка колишніх колоній була тісно прив'язана до економік метрополій, інтегрована до світового господарства; 2) у державах Сходу були слабкі прошарки, які б могли стати агентами соціалістичної перебудови суспільства, навпаки, більшість тяжіла до західних стандартів, способу життя, культури; 3) «ліві» догмати були нездатні конкурувати з поширеними в Азії та Африці націоналістичними та релігійними ідеями.

Водночас у західній історіографії розвивалися теорії, співзвучні з марксистським баченням неоколоніалізму. Чи був кінець імперій також кінцем імперіалізму, чи він був його продовженням в іншому вигляді? Такі питання породили «теорію залежності». Її обґрунтував у 1947 р. аргентинський економіст Р. Пребіш, а в 1960-х рр. розвинули дослідники Латинської Америки з обох Америк. Вони констатували незмінність проблем регіону: бідність, соціальна нерів-

[4] Див.: Брутенц К. Н. *Освободившиеся страны в 70-е годы*. Москва, 1979; Волков М. Я. *Распад колониальной системы империализма*. Москва, 1978; Кива А. В. *Национально-освободительное движение: Теория и практика*. Москва, 1989; Мнацаканян М. *Колониализм и его исторические формы*. Москва, 1976; Ульяновский Р. А. *Очерки национально-освободительной борьбы. Вопросы теории и практики*. Москва, 1976 та ін.

ність, зовнішні борги, панування іноземного капіталу і доводили, що ці біди були результатом не браку розвитку, а недорозвитку. Згодом теорію, створену для Латинської Америки, перенесли на вивчення постколоніальної історії всього «третього світу». Взірцевим дослідженням у її межах стала праця «лівого» історика з Гайани В. Родні «Як Європа недорозвинула Африку» (Весселінґ Г., 2013, с. 111). Впливовою також була теорія «неформальної імперії», яку підхопили послідовники започаткованого класичними працями Е. Саїда (Саїд Е., 2001; Саїд Е., 2007) постколоніалізму з його тезами про те, що для імперсько-колоніальної політики не потрібні «офіційні» імперії і що будь-яка політика з позиції сили (байдуже, економічної чи політичної) є імперіалістичною. По завершенню «холодної війни» і зникнення «соціалістичного табору» теорія «третього світу» втратила свій сенс. Тож на зміну різним тлумаченням колоніалізму прийшов постколоніальний дискурс, який до переважно економічних форм панування розвинених держав над постколоніальною периферією додав різні практики культурної, ідеологічної, ментальної домінації (про це нижче).

Не складно побачити, що всі неоколоніалістські концепції (як і постколоніальний дискурс) вивчали досвід відносин держав «першого» світу з «третім». А як щодо СРСР та тих молодих держав Азії та Африки, які в розпал «холодної війни» спільно з ним голосували в ООН? Якою була політика Москви в державах Сходу та як її можна пов'язувати з проблемою неоколоніалізму? Кремль підтримував визвольні рухи в колоніях, чим об'єктивно сприяв деколонізації. Чимало нових держав в умовах «холодної війни» орієнтувалися на СРСР. Допомога з боку Москви та проголошена прихильність марксистсько-ленінській ідеології панівних еліт країн, що звільнилися, поставило на порядок денний питання про шлях їх розвитку. Однієї орієнтації на СРСР і дружби з ним було недостатньо, щоб оголосити ці країни «соціалістичними»: рівень їх соціально-економічного розвитку суперечив марксистській концепції про можливості переходу до соціалізму лише через капіталістичну формацію. Тому для таких держав була вироблена теорія «соціалістичної орієнтації». Ішлося про доволі широкий список країн, які можна поділити на групи: 1) держави, у яких при владі перебували «марксистсько-ленінські» партії: Ангола, Афганістан (за правління Народно-демократичної партії Афганістану), Бенін, Народна Демократична Республіка Ємен, Народна Республіка Кампучія, Демократична Республіка Конго (Заїр), Мозамбік, Сомалі (до 1977 р.), Ефіопія; 2) країни, які дотримувалися немарксистських теорій соціалізму за умов дружнього курсу щодо СРСР: Алжир, Бангладеш, Бірма (М'янма), Буркіна-Фасо, Гайана, Гана (за К. Нкрума), Гвінея, Гвінея-Бісау, Гренада, Єгипет (за Г. А. Насера та раннього А. Садата), Індонезія (за А. Сукарно), Ірак (до початку 1980-х рр.), Кабо-Верде, Лівія, Малі, Сан-Томе і Принсіпі, Сейшельські острови, Сирія, Танзанія, Чилі (за С. Альєнде), Зімбабве. Держави другої групи також визначали країнами, «що йдуть шляхом соціалістичного прогресу», або «некапіталістичним шляхом».

У радянському суспільствознавстві чітко розрізняли соціалістичні країни Азії (Монгольська Народна Республіка, Китайська Народна Республіка, Корейська Народно-Демократична Республіка, Демократична, а після об'єднання – Соціалістична Республіка В'єтнам, Лаоська Народно-Демократична Республіка) і країни «соціалістичної орієнтації». На Заході такої градації не було: усі прорадянські режими були «соціалістичними», а панівні в них партії – «комуністичними». У СРСР же така класифікація випливала з типології революцій, які, з погляду марксистів, були стрижнем історичного процесу та прогресу. Уважалося, що шлях до незалежності лежав через революції, що за складом рушійних сил і завданнями, які вони виконували, поділялися на чотири типи: 1) національно-визвольні революції відбувалися там, де метрополії створили відносно міцний ринковий сектор економіки. Спрямовані на здобуття незалежності, вони були «народними», «антиімперіалістичними», і, безумовно «прогресивними». Проте з огляду на захоплення в них лідерства національною буржуазією та патріотичною інтелігенцією, такі революції не призводили до соціального визволення народних мас. Нові режими йшли на компроміс з колишніми колонізаторами в межах здійснюваної останніми політики неоколоніалізму. Тож такі держави обирали капіталіс-

тичний (з погляду марксизму, безперечно, хибний) шлях розвитку; 2) національно-демократичні революції відбувалися в країнах з низьким рівнем розвитку капіталізму й соціально-класових відносин і які або ще не визначилися з курсом, або орієнтувалися на СРСР та «соціалістичний табір». Соціальною базою таких революцій був широкий демократичний фронт за участі, зокрема, національної буржуазії, проте за значного впливу лівих чи лівоцентристських партій і сил. Така революція була спрямована на ліквідацію «феодальних» відносин і пережитків, розвиток національної економіки й досягнення економічної самостійності, встановлення контролю за діяльністю іноземного капіталу, задоволення всіх потреб трудящих, забезпечення їх правами і свободами, створення суспільних форм власності, здійснення незалежної (насамперед від «імперіалізму») зовнішньої політики. Країни, які приходили до незалежності через такі революції, ставали країнами «соціалістичної орієнтації»; 3) народно-демократичні революції, які були «антиімперіалістичними», «антифеодальними», «демократичними» та здійснювалися під керівництвом трудящих. Оскільки в країнах Азії пролетаріату як політичної сили ще не було, то там, на відміну від держав Центральної та Південно-Східної Європи, провідне місце відводили селянству, робітництву, інтелігенції та дрібній національній буржуазії під керівництвом марксистської партії. Така революція ще не була соціалістичною, проте це був етап, який їй передував. Країни, де відбулися такі революції, зараховували до соціалістичних; 4) соціалістична (пролетарська) революція – вищий тип революції, результатом якої є встановлення «диктатури пролетаріату», і відбулася вона лише в «першій у світі соціалістичній державі» – СРСР.

Тож шлях до «соціалістичної орієнтації» лежав через національно-демократичні революції, і відбувалися вони в країнах, рівень розвитку яких не дозволяв сподіватися на швидку перспективу переходу до побудови соціалізму. Тому радянські теоретики вдалися до «творчого переосмислення» марксизму, а саме ідеї «некапіталістичного розвитку» – можливості переходу відсталих країн до соціалізму, оминаючи стадію капіталізму. К. Маркс і Ф. Енгельс припускали «скорочений варіант розвитку»[5] за схемою: 1) після перемоги соціалізму в метрополіях їхні колонії та залежні держави «потягнуться» за ними, оминаючи «лихоліття капіталізму»; 2) під час цього «стрибка через формацію» в пригоді стануть корпоративізм східного соціуму, залишки общинного землеволодіння й притаманні Сходу етатичні традиції; 3) здійснення такого «скороченого варіанта розвитку» передбачало використання досвіду й усебічної підтримки країн, що вже стали на шлях соціалізму. Після 1917 р. виявилося, що ця теорія «не працювала». По-перше, згідно з «класиками», цей шлях для відсталих залежних країн був можливий після перемоги соціалізму в метрополіях, і саме вони мали «потягти» за собою своїх «підопічних». По-друге, «стрибок через капіталізм» був можливий після остаточної перемоги над ним соціалізму у світі. Соціалістична ж революція відбулася не в найбільш розвинутій капіталістичній країні. І прогнозований «стрибок до соціалізму» був можливий лише як альтернатива поки що «живому» капіталізму. На Другому Конгресі Комінтерну (1920 р.) В. Ленін обґрунтував можливість переходу відсталих країн до соціалізму, оминаючи капіталізм, за підтримки пролетаріату соціалістичних держав (читай – Радянської Росії). Проте в першій половині XX ст. особливих нагод випробувати теорію на практиці не було. Лише в підрадянському Туркестані (Середній Азії) і першому радянському сателітові – Монгольській Народній Республіці – ідея «некапіталістичного розвитку», прописана в Конституції МНР 1924 р., знайшла практичне втілення.

Під час масової деколонізації 1950–1960-х рр. ці ідеї лягли в основу зовнішньої політики СРСР, а сама концепція була оформлена в цілісну теорію[6]. Під «соціалістичною орієнтацією» *розуміли*:

[5] Энгельс Ф., Маркс К. О социальном вопросе в России. *Энгельс Ф., Маркс К. Сочинения*. Т. 18. Москва, 1961.

[6] Див.: Брутенц К. Н., Громыко А. А., Кива А. В. *Социалистическая ориентация освободившихся стран: Некоторые вопросы теории и практики*. Москва, 1982; Кива А. В. *Страны социалистической ориентации: особенности современного этапа развития*. Москва, 1984; Симония Н. А. *Партия и государство в странах социалистической ориентации*. Москва, 1973; Ульяновский Р. О странах социалистической ориентации. *Коммунист*. 1979. № 11. С. 114–124 та ін.

1) можливість переходу відсталих держав «від феодалізму до соціалізму, минаючи капіталізм», за всебічної підтримки з боку СРСР та соціалістичних країн задля подолання економічної відсталості; 2) перехідний етап, під час якого мали бути закладені соціально-економічні, суспільно-політичні та ідеологічні передумови для будівництва соціалізму. *Передумовами* такого «стрибка» в державах Сходу, на думку радянських теоретиків, мали стати: 1) община та традиції общинного колективізму; 2) використання досвіду індустріалізації СРСР та радянської допомоги «прогресивному» курсу цих країн. *Метою* курсу проголошувалися: 1) всебічна співпраця держав «соціалістичної орієнтації» з СРСР та іншими соціалістичним країнами; 2) подолання патріархальних традицій і загальної відсталості; 3) поширення у світі ідей соціалізму, адже для СРСР це був засіб розширення своїх сфер впливу в умовах «холодної війни». Основними *напрямами реалізації* курсу визначали: 1) формування революційно-демократичних урядів як основи національно-демократичних режимів; 2) еволюцію революційно-демократичних партій до марксистсько-ленінських; 3) розбудову планової економіки за співіснування державного, кооперативного та дрібного приватного її секторів; 4) форсовану індустріалізацію як основу незалежної економіки; 5) мобілізацію мас як фактор економічного зростання; 6) державний контроль за зовнішньою торгівлею, яка мала бути джерелом накопичення ресурсів для здійснення «прогресивних» реформ; 7) вирішальну роль держави у творенні соціальної сфери: безкоштовна або доступна більшості населення система охорони здоров'я, освіти тощо; 8) унаслідок цих заходів поступово сформується соціальна база для переходу до будівництва соціалізму – політично активні пролетаріат і селянство.

Так, «соціалістична орієнтація» розглядалася як більш приваблива для відсталих країн альтернатива капіталістичному шляху. У 1970-х – першій половині 1980-х рр. у марксистській науці переважало перебільшене уявлення про можливості цього шляху[7]. Здавалося, будь-яка країна, незалежно від рівня розвитку, могла на нього стати й успішно ним крокувати. Капіталістичний же шлях уважався тупиковим і лише втягував молоді держави до тенет неоколоніалізму. Оптимізму додавало також те, що дедалі нові режими в країнах Азії, Африки та Латинської країни оголошували себе вірними учнями К. Маркса і В. Леніна й декларували орієнтацію на «соцтабір». Тож у публікаціях того часу перераховувалися здобутки такого шляху розвитку: 1) перебування при владі коаліції антиімперіалістичних і ліво-націоналістичних дрібнобуржуазних та напівпролетарських прошарків міста й інтелігенції; 2) проголошення соціалізму як кінцевої мети «прогресивного курсу»; 3) створення державного сектору, який посів панівні позиції в промисловості, фінансах, зовнішній торгівлі; 4) здійснення аграрних реформ «в інтересах селянства»; 5) послаблення позицій «імперіалістичного» капіталу аж до націоналізації власності іноземних монополій; 6) обмеження позицій місцевої буржуазії; 7) створення доступних систем освіти та охорони здоров'я; 8) «антиімперіалістична» зовнішня політика й усебічне співробітництво з країнами соціалізму. Панівною стала теза про «життєвий характер» «соціалістичної орієнтації»: теоретичні передбачення Ф. Енгельса і К. Маркса про *можливість* «некапіталістичного розвитку» відсталих країн за умови підтримки ззовні радянські вчені трансформували на безапеляційну тезу про *неминучість* розриву більшості держав «третього світу» з капіталізмом і перетворення «соціалістичної орієнтації» на магістральний шлях розвитку держав постколоніального Сходу.

У роки «перебудови» й часткової «гласності» на сторінках радянської наукової періодики й навіть монографічної літератури з'явилися спроби критики як теорії «соціалістичної орієнтації», так і самого «некапіталістичного шляху розвитку» країн Сходу. Утім, перші поодинокі спроби критики теорії мали місце й раніше[8]. У жовтні ж 1987 р. цьому питанню був присвя-

[7] Див.: Гафуров З. Ш. *Национально-демократическая революция и армия*. Москва, 1973; Гетманец М. З. *Советский Союз и страны Азии и Африки (очерк экономического и технического сотрудничества)*. Москва, 1977; Ищенко Е. Г. *Экономическое сотрудничество СССР со странами социалистической ориентации*. Москва, 1988; Ли В. Ф. *Социальная революция и власть в странах Востока (О проблемах и противоречиях некапиталистического переходного развития)*. Москва, 1984 та ін.

[8] Симония Н. А. *Партия и государство в странах социалистической ориентации*. Москва, 1973; Його ж: *Страны Востока: пути развития*. Москва, 1975.

чений круглий стіл в Інституті Африки АН СРСР, на якому критики вже переважали. Хоча залишалися й адепти теорії, які й надалі наполягали на виправданості її основних положень. На сторінках наукової періодики розгорнулася дискусія з проблем «соціалістичної орієнтації». Показово, що захисники теорії[9] спиралися насамперед на програмні документи КПРС і світового комуністичного руху, тоді як критики[10] – на результати і досвід утілення теорії на практиці. Останні апелювали до того, що «соціалістична орієнтація» суперечила класичній марксистсько-ленінській теорії і була своєрідним «забіганням наперед». Вони акцентували на вирішальній ролі зовнішнього фактору у виборі такого шляху розвитку, а також на результатах «лівих» експериментів в економіці: повільних темпах зростання, подеколи навіть економічній стагнації, диспропорції в розвитку окремих галузей тощо. Наголошувалося на нездатності «світового соціалізму» ефективно підтримувати ці країни. Як незаперечні докази слабкості теорії і практики «соціалістичної орієнтації» наводилися денаціоналізація окремих підприємств і галузей, легалізація дрібного та середнього капіталу тощо. Сама ж ідея «держави національної демократії», стрижнем якої мав би стати «фронт патріотичних і прогресивних сил» з пролетаріатом і дрібною буржуазією включно, виявилася фікцією. «Національна демократія» такого типу або зійшла зі сцени, розчистивши шлях для капіталістичного шляху (Єгипет), або ж виродилась у корумповане угрупування й була повалена (Гвінея). Безгосподарність, бюрократизм, низькі продуктивність праці і рентабельність державних підприємств, неповоротний управлінський апарат, погано налагоджене постачання населення продуктами харчування і товарами широкого вжитку зумовили розчарування населення, падіння віри в революційні гасла, соціальну апатію, недовіру до влади. Зрештою, дедалі більше країн поступово переорієнтовувалася на Захід, сподіваючись на інвестиції, технології, соціальний прогрес. До того ж очевидною була різниця з країнами Сходу, що обрали шлях ринкової економіки. Як наслідок, «соціалістична орієнтація» не могла бути ефективною їй альтернативою, а тому знімалася перспектива некапіталістичного розвитку взагалі. Адепти ж курсу наголошували, що теорія була правильною, «накульгувала» її реалізація на практиці. «Соціалістична орієнтація» – шлях прогресивний, а будь-який історичний досвід не обходиться без помилок. Критиків звинувачували в «недостатньому розумінні труднощів і суперечностей перехідної форми соціального прогресу». На хвилі кризи й розпаду світової «соціалістичної системи країнам, що розвиваються, не стало більше на кого орієнтуватися, а тому розпад СРСР став фіналом феномену «соціалістичної орієнтації»[11]. Хоча більшість країн зійшла із цього шляху раніше. Це природно поклало край будь-яким дискусіям, а сама теорія «соціалістичної орієнтації» дедалі менше цікавить учених-сходознавців.

Припинення цих радше ідеологічних, аніж наукових, дискусій збіглося в часі з виходом на провідні позиції у вивченні історії колоніалізму й імперіалізму спочатку в західному, а затим і в пострадянському суспільствознавстві, т. зв. постколоніального дискурсу. Власне, головні етапи його розвитку й методологічні принципи (якщо про такі взагалі можна говорити) ґрунтовно досліджені в українській історіографії (див. напр.: Баталов О. А., 2016; Гісем І. І., 2016; Долід В. В., 2012; Троян С. С., 2012; Троян С. С., 2015 (a); Троян С. С., 2015 (b); Троян С. С., 2014 та ін.), тож потреби в їх черговому переказуванні немає. Широке поширення і проблемно-тематичне розмаїття постколоніальних студій в останні десятиліття, на наше переконання, якраз і було спричинене тим, що постколоніалізм (принаймні дотепер) не став єдиним, чітко

[9] Кауфман А., Ульяновский Р. К вопросу о социалистической ориентации. *Азия и Африка сегодня*. 1988. № 4. С. 19–25; Ли В., Мирский Г. Социалистическая ориентация в свете нового политического мышления. *Азия и Африка сегодня.* 1987. № 8. С. 26–32 та ін.

[10] Александров Ю. Максименко В. Еще раз о проблеме социалистической ориентации. *Азия и Африка сегодня.* 1987. №10. С. 22–26; Симония Н., Ленинская концепция перехода к социализму и страны Востока. *Азия и Африка сегодня.* 1988. № 4. С. 2–6 та ін.

[11] Иванов Ю., 1995. Можно ли миновать капитализм? *Азия и Африка сегодня.*1995. № 1. С. 33–39; Кива А. В., А стоит ли миновать историю? *Азия и Африка сегодня.* 1995. № 2. С. 33–38 та ін.

структурованим методологічним напрямом, а тим більше науковою дисципліною, залишаючись насамперед історіографічною практикою. Відсутність загальновизнаних теоретичних підходів залишає вченому широке дослідницьке поле для її суб'єктивних інтерпретацій, що й робить постколоніальну теорію такою привабливою, а подеколи й «модною».

Сам термін «постколоніалізм» трактується науковцями по-різному. У вузькому розумінні префікс «пост» орієнтує на вивчення сучасного стану соціальних, культурних і політичних взаємин між колишніми метрополіями та колишніми колоніями. Утім, такий підхід зумовлює фактично безмежне розширення географічних меж постколоніального дискурсу, адже чи не всі держави й регіони світу в різний час перебували в різних формах колоніальної залежності, і навіть історія США чи Нідерландів також є «постколоніальною». Водночас частка «пост» указує не лише на часову послідовність, а на бажання переосмислити та проаналізувати різноаспектні проблеми, які до цього були заповнені «класичними» колоніальними теоріями й дослідженнями. Цей префікс у нашому випадку немов знімає бар'єри й очищує дослідницький простір для методологічних рефлексій та теоретичної критики, які виходять за межі усталених концепцій (Долід В. В., 2012, с. 21).

Від самого початку постколоніалізм черпав натхнення в постмодернізмі з його відмовою від усталених теоретичних соціологічних й історіографічних схем та абсолютизацією тези про відносність будь-яких знань про минуле та природу політично ангажованого знання. Серед засадничих позицій постмодернізму, які найбільше вплинули на історію загалом і постколоніальні студії зокрема, слід зарахувати такі: 1) образ дійсності несе інформацію не про саму дійсність, а про її сприйняття в межах конкретного культурно-історичного простору; 2) історичне пізнання дає насамперед знання про стан свідомості того, хто сприймає та інтерпретує дійсність, а не про саму цю дійсність; 3) кількість історій відповідає числу їх інтерпретацій (класична формула: «історія – не те, що було насправді, а те, що написано»); 4) історичний текст є не стільки відображенням минулого, скільки (і насамперед) втіленням індивідуально сконструйованого на основі історичних джерел власного уявлення про образ минулого; 5) праця історика схожа на творчість письменника, без претензій на науковий статус, «істинність» та «абсолютну об'єктивність». Утім, заперечуючи загалом пізнавальні можливості історії, постмодерністський виклик прислужився їй. Він підштовхнув істориків до детального вивчення контексту, у якому виникло й функціонувало джерело або історіографічний твір – його мови, культурних навичок і позицій автора, обставин написання тощо. Ще одним конструктивним впливом постмодернізму на історичні дослідження стало широке використання вченими різних підходів – як міждисциплінарних, так і методологічно незавершених (Троян С. С., 2014). Одним з останніх і став постколоніальний дискурс, який інколи визначають як «студії третього світу», або ж «нова заморська історія».

Згадане «зняття обмежень» зумовило широке розмаїття тем і проблем постколоніальних студій. Якщо традиційно колоніалізм вивчався в політичному і військовому вимірах, а марксизм додав до цього вимір економічний та стратегії колоніальної експлуатації, то постколоніалізм збагатив це проблемами літератури, культури, образотворчого мистецтва, географії, психології та ідентичності тощо. Як західним державам вдалося запанувати над величезним не західним світом? Як колоніальні освіта, наука і техніка вплинули на модернізацію колишніх колоній? Який слід вони залишили в постколоніальних суспільствах? Які були форми опору колоніалізму? Як цінності колонізаторів впливали на культуру та ідентичність колонізованих? Як колонізація й імперіалізм вплинули на самих колонізаторів, їхні цінності, культуру й ідентичність? Які нові форми експлуатації прийшли на зміну колоніалізму? Це далеко не вичерпний перелік дослідницьких проблем, які порушують і розвивають постколоніальні студії. Їх розв'язання вимагає від дослідників опертя на широке коло джерел, до яких, поряд з «традиційними» для історичної науки документами, картографічними, статистичними чи его-джерелами, широко залучаються твори художньої літератури й зображуваль-

ного мистецтва, музейні колекції, фото- і кіноматеріали тощо. Цим самим постколоніальні студії часто наближаються до різних напрямів «нової історичної науки» (глобальна історія та мікроісторія, історія повсякдення, історична психологія або психоісторія, візуальна історія, історія ідей або «нова інтелектуальна історія», гендерні студії, «заморська історія» тощо) з її виразним антропоцентризмом, увагою до деталей, прискіпливим контент-аналізом різних за характером і походженням джерел, перетворенням на предмет історичних досліджень будь-чого, «що мало місце в минулому».

Водночас варто зауважити, що із часів «батьків-засновників» постколоніалізму, серед яких, безперечно, чільне місце посідає Е. Саїд, він тяжів до вивчення різних аспектів історичного досвіду «класичних» колоніальних імперій, які мали «заморські володіння» (як-от Британської чи Французької), ігноруючи при цьому «континентальні» імперії – наприклад, Австро-Угорську й насамперед російсько-радянську. Щодо останньої були вагомі підстави. По-перше, палестинець Е. Саїд (який, утім, у «Культура й імперіалізм» усе ж припускав поширення постколоніальних студій на Російську імперію (Саїд Е., 2007, с. 26)) щиро підтримував боротьбу арабів Близького Сходу проти Ізраїлю й «колективного Заходу», а тому симпатизував СРСР, що її відкрито підтримував. До цього чинника варто зарахувати впливові й ідеологічно дієві назовні гасла антиколоніалізму та антиімперіалізму, які впродовж фактично всієї історії Радянського Союзу були одними з базових принципів його зовнішньої політики. Через це багато авторів, серед яких було чимало марксистів і для яких колоніалізм був нерозривно пов'язаний з капіталізмом, уважали «незручним» поширювати на «соціалістичний» СРСР постколоніальну риторику, уподібнювати його з Британською чи Французькою імперіями. По-друге, Російська імперія будувалася шляхом приєднання (читай, завоювання) навколишніх, прилеглих до «ядра», держав і територій, що часто тлумачилося як «природне розширення» російсько-слов'янського простору, яке було не схоже на відверте колоніальне поневолення «заморських» територій і часто обґрунтовувалося Кремлем як «збирання земель» чи «возз'єднання». По третє, як це переконливо довела Е. Томпсон (Томпсон Е., 2006), представники «літературознавчого» постколоніалізму, слідом за провідними західними славістичними та російськознавчими науковими центрами, традиційно віднаходили у творах «великої російської літератури» екзистенційно-релігійні мотиви і прояви «загадкової російської душі», а не колоніальні й імперські мотиви. І наостанок, на відміну від учених з колишніх «класичних» колоній (див. напр.: Мукґерджі А. П., 1996; Співак Г. Ч., 1996; Суни Р., 2004; Фігуейра Д., 1999; Shohat E., 1992 та ін.), науковці з держав пострадянського простору (як це довго було й у випадку з Україною), а також з колишніх московських держав-сателітів Центральної та Південно-Східної Європи вперто відмовлялися поширювати на свою історію й культуру постколоніальний дискурс. Головним мотивом цього було небажання уподібнюватися «класичним» постколоніальним державам Азії, Африки чи Латинської Америки.

Попри висловлене вище, 1990-ті – 2000-ні роки стали часом поступового, проте неухильного залучення постколоніальних підходів спочатку до українського літературознавства, а згодом і до інтерпретації історії України (див.: Величенко С., 2005; Гнатюк О., 2005; Грабовська І., 2008; Грабовська І., 2008; О. Забужко, 1999; Павлишин М., 1997; Рябчук М. Ю., 2011, Рябчук М. Ю., 2013; Сеник Л., 2009; Федунь О., 2001; Шкандрій М., 2004; Юрчук О., 2013 та ін.). Утім, дослідники констатують доволі скромний теоретичний доробок українського постколоніалізму, порівняно з іншими сусідніми державами, наприклад, Польщею. До того ж в Україні термін «постколоніальний» і нині частіше використовується не як дискурс, а як елемент мовлення: «після падіння СРСР» (Євтушенко С., с. 101–102).

Вихід у світ у 2000 р. уже класичної праці Е. Томпсон «Трубадури імперії» засвідчили остаточне перенесення західного «літературознавчого» постколоніалізму на терени російсько-радянської імперії. Проте вирішальне, на нашу думку, значення в утвердженні тези про колоніальний характер Імперії Романових і Радянського Союзу відіграло ґрунтовне дослі-

дження Д. Мура (Moore D. C., 2001). Визнаючи специфічний, навіть унікальний, характер російської, а тим більше радянської, колонізації американський учений на багатому фактичному й аналітичному матеріалі переконливо довів, що «пострадянське» однозначно є «постколоніальним», а постколоніальний підхід однозначно варто застосовувати до регіонів, які Росія та СРСР прямо чи опосередковано контролювали до 1989–1991 років. Далі ці ідеї розвинули десятки вчених (див. напр.: Беккер С., 2004; Суни Р., 2004; Hagen von M., 2014 та ін.) Як наслідок, для адептів постколоніалізму питання, чи була політика Російської імперії чи Радянського Союзу імперською, чи колоніальною, сьогодні не стоїть. Очевидно, що постколоніальний підхід є цілком адекватним інструментом для вивчення політики Москви в Україні, Середній (або Центральній) Азії, на Кавказі, Далекому Сході чи Сибіру. А як бути з тими регіонами Азії та Африки, які в роки «холодної війни» за всебічної підтримки Кремля «йшли прогресивним шляхом розвитку»?

Одним із засадничих принципів постколоніалізму є те, що будь-яка домінація однієї держави (чи нації) над іншою або ж обмеження суверенітету іншої держави (нації) за допомогою сили, політичної колаборації, або економічної, соціальної чи культурної залежності є імперською і веде до встановлення колоніальної залежності (Саїд Е., 2007, с. 44). При цьому не важливо, чи панівна й підпорядкована держави (нації) перебувають у складі спільного формально організованого державно-правового простору (Імперії-держави), чи ні. Радянський Союз установлював і розвивав «особливі відносини» з десятками молодих держав Азії та Африки офіційно на принципах дружби, рівності, безкорисливості, поваги до суверенітету і територіальної цілісності, підкріплюючи це гаслами антиколоніалізму й антиімперіалізму. З кожною державою укладалися стандартні договори про дружбу і співробітництво. Насправді ж критерієм цієї «дружби» було перебування при владі «слухняних» режимів, представлених різноманітними «марксистсько-ленінськими», «лівими» чи «авангардними» партіями. Здебільшого вони приходили до влади внаслідок збройної боротьби – або проти колонізаторів, або внутрішніх конкурентів, і мали незначну підтримку серед населення. Подеколи захопленням влади вони прямо завдячували Москві. Установлені ними режими часто були однопартійними, авторитарними або навіть тоталітарними, і лише відповідними методами вони могли утримувати владу. Москва, за логікою «холодної війни», підтримувала їх зброєю і військовою технікою (автомат Калашникова «АК-47» на державному прапорі Мозамбіку з'явився невипадково), радниками й фахівцями. Звісно, випадок з Демократичною Республікою Афганістан, де замість Народно-демократичної партії «соціалізм» будували десятки тисяч радянських радників в умовах фактичної окупації країни стотисячним «обмеженим військовим контингентом» Радянської Армії, був радше винятком. Проте тисячі радянських військових і партійних «кадрів» працювали (а подеколи й воювали за штурвалами літаків чи танків, на чолі «підопічних» піхотних підрозділів) в Анголі й Ефіопії, Мозамбіку й Народній Демократичній Республіці Ємен, Сирії й Іраку, Єгипті і Великій Соціалістичній Народній Лівійській Арабській Джамахирії.

Це було засобом установлення контролю, а почасти й здійснення неприхованого диктату над внутрішньою і зовнішньою політикою держав «соціалістичної орієнтації» Азії та Африки. Саме московські «товариші» диктували та допомагали здійснювати «прогресивні» реформи, які зводилися насамперед до встановлення «лівих» партійних диктатур (у лексиконі таких держав з'явилися слова «Центральний комітет партії», «Політбюро», «Пленум», «товариш»), які спиралися на реформовані за радянським штибом органи державної безпеки й правопорядку з репресивними функціями та армією, які навіть в умовах суцільної бідності й безгрошів'я традиційно щедро фінансувалися. У багатьох країнах з'явилися ерзаци радянських піонерських і комсомольських організацій. Держава встановлювала тотальний контроль над економікою, часто націоналізуючи приватні підприємства та власність іноземних компаній, здійснюючи аграрну реформу «в інтересах селянства» (насправді ж знищуючи найбільш масовий і продуктивний у країнах Сходу прошарок дрібних землевласників). Ці та інші заходи для Кремля були

своєрідним маркером «правильності» підопічних режимів, і від цього залежала їх підтримка, а частіше – виживання. Таким же тотальним був вплив Москви на зовнішню політику держав «соціалістичної орієнтації», яка здійснювалася під гаслами боротьби з «імперіалізмом» і «західним гегемонізмом». Чим такі форми контролю над внутрішньої і зовнішньою політикою формально суверенних держав різнилися від поширеного в другій половині XIX – на початку XX ст. у «класичній колоніальній практиці» Великої Британії чи Франції (та й Російської імперії) режиму протекторату?

Очевидно, що метою будь-якої імперської чи колоніальної практики є здобуття переваг і вигоди державою (нацією), яка домінує, за рахунок тієї, що підпадає під панування. Згідно з «класичною» колоніальною теорією, колонії і залежні території – це насамперед засіб збагачення для «панівних кіл метрополії». Політика СРСР щодо держав «соціалістичної орієнтації» справді, з формального боку, була збитковою. Радянський Союз дійсно збудував на їх території сотні промислових підприємств, електростанцій, каналів і гребель. На це йшли кошти або з радянського бюджету, або ж кредити, які Москва надавала своїм сателітам на пільгових (часто під 2–3% річних) умовах і які здебільшого ніхто так і не повернув до розпаду СРСР. Значні кошти йшли на поставки «спеціального майна» (так в офіційному радянському діловодстві визначали озброєння і військову техніку) й оплату армії військових та цивільних спеціалістів і радників. Радянський Союз для підтримки «братніх» режимів у світі використовував енергоносії і ресурси, які продавав за ринково неадекватно низькими цінами або ж купував насправді часто непотрібні «екзотичні товари» за такими ж неадекватно завищеними цінами. Утім, чимало «класичних» колоній нового часу також були збитковими для своїх метрополій, проте натомість давали їм міжнародний престиж і статус «Великої держави» (як то було з Португалією впродовж більшої частини історії її колоніальної імперії), можливість посилювати свій вплив у стратегічно важливих регіонах світу (деякі французькі і більшість німецьких колоній) або ж сприяти згуртуванню населення власне в самих метрополіях навколо імперської ідеї. Радянські керманичі будували імперію насамперед ідеологічну, а витрачені ресурси ніколи не розглядали як капітал, який мав принести прибуток. Фінансові й економічні вливання в держави «соціалістичної орієнтації» слугували насамперед засобом купівлі лояльності місцевих режимів та розширення меж підконтрольної частини світу, поділеного «холодною війною». Останнє було однаково життєво важливим як у зовнішньополітичній сфері (адже посилювало статус наддержави), так і в середині країни (дозволяло й надалі підтримувати серед населення «революційну ейфорію» і відчуття обраності в справі побудови «світлого майбутнього» у світовому масштабі).

Згідно з постколоніальним підходом імперія – це насамперед суспільство, а не держава, коли куди важливішим є не політично-правове оформлення суспільства, а його духовний клімат. В імперії це особливий клімат, пронизаний духом шовінізму, манії переваги над особами, які не належать до «корінної» нації (Некрасов А. И., 2011, с. 44). Радянська людина співчувала всім, хто жив за межами її країни, була переконана у своїй особливій «місії» вести за собою до «світлого майбутнього» народи «братніх» і «дружніх» країн. У цьому втілювалася обґрунтована комуністичною владою та армією її ідеологів теза про моральну вищість «радянської людини» і системи загалом, її відповідальність за долю людства чи принаймні ту його частину, яку вважали «своєю» чи «майже своєю». Чим це різниться від оспіваної Р. Кіплінгом і вміщеної до британської імперської ідеології ідеї про «тягар білої людини»?

Цій меті слугувала форсована «культурна революція», яка здійснювалась у більшості держав «соціалістичної орієнтації» з ініціативи або за всебічного сприяння Кремля. Усіма можливими інформаційними й ідеологічними каналами Москва поширювала в країнах «соціалістичного табору» «єдино правильне» й «прогресивне» марксистсько-ленінське вчення, так само як «старі» колоніальні імперії насаджували у своїх сферах впливу християнське віровчення, ліберальні ідеї Великої Французької Революції чи тези про цивілізаторську місію

білої раси. Марксистська риторика запанувала в програмних документах панівних партій і промовах лідерів держав «соціалістичної орієнтації». Більшість їх будували світські, а подеколи й атеїстичні держави, у деяких «ліві» ідеї химерно поєднували з націоналістичними і навіть ісламськими. До речі, така «червоно-зелена» ідеологічна суміш виявилася чи не найбільш вибухонебезпечною.

Кремль власним коштом збудував і відкрив у державах «соціалістичної орієнтації» сотні професійно-технічних училищ та інститутів, у яких дійсно було підготовлено сотні тисяч місцевих учителів, лікарів, інженерів та робітників різних спеціальностей. Викладали в них часто радянські педагоги, заробітну платню яким також платили з радянського бюджету. Десятки тисяч громадян Азії та Африки навчалися в Інституті Дружби Народів імені Патріса Лумумби в Москві та в інших навчальних закладах радянської столиці, Ленінграда, Ташкента, Києва та навіть провінційних обласних центрів, як-от український Кіровоград (нині Кропивницький). Звісно, що підготовка такої кількості фахівців різних спеціальностей об'єктивно сприяла модернізації, нехай і соціалістичній, постколоніальних держав. Утім, разом зі знаннями з фаху ці молоді люди піддавалися потужній ідеологічній обробці, адже, за задумом кремлівських очільників, саме вони мали стати «агентами» змін, соціальною базою соціалістичної трансформації своїх держав, а насправді – таким же колабораційним прошарком, яких у навчальних закладах різних типів готували в англійських чи французьких колоніях «традиційні імперіалісти». Цій же меті слугували мільйонні наклади творів Леніна, Маркса й Енгельса (та й Брежнєва також) арабською, пушту чи суахілі, орієнтовані на східного читача, музеї Леніна й революції, кімнати «афгансько-радянської» чи «ангольсько-радянської» дружби, відпочинок тисяч дітлахів з Азії та Африки в Артеку тощо.

Одним з наслідків цього процесу стало не лише закріплення за СРСР іміджу «деколонізатора», а й спроба нівелювати російські колоніальні практики в очах громадян «дружніх» азійських та африканських країн. Перебуваючи в СРСР, іноземні студенти вивчали разом з інженерною справою чи медициною ще й російську мову, історію та культуру. Нерідко, це відбувалося на території «національних республік», які мали власну політичну традицію, мову, культуру й трагічну історію антирадянської боротьби, які, по-суті, викреслювалися. Такий підхід утверджував серед цих людей уявлення про гомогенність Радянського Союзу, навішуючи ярлик «Росія» на території, які СРСР приєднав військовим шляхом лише в недалекому минулому. Подібні практики були характерні й для туристичних чи оздоровчих візитів громадян країн Азії та Африки в піонерські табори, зокрема в Криму. Найчастіше, ці візити супроводжувались ідеологічною програмою для гостей, яка розповідала про «славу» російської / радянської зброї та «дружбу народів», формуючи позитивні спогади про перебування в колонізованому регіоні, звідки лише покоління тому депортували корінних жителів, змінили господарський і культурний ландшафт та місцеві назви.

Наприклад, у серпні 2022 р. в розпал повномасштабного російського вторгнення в Україну The New York Times опублікувала інтерв'ю з Джоаною Гомес, 72-річною чиновницею з Гвінеї-Бісау та ветеранкою війни за незалежність у Західній Африці[12]. Вона висловлювала підтримку діям Росії, аргументуючи це тим, що СРСР озброїв і вивчив кілька поколінь її співвітчизників, що згодом допомогло Португальській Гвінеї здобути незалежність. У 1960-х роках вона майже п'ять років вивчала російську мову та медицину в Києві, хоча й досі переконана, що була саме в «Росії». Сформоване радянською владою уявлення про підкорені регіони як щось питомо «російське» (чи, радше, «порожню сцену», де автохтонні культури є лише «етнографічним тлом»), досі залишається тим зв'язком, через який російські колоніальні амбіції легітимізуються в очах деяких мешканців «Глобального Півдня» навіть сьогодні.

[12] Shryock R. For Former Rebel in West Africa, Her Allegiance Still Lies With Russia. *The New York Times*. 20.08.2022. URL: https://www.nytimes.com/2022/08/19/world/africa/guinea-bissau-russia-gomes.html [7.02.2025]

Тож очевидно, що політика Радянського Союзу щодо т. зв. країн соціалістичної орієнтації має всі ознаки колоніальної домінації, а тому потрапляє до сфери дослідницького потенціалу постколоніального підходу.

Так, панівні в роки «холодної війни» в західному й радянському суспільствознавстві теорії неоколоніалізму та «соціалістичної орієнтації» вивчали досвід імперсько-колоніальної взаємодії держав «першого» й «третього» світів. Оскільки класична колоніальна теорія нерозривно пов'язувала поняття «капіталізм» і «колоніалізм», то на Радянський Союз та його відносини із залежними державами і регіонами вона не поширювалася. Започаткований уже класичними працями Е. Саїда постколоніальний підхід також, принаймні в його первинному, культурологічно-літературознавчому варіанті, зосереджувався на вивченні особливостей та наслідків колоніального панування в різних регіонах світу насамперед Британської і Французької імперій. Розпад СРСР та «світової соціалістичної системи» сприяв пожвавленню імперіологічних студій і поступового перенесення постколоніального дискурсу на терени колишніх Російської імперії та Радянського Союзу. У 1990-ті роки в Україні відбувся «постколоніальний бум», коли українські літературознавці діаспори, а затим і вітчизняні вчені вивчали різні аспекти культурних наслідків російського-радянського панування в Україні. На початку XXI ст. завдяки працям Д. Мура, Е. Томпсон та ін. постколоніальний підхід остаточно поширився на вивчення історії Російської та радянської імперій, а також сателітів СРСР у Центральній та Південно-Східній Європі. Аналіз засадничих принципів політики Радянського Союзу в державах Азії та Африки, які визначались як «держави соціалістичної орієнтації» (механізми політичної домінації та контроль над внутрішньою і зовнішньою політикою, нав'язування економічної й культурно-ідеологічної залежності, використання суверенних держав для задоволення власних геополітичних інтересів тощо) довів виправданість використання постколоніального підходу до її вивчення й тлумачення. Це, своєю чергою, створює значні перспективи конкретно-історичних досліджень цього складника новітньої історії країн Азії та Африки й зовнішньої політики Радянського Союзу.

Список літератури

1. Баталов О. А., 2016. Постколоніальні дослідження в політичній теорії. *Вісник Харківського Національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*. Вип. 30. Харків. 5–7.

2. Беккер С., 2004. Россия и концепт империи. В: Герасимов И. В. (ред.). *Новая имперская история постсоветского пространства*. Казань. 67–80.

3. Величенко С., 2005. Постколоніалізм, Європа та українська історія. *Україна модерна*. Київ. № 9. 237–248.

4. Весселінґ Г., 2013. Заморська історія. В: Берк П. (ред.). *Нові підходи до історіописання*. Київ. 91–118.

5. Вулф Л., 2009. *Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*. Київ.

6. Гісем І. І., 2016. Застосування постколоніальної методології до дослідження політичних наслідків російсько-радянського колоніального панування в Україні. *Магістеріум. Вип. 64. Політичні студії.* Київ. 26–31.

7. Гломозда К. Ю., 2013. Визначення імперії як проблема сучасних імперіологічних студій. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. Т. 143. Київ. 55–64.

8. Гнатюк О., 2005. *Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність*. Київ.

9. Голубкина С. Е., 2016. О некоторых тенденциях развития постколониальных исследований. *Вестник Мининского университета*. №1–2. Нижний Новгород. 20–27.

10. Грабовська І., 2008. Гендерні студії як постколоніальні в комплексі сучасних соціо-гуманітарних дисциплін України. *Вісник Дніпропетровського Національного Університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. Вип. 17. Дніпропетровськ. 102–107.

11. Грабовська І., 2009. Колоніальна та постколоніальна модель світу: українська реальність. *Українознавчий альманах*. Київ. Вип. 1. 108–111.

12. Гундарова Т. 2014 (a). Генераційний виклик і постколоніалізм на Сході Європи. Вступні зауваження. В: Гундарова Т., Матусяк А. (ред.). *Постколоніалізм. Генерації. Культура*. Київ. 7–16.

13. Гундорова Т., 2014 (b). Пост-Орієнталізм, іміґраційний роман і нові можливості постколоніальних студій у Східній Європі. *Historians*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1064-tamara-hundorova-post-oriientalizm-imigratsiinyi-romans-i-novi-mozhlyvosti-postkolonialnykh-studii-u-skhidnii-yevropi (15. 05. 2024).

14. Дитина Т., 2013. Етнічність, конфесійність, раса в постколоніальній літературі: труднощі перекладу. *Мова та суспільство*. Вип. 4. Львів. 249–258.

15. Долід В. В., 2012. Теоретичні засади та проблемні питання визначення сутності категорії «постколоніалізм». *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 23. Рівне. 20–28.

16. Євтушенко С., 2017. Постколоніальний дискурс на пострадянському просторі. *Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах*. Вип. 36. Київ. 99–103.

17. Забужко О., 1999. Жінка-автор у колоніальній культурі, або Знадоби до української гендерної міфології. В: Забужко О. *Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х*. Київ. 152–194.

18. Іванишин П., 2011. «Орієнталізм» Едварда Саїда: критика імперського дискурсу. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 15. Ужгород. 111–115.

19. Йобст К. С., 2013. Де є російський Схід? Орієнт-дискурс та імперське правління в царській державі. В: *Схід/Захід: історико-культурологічний збірник*. Вип. 16–17. Харків. 62–77.

20. Кузін В., 2015. Орієнталізм Едварда Саїда як методологія постколоніальних досліджень. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філософія*. Вип. 18. Острог. 87–95.

21. Мукґерджі А. П., 1996. Чий постколоніалізм і чий постмодернізм? В: Зубрицька М. (ред.). *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст*. Львів. 562–564.

22. Некрасов А. И., 2011. Империя и современность. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. № 1 (26). Одеса. 43–48.

23. Нойманн И., 2004. *Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейских идентичностей*. Москва.

24. Орлова Т., 2019. Феномен імперіалізму в історичному аспекті. *Історичні і політологічні дослідження*. № 1. Вінниця. 101–107.

25. Павлишин М, 1997. Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській літературі. В: Павлишин М. *Канон та іконостас: Літературно-критичні статті*. Київ. 223–236.

26. Павлишин М., 2014. Постколоніалізм як метод і склад думки. Спостереження щодо українського літературознавства на сторінках журналу «Слово і час» у роках 1991–2011. В: Гундарова Т. (ред.). *Постколоніалізм. Генерація. Культура*. Київ. 73–83.

27. Рябчук М. Ю., 2013. Відміни колоніалізму: про застосовність постколоніальної методології до вивчення посткомуністичної Східної Європи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 2. Київ. 41–58.

28. Рябчук М., 2011. *Постколоніальний синдром. Спостереження*. Київ.

29. Саїд Е., 2007. *Культура й імперіалізм*. Київ.

30. Саїд Е., 2001. *Орієнталізм*. Київ.

31. Северин Н. В., 2017. Орієнталізм: його сутність і прояви. *Гуманітарний часопис*. № 1. Харків. 44–49.

32. Сеник Л., 2009. Метрополія, колонія, окупація, постколоніальний період у літературному контексті XX століття. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Вип. 48. Львів. 76–83.

33. Сінченко О., 2014. Гавриловська М. Постколоніальні дослідження: український вимір. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Філологічні науки*. № 3. Київ. 109–113.

34. Слемон С., 1996. Тіффін Г. Постколоніальна критика. В: Зубрицька М. (ред.). *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст*. Львів. 1996. 536–539.

35. Співак Г. Ч., 1996. Чи може підпорядковане промовляти? В: Зубрицька М. (ред.). *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст*. Львів. 540–543.

36. Суни Р., 2004. Диалектика империи: Россия и Советский Союз. В: Герасимов И. В. (ред.). *Новая имперская история постсоветского пространства*. Казань. 163–198.

37. Томпсон Е., 2006. *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм*. Київ.

38. Троян С. С., 2012. «Зміна парадигм» у сучасній історіографії: орієнталізм і постколоніальний дискурс. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 23 Рівне. 3–19.

39. Троян С. С., 2015 (a). Метод Едварда Саїда: від орієнталізму до постколоніальних студій. *Історична пам'ять*. Вип. 33. Полтава. 9–16.

40. Троян С., 2015 (b). Орієнталізм і постколоніальний дискурс у контексті «постмодерністського виклику». *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 24. Київ. 345–354.

41. Троян С., 2014. Постколоніальні студії: Україна в постколоніальних дослідженнях. W: *Postkolonializm – Tożsamość – Gender. Europa Środkowa, Wschodnia i Południowo-Wschodnia, pod redakcją Agnieszki Matusiak*. Wrocław. 61–74.

42. Федунь О., 2001. Постколоніальна критика в українському літературознавстві. *Слово і час*. № 10. 10–13.

43. Фігуейра Д., 1999. Інтелектуальні забави компрадорської інтелігенції. *Критика*. № 5 (19). Київ. 4–7.

44. Хаген фон М., 2004. Империи, окраины и диаспоры: Евразия как антипарадигма для постсоветского периода. В: Герасимов И. В. (ред.). *Новая имперская история постсоветского пространства*. Казань. 127–162.

45. Чобанюк М., 2005. Постколоніальна критика. *Літературознавчий збірник*. Вип. 21–22. Київ. 99–110.

46. Шишков В. В., 2013. Изучение империи: от определения и концептуальных моделей к выявлению парадигмы. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология*. № 1. Москва. 111–117.

47. Шкандрій М., 2004. *В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби*. Київ.

48. Юрчук О., 2013. *У тіні імперії. Українська література у світлі постколоніальної теорії*. Київ.

49. Hagen von M., 2014. From Imperial Russia to Colonial Ukraine. In: Healy R. (ed.) *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past. (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies Series.* Basingstoke. 173–193. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Mark_von_Hagen/From_Imperial_Russia_to_Colonial_Ukraine_anhl/ (15.05.2024).

50. Moore D. C., 2001. Is the Post- in Postcolonical the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonical Critique. *Publications of the Modern Language Association. Volume 116, Issue 1: Special Topic: Globalizing Literary Studies*. January. 111–128. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.cambridge.org/core/journals/pmla/article/abs/is-the-post-in-postcolonial-the-post-in-postsoviet-toward-a-global-postcolonial-critique/ECEB08574D64E4 7E27FC0D11F90538A4 (15. 05. 2024).

51. Shohat E., 1992. Notes on the "Post-Colonial". *Social Text. No. 31/32, Third World and Post-Colonial Issues*. 99–113. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.jstor.org/stable/466220 (15. 05. 2024).

Oleksandr Kovalkov, Oleksii Savchenko

USSR'S POLICY IN THE DECOLONISED EAST IN THE 1960s AND 1980s: NEOCOLONIALISM, THE THEORY OF "SOCIALIST ORIENTATION" OR POSTCOLONIAL APPROACH?

The article analyses the historiographical concepts used to interpret the USSR's policy towards the decolonized states of Asia and Africa and identifies the prospects for studying it using the theoretical and methodological principles of the postcolonial approach.

It is found that the theories of neocolonialism and "socialist orientation", which prevailed in Western and Soviet social science during the Cold War, examined the experience of imperial-colonial interaction between the "first" and "third" worlds. Since the classical colonial theory inextricably linked the concepts of "capitalism" and "colonialism", it did not apply to the Soviet Union and its relations with dependent states and regions. The postcolonial approach, initiated by the classic works of E. Said, also focused, at least in its initial cultural and literary version, on the study of the peculiarities and consequences of colonial rule in different regions of the world, especially in the British and French empires. The collapse of the USSR and the "world socialist system" contributed to the revival of imperial studies and the gradual transfer of postcolonial discourse to the territories of the former Russian Empire and the Soviet Union. In the 1990's, Ukraine experienced a "postcolonial boom", when Ukrainian literary scholars – both in the diaspora and later in the national academic community – studied various aspects of the cultural consequences of Russian-Soviet domination in Ukraine. At the beginning of the XXI century, thanks to the works of D. Moore, E. Thompson, and others, the postcolonial approach finally spread to the study of the history of the Russian and Soviet empires, as well as the USSR's satellites in Central and Southeastern Europe. The analysis of the fundamental principles of the Soviet Union's policy in Asia and Africa, which were defined as "states of socialist orientation" (mechanisms of political domination and control over domestic and foreign policy, imposition of economic, cultural and

ideological dependence, use of sovereign states to satisfy its own geopolitical interests, etc. This, in turn, opens up significant prospects for specific historical research into this component of the modern history of Asia and Africa as well as the foreign policy of the Soviet Union.

Key words: *imperialism, historiography, neocolonialism, postcolonialism, Soviet Union, "socialist orientation".*

References

1. Batalov O. A., 2016. Postkolonialni doslidzhennia v politychnii teorii [Postcolonial Studies in Political Theory]. *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia: «Pytannia politolohii»*. Vyp. 30. Kharkiv. 5–7. (In Ukrainian).

2. Bekker S., 2004. Rossija i koncept imperii [Russia and the concept of empire]. In: Gerasimov I. V. (ed.). *Novaja imperskaja istorija postsovetskogo prostranstva*. Kazan'. 67–80. (In Russian).

3. Velychenko S., 2005. Postkolonializm, Yevropa ta ukrainska istoriia [Postcolonialism, Europe, and Ukrainian History]. *Ukraina moderna*. № 9. Kyiv. 237–248. (In Ukrainian).

4. Vesseling H., 2013. Zamorska istoriia [Overseas history]. In: Berk P. (ed.). *Novi pidkhody do istoriopysannia*. Kyiv. 91–118. (In Ukrainian).

5. Vulf L., 2009. *Vynaidennia Skhidnoi Yevropy: Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva* [The Invention of Eastern Europe: A Map of Civilization in the Minds of the Enlightenment]. Kyiv. (In Ukrainian).

6. Hisem I. I., 2016. Zastosuvannia postkolonialnoi metodolohii do doslidzhennia politychnykh naslidkiv rosiisko-radianskoho kolonialnoho panuvannia v Ukraini [The Application of Postcolonial Methodology to the Study of the Political Consequences of the Russian-Soviet Colonial Rule in Ukraine]. *Mahisterium. Vyp. 64. Politychni studii*. Kyiv. 26–31. (In Ukrainian).

7. Hlomozda K. Yu., 2013. Vyznachennia imperii yak problema suchasnykh imperiolohichnykh studii [The Definition of Empire as a Problem of Modern Imperial Studies]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*. T. 143. Kyiv. 55–64. (In Ukrainian).

8. Hnatiuk O., 2005. *Proshchannia z imperiieiu: Ukrainski dyskusii pro identychnist* [Farewell to the Empire: Ukrainian debates on identity]. Kyiv. (In Ukrainian).

9. Golubkina S. E., 2016. O nekotoryh tendencijah razvitija postkolonial'nyh issledovanij [On Some Trends in Postcolonial Studies]. *Vestnik Mininskogo universiteta*. № 1–2. Nizhnij Novgorod. 20–27. (In Russian).

10. Hrabovska I., 2008. Henderni studii yak postkolonialni v kompleksi suchasnykh sotsio-humanitarnykh dystsyplin Ukrainy [Gender Studies as Postcolonial in the Complex of Modern Social Sciences and Humanities in Ukraine]. *Visnyk Dnipropetrovskoho Natsionalnoho Universytetu. Seriia: Filosofiia. Sotsiolohiia. Politolohiia*. Vyp. 17. Dnipropetrovsk. 102–107. (In Ukrainian).

11. Hrabovska I., 2009. Kolonialna ta postkolonialna model svitu: ukrainska realnist [The colonial and postcolonial model of the world: Ukrainian reality]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vyp. 1. 108–111. Kyiv. (In Ukrainian).

12. Hundarova T. 2014 (a). Heneratsiinyi vyklyk i postkolonializm na Skhodi Yevropy. Vstupni zauvazhennia [The Generation Challenge and Postcolonialism in Eastern Europe. Introductory remarks]. In: Hundarova T., Matusiak A. (ed.). *Postkolonializm. Heneratsii. Kultura*. Kyiv. 7–16. (In Ukrainian).

13. Hundorova T., 2014 (b). Post-Oriientalizm, imihratsiinnyi roman i novi mozhlyvosti postkolonialnykh studii u Skhidnii Yevropi [Post-Orientalism, the Immigration Novel, and the New Possibilities of Postcolonial Studies in Eastern Europe]. *Historians*. [Online]: Available from: https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1064-tamara-hundorova-post-oriientalizm-imigratsiinyi-romans-i-novi-mozhlyvosti-postkolonialnykh-studii-u-skhidnii-yevropi [Accessed: 15. 05. 2024]. (In Ukrainian).

14. Dytyna T., 2013. Etnichnist, konfesiinist, rasa v postkolonialnii literaturi: trudnoshchi perekladu [Ethnicity, Confession, Race in Postcolonial Literature: Difficulties of Translation]. *Mova ta suspilstvo*. Vyp. 4. Lviv. 249–258. (In Ukrainian).

15. Dolid V. V., 2012. Teoretychni zasady ta problemni pytannia vyznachennia sutnosti katehorii «postkolonializm» [Theoretical Foundations and Problematic Issues of Defining the Essence of the Category "Postcolonialism"]. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii. Zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*. Vyp. 23. Rivne. 20–28. (In Ukrainian).

16. Yevtushenko S., 2017. Postkolonialnyi dyskurs na postradianskomu prostori [Postcolonial discourse in the post-Soviet space]. *Humanitarna osvita u tekhnichnykh vyshchykh navchalnykh zakladakh*. Vyp. 36. 99–103. Kyiv. (In Ukrainian).

17. Zabuzhko O., 1999. Zhinka-avtor u kolonialnii kulturi, abo Znadoby do ukrainskoi hendernoi mifolohii [The Woman Author in Colonial Culture, or Needs for Ukrainian Gender Mythology]. In: Zabuzhko O. *Khroniky vid Fortinbrasa. Vybrana eseistyka 90-kh*. Kyiv. 152–194. (In Ukrainian).

18. Ivanyshyn P., 2011. «Oriientalizm» Edvarda Saida: krytyka imperskoho dyskursu [Edward Said's "Orientalism": A Critique of Imperial Discourse]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 15. Uzhhorod. 111–115. (In Ukrainian).

19. Yobst K. S., 2013. De ye rosiiskyi Skhid? Oriient-dyskurs ta imperske pravlinnia v tsarskii derzhavi [Where is the Russian East? Oriental Discourse and Imperial Rule in the Tsarist State]. In: *Skhid/Zakhid: istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk*. Vyp. 16–17. Kharkiv. 62–77. (In Ukrainian).

20. Kuzin V., 2015. Oriientalizm Edvarda Saida yak metodolohiia postkolonialnykh doslidzhen [Edward Said's Orientalism as a Methodology of Postcolonial Studies.]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia: Filosofiia*. Vyp. 18. Ostroh. 87–95. (In Ukrainian).

21. Mukgerdzhi A. P., 1996. Chyi postkolonializm i chyi postmodernizm? [Whose postcolonialism and whose postmodernism?] In: Zubrytska M. (ed.) *Slovo. Znak. Dyskurs. Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st*. Lviv. 562–564. (In Ukrainian).

22. Nekrasov A. I., 2011. Imperiia i sovremennost [Empire and modernity]. *Naukove piznannia: metodolohiia ta tekhnolohiia*. № 1 (26). Odesa. 43–48. (In Russian).

23. Nojmann I., 2004. *Ispol'zovanie «Drugogo»: Obrazy Vostoka v formirovanii evropejskih identichnostej* [Using the "Other": Images of the East in the Formation of European Identities]. Moskva. (In Russian).

24. Orlova T., 2019. Fenomen imperializmu v istorychnomu aspekti [The Phenomenon of Imperialism in Historical Perspective]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. № 1. Vinnytsia. 101–107. (In Ukrainian).

25. Pavlyshyn M, 1997. Kozaky v Yamaitsi: postkolonialni rysy v suchasnii ukrainskii literaturi [Cossacks in Jamaica: Postcolonial Features in Contemporary Ukrainian Literature]. In: Pavlyshyn M. *Kanon ta ikonostas: Literaturno-krytychni statti*. Kyiv. 223–236. (In Ukrainian).

26. Pavlyshyn M., 2014. Postkolonializm yak metod i sklad dumky. Sposterezhennia shchodo ukrainskoho literaturoznavstva na storinkakh zhurnalu «Slovo i chas» u rokakh 1991–2011 [Postcolonialism as a Method and a Way of Thinking. Observations on Ukrainian Literary Studies on the Pages of the Journal "Word and Time" in the Years 1991–2011]. In: Hundarova T. (ed.) *Postkolonializm. Heneratsiia. Kultura*. Kyiv. 73–83. (In Ukrainian).

27. Riabchuk M. Yu., 2013. Vidminy kolonializmu: pro zastosovnist postkolonialnoi metodolohii do vyvchennia postkomunistychnoi Skhidnoi Yevropy [The Abolition of Colonialism: On the Applicability of Postcolonial Methodology to the Study of Post-Communist Eastern Europe]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 2. Kyiv. 41–58. (In Ukrainian).

28. Riabchuk M., 2011. *Postkolonialnyi syndrom. Sposterezhennia* [Postcolonial syndrome. Observations]. Kyiv. (In Ukrainian).

29. Said E., 2007. *Kultura y imperializm* [Culture and imperialism]. Kyiv. (In Ukrainian).

30. Said E., 2001. *Oriientalizm* [Orientalism]. Kyiv. (In Ukrainian).

31. Severyn N. V., 2017. Oriientalizm: yoho sutnist i proiavy [Orientalism: its essence and manifestations]. *Humanitarnyi chasopys*. № 1. Kharkiv. 44–49. (In Ukrainian).

32. Senyk L., 2009. Metropoliia, koloniia, okupatsiia, postkolonialnyi period u literaturnomu konteksti XX stolittia [Metropolis, colony, occupation, postcolonial period in the literary context of the twentieth century]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filolohichna*. Vyp. 48. Lviv. 76–83. (In Ukrainian).

33. Sinchenko O., 2014. Havrylovska M. Postkolonialni doslidzhennia: ukrainskyi vymir [Postcolonial Studies: The Ukrainian Dimension]. *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii. Filolohichni nauky*. №3. Kyiv. 109–113. (In Ukrainian).

34. Slemon S. 1996, Tiffin H. Postkolonialna krytyka [Postcolonial criticism]. In: Zubrytska M. (ed.) *Slovo. Znak. Dyskurs. Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st*. Lviv. 1996. 536–539. (In Ukrainian).

35. Spivak H. Ch., 1996. Chy mozhe pidporiadkovane promovliaty? [Can a subordinate speak?] In: Zubrytska M. (ed.) *Slovo. Znak. Dyskurs. Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st*. Lviv. 540–543. (In Ukrainian).

36. Suni R., 2004. Dialektika imperii: Rossija i Sovetskij Sojuz [Dialectics of Empire: Russia and the Soviet Union]. In: Gerasimov I. V. (red.). *Novaja imperskaja istorija postsovetskogo prostranstva*. Kazan'. 163–198. (In Russian).

37. Tompson E., 2006. *Trubadury imperii: Rosiiska literatura i kolonializm* [Troubadours of the Empire: Russian Literature and Colonialism]. Kyiv. (In Ukrainian).

38. Troian S. S., 2012. «Zmina paradyhm» u suchasnii istoriohrafii: oriientalizm i postkolonialnyi dyskurs ["Paradigm Shift" in Contemporary Historiography: Orientalism and Postcolonial Discourse]. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii. Zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*. Vyp. 23. Rivne. 3–19. (In Ukrainian).

39. Troian S. S., 2015 (a). Metod Edvarda Saida: vid oriientalizmu do postkolonialnykh studii [Edward Said's Method: From Orientalism to Postcolonial Studies]. *Istorychna pamiat*. Vyp. 33. Poltava. 9–16. (In Ukrainian).

40. Troian S., 2015 (b). Oriientalizm i postkolonialnyi dyskurs u konteksti «postmodernistskoho vyklyku» [Orientalism and Postcolonial Discourse in the Context of the "Postmodern Challenge"]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*. Vyp. 24. Kyiv. 345–354. (In Ukrainian).

41. Troian S., 2014. Postkolonialni studii: Ukraina v postkolonialnykh doslidzhenniakh [Postcolonial Studies: Ukraine in Postcolonial Studies]. In: *Postkolonializm – Tożsamość – Gender. Europa Środkowa, Wschodnia i Południowo-Wschodnia, pod redakcją Agnieszki Matusiak*. Wrocław. 61–74. (In Ukrainian).

42. Fedun O., 2001. Postkolonialna krytyka v ukrainskomu literaturoznavstvi [Postcolonial Criticism in Ukrainian Literary Studies]. *Slovo i chas*. № 10. 10–13. (In Ukrainian).

43. Fihueira D., 1999. Intelektualni zabavy kompradorskoi intelihentsii [Intellectual amusements of the comprador intelligentsia]. *Krytyka*. №5 (19). Kyiv. 4–7. (In Ukrainian).

44. Hagen von M., 2004. Imperii, okrainy i diaspory: Evrazija kak antiparadigma dlja postsovetskogo perioda [Empires, Margins and Diasporas: Eurasia as an anti-paradigm for the post-Soviet period]. In: Gerasimov I. V. (ed.). *Novaja imperskaja istorija postsovetskogo prostranstva*. Kazan'. 127–162. (In Russian).

45. Chobaniuk M., 2005. Postkolonialna krytyka [Postcolonial Criticism]. *Literaturoznavchyi zbirnyk*. Vyp. 21–22. Kyiv. 99–110. (In Ukrainian).

46. Shishkov V. V., 2013. Izuchenie imperii: ot opredelenija i konceptual'nyh modelej k vyjavleniju paradigm [Studying empire: from definition and conceptual models to identifying a paradigm]. *Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Serija: Politologija*. № 1. Moskva. 111–117. (In Russian).

47. Shkandrii M., 2004. *V obiimakh imperii: Rosiiska i ukrainska literatury novitnoi doby* [In the Embrace of Empire: Russian and Ukrainian Literature of the Modern Era]. Kyiv. (In Ukrainian).

48. Yurchuk O., 2013. *U tini imperii. Ukrainska literatura u svitli postkolonialnoi teorii* [In the Shadow of Empire. Ukrainian Literature in the Light of Postcolonial Theory]. Kyiv. (In Ukrainian).

49. Hagen von M., 2014. From Imperial Russia to Colonial Ukraine. In: Healy R. (ed*.) The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past. (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies Series.)*. Basingstoke. 173–193. [Online]: Available from: https://chtyvo.org.ua/authors/Mark_von_Hagen/From_Imperial_ Russia_ to_Colonial_Ukraine_anhl/ [Accessed: 15. 05. 2024]. (In English).

50. Moore D. C., 2001. Is the Post- in Postcolonical the Post- in Post-Soviet? *Toward a Global Postcolonical Critique. Publications of the Modern Language Association*. *Volume 116, Issue 1: Special Topic: Globalizing Literary Studies*. January. 111–128. [Online]: Available from: https://www.cambridge.org/core/journals/pmla/article/abs/is-the-post-in-postcolonial-the-post-in-postsoviet-toward-a-global-postcolonial-critique/ECEB08574D64E47E27FC0D11F90538A4 [Accessed: 15.05.2024]. (In English).

51. Shohat E., 1992. Notes on the "Post-Colonial". *Social Text. No. 31/32, Third World and Post-Colonial Issues*. 99–113. [Online]: Available from: https://www.jstor.org/stable/466220 [Accessed: 15. 05. 2024]. (In English).

УДК 327.54
DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-25

Разіцький Віталій,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії, соціології та політології,
Державний торговельно-економічний університет,
v.razitskyy@knute.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-0311-8317

Петренко Вікторія,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
vvv-556@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5348-1803

ПОЛІТИКА США В СИРІЇ ПІД ЧАС ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (2011–2024 рр.)

У статті проаналізовано основні напрями політики США щодо Сирії в період від початку протестних антиурядових рухів у Дамаску в 2011 р. і до повалення режиму Б. Асада наприкінці 2024 р. Як відомо, громадянська війна в Сирії вийшла за межі регіональної проблеми й набула міжнародного статусу. Вигідне геополітичне розташування країни привернуло увагу провідних гравців міжнародних відносин. Зіткнення їх інтересів призвело до швидкого загострення сирійської кризи і створило загрозу регіональній безпеці.

Доведено, що Сирія відігравала другорядну роль у Близькосхідній стратегії США. Однак активізація діяльності терористичних організацій на її території змусила Вашингтон відреагувати відповідним чином і докласти зусиль для вирішення цієї проблеми. Зазначено, що керівництво США намагалося знищити осередки терористичних організацій на сирійській території та не допустити утвердження там сфер впливу РФ та Ірану. Визначено, що Білий Дім виключав можливість активної участі американських військ у вирішенні сирійської кризи. На початковому її етапі основний наголос адміністрацією Б. Обами було зроблено на дипломатичних зусиллях щодо мирного врегулювання протистояння між режимом Б. Асада й опозиційними групами. Установлено, що зусилля США щодо вирішення сирійської кризи були недостатньо рішучими, а подекуди непослідовними й навіть суперечливими. Унаслідок цього американцям не тільки не вдалося добитися мирної передачі влади в Дамаску, але й створити міцну антиасадівську коаліцію, яка б успішно протистояла поширенню тероризму в країні та встановила стабільний контроль над усією сирійською територією. З'ясовано, що повалення режиму Б. Асада не вирішило основного завдання США в Сирії – знищення тероризму. Прогнозується, що адміністрація президента Д. Трампа спробує впливати на нову владу в Дамаску через посередництво Туреччини, за активної підтримки якої вдалося повалити режим Б. Асада.

Ключові слова: *громадянська війна, «Ісламська держава», Нусра, сирійська криза, терористична діяльність, Хаят Тахрір аш-Шам (ХТШ).*

Антиурядові протести в Сирії 2011 року досить швидко переросли у кровопролитну громадянську війну, яка стала загрозою для безпеки всього Близькосхідного регіону. Враховуючи давні стратегічні інтереси США на Близькому Сході, союзники очікували від Вашингтону рішучих дій із метою врегулювання сирійської кризи стабілізації безпекової ситуації в регіоні. Однак політика Білого Дому щодо громадянської війни в Сирії виявилася нерішучою і подекуди суперечливою. Унаслідок цього сирійський конфлікт затягнувся в часі, забрав багато людських життів, завдав матеріальних збитків як самій Сирії, так і сусіднім державам, а також

дотепер залишається джерелом нестабільності в регіоні. Таким чином, актуальність цієї проблематики продиктована незавершеністю сирійського конфлікту і трансформацією зовнішньої політики США адміністрацією президента Д. Трампа.

Політиці США щодо Сирії присвячено чимало наукових досліджень як в Україні, так і за кордоном. Зокрема, висвітленню причин виникнення сирійського конфлікту, його основних акторів та їх інтересів присвятили праці Я. Осадча (Осадча Я., 2014), Т. Джілл (Gill T. D., 2016), С. Форд (Ford S. R., 2019), Дж. Шапіро і Р. Естрін (Shapiro J., 2013) та інші вчені. Дослідник N. Сельсо (Celso N. A., 2018) зробив спробу з'ясувати сутність і внутрішні особливості сирійської громадянської війни. Учений довів, що це був конфлікт нового типу, гібридна війна, яка виникла внаслідок ослаблення диктаторського режиму та втручання у внутрішнє протистояння в Сирії зовнішніх сил. Дослідники О. Цебенко та С. Капраль (Цебенко О., 2018), Р. Блюітт (Blewitt R., 2013) вивчали роль міжнародних організацій у справі врегулювання сирійської громадянської війни. Зі свого боку, Л. Мельник, І. Дужа та Л. Самойленко (Мельник Л., 2024), З. Хідхір (Khidhir Z. M., 2021), У. Р. Бретт (Brett W. R., 2018), А. Худолій (Худолій А., 2014) та інші розкрили окремі аспекти політики США щодо Сирії, включно з пошуками Вашингтоном союзників серед сирійських опозиційних груп, впливом сирійської кризи на безпеку американських союзників в регіоні, спробами Білого Дому досягти мирного врегулювання сирійського конфлікту тощо. Разом із тим немає комплексного дослідження стратегії дій США щодо врегулювання сирійської громадянської війни від її початку і до сьогодення.

Метою цього дослідження є висвітлення загальних закономірностей політики США щодо Сирії в період від початку там громадянської війни і до сьогодні. Досягненню мети сприяють поставлені завдання дослідження: окреслити дипломатичні зусилля Вашингтону щодо врегулювання сирійської кризи, вивчити особливості військової присутності США в Сирії та взаємодії з іншими гравцями міжнародних відносин в регіоні, з'ясувати методи досягнення Білим Домом своїх інтересів та їх результати.

Громадянську війну в Сирії часто відносять до так званих нових воєн, які здебільшого виникають унаслідок послаблення тоталітарних режимів та експлуатуються як внутрішніми політичними фракціями, так і зовнішніми акторами міжнародних відносин. Тому і бойові дії у таких війнах ведуться не тільки регулярними арміями, але й приватними збройними формуваннями та парамілітарними утвореннями (Осадча Я. Д., 2014, с. 129).

Стратегія дій США в сирійському конфлікті була продиктована національними інтересами та міжнародною ситуацією в регіоні Близького Сходу. *«Американці традиційно намагаються контролювати видобуток вуглеводнів на Близькому Сході та забезпечити безпеку своєму основному союзнику в регіоні – Ізраїлю»* (Khidhir Z. M., 2021, p. 334). Тому саме в такій перспективі логічно розглядати порушену в дослідженні проблему.

Від початку загострення внутрішньої ситуації в Сирії керівництво США виступило з пропозицією дипломатичного врегулювання конфлікту. Першочерговим завданням США було знищення терористичних груп, які діяли на сирійській території. Згідно з планом Вашингтону, дипломатичне врегулювання сирійської кризи передбачало виключення Ірану з процесу переговорів і поступове усунення від влади режиму Б. Асада (Shapiro J., 2013). Щоправда, що стосується останнього, то адміністрація Б. Обами готова була піти на компроміс. Падіння режиму внаслідок ескалації конфлікту означало б порушення діяльності державних органів у країні, що могло б призвести до хаосу. Однак Саудівська Аравія, Катар і Туреччина наполягали на відставці Б. Асада й були категоричними в цьому питанні[1].

30 червня 2012 р. під головуванням спеціального посла ООН та Ліги арабських держав у Сирії відбулася Женевська зустріч Міжнародної групи вирішення сирійської кризи, до якої уві-

[1] Macon Phillips. President Obama: The Future of Syria Must Be Determined by Its People, but President Bashar al-Assad Is Standing in Their Way. *White House blog*, August 18, 2011. August 23, 2016. URL: http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/IICISyria/Pages/IndependentInternatio nalCommission.aspx.

йшли Генеральні секретарі ООН та ЛАД, а також представники КНР, Франції, РФ, ВБ, США, Туреччини, Іраку, Кувейту, Катару і Верховний представник ЄС з питань закордонних справ. За підсумками зустрічі країни-учасниці зазначили необхідність дотримання всіма сторонами конфлікту плану із шести пунктів щодо врегулювання кризи, викладеному в Резолюціях РБ ООН № 2042 і 2043; негайного припинення вогню всіма сторонами конфлікту; тісну співпрацю уряду й опозиції зі спеціальним послом ООН та Ліги арабських держав у Сирії; мирної передачі влади обраному демократичним шляхом новому уряду тощо. Однак реалізувати на практиці напрацювання Женевської групи не вдалося. Насамперед цього не бажали конфліктуючі сторони, які відмовлялися сісти за стіл переговорів та йти на поступки одна одній (Цебенко О. О., 2018, с. 107).

Опозиція режиму Б. Асада являла собою цілу низку різних організацій зі строкатим складом, включно з угрупованням «Ісламської держави». Кожна із цих груп мала свої інтереси й переслідувала різні цілі, які нерідко суперечили прагненням не тільки інших опозиційних угруповань, але й політиці США в регіоні. Це лише поглиблювало конфлікт усередині країни (Gill T. D., 2016, p. 354–355). Перед американцями, що підтримували опозицію в Сирії, постала проблема відфільтрування з-поміж її рядів екстремістських організацій та узгодження інтересів поміркованих груп.

Важливою складовою стратегії американського уряду в Сирії була фінансова підтримка опозиції. Зокрема, з 2011 по 2024 р. Вашингтон виділив 1,3 млрд дол. стабілізаційної допомоги для сирійських опозиційних сил. Крім того, починаючи з 2012 р. США надали гуманітарної допомоги сирійському населенню на загальну суму понад 17,8 млрд дол. Цю допомогу отримали не тільки мешканці опозиційних до центрального уряду районів Сирії, але й сирійські біженці в сусідніх країнах, як-от Туреччина та Йорданія. Загальна кількість осіб, які станом на 2024 р. отримували американську гуманітарну допомогу, сягнула 16,7 млн (з 25,5 млн населення Сирії)[2]. Надання гуманітарної допомоги сприяло посиленню позицій США в регіоні. Це зменшило фінансове навантаження на сусідні із Сирією союзні держави, такі як Йорданія й Туреччина, а також розширило можливості Вашингтону впливати на перебіг боротьби опозиційних сил із режимом Б. Асада.

Таким чином, влада США від самого початку громадянської війни в Сирії окреслила для себе пріоритетні напрями дій, які почасти були суперечливими. З одного боку, Вашингтон брав активну участь у діяльності міжнародної групи щодо дипломатичного врегулювання сирійської кризи. Представник США в РБ ООН підтримав резолюції, які передбачали механізм мирного вирішення громадянської війни в Сирії через узгодження інтересів усіх конфліктуючих сторін і формування демократичним шляхом коаліційного уряду. Однак при цьому американці відкидали можливість режиму Б. Асада зберегти за собою хоча б частину владних повноважень. А він представляв одну з основних сторін конфлікту. З іншого боку, Вашингтон фінансував опозиційні сили та тренував їхніх бійців, що аж ніяк не відповідало задекларованим Білим Домом принципам мирного врегулювання конфлікту.

Важливою складовою стратегії США в сирійській громадянській війні від самого її початку було недопущення перекидання військ і проведення наземних операцій у Сирії. Про це можна судити, зокрема, з того, як Вашингтон відреагував на факти застосування режимом Б. Асада хімічної зброї проти військових формувань опозиції та мирних мешканців країни у 2013 р. Розвідка США, так само як і представники Франції та Великої Британії, підтвердили цей факт. Спеціальна місія ООН у Сирії, яка працювала там на запрошення режиму Б. Асада, також заявила про застосування в невеликих кількостях хімічної зброї, однак не змогла остаточно визначитися, яка з конфліктуючих сторін це зробила (Blewitt R., 2013, p. 45). З огляду на те, що такий злочин створював загрозу безпеці регіону й усьому світовому порядку, США змушені були відреагувати належним чином. Білий Дім розпочав підготовку до військової інтервенції.

[2] Christopher M. Blanchard. Syria and US policy. *Congressional Research Service*. July 15, 2024. URL: https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF11930.

Найближчі союзники США по НАТО відмовилися брати участь у військовій операції проти Сирії. Це ще більше спонукало адміністрацію президента Б. Обами до пошуку компромісу. У Білому Домі заявляли, що у випадку, якщо буде нанесено удару по Сирії, це не матиме на меті ліквідацію режиму Б. Асада (Худолій А. О., 2014, с. 56). Тому пропозицію РФ вивезти всю хімічну зброю із Сирії швидко прийняли у Вашингтоні, і на цьому проблема була вичерпана.

Подальший перебіг сирійської громадянської війни змусив американське керівництво внести корективи у свої плани щодо можливості розміщення військового контингенту на території цієї країни. У 2014 р. Конгрес США прийняв програму навчання й оснащення Сирії, надавши президенту повноваження та кошти для тренування та забезпечення летальною зброєю військових формувань сирійської опозиції, серед яких була сирійська опозиційна армія і курдські воєнні формування. На 2015 р. було виділено 500 млн дол. для підготовки 3 000 сирійських солдат, і додаткових 80 млн дол. для проведення урядом США військових операцій у Сирії. У 2016 р. передбачалося підготувати вже 5 400 сирійських солдатів, і на ці потреби Вашингтон виділив 600 млн дол. Офіційно метою програми було оголошено захист населення Сирії від режиму Б. Асада, сприяння надання основних послуг і стабілізацію територій, контрольованих опозицією; захист США та їх союзників, а також місцевого населення від загроз, які виходять від терористичних організацій у Сирії; сприяння мирному врегулюванню громадянської війни в Сирії[3].

Продовжуючи докладати зусилля щодо врегулювання кризи дипломатичним шляхом, США у 2015 р. ввели на територію Сирії обмежений військовий контингент для боротьби з підрозділами «Ісламської держави» та інших терористичних організацій. Так розпочалася військова операція під кодовою назвою «Внутрішня рішучість», у якій взяли участь близько 800 американських військовослужбовців. Сирійська громадянська війна створила нестабільне, сприятливе для діяльності терористичних організацій середовище на кордоні з Іраком. А закриття повітряного простору над сирійською територією сприяло діяльності підрозділів «Ісламської держави», які виникли значною мірою на основі розгромлених в Іраку й Афганістані ЗС США залишків Аль-Каїди[4]. Саме тому США розмістили свої війська на північному та південному сході Сирії. Їх основним завданням було надання всебічної підтримки союзним підрозділам сирійської опозиції і контроль за кордоном з Іраком, через який терористичні організації та Іран перекидали живу силу і зброю.

Безсумнівно, що боротьба з «Ісламською державою» була основною причиною розміщення американських військ у Сирії. Однак при цьому варто зазначити, що підрозділи «Ісламської держави» проникли на територію цієї країни ще у 2013 р. і діяли там поруч з іншими терористичними організаціями, як-от Нусра й Хаят Тахрір аш-Шам (ХТШ). Із цього випливає, що відбулися й інші, не менш важливі зміни в сирійській громадянській війні, які змусили адміністрацію президента Б. Обами внести корективи у стратегію дій стосовно Сирії. І дійсно, до 2015 р. вищезгадані терористичні організації посилили свій вплив на сирійській території та далеко за її межами. Поступово наростала загроза повної втрати контролю за ситуацією в Сирії. Опозиційні режиму Б. Асада сили потребували більшої допомоги ззовні. Їх становище значно погіршилося після того, як того ж року РФ перекинула свої воєнні підрозділи й авіацію на підтримку Дамаска та розпочала масовані бомбардування міст. Успіхи на полі бою коаліції режиму Б. Асада, РФ та Ірану змусили керівництво США активізувати свою діяльність у Сирії, перекинувши туди обмежений воєнний контингент. ВПС США та їхні союзники почали періодично завдавати ракетно-бомбові удари не лише по місцях дислокації підрозділів «Ісламської держави» та інших терористичних організацій, але й по воєнних складах Б. Асада та проіранської міліції.

[3] Christopher M. Blanchard, Amy Belasco. Train and Equip Program for Syria: Authorities, Funding, and Issues for Congress. *Congressional Research Service*. July 15, 2024. URL: https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA622754.pdf.

[4] Seth G. Jones, James Dobbins, Daniel Byman, Christopher S. Chivvis, Ben Connable, Jeffrey Martini, Eric Robinson, and Nathan Chandler. *Rolling Back the Islamic State.* Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2017. P. 94.

Помітний вплив на рішення керівництва США ввести обмежений військовий контингент у Сирію справила відсутність взаєморозуміння з регіональними союзниками щодо цілей боротьби. На тлі спільної протидії «Ісламській державі» союзники Вашингтону намагалися розв'язати в рамках сирійської громадянської війни свої релігійні та національні протиріччя. Зокрема, Саудівська Аравія, Катар, ОАЕ розглядали цей конфлікт як протидію розширенню впливу шиїтського Ірану в регіоні. Туреччина намагалася запобігти консолідації і в підсумку послабити сирійських курдів, яких розглядала як союзників визнаної Анкарою терористичною організації Курдської робітничої партії. Американці ж надавали підтримку сирійським курдам і активно з ними співпрацювали в рамках спільної боротьби з «Ісламською державою» та іншими терористичними організаціями. Характеризуючи цю непросту ситуацію, президент Дж. Байден пізніше зазначив, що найбільшою проблемою США в сирійському конфлікті були їх союзники та деякі регіональні партнери. Вони витратили мільйони доларів для повалення сирійського режиму і протидії Ірану, фінансуючи при цьому найманців із різних частин світу, включно з учасниками таких терористичних організацій, як «Ісламська держава» й Аль-Каїда[5].

Цікаво, що співпраця США в рамках Міжнародної групи підтримки Сирії дала позитивні результати. У 2016 р. спостерігалося зниження темпів бойових дій у Сирії, покращення гуманітарної ситуації в країні та продовження мирних переговорів під егідою ООН. У листопаді 2016 р. Президент США Д. Трамп зробив спробу в перспективі відновити співпрацю з РФ щодо врегулювання сирійського конфлікту та спільної боротьби з терористичними організаціями, які продовжували діяти на території цієї країни[6].

Фактично Д. Трамп під час першої президентської каденції взяв за основу політику адміністрації Б. Обами щодо вирішення сирійської проблеми, внісши до неї незначні корективи. США й надалі використовували сили спеціальних операцій для знищення терористичних груп у Сирії, активно застосовували розвідку й авіацію[7]. Крім того, американці продовжили надавати фінансову та військову підтримку деяким опозиційним режиму Б. Асада групам, серед яких, зокрема, Вільна сирійська армія, Південний фронт Вільної сирійської армії, Сирійські демократичні сили (основу яких становлять курдські військові формування) (Brett W. R., 2018, p. 7).

Навесні 2017 р. війська режиму Б. Асада застосували хімічну зброю проти сил опозиції. Це змусило адміністрацію Д. Трапа вжити рішучих заходів для припинення використання зброї масового ураження урядовими військами в Сирії. Зокрема, було схвалене рішення завдати ракетного удару по базі сирійських військово-повітряних сил. Дії Білого Дому підтримали Велика Британія і Німеччина. Консолідована реакція США й союзників на військові злочини команди Б. Асада ще більше зміцнила переконання американського керівництва в тому, що сирійський режим не має права залишатися при владі й повинен бути повністю змінений на демократично обраний уряд. Власне, про це заявили в липні та вересні 2017 р. Держсекретар Р. Тіллерсон і представник США в ООН Н. Хейлі[8]. А вже наступного року до завдання ракетно-бомбових ударів по сирійських урядових військах через повторне застосування ними хімічної зброї підключилася Франція. Також про підтримку цієї акції заявили всі країни – члени НАТО. Таким чином, Вашингтон продовжив свої зусилля щодо зміцнення та розширення антитерористичної та антиасадівської коаліції.

---

[5] Erdogan's Slow Turnaround on Foreign Fighters. *Al-Monitor*. October 5, 2014. As of January 27, 2016. URL: http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2014/10/turkey-erdogan-foreignfighters.html.

[6] Neil MacFarquhar. Putin and Trump Talk on Phone and Agree to Improve Ties, Kremlin Says. *New York Times*. November 14, 2016. URL: http://www.nytimes.com/2016/11/15/world/ europe/putin-calls-trump.html.

[7] Seth G, Jones. Rolling Back the Islamic State. *RAND Corporation 2017*. URL: https://www.rand. org/pubs/ research_reports/RR1912.html.

[8] Ambassador Nikki Haley. White House Press Briefing. Washington, DC, September 15, 2017. URL: https://www. whitehouse.gov/the-press-office/2017/09/15/press-briefing-press-secretary-sarah sanders -national-security-advisor.

З авіацією та наземними силами сирійських опозиційних Дамаску військових формувань американцям до кінця 2017 р. вдалося завдати помітних втрат угрупованням «Ісламської держави» в Сирії та звільнити з-під їх контролю значні території. Таким чином, курди за підтримки Вашингтону повністю оволоділи північно-східною частиною країни на схід від Євфрату. Це дуже занепокоїло керівництво Туреччини, яке побоювалося загострення курдського сепаратизму на своїй території[9]. У січні 2018 р. Анкара ввела війська у прикордонні райони Сирії і тим самим фактично розпочала нову фазу сирійського конфлікту.

У січні 2018 р., напередодні турецької інтервенції на сирійську територію, президент Д. Трамп оголосив про виведення американських військ із Сирії. Там залишилося близько 600 військовослужбовців для виконання логістичних завдань і тренування особового складу військових формувань сирійської опозиції. Це рішення, яке для багатьох стало справжньою несподіванкою, Білий Дім обґрунтував завершенням виконання завдання зі знищення «Ісламської держави». Цю думку не поділяли радники Д. Трампа, серед яких, зокрема, віцеадмірал Дж. Магуайр, спецпредставник із питань глобальної коаліції по розгрому «Ісламської Держави» Б. МакГурк, спецпредставник США по взаємодії із Сирією Дж. Джефрі та інші. Вони наголошували на необхідності підтримання антитерористичної коаліції в Сирії, щоб не допустити повторного посилення «Ісламської держави» та інших терористичних організацій[10]. Таким чином, президент Д. Трамп зробив ту ж саму помилку, як і його попередники на цій посаді Б. Обама та Дж. В. Буш. Поспішне виведення військ призвело до утворення політичного вакууму, який швидко заповнили інші сили, часто ворожі інтересам США. Так трапилося в Іраку, Афганістані та повторилося в Сирії. Як наслідок, «Москва, Тегеран разом з режимом Б. Асада спробували об'єднати зусилля з метою переслідування американських військ аж до повного їх витіснення з країни» (Мельник Л., 2024, с. 421).

Наступ турецьких збройних сил і підтримуваної Анкарою Вільної сирійської армії на контрольовані курдами території завдав суттєвих втрат союзним США курдським підрозділам та створив загрозу безпеці присутньому там американському обмеженому військовому контингенту. За підтримки адміністрації Д. Трампа вдалося досягти домовленості між арабами й курдами щодо розподілу сфер впливу. Однак курди втратили частину контрольованих раніше територій і, не отримавши воєнної підтримки від Вашингтону, змінили пріоритети боротьби. Тепер для них більш важливим стало протистояти наступу турецьких військ, а не протидіяти підрозділам «Ісламської держави». Керівництву США довелося докласти додаткових зусиль, щоб переконати своїх сирійських союзників відновити антитерористичну боротьбу. Наявність навіть обмеженого американського військового контингенту в Сирії дещо обмежувало дії Анкари, адже існувала загроза прямого зіткнення з військами США. Таким чином, поспішне рішення Д. Трампа про виведення військ із Сирії негативно позначилося на досягненні одного з основних завдань Вашингтону в Сирії – повного знищення «Ісламської держави» та підрозділів інших терористичних організацій. А громадянська війна в країні остаточно перейшла у фазу протистояння між великими державами через місцеві проксі-угруповання. США досить мляво відповідали на порушення сирійським режимом міжнародного права (зокрема, використання хімічної зброї), що свідчило про відсутність інтересу в зміні режиму Б. Асада (Celso N. A., 2018, p. 25). Часткове самоусунення Вашингтона від місії підтримання стабільності на Близькому Сході викликало занепокоєння і втрату довіри союзників у регіоні, а також роз-

[9] Barak Bafi. Containing the Afrin Crisis: Turkey Goals and Military Challenges. *Washington Institute for Near East Policy*. Policy Watch 2924. 31 January 2018. URL: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/containing-afrin-crisis-turkeys-goals-and-military-challenges.

[10] Matthew Levitt, Aron Y. Zelin. Mission unaccomplished: the tweet that upended Trump's counterterrorism and Iran policies. *War on the Rocks (blog)*. 25 December 2018. URL: https://warontherocks.com/2018/12/mission-unaccomplished-the-tweet-that-upended-trumps-counterterrorism-and-iran-policies/.

крило нові можливості перед Іраном, РФ, Туреччиною та іншими військово-політичними регіональними силами.

У 2021 р. у США приступила до виконання обов'язків адміністрація президента Дж. Байдена. Однак зміна керівництва в країні не вплинула на політику Білого Дому щодо сирійської проблеми. Він фактично продовжив стратегію двох попередніх адміністрацій. Американці залишили стабілізаційний обмежений військовий контингент у північно-східній Сирії та продовжили санкційний тиск на режим Б. Асада. Зокрема, у лютому 2024 р. Палата представників США прийняла Закон про заборону легалізації відносин із режимом Б. Асада[11], який розширив санкції, накладені Законом про цивільний захист Сирії від 2019 р.[12], і продовжив термін його дії до 2032 р. Також американська авіація завдавала ракетно-бомбових ударів по місцях дислокації підрозділів проіранської міліції та інших військових формувань, які займалися терористичною діяльністю в регіоні.

Основними напрямами політики США в Сирії залишилися боротьба з «Ісламською державою» та іншими терористичними організаціями шляхом залучення до цієї компанії місцевих військових формувань, сприяння зменшенню насилля в країні та дотримання всіма учасниками конфлікту режиму припинення вогню, а також покращення гуманітарної ситуації. При цьому Білий Дім не вдавався до жодних рішучих дій у Сирії, які мали б на мені докорінно змінити ситуацію. Із цього випливає, що адміністрація Дж. Байдена мала досить обмежену й подекуди суперечливу стратегію щодо сирійської громадянської війни. «Сирійський конфлікт розглядався як другорядний на тлі боротьби з терористичними організаціями в регіоні, протистояння іранському регіональному експансіонізму, суперництва з РФ та побудови відносин із Туреччиною. Унаслідок цього США, переслідуючи декілька ключових цілей у Сирії, так і не сформували чіткої, збалансованої із ширшим порядком денним, продуктивної політичної стратегії, яка б могла вплинути на перебіг подій громадянської війни і принести для Білого Дому позитивні результати»[13].

Падіння режиму Б. Асада в Сирії було позитивно зустріте в Білому Домі. Президент Дж. Байден назвав цю подію «ризикованим моментом» та «історичною можливістю» для багатостраждальних сирійців побудувати краще майбутнє[14]. Однак насправді не все так райдужно для США в Сирії, як було офіційно заявлено президентом. Владу в Дамаску захопила повстанська група Хаят Тахрір аш-Шам, яка з 2018 р. визнана в США, ЄС та ООН як терористична організація. Як відомо, ХТШ виникла на основі іншої терористичної організації – Нусра. Остання, зі свого боку, є відгалуженням «Ісламської держави». Метою діяльності організації в Сирії було повалення режиму Б. Асада та встановлення у країні шаріату (Ford S. R., 2019, p. 8). Американці, намагаючись триматися осторонь гострої боротьби в сирійській громадянській війні, не мали змоги перешкодити ХТШ у захопленні влади в Дамаску. Чисельність військ США в Сирії на цей момент становила всього 2 000 осіб[15]. З іншого боку, Вашингтон не міг допустити, щоб політичний вакуум заповнили будь-які ворожі регіональні або міжнародні сили, як-от Іран чи РФ. У такій ситуації адміністрація Дж. Байдена визначила для себе пріоритетним завданням не

[11] AN ACT To prohibit any official action to recognize or normalize relations with any Government of Syria that is led by Bashar al-Assad, and for other purposes». *H.R.3202 118th Congress (2023–2024)*. February 26, 2024. URL: https://www.congress.gov/bill/118th-congress/house-bill/3202/text.

[12] Caesar Syria Civilian Protection Act. *US Department of State*. June 17, 2020. URL: https://2017-2021.state.gov/caesar-syria-civilian-protection-act/.

[13] Abdulrahman al-Masri. On the way out like Afghanistan? The Biden administration's Syria policy labyrinth. *Atlantic Council*. September 1, 2021. URL: https://www.atlanticcouncil.org/ blogs/menasource/on-the-way-out-like-afghanistan-the-biden-administrations-syria-policy-labyrinth/.

[14] Biden offers a blueprint for US support in Syria, announces airstrikes against ISIS targets. *CNN*. December 8, 2024. URL: https://edition.cnn.com/2024/12/08/politics/biden-assad-syria-white-house/index.html.

[15] Ellen Mitchell. Pentagon doubled the number of US troops in Syria "months" ahead of Assad's fall. *The HILL*. 12.19.24. URL: https://thehill.com/policy/defense/5049478-us-troops-syria-doubled/.

допустити перетворення Сирії на джерело хаосу та нестабільності на Близькому Сході[16]. Тому американці скасували винагороду в 10 млн дол. за допомогу знайти й арештувати лідера ХТШ аль-Джулані, а Держдепартамент США спрямував до Дамаска делегацію, щоб спробувати налагодити зв'язки з новою сирійською владою. Для Вашингтону важливо було переконатися, що ситуація в Сирії контрольована, що унеможливить відродження «Ісламської держави» на її території.

З початком другої каденції президента Д. Трампа в січні 2025 р. політика США щодо сирійської проблеми не змінилася. Сирія й надалі залишається в тіні Близькосхідної політики Вашингтона. Білий Дім не довіряє аль-Джулані. Для стабілізації ситуації в Сирії адміністрації Д. Трампа легше співпрацювати з Туреччиною, за підтримці якої ХТШ змогли прийти до влади в Дамаску.

Разом із тим США мають що запропонувати новій сирійській владі як обмін на забезпечення стабільності й недопущення відновлення діяльності на території Сирії «Ісламської держави». Для ХТШ важливо бути викресленими зі списку терористичних організацій та отримати легітимізацію міжнародної спільноти. Лише за підтримки останньої можливо розпочати відбудову Сирії, яка була зруйнована тривалою громадянською війною. Тому можна припустити, що адміністрація Д. Трампа запропонує ці вигоди аль-Джулані взамін на відмову від запровадження в Сирії шаріату, а також відокремлення релігії від державного сектору й освітнього процесу, формування інклюзивного уряду та гарантування недопущення діяльності терористичних організацій[17].

Отже, для керівництва США участь у вирішенні сирійського конфлікту була радше вимушеною, ніж бажаною. Білий Дім не виношував планів окупації країни або експлуатації її природних ресурсів. Для нього більш важливо було не допустити посилення впливу Ірану та РФ у регіоні, а також приборкати там діяльність «Ісламської держави» та інших терористичних організацій.

Базовою проблемою американців у Сирії була відсутність чіткої стратегії дій. На початковому етапі Вашингтон зробив спробу врегулювати сирійський конфлікт дипломатичним шляхом. Зокрема, значні зусилля були докладені в рамках діяльності ООН. Однак прийняті резолюції хоча й пропонували привабливий план вирішення проблеми, проте не мали достатнього інструментарію для упровадження його в життя. Відсутність достатньої кількості американських військ у Сирії робила всі ці плани мирного врегулювання недієздатними.

Таким чином, сирійська громадянська війна та питання її припинення посіли другорядне місце серед зовнішньополітичних пріоритетів США, а непослідовність і подекуди суперечливість дій американських адміністрацій призвели до скромних результатів. Зокрема, так і не вдалося повністю знищити підрозділи «Ісламської держави» в Сирії, а до владу в Дамаску прийшло угруповання, яке внесене в США, ЄС та ООН до списку терористичних організацій. Вплив Ірану та РФ на сирійській території усунуто, але загроза тероризму в країні та регіоні зберігається. Нинішня адміністрація президента Д. Трампа, найімовірніше, спробує вплинути на нову сирійську владу через посередництво Туреччини. Для США залишається невирішеною проблема стабілізації внутрішньої ситуації в Сирії. ХТШ наразі не контролює всієї території країни, що створює сприятливі умови для діяльності там терористичних організацій.

[16] Omar Abdel-Baqui, Bertrand Benoit, Laurence Norman. The West Auditions Syria's New Leaders. *The Wall Street Journal*. December, 21, 2024. URL: https://www.wsj.com/world/middle-east/the-west-auditions-syrias-new-leaders-4df503ca.

[17] Soner Cagaptay. Trump Can't Sit This One Out. T*he Washington Institute for Near East Policy*. December, 11, 2024. URL: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/trump-cant-sit-one-out.

Список літератури

1. Мельник Л., 2024. Дужа І., Самойленко Л. Формування і реалізація політики США щодо російсько-української війни та війни в Ізраїлі. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. Вип. 52. Львів. 419–425.

2. Осадча Я. Д., 2014. Вплив внутрішніх і зовнішніх чинників у виникненні та перебігу громадянської війни в Сирії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. № 1132. Харків. 128–133.

3. Худолій А. О., 2014. Зовнішня політика США в світлі сирійського конфлікту. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Політологія. Т. 228. Вип. 216. Миколаїв. 52–55.

4. Цебенко О. О., 2018. Капраль С. С. Роль міжнародних безпекових організацій у врегулюванні сирійського конфлікту. *Регіональні студії*. № 14. Ужгород. 106–110.

5. Blewitt R., 2013. The United Nations in Syria and the Responsibility to Protect. *Caribbean Journal of International Relations & Diplomacy* Vol. 1, No 4. 39–47.

6. Brett W. R., 2018. *Indigenous Warfare: The Search for Partners in the Syrian Civil War*. Fort Leavenworth, KS.

7. Celso N. A., 2018. Superpower Hybrid Warfare in Syria. *MCU Journal*. Marine Corps University Press. Mol. 9. No 2. 92–116.

8. Ford S. R. 2019. *The Syrian civil war, a new stage, but is it the final one?* Washington, D.C. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.mei.edu/ sites/default/files/2019-04/Ford_The_Syrian_Civil_War.pdf (25.02.2025).

9. Gill T. D., 2016. Classifying the Conflict in Syria. *International Law Studies*. Naval War College, 2016. Vol. 92. 353–380.

10. Khidhir Z. M., 2021. The nature of the engagement of the United States in the Syrian crisis: a thematic analysis. *Journal of Liberty and International Affairs*. 7 (3). 331–344.

11. Shapiro J., 2013. Estrin R. M. First-Rate Intelligence: U.S. Government Understanding of the Syrian Civil War. *The Middle East Political Science* (POMEPS). [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://pomeps.org/first-rate-intelligence-u-s-government-understanding-of-the-syrian-civil-war (25.02.2025).

Vitalii Razitskyi, Viktoriia Petrenko

US POLICY IN SYRIA DURING THE CIVIL WAR (2011–2024)

The article analyzes the main directions of US policy towards Syria from the beginning of the anti-government protest movements in Damascus in 2011 to the overthrow of the B. Assad regime at the end of 2024. As is well known, the civil war in Syria has gone beyond a regional problem and has acquired the status of an international one. The country's advantageous geopolitical location has attracted the attention of leading players in international relations. The clash of their interests led to the rapid escalation of the Syrian crisis and created a threat to regional security.

It has been proven that Syria played a secondary role in the US Middle East strategy. However, the intensification of the activities of terrorist organizations on its territory forced Washington to react accordingly and make efforts to solve this problem. It is noted that the US leadership tried to destroy the centers of terrorist organizations on Syrian territory and prevent the establishment of spheres of influence of the Russian Federation and Iran there. It has been determined that the White House ruled out the possibility of active participation of American troops in resolving the Syrian crisis. At its initial stage, the Obama administration's main emphasis was on diplomatic efforts to peacefully resolve the conflict between the Assad regime and opposition groups. It has been established that US efforts to resolve the Syrian crisis have been insufficiently decisive, and in some cases inconsistent and even contradictory. As a result, the Americans not only failed to achieve a peaceful transfer of power in Damascus, but also to create a strong anti-Assad coalition that would successfully counter the spread of terrorism in the country and establish stable control over the entire territory of Syria. It has been found that the overthrow of the regime of B. Assad did not solve the main task of the United States in Syria – the destruction of terrorism. It is predicted that the administration of President D. Trump will try to influence the new government in Damascus through the mediation of Turkey, with whose active support the regime of B. Assad was overthrown.

***Key words**: civil war, "Islamic State", al-Nusra, Syrian crisis, terrorist activity, Hayat Tahrir al-Sham (HTS).*

References

1. Melnyk L., 2024. Duzha I., Samoilenko L. Formuvannia i realizatsiia polityky SShA shchodo rosiisko-ukrainskoi viiny ta viiny v Izraili [Formation and Implementation of US Policy on the Russian-Ukrainian War and the War in Israel]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filosofsko-politolohichni studii*. Vyp. 52. Lviv. 419–425. (In Ukrainian).

2. Osadcha Ya., 2014. Vplyv vnutrishnikh i zovnishnikh chynnykiv u vynyknenni ta perebihu hromadianskoi viiny v Syrii [The Influence of Internal and External Factors in the Outbreak and Course of the Civil War in Syria]. *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia "Pytannia politolohii"*. №1132. Kharkiv. 128–133. (In Ukrainian).

3. Khudolii A. O., 2014. Zovnishnia polityka SShA v svitli syriiskoho konfliktu [US Foreign Policy in the Light of the Syrian Conflict]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu "Kyievo-Mohylianska akademiia"*. Seriya: Politolohiia. T. 228, Vyp. 216. Mykolaiv. 52–55. (In Ukrainian).

4. Tsebenko O. O., 2018. Kapral S. S. Rol mizhnarodnyh bezpekovyh orhanizatsii u vrehuliuvanni syriiskoho konfliktu [The role of international security organisations in the settlement of the Syrian conflict]. *Rehionalni studii*. № 14. Uzhhorod. 106–110. (In Ukrainian).

5. Blewitt R., 2013. The United Nations in Syria and the Responsibility to Protect. *Caribbean Journal of International Relations & Diplomacy.* Vol. 1, No. 4. 39–47. (In English).

6. Brett W. R., 2018. *Indigenous Warfare: The Search for Partners in the Syrian Civil War*. Fort Leavenworth, KS. (In English).

7. Celso N. A., 2018. Superpower Hybrid Warfare in Syria. *MCU Journal*. Marine Corps University Press. Vol. 9. No. 2. 92–116. (In English).

8. Ford S. R., 2019. *The Syrian civil war, a new stage, but is it the final one?* Washington, D. C. [Online]: Available from: https://www.mei.edu/sites/default/files/ 2019-04/Ford_The_Syrian_Civil_War.pdf [Accessed: 25.02.2025]. (In English).

9. Gill T. D., 2016. Classifying the Conflict in Syria. *International Law Studies*. Naval War College. Vol. 92. 353–380. (In English).

10. Khidhir Z. M., 2021. The nature of the engagement of the United States in the Syrian crisis: a thematic analysis. *Journal of Liberty and International Affairs*. 7 (3). 331–344. (In English).

11. Shapiro J., 2013. Estrin R. Miriam. First-Rate Intelligence: U.S. Government Understanding of the Syrian Civil War. *The Middle East Political Science* (POMEPS). [Online]: Available from: https://pomeps.org/first-rate-intelligence-u-s-government-understanding-of-the-syrian-civil-war [Accessed: 25.02.2025]. (In English).

Наукове видання

Історія & Археологія

Випуск 1

Коректор *І. М. Чудеснова*
Комп’ютерне верстання *О. І. Молодецька*

Підписано до друку 11.04.2025 р.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 33,02. Зам. № 0425/312
Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.